MAHLAMARI EKA XITSONGA HI KU KONGOMISA EKA MAN'WANA MA MATSALWA MA MITLANGU

(INTERJECTIONS IN XITSONGA WITH SPECIAL REFERENCE TO SOME DRAMA LITERARY TEXTS)

HI

MLAMBO RESPECT

NOMBORO YA XICHUDENI: 11631104

THESISI LEYI HELEKETIWEKE HI XIKONGOMELO XO LAVA KU FIKELELA SWILAVEKO SWA DIGIRI YA VUDOKODELA BYA FILOSOFI

EKA XITSONGA

EHANSI KA NDZAWULO YA TINDZIMI TA XINTIMA

EKA

FAKHALITHI YA SWA VANHU, SAYENSE YA SWA MAHANYELO NA DYONDZO

EYUNIVHESITI YA VENDA

THOHOYANDOU, XIFUNDZAKULU XA LIMPOPO

AFRIKA-DZONGA

MULETERI: PHRF. M.C. HLUNGWANI (YUNIVHESITI YA VENDA)

MULETERIKULONI: PHRF. M.T. BABANE (YUNIVHESITI YA VENDA)

LEMBE: 2023

© University of Venda

XIHLAMBANYO

Mina, Respect Mlambo, ndza hlambanya leswaku ndzavisiso lowu ehansi ka nhlokomhaka leyi nge, *Mahlamari eka Xitsonga hi ku kongomisa eka man'wana ma matsalwa ma mitlangu (Interjections in Xitsonga with special reference to some drama literary texts)*, wa digiri ya Vudokodela bya Filosofi wu nyiketiwa eka Yunivhesiti ya Venda, tanihi ntirho wa mina lowu ndzi nga lo tisungulela no titsalela wona ndzexe. Ntirho lowu a wu si tshama wu yisiwa eka yunivhesiti kumbe xisimekiwa xin'wana hi xikongomelo xa ku kuma tidyondzo to karhi. Mahungu na vuxokoxoko hinkwabyo leswi tirhisiweke eka ndzavisiso lowu swi tshahiwile no tlhela swi kombisiwa hi ndlela leyi faneleke ya matshulelo ya xitsalwana xa digiri.

Mlambo. R
..... 19/04/2024 .....

Nsayino wa muchudeni Siku

© University of Venda

DECLARATION

I Respect Mlambo, hereby declare that the research entitled, *Mahlamari eka Xitsonga hi ku kongomisa eka man'wana ma matsalwa ma mitlangu (Interjections in Xitsonga with special reference to some drama literary texts)* hereby submitted by me to the University of Venda for the purpose of obtaining a Doctor of Philosophy degree has not been submitted previously for a degree at this or any other institution. This is my original work in both design and execution,and all materials and any other information contained therein has been duly acknowledged.

Mlambo. R
.....
Student signature

19/04/2024
.....
Date

© University of Venda

SWIKHENSO

Xosungula, ndzi rhandza ku khensa Xikwembu, mutumbuluxi wa tilo na misava na hinkwaswo leswi nga eka yona ku va xi ndzi hlayisile na ku ndzi nyika matimba mo tirha hi nkarhi wo endla ndzavisiso lowu.

Xavumbirhi, ndzi tisa ku khensa lokukulu eka Phurofesa M.C. Hlungwani, muleteri wa mina eka ndzavisiso lowu eka ku tinyiketela ka yena ku ndzi letela eka ntirho lowu wo hlawuleka. U ndzi lehiserile mbilu na ku ndzi pfuna lomu a ndzi lahleka hi nkarhi wo endla ndzavisiso. Ndzi vula ndzi nga kanakani leswaku loko a wu ngo lo khoma swi tiya ingi ndzi nga kotangi ku fika laha ndzi nga kona namuntlha. Hikokwalaho, ndzi ri xandla ehenhla ka xin'wana xandla Zinjhiva, ku va u ndzi pfunile ku ndzi fikelerisa norho wa mina.

Xikhenso xin'wana ndzi xi kongomisa eka Phurofesa Babane M.T. loyi a nga muleteri wa vumbirhi eka ntirho lowu, loyi na yena a nga hoxa xandla ku vona leswaku ntirho lowu i wu kota ku humelela. Switsundzuxo swa yena na tihlo rakwe ro kota ku vona swihoxo hambi swi tumberile emakorhweni swi pfunile swinene leswaku ndzavisiso lowu wu fika emakumu wu khuculeriwile swihoxo leswi a swi ri kona.

Ndzi tlhela ndzi khensa nakambe eka Dokodela Masia H.E., loyi a nga ndzi pfuna swinene hi ku hlela ku tiyisisa leswaku ku landzeleriwa matsalelo na mapeletelo lama faneleke eka ndzavisiso lowu na leswaku swihoxo swin'wana na swin'wana swi basisiwa.

Ndzi khensa nsati wa mina, Nyiko Mathebula, ku va a kotile ku tiyisela a tlhela a nga ndzi heleli mbilu loko ndzi n'wi tsonile nkarhi wo hungasa na yena hikwalaho ka ku tshamela ku tirha ndzavisiso lowu siku na siku.

Xohetelela, a ndzi rivali ku khensa mihlangano leyi landzelaka:The National Institute for the Humanities and Social Sciences (NIHSS), Huvo ya Council for the Development of Social Science Research in Africa (CODESRIA), na The South AfricanCentre for Digital Language Resources (SADiLaR) lowu ndzi khomakhomaka eka wona sweswi. Mihlangano leyi yi ndzi seketelerile hi swatimali hi nkarhi wo endla ndzavisiso lowu.

© University of Venda

KU NYIKELA

Ndzi nyikela ndzavisiso lowu eka manana wa mina, Johannah Mlambo, n'wana va mina Gianfranco Kanana Mlambo, na vamakwerhu va mina Lavani Permision Mlambo, Tiyani Raddick Mlambo na Vukona Mlambo.

© University of Venda

NKOMISO

Dyondzo leyi yi lavisisile mahlamari eka Xitsonga, xihluvi xa mbulavulo lexi nga si lavisisiwaka hi vuenti. Ku tirhisiwile endlelo ra nkoka ku hlengeleta, ku hlamusela, na ku xopaxopa mahungu ma ndzavisiso hi tlhelo ra xivumbeko, tinhlamuselo na vulongoloxamarito. Nhlengeleto wa mahungu wu endliwile hi ku tirhisa endlelo ra khophasi hi ku tsavula marito, swivulwahava na swivulwa leswi nga na mahlamari kusuka eka matsalwa ma mitlangu ma Xitsonga lama landzelaka: *Mavondzo a ya Hakeri* (1981) hi F Rikhotso, *Matlhari Hansi* (1998) hi M.G Magagane, *Mahlo ya Nkwahle* (1999) hi O.R Chauke, *Byi le tintihweni* (2005) hi C.M Lubisi, *Ndzi ta fa ndzi dyile* (2005) hi K.J Ngobeni na S.J Malungana, *Mathayere Mbuya!* (2005) hi V.D Salane, T.M Rikhotso na S.J Malungana, *Xivoni xa Vutomi* (2008) hi I.S Shabangu, *Vukosi i Mberha* (2008) hi P Ndlovu, na *Vadyondzi va namuntlha* (2015) hi S.E Makhubele. Eka ntirho lowu ku tirhisiwile sampula yo hlawula hi xikongomelo xo kuma mahungu ma ndzavisiso, lama endzhaku ma nga xopaxopiwa hi ku tirhisa endlelo ro xopaxopa hi ku landza mikongomelo (*thematic analysis)*. Ndzavisiso lowu wu endliwile hi ku landza rimba na mianakanyo ya thiyori ya R.M.W. Dixon's Basic Linguistic Theory, leyi kongomisaka eka ku xopaxopa na ku paluxa swihlawulekisi swa ririmi. Eka ndzavisiso lowu, ku kumiwile leswaku mahlamari hi tlhelo ra xivumbeko ma aviwile hi swiyenge swimbirhi, ku nga mahlamari ma ntumbuluko na mahlamari ma mpfelelo. Eka mahlamari ma ntumbuluko, hi kume leswaku ma tala ku teka xivumbeko xa timofimi to tshunxeka, loko mahlamari ma mpfelelo wona ma tala ku teka xivumbeko xa timofimi to vumbana. Ku tlhele ku kumiwa leswaku mahlamari eka Xitsonga ma nga ha amukeriwa kusuka eka tindzimi tin'wana. Ndzavisiso lowu wu tlhele wu kuma leswaku tinhlamuselo ta mahlamari ti nga ha kombisiwa hi ku ya hi mitlhaveko leyinene na leyi nga riki leyinene. Mitlhaveko leyinene yi katsa ntwelavusiwana, ku tshinya, ku hoyozela, ku bumabumela, ku tsaka, mpfumelelano, ku hlohlotela, ku lemukisa, ku komba malwandla, ku tisola, ku tilondla, na yin'wana na yin'wana. Eka mitlhaveko leyi nga riki leyinene ku na leyi kongomisaka eka ku chava, ku chuhisa, ku khunguvanyeka, ku twa ku vava, ku delela, ku banga manyala, ku nyadza, ku rivala, ku tiputa na ku sandza. Mayelana na vulongoloxamarito, ku kumiwile leswaku mahlamari, ku fana na swihluvi swin'wana swa mbulavulo, ma va kona eka tindhawu to hambanahambana exivulweni, naswona ma tirha tanihi swivulwa leswi tiyimeleke, swilandzelandzhaku kumbe

© University of Venda

swihetisi. Swikumiwa leswi hlengeletiweke eka ndzavisiso lowu i swa nkoka swinene naswona swi ta pfuna eka vatirhisi va ririmi lava navelaka ku kuma vutivi byo karhi mayelana na mahlamari eka Xitsonga.

Marito ma nkoka: Swihluvi swa mbulavulo, Rihlamari, Mofoloji, Semantiki, Vulongoloxamarito.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ABSTRACT

This study investigates interjections in Xitsonga, a part of speech that has not yet been thoroughly studied. The study uses a qualitative research method to collect, interpret, and analyse non-numerical data on Xitsonga interjections morphologically, semantically, and syntactically. Data collection was done using a corpus-based approach by extracting relevant words, phrases and sentences with interjections from the followingXitsonga drama literary texts: *Mavondzo a ya Hakeri* (1981) by F Rikhotso, *Matlhari Hansi*(1998) by M.G Magagane, *Mahlo ya Nkwahle* (1999) by O.R Chauke, *Byi le tintihweni* (2005) by C.M Lubisi, *Ndzi ta fa ndzi dyile* (2005) by K.J Ngobeni and S.J Malungana, *Mathayere Mbuya!* (2005) by V.D Salane, T.M Rikhotso and S.J Malungana, *Xivoni xa Vutomi* (2008) by I.S Shabangu, *Vukosi i Mberha* (2008) by P Ndlovu and *Vadyondzi va namuntlha* (2015) by S.E Makhubele. A purposive sampling technique was employed to sample the data for this study, which was then analysed using thematic content analysis. The fundamental goal of this study is aligned with the theoretical framework of R.M.W. Dixon's Basic Linguistic Theory, which focuses on interpreting and revealing language properties. The study found that interjections in Xitsonga are morphologically categorised into two classes: non-derived and derived interjections. It has been found that non-derived interjections in Xitsonga are free morphemes in form, whereas derivative interjections take the form of bound morphemes. It was also found that interjections in Xitsonga may be borrowed from other languages. The study further demonstrated that the meaning of interjections may be appropriately conveyed in terms of positive and negative emotions/feelings. The positive emotions that are conveyed by Xitsonga interjections include sympathy, congratulations, praise, excitement, agreement, encouragement, warning, hospitality, self-care, and others. Whereas the negative emotions that are conveyed by Xitsonga interjections include fear, frustration, anguish, scorn, disgust, contempt, amnesia, and self-pity. Concerning syntax, it has been discovered that interjections, like other parts of speech, occur in different positions in the sentence, and act as an independent clause, adjunct, or complement.The findings gathered in this study are significant and will be highly useful to language users who are interested in gaining insights into the nature of Xitsonga interjections.

Keywords: Parts of speech, Interjection, Morphology, Semantic, Syntax

© University of Venda

NONGONOKO WA LESWI NGA ENDZENI

NONGONOKO **TIPHEJI**

XIHLAMBANYO ii
DECLARATION iii
SWIKHENSO iv
KU NYIKELA v
NKOMISO vi
ABSTRACT viii
NONGONOKO WA LESWI NGA ENDZENI ix
NDZIMA YA 1 1
MANGHENELOANGARHELO 1
1.1 Manghenelo 1
1.2 Matimundzhaku ma ndzavisiso 1
1.3 Xitatimente xa xiphiqo 5
1.4 Nsusumeto wa ndzavisiso 7
1.5 Swikongomelo swa ndzavisiso 8
1.5.1 Xikongomelokulu xa ndzavisiso 8
1.5.2 Swikongomelotsongo swa ndzavisiso 8
1.6 Swivutiso swa ndzavisiso 9
1.7 Nkoka wa ndzavisiso 10
1.8 Ndzilekano wa dyondzo 11
1.9 Tinhlamuselo ta matheme 12
1.9.1 Swihluvi swa mbulavulo 13
1.9.2 Rihlamari 14
1.9.3 Mofoloji 17
1.9.4 Semantiki 18
1.9.5 Vulongoloxamarito 20
1.10 Mikomiso ya matsalwa 21

© University of Venda

1.10.1 *Mavondzo a ya Hakeri* (1981) hi F Rikhotso 21
1.10.2 *Matlhari Hansi* (1998) hi M.G Magagane 22
1.10.3 *Mahlo ya Nkwahle* (1999) hi O.R Chauke 23
1.10.4 *Byi le tintihweni* (2005) hi C.M Lubisi 24
1.10.5 *Ndzi ta fa ndzi dyile* (2005) hi K.J Ngobeni na S.J Malungana 25
1.10.6 *Mathayere Mbuya!* (2005) hi V.D Salane, T.M Rikhotso na S.J Malungana .. 30
1.10.7 *Xivoni xa Vutomi* (2008) hi I.S Shabangu 33
1.10.8 *Vukosi i Mberha* (2008) 39
1.10.9 *Vadyondzi va namuntlha* (2015) hi S.E Makhubele 40
1.11 Maavanyiselo ma tindzima 41
1.12 Nkatsakanyo wa ndzima 42
NDZIMA YA 2 44
NKAMBISISO WA MILAVISISSO YA NKARHI LOWU NGA HUNDZA 44
2.1 Manghenelo 44
2.2 Nhlamuselo ya nkambisiso wa milavisiso leyi endliweke nkarhi lowu nga hundza 44
2.1.1 Mikambisiso leyi vulavulaka hi tinxaka ta mahlamari 46
2.1.2 Mikambisiso leyi vulavulaka hi xivumbeko xa mahlamari 50
2.1.3 Mikambisiso leyi vulavulaka hi tinhlamuselo ta mahlamari 58
2.2 Nkatsakanyo wa ndzima 82
NDZIMA YA 3 84
DIZAYINI, MAENDLELO NA THIYORI SWA NDZAVISISO 84
3.1 Manghenelo 84
3.2 Dizayini ya ndzavisiso 84
3.3 Switekaxiave eka ndzavisiso 87
3.4 Sampulo ya ndzavisiso 88
3.4 Mahlengeletelo ma mahungu 91
3.5 Mahlelelo ma mahungu 93

© University of Venda

3.6 Vutshembeki bya ndzavisiso 96
3.6.1 Ku tshembela 97
3.6.2 Ntiyisiso 97
3.6.3 Ku tshembeka 98
3.6.4 Ku hundzisa 98
3.7 Milawu ya matikhomelo eka ndzavisiso 99
3.8 Rimba ra thiyori 100
3.9 Nkatsakanyo wa ndzima 102
NDZIMA YA 4 104
XIVUMBEKO XA MAHLAMARI EKA XITSONGA 104
4.1 Manghenelo 104
4.2 Nhlamuselo ya Xivumbeko 105
4.3 Mahlamari ma ntumbuluko 106
4.3.1 Mahlamari ma ntumbuluko lama nga na peletwana rin'we 107
4.3.2 Mahlamari ma ntumbuluko lama nga na mapeletwana mambirhi 108
4.3.3 Mahlamari ma ntumbuluko lama nga na mapeletwana manharhu kumbe ku tlula. 109
4.4 Mahlamari ma mpfelelo 110
4.4.1 Mahlamari mo pfelela eka mahlamari man'wana 111
4.4.2 Mahlamari mo huma eka maviti 113
4.4.2.1 Mavitavito 113
4.4.2.2 Mavitaswilo 115
4.4.2.3 Mavitaswianakanyiwa 117
4.4.3 Mahlamari mo huma eka maendli 118
4.4.3.1 Mahlamari mo huma eka misinya ya maendli 119
4.4.3.2 Mahlamari mo huma eka maendli hi ku cinca xiphemu xa le makumu 120
4.4.3.3 Mahlamari mo huma eka maendli hi ku vuyelela xiphemu xa riendli 121
4.4.3.4 Mahlamari mo huma eka maendli hi ku engetela xiphemu emakumu 122

© University of Venda

4.4.3.5 Mahlamari mo huma eka maendli ma mpfelelo 123
4.4.3.5.1 Rhavi ra xiendleko/xikotelo 124
4.4.3.5.2 Rhavi ra xikongomelo 125
4.4.3.5.3 Rhavi ra xitlhelelo 125
4.4.4 Mahlamari mo huma eka maengeteri 126
4.4.4.1 Mahlamari mo huma eka maengeteri ma ndhawu 127
4.4.4.2 Mahlamari mo huma eka maengeteri ma mikhuva 129
4.4.4.3 Mahlamari mo huma eka maengeteri ma nkarhi 130
4.4.5 Mahlamari mo huma eka masivi 131
4.4.5.1 Masivinene 131
4.4.5.1.1 Mahlamari mo huma eka misinya ya masivinene 132
4.4.5.1.2 Mahlamari mo huma eka masivinene hi ku cinca letere ra le makumu 132
4.4.5.1.3 Mahlamari mo huma eka masivinene hi ku engetela xiphemu xo karhi emakumu 134
4.4.5.2 Masivikomba 134
4.4.5.2.1 Mahlamari mo huma eka misinya ya masivikomba 135
4.4.5.2.2 Mahlamari mo huma eka masivikomba hi ku engetela kumbe ku vuyelela xiphemu xa le makumu 137
4.4.5.3 Masivintalo 138
4.4.6 Mahlamari mo huma eka swiaki swo komba ku vutisa 138
4.4.7 Mahlamari mo huma ka switwananisi 140
4.4.8 Mahlamari mo huma eka swiaki swo komba ntshikelelo 141
4.4.9 Mahlamari mo huma eka nkatsaniso wa marito 142
4.5 Mahlamari ma nga lombiwa eka tindzimi tin'wana 144
4.5.1 Ntundzo 145
4.5.1.1 Malombiwa lama nga mahlamari 146
4.5.1.2 Malombiwa lama nga maviti 147
4.5.1.3 Malombiwa lama nga maengeteri 147

© University of Venda

4.5.1.4 Malombiwa lama wela eka xihluvi xo hundza xin'we 148
4.5.2 Ntekelelo 151
4.6 Swihluvi leswi humaka eka mahlamari 153
4.6.1 Maviti mo huma eka mahlamari 153
4.6.2 Maencisi mo huma eka mahlamari 154
4.7 Nkatsakanyo wa ndzima 155
NDZIMA YA 5 160
TINHLAMUSELO TA MAHLAMARI EKA XITSONGA 160
5.1 Manghenelo 160
5.2 Matitwelo / mitlhaveko leyinene 160
5.2.1 Ku komba ku xeweta kumbe ku ndzawuta emutini 161
5.2.2 Ku komba ntwelavusiwana 162
5.2.3 Ku komba ntsako 164
5.2.4 Ku komba ku pfumela 166
5.2.5 Ku komba mpfumelelano 167
5.2.6 Ku komba ku bumabumela 169
5.2.7 Ku komba vutitshembi 170
5.2.8 Ku komba ku lemuka ka xitshuketa 171
5.2.9 Ku komba ku kombela ku pfuniwa 172
5.2.10 Ku komba ku navela 174
5.2.11 Ku komba ku tilondla 175
5.2.12 Ku komba xilemukiso 177
5.2.13 Ku komba ku hoyozela 178
5.2.14 Ku kombela ndzivalelo/rivalelo 180
5.2.15 Ku komba ku lava ku basisiwa 182
5.2.16 Ku komba ku khensa 183
5.2.17 Ku komba ku lelana 185
5.2.18 Ku komba ku lulamisa 186

© University of Venda

5.2.19 Ku komba ku tshinya 188
5.2.20 Ku komba malwandla 190
5.2.21 Ku komba ku tsundzuka 191
5.2.22 Ku komba ku khongotela 192
5.2.23 Ku komba ku hlohlotela 194
5.2.24 Ku komba nyanyuko 195
5.2.25 Ku komba mukhuva 196
5.2.26 Ku komba ku tiyisisa 198
5.2.27 Ku komba ku hlambanya 198
5.3 Matitwelo/mitlhaveko leyi nga riki yinene 200
5.3.1 Ku komba ku hlamala 200
5.3.2 Ku komba ku chava 204
5.3.3 Ku komba ku chavisa 207
5.3.4 ku komba ku kwata 209
5.3.5 Ku komba ku khovolela 210
5.3.6 Ku komba ku landzula 212
5.3.7 Ku komba ku sandza 214
5.3.8 Ku komba mpfilungano 215
5.3.9 Ku komba ku sola 217
5.3.10 Ku komba ku twa ku vava 218
5.3.11 Ku komba ku nga tshembi 220
5.3.13 Ku khorwisa munhu hi vunwa 223
5.3.14 Ku komba ku khomisiwa tingana 224
5.3.15 Ku komba vulolo 226
5.3.16 Ku komba ku kavanyeteka 227
5.3.17 Ku komba ku honisa 228
5.3.18 Ku komba ku vilela 230

© University of Venda

5.3.19 Ku komba ku lan'wa 231
5.3.20 Ku komba ku heleriwa hi ntshembo 233
5.3.21 Ku komba gome 235
5.3.22 Ku komba ku nyadza 237
5.3.23 Ku komba ku banga manyala 239
5.3.24 Ku komba ku hlekula 240
5.3.25 Ku komba ku kanakana 242
5.3.26 Ku komba ku khola 244
5.3.27 Ku komba ku koya 246
5.3.28 Ku komba ku sindzisa 247
5.3.29 Ku komba ku rivala 249
5.3.30 Ku komba ku nyangatseka 250
5.3.31 Ku komba ku nga tivi 251
5.3.32 Ku komba ku nyuma 253
5.3.33 Ku komba ku tiputa 254
5.3.34 Ku komba ku nga pfumelelani 255
5.3.35 Ku komba ku delela 257
5.3.36 Ku komba ku hloleriwa 258
5.4 Nkatsakanyo wa ndzima 259
NDZIMA YA 6 260
VULONGOLOXAMARITO BYA MAHLAMARI EKA XITSONGA 260
6.1 Manghenelo 260
6.2 Nkanelo wa vulongoloxamarito bya mahlamari 261
6.2.1 Ndhawu ya le masunguleni 262
6.2.1.1 Ndhawu ya le masunguleni ri ri roxe 262
6.2.1.2 Emasunguleni ri rhangele nhlokomhaka 263
6.2.1.3 Ndhawu ya nhlokomhaka 266
6.2.1.4 Ndhawu ya le masunguleni yo rhangela hi xivulwa lexi tiyimeleke 267

© University of Venda

6.2.2 Ndhawu ya le xikarhi 269
6.2.2.1 Ndhawu leyi landzaka nhlokomhaka 269
6.2.2.2 Ndhawu leyi landzaka riendli 271
6.2.2.3 Ndhawu leyi ri landzaka xiendliwa 273
6.2.2.4 Ndhawu ya rihlanganisi 274
6.2.3 Ndhawu ya le makumu 275
6.2.3.1 Ndhawu leyi ri landzaka nhlokomhaka 276
6.2.3.2 Ndhawu leyi ri landzaka riendli 278
6.2.3.3 Ndhawu leyi ri landzaka xiendliwa 279
6.2.3.4 Ndhawu ya le makumu leyi tiyimeleke 281
6.3 Ku tirha ka mahlamari mo tala exivulweni 283
6.3.1 Lama nga khatakana 284
6.3.1.1 Ndhawu ya le masunguleni ma ri woxe 284
6.3.1.2 Ndhawu ya le masunguleni ma rhangele nhlokomhaka 285
6.3.1.4 Ndhawu ya le makumu 286
6.3.2 Lama nga khatakanangiki 288
6.3.2.1 Ndhawu ya le masunguleni na le xikarhi 288
6.3.2.2 Ndhawu ya le masunguleni na le Makumu 290
6.3.2.3 Ndhawu ya le xikarhi na le makumu 292
6.3.2.4 Ndhawu ya le masunguleni, exikarhi na le makumu 294
6.4 Nkatsakanyo wa ndzima 296
NDZIMA YA 7 299
NGHIMETO 299
7.1 Manghenelo 299
7.2 Nkatsakanyo na mikumisiso ya ndzavisiso 299
7.3 Swibumabumelo 307
SWIHLOVO LESWI TIRHISIWEKE 310

© University of Venda

NDZIMA YA 1

MANGHENELOANGARHELO

1.1 Manghenelo

Eka ndzima leyi ku andlariwa swiyenge leswi tirhaka tanihi ntiviso wa timhaka leti nga khoma vundzeni bya ndzavisiso. Vundzeni lebyi kaneriwaka eka ndzima leyi byi vumbiwile hi matimundzhaku ma ndzavisiso, xitatimende xa xiphiqo, nsusumeto wa ndzavisiso na swikongomelo swa ndzavisiso. Ku yisa emahlweni, swivutiso swa ndzavisiso leswi tshuriweke kusuka eka swikongomelotsongo swa ndzavisiso naswona swa kaneriwa. Timhaka tin'wana leti khumbiwaka eka ndzima leyi i nkoka wa ndzavisiso, ndzilakano wa ndzavisiso kun'we na tinhlamuselo ta matheme ma nkoka lama ku nga wona ma vumbaka phuphu ya ndzavisiso lowu. Xin'wana xa nkoka lexi xi andlariwaka i mikomiso ya matsalwa ma mitlangu lama nga tirha tanihi swihlovo swa vuxokoxoko bya ndzavisiso. Ndzima leyi yi gimeta hi ku nyika maavanyiselo ma tindzimana ta ndzavisiso hinkwawo na nkatsakanyo wa vundzeni lebyi paluxaka hilaha tinhlokomhakatsongo leti xaxametiweke laha henhla ti vumbiweke no humelerisiwa hakona hi ku angarhela.

1.2 Matimundzhaku ma ndzavisiso

Matimundzhaku ma ndzavisiso i xitatimende lexi hlamuselaka vahlayi hilaha riendzo ro lava ku endla ndzavisiso ri sunguleke hakona, na leswaku hayini mulavisisi a tsakele nhlokomhaka leyi a lavisisaka hi yona. Hi ntolovelo, matimundzhaku ma ndzavisiso ma vumba xiyenge xosungula xa ndzavisiso naswona ma lulamisa xilaveko xo endla ndzavisiso, hambi ku katsakanya leswi lavaka ku fikeleriwa. Baloyi (2015:1) u hlamusela matimundzhaku ma ndzavisiso a ku: *"The study's background describes the context in which the problem of the research study was identified, as well as the significance or need for conducting the current research study".* Marito

© University of Venda

ma Baloyi ma tiyisisa mhaka ya leswaku matimundzhaku eka ndzavisiso ma na nkoka naswona ma pfuna ku humesela vangwa leri lavisisiwaka erivaleni. Hi ku ya hi Lango (2020), i swa nkoka ku tekela enhlokweni leswaku matimundzhaku ma dyondzo ma pfuneta ku hlamusela ku yelana ka nhlokomhaka ya dyondzo na xikongomelo xa yona xo hoxa xandla eka xiyenge lexi lavisisiwaka.Eka xiyenge lexi, hi ntolovelo mutsari u boxa timhaka ta nkoka leti endliweke eka matsalwa leti endleke leswaku mulavisisi a susumeteka ku endla vulavisisi hi nhlokomhaka yo karhi. Hi ku engetela, matimundzhaku ma ndzavisiso ma tlhela ma pfuna ku nyika vutivi bya xiphiqo xa ndzavisiso, kun'we ni ku pfuneta ku kuma swihlovo leswi nga ha vaka kona ku tirhisiwa eka ndzavisiso.

Loko ku xiyaxiyiwa hi vukheta hi kuma leswaku eka tindzimi ta Xintima, ngopfungopfu, ta le Afrika-Dzonga, mpfumaleko wa milavisiso eka rihlanguti ra lingwisitiki hi ku angarhela na dyondzo ya mahlamari hi ku kongomisa hi lowukulu swinene loko ku pimanisiwa na tin'wana tindzimi ta misava. Eka tindzimi to fana na Xinghezi, Xijarimani, Xiyuruba na tin'wana, milavisiso hi mahlamari yi endliwile eka nkarhi lowu nga hundza. Ameka na Wilkins (2006) va lavisisile va ri karhi va kongomisa eka tinxakakulu ta mahlamari eka Xinghezi. Bednarczyk (2015) u kanerile hi tindlela to hambana leti humelelaka kumbe ku tirhisiwa loko ku vumbiwa mahlamari eka Xijarimani. Ameka (1992) u kambisisile swiyengekulu leswi tinhlamuselo ta mahlamari ti avanyisiweke hi swona hi ku kongomisa eka Xinghezi. Kasi loko ku ri Omotunde na Agbeleoba (2019) va xopaxopile mitirho na tinhlamuselo ta mahlamari eka Xiyuruba (Yoruba language) hilaha ma tirhisiweke hakona eka tsalwa ra ntlangu ra *Alápatà Àpáta* leri tsariweke hi Wole Soyinka. Eka ndzavisiso lowu va kumile leswaku mahlamari eka Xiyuruba ma tlawahatiwe hi tinxaka timbirhi hi ku landza mitirho na tinhlamuselo ta wona. Kasi loko ku ri Jovanovic (2004) u lavisisile hi tindhawu laha mahlamari eka swivulwa swa Xinghezi ma kumekaka kona. Jovanovic u kumile leswaku mahlamari ma nga kumeka etindhawini to hambanahambana eka swivulwa na ku tlhela ma humelerisa vutitwi lebyi hambaneke hi ku landza ndhawu leyi ma kumekaka ka tona. Milavisiso leyi boxiweke laha henhla i vumbhoni byo khomeka bya leswaku

© University of Venda

valavisisi van'wana va lavisisile hi dyondzo ya mahlamari eka tindzimi tin'wana ta misava naswona mitirho ya vona yi pfunile swinene ku hoxa xandla eka ndlandlamuko na nhluvukiso wa tindzimi leti va ti khumbeke enkarhini lowu nga hundza.

Loko ku ri eka Xitsonga hi ku angarhela ku na milavisiso yo hambanahambana leyi endliweke yi ri karhi yi kongomisa eka ku kanela hi swihluvi swa mbulavulo swo tanihi riviti, riendli, riencisi, riengeteri, na swin'wana. Eka mitirho hinkwayo leyi endliweke eka Xitsonga yi vulavula hi swihluvi swa mbulavulo, mulavisisi u kumile leswaku leyi endliweke yona yi vulavula hi xivumbeko, ntivonhlamuselo na vulongoloxamarito bya mahlamari, nkayivelo hi lowukulu swinene. Vatsari va matsalwa ma vuvulavuri eka Xitsonga va lo ba mavala ma yingwe loko va xopaxopa mahlamari ku yelana na leswi va endleke swona eka swin'wana swihluvi swa mbulavulo. Un'wana wa vona i Nkondo (1981), loyi a nga boxa mhaka ya leswaku rihlamari i xihluvi lexi nga thyiwa hi ka landza ntirho wa xona eka mbulavulo ku nga ku hlamala. Loko Nkondo (1981) a yisa emahlweni u kombisa mitirho ya mahlamari na ku nyika swikombiso swa marito ma kona ehandle ko nyika vuxokoxoko byo enta. Leswi a swi khumbekenyana i ku nyika swikombiso swa swivulwa leswi ku nga tirhisiwa mahlamari ehandle ko hlamusela xivumbeko, ntivonhlamuselo, vulongoloxamarito xikan'we na swiyenge swin'wana swa ntivoririmi hi ku angarhela.

Mushwana na Ndhlovu (1988) na vona va vile na nkanelo wutsongo mayelana na mahlamari ma Xitsonga eka tsalwa ra vona. Va khumbile timhaka tinharhu leti fambelanaka na mahlamari. Mhaka yo sungula i ya leswaku mahlamarima tirhisiwa ku fana na maencisi eka mbulavulo. Mhaka leyi ya hambana na leswi milavisiso ya tindzimi tin'wana yi kombisa swona hikuva yona yi boxa leswaku rihlamari ri xiyaxiya leswi endliwaka hi riendli, kasi riencisi ri engetela leswi riendli ri vulaka swona. Nakambe, yin'wana milavisiso yi komba leswaku rihlamari ri tirha ku humelerisa matitwelo ku hambana na riencisi leri

© University of Venda

tirhanaka na ku komba vuencenyeti bya swilo swo karhi. Loko swi ta eka mhaka ya vumbirhi va hlamusele leswaku mahlamari ma nga avanyisiwa hi tinxaka ta wona hi ku landza nhlayo ya mapeletwana. Mhaka yo hetelela leyi va yi kombiseke hileswaku mahlamari ma nga pfelela ma huma eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo. Hambileswi Mushwana na Ndhlovu (1988) va khumbeke swiyenge swa nkona vuxokoxoko lebyi va byi nyikeke a byi tati ni xandla. Nkanelo wa vona a wu nghenangi hi vuenti eka xivumbeko, ntivonhlamuselo kumbe vulongoloxamarito bya mahlamari hi ku angarhela. Leswi swi humesela erivaleni vangwa leri va ri siyeke eka matsalwa ma vuvulavuri eka Xitsonga. Khumalo na Vatsarikulobye (2012), eka tsalwa ra vona ra vadyondzi va Xitsonga va ka giredi 11, va vile na xiphemu xo karhi lexi a va xi kongomisile eka ku kanela swo karhi hi mahlamari na maencisi. Xo hlamarisa hileswi eka xiphemu xa kona va nga lo nyika ntsena xitshuriwa xo karhi laha eka xona ku kumekaka mahlamari na maencisi lama ma tikisiweke. Endzhaku ka swona va nyike swivutiso leswi vadyondzi a va languteriwile ku swi hlamula mayelana na mahlamari kumbe maencisi hi ku kombisa ku yelana na ku hambana exikarhi ka swihluvi leswimbirhi swa mbulavulo. Mhaka leyi yi humelerisiweke ehandle ko va ntsena leswaku, ina, na vona va hlamuserile swokarhi hi mahlamari kumbe maencisi, hambileswi swi komeke swinene naswona swiyenge swo hlaya swa mahlamari va nga vulangiki nchumu hi swona. Leswi na swona swi komba kahle leswaku vatsari va matsalwa ma vadyondzi va Xitsonga va siyile vuxokoxoko bya nkoka lebyi a byi ta pfuna vadyondzi ku twisisa dyondzo ya mahlamari hi vuenti.

Loko ku ri Marhanele (2017), u lo hlamusela mhaka ya leswaku mahlamari i marito lama xiyaxiyaka migingiriko leyi endliwaka hi riendli eka mbulavulo na ku tlhela ma fana na maencisi hi xivumbeko kambe ma hambana hi tinhlamuselo. Loko swi ta eka tinxaka ta kona u lo kombisa leswaku mahlamari ma nga avanyisiwa hi tinxakakulu to hambanahambana ku ya hi nhlayo ya mapeletwana ku fana na maencisi. U tlhele a boxa na mhaka ya leswaku mpfelelo wa maviti kumbe swihluvi swin'wana swa mbulavulo wa humelela kusuka eka mahlamari. Hi ku angarhela, ku ya hi Marhanele, muvulavuri wa Xitsonga u fanele ku tiva maencisi loko a lava ku dyondza swokarhi hi mahlamari hikuva u vona swihluvi leswi swi fana hi

© University of Venda

xivumbeko kambe swi hambana hi tinhlamuselo ta swona. Mhaka ya muxaka lowu yi nga tshuka yi tisile vukanganyisi eka vavulavuri va Xitsonga hikuva va nga twisisi vonelo ra mutsari hikwalaho ka leswi a nga nyikangiki swikombiso na tinhlamuselo to enta ku seketela mhaka ya yena mayelana na ku fananisa mahlamari na maencisi. Hi ku katsakanya, Marhanele na yena u kandziyerile laha Nkondo (1981), Mushwana na Ndhlovu (1988), na Khumalo na Vatsarikulobye (2012) va nga famba hi kona loko swi ta eku xopaxopeni ka rihlamari. Hikwalaho ka leswi, na yena timhaka hinkwato leti a ti boxeke mayelana na mahlamari a nga nyikangiki vuxokoxoko byo enta hambi swikombiso swo seketela tin'wana ta timhaka leti a ti hlamuseleke. Hilaha ku kombisiweke hakona emasungulweni, eka Xitsonga ku na nkayivelo wa lowukulu swinene wa milavisiso leyi vulavulaka hi mahlamari hi ku kongomisa eka swiyenge swo hambanahambana swa ririmi swo tanihi fonetiki, xivumbeko, fonoloji, ntivotinhlamuselo na vulongoloxamarito loko ku pimanisiwa na tindzimi tin'wana. Hambi matsalwa ma ntivoririmi lama nga kona eka Xitsonga a ma khomangi vuxokoxoko byo enta mayelana na matirhelo ma rihlamari eka mbulavulo. Leswi swi komba kahle vangwa leri nga kona eka Xitsonga.Hikokwalho, mulavisisi u vonile swi antswa ku endla ndzavisiso hi mahlamari eka Xitsonga tanihi goza rin'wana ro hunguta vusweti lebyi nga kona eka Xitsonga mayelana na xihluvi lexi xa mbulavulo.

1.3 Xitatimente xa xiphiqo

Ndzavisiso wun'wana na wun'wana wu endliwa hi xikongomelo xo lava ku kuma switshunxo swa swiphiqo swo karhi. Xitatimende xa xiphiqo eka ndzavisiso ku kongomisiwa eka swivangelo leswi hlohloteleke leswaku mulavisisi a twa a lava ku endla ndzavisiso hi timhaka to karhi. Xitatimende xa xiphiqo xi kombisa xiyimo xa sweswi na xiyimo xa nkarhi lowu taka lexi lavekaka ku pfala vangwa leri faneleke ku lulamisiwa. McGaghie (2001:923) u hlamusela leswi mayelana na xitatimende xa xiphiqo loko a ku: ***"This is an essential element conveys the issues and context thatgave rise to the study"***. Marito ma McGaghie ma hlamusela xitatimende xa xiphiqo tanihi xiyenge xa nkoka eka ndzavisiso lexi nga pfunaka ku tiyisisa leswaku

© University of Venda

vahlayi va tiva leswaku hi xihi xiphiqo lexi va faneleke ku xi lulamisa na leswaku ha yini ndzavisiso hikokwalaho ka yini ndzavisiso wo karhi wu fanerile ku endliwa.

Hilaha mulavisisi a tivaka hakona, a ku na ndzavisiso wun'wana lowu nga endliwa wu langutana na mahlamari eka Xitsonga hi ku kongomisa eka swiyengekulu swa ririmi swa mofoloji, semantiki na vulongoloxamarito. Kutani, xitatimende xa xiphiqo eka ndzavisiso lowu i xa leswaku eka Xitsonga hi ku angarhela ku na nkayivelo wa lowukulu swinene wa milavisiso yo koxometa leyi endliweke yi kambisisa hi mahlamari na matirhelo ma wona eka mbulavulo. Loko hi xiyaxiya eka tindzimi tin'wana to tanihi tindzimi ta le Yuropa hi kuma leswaku ku na milavisiso leyi nga endliwa hi vuenti ku kombisa hilaha mahlamari ma tirhaka hakona hi ku kongomisa eka xivumbeko, tinhlamuselo, matumbulukelo ma mpfumawulo, matwariselo, vulongoloxamarito na swin'wana. Mpfumaleko wao tani eka Xitsonga wu endla leswaku vadyondzi na vatirhi hi swatindzimi va Xitsonga va boheka ku tirhisa milavisiso leyi endliweke eka tindzimi tin'wana loko va lava ku dyondza swokarhi mayelana na mahlamari. Kutani, mpfumaleko lowu nga kona wa milavisiso loko swi ta eka rihlanguti ra lingwisitiki hi ku kongomisa eka xivumbeko, tinhlamuselo na vulongoloxamarito bya mahlamari eka Xitsonga hi xona xiphiqokulu lexi hlohleteleke mulavisisi ku va a lava ku endla ndzavisiso hi ku kongomisa eka rihlamari tanihi xihluvi xa mbulavulo lexi ha lavaka ku kambisiswa swinene eka Xitsonga.

Ku hundza kwalaho, mikanelo leyi nga enerisiki mayelana na mahlamari eka matsalwa ma vuvulavuri eka Xitsonga na swona hi xin'wana xa xiphiqo lexi hlohloteleke ku va ndzavisiso lowu wu endliwa. Ku va van'wana va vatsari va matsalwa ma vuvulavuri va hlamusela rihlamari tanihi xihluvi xa mbulavulo lexi tirhaka ku fana na riencisi na ku tlhela ku kombisiwa leswaku ntirhokulu wa rona i ku komba ku hlamala loko eka tindzimi tin'wana ku kombiwa leswaku ma tirha ku komba vutitwi byo hambanahambana na swona mulavisisi u vona ku ri xiphiqo lexi faneleke ku lulamisiwa hi ku endla ndzavisiso lowu. Xohetelela, ku kumeka rihlamari ri nga tekeriwi enhlokweni ku fana na swin'wana swihluvi swa mbulavulo swo tanihi riviti, riendli, riengeteri na swin'wana hikwalaho ka mpfumaleko wo enta mayelana na matirhiselo ma rona eka mbulavulo na swona mulavisisi u vonile ku ri xiphiqo lexi

© University of Venda

nga n'wi hlohlotela ku va ku fanele ku endliwa ndzavisiso wo kambisisa mahlamari eka Xitsonga.

1.4 Nsusumeto wa ndzavisiso

Nsusumento wa ndzavisiso ku kongomisiwa eka nhlohlotelo lowu endleke leswaku mulavisisi a hlawula ku endla ndzavisiso hi nhlokomhaka yo karhi. Johnstone (1999:146) u hlamusela nsusumeto a ku: "*Motivation is a stimulant for achieving a specific target".* Ntshaho lowu wu paluxa leswaku nsusumeto wu tirha tanihi xihlohloteri lexi hlohlotelaka munhu ku va a kota ku fikelela xikongomelo xo karhi. Loko ku ri Crump (1995:4) u tshemba leswaku ku nyanyuka, ku tsakela, ku hisekela ku dyondza kumbe ku tiva swokarhi hi swona swiakikulu swa nsusumeto. Hi marito man'wana, mulavisisi u fanele ku hlamusela kahle leswi n'wi susumeteke na leswi a nga tsakelaka ku swi fikelela emakumu ka ndzavisiso wakwe.

Nsusumeto wo endla ndzavisiso hi nhlokomhaka leyi ya nkambisiso wa mahlamari eka Xitsonga i ku va mulavisisi a xiyile leswaku ku na mfumaleko wa milavisiso eka Xitsonga mayelana na rihlamari ku ve eka tindzimi tin'wana milavisiso yo hlaya no enta yi endliwile hi xihluvi lexi xa mbulavulo. Hindlela leyi, mulavisisi u susumeteke ku endla matshalatshala mo karhi hi mhaka leyi ku ri ku lava ku hoxa xandla eka ndlandlamuko na nhluvukiso wa Xitsonga lexi saleleke endzhaku swinene loko xi pimanisiwa na tindzimi tin'wana loko swi ta eka rihlanguti ra lingwisitiki hi tlhelo ro xopaxopa mahlamari tanihi xin'wana xa swihluvi swa mbulavulo. Xin'wana lexi nga susumeta mulavisisi i mhaka ya ku va a vonile nkoka wa rihlamari eka mbulavulo wa masiku hinkwawo. Nakambe u tlhele a lemuka leswaku matsalwa ma vuvulavuri lama nga kanela mahlamari a ma nyikangi vuxokoxoko byo enta mayelana na matirhelo ma wona. Nsusumeto wo helelela i wa leswaku ririmi ri tshamela ro cincacinca nkarhi na nkarhi hikwalaho ka ndlandlamuxo wa swilo swintshwa. Hindlela leyi, ku fanele ku hlayisiwa leswi nga kona sweswi hi ku tsariwa ehansi leswaku swi nga nyamalali erixakeni.

© University of Venda

1.5 Swikongomelo swa ndzavisiso

Eka xiyenge lexi hilaha ku nyikiwaka switatimende swo koma leswi tivisaka vahlayi hi xikongomelokulu na swikongomelotsongo swa ndzavisiso. Xikongomelokulu xi angarhela hinkwaswo leswi lavaka ku fikeleriwa hi ndzavisiso, kasi swikongomelotsongo swi languta swiyengetsongo swa xikongomelokulu leswi faneleke ku fikeleriwa hi xin'wexin'we naswona loko swi fikeleriwile emahetelweni ku ta va ku fikeleriwile xikongomelokulu xa ndzavisiso.

1.5.1 Xikongomelokulu xa ndzavisiso

Xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu i ku kambisisa hi mahlamari eka Xitsonga lama tsavuriweke kusuka eka matsalwa ma mitlangu lama landzelaka: *Mavondzo a ya Hakeri* (1981) hi F Rikhotso, *Matlhari Hansi* (1998) hi M.G Magagane, *Mahlo ya Nkwahle* (1999) hi O.R Chauke, *Byi le tintihweni* (2005) hi C.M Lubisi, *Ndzi ta fandzi dyile* (2005) hi K.J Ngobeni na S.J Malungana, *Mathayere Mbuya!* (2005) hi V.D Salane, T.M Rikhotso na S.J Malungana, *Xivoni xa Vutomi* (2008) hi I.S Shabangu, *Vukosi i Mberha* (2008) hi P Ndlovu, na *Vadyondzi va namuntlha* (2015) hi S.E Makhubele.

1.5.2 Swikongomelotsongo swa ndzavisiso

Swikongomelotsongo eka ndzavisiso swi tirha tanihi xipfuneto lexi letelaka mulavisisi ku n'wi pfuna ku va a fikelela xikongomelokulu xa ndzavisiso. Saunders na vatsarikulobye (2003:488) va hlamusela swikongomelotsongo swa ndzavisiso tanihi kungu leri nga khoma vuxokoxoko bya leswi mulavisisi a lavaka ku swi fikelela

© University of Venda

hikwalaho ko endla ndzavisis/o wo karhi. Swikongomelotsongo leswi ndzavisiso lowu wu endliweke hi ku lava fikelela swona hileswi landzelaka:

(i) Ku lavisisa xivumbeko xa mahlamari hi ku landza mitirho ya wona kusuka eka matsalwa lama boxiweke laha henhla eka 1.5.1.

(ii) Ku kumisisa na ku xopaxopa tinhlamuselo leti paluxiwaka hi mahlamari kusuka eka matsalwa lama boxiweke ma Xitsonga.

(iii) Ku kanela vulongoloxamarito bya mahlamari ku ya hilaha ma longoloxiweke hakona kusuka eka matsalwa lama boxiweke laha henhla eka 1.5.1.

1.6 Swivutiso swa ndzavisiso

Connelly (2015:435) u hlamusela swivutiso swa ndzavisiso tanihi swiendlakalo leswi mulavisisi a tsakelaka ku swi hlamula hi ku endla ndzavisiso wo karhi. Swivutiso swa ndzavisiso swi tshuriwa kusuka eka swikongomelotsongo, kutani nhlayo ya swona yi ringana na ya swikongomelotsongo. Hikokwalaho, swivutiso i swinharhu tanihileswi na swikongomelotsongo swi nga swinharhu. Swivutiso swa kona hileswi landzelaka:

(i) Xana xivumbeko xa mahlamari hi ku landza mitirho ya wona xi humelela njhani eka matsalwa lama hlawuriweke ma Xitsonga?

(ii) Xana hi tihi tinhlamuselo leti paluxiwaka hi mahlamari kusuka eka matsalwa lama hlawuriweke naswona ti kongomisa eka yini?

(iii) Xana mahlamari ma longoloxiwe hi ndlela yihi eswivulweni kusuka eka matsalwa lama boxiweke laha henhla?

© University of Venda

1.7 Nkoka wa ndzavisiso

Nkoka wa ndzavisiso i xitatimende lexi tsariwaka ivi xi humesela erivaleni leswaku hayini ndzavisiso lowu wu endliwile naswona i nkucetelo muni lowu wu nga na wona eka rihlanguti leri ku lavisisiweke hi rona. Xin'wana hileswaku ndzavisiso wa kona wu hoxa xandla njhani eka vutivi lebyintshwa na ndlela leyi van'wana va nga vuyeriwaka hayona. Hi marito man'wana, nkoka wa ndzavisiso hilaha ndzavisiso wu antswisaka, wu pfuxetaka, kumbe ku ndlandlamuxa vutivi lebyi nga kona eka rihlanguti leri ndzavisiso wu welaka ehansi ka rona. Pajares, (2007:7) u hlamusela nkoka wa ndzavisiso hi mukhuva lowu:

> *A study significance indicates how the research will refine, revise, or extend existing knowledge in the area under investigation and such refinements, revisions, or extensions may have either substantive, theoretical, or methodological significance.*

Ntshaho lowu nga laha henhla wu seketela mhaka ya leswaku nkoka wa ndzavisiso i xitatimende lexi xikongomelo xa xona ku nga ku veka erivaleni leswaku hayini ndzavisiso wu laveka na swona wu hoxa xandla njhani eka rihlanguti leri ku lavisisiwaka harona. Nkoka wa ku endliwa ka ndzavisiso lowu hileswaku i ro sungula ku endliwa ndzavisiso wo enta mayelana na swihlawulekisi swa xivumbeko, tinhlamuselo, na vulongoloxamarito swa mahlamari eka Xitsonga. Hikwalaho, ndzavisiso lowu wu engetela eka nhlayo ya milavisiso ya dyondzo ya lingwisitiki eka tindzimi hi ku angarhela, na le ka Xitsonga hi ku kongomisa. Ndzavisiso lowu wu paluxa xiyimo mayelana na xivumbeko, tinhlamuselo na vulongoloxamarito bya mahlamari eka Xitsonga, leswi eka matsalwa na milavisiso yin'wana ya Xitsonga ku nga hava. Vadyondzi na swidyondzeki va ta kota ku xiya ku yelana na ku hambana ka matirhelo ma mahlamari ma Xitsonga na ma tindzimi tin'wana. Vatirhi hi swa tindzimi vo tanihi valekisikhogirafi, vahundzuluxi, vatoloki, valavisisi, vahleri, vadyondzi, vadyondzisi, valeteri na van'wana va ta pfuneka loko swi ta eka

© University of Venda

timhaka leti khumbaka mahlamari eka Xitsonga. Ndzivisiso lowu wu tlhela wu va xipfuno xa nkoka eka vatsari va matsalwa ma vuvulavuri eka Xitsonga loko swi ta eka dyondzokulu ya mahlamari. Xin'wana xa nkoka hileswaku ndzavisiso lowu wu ta pfuna swinene eka rixaka ra Vatsonga leri ra ha taka, hikwalaho ka leswi wu nga ta tirha tanihi dulu leri hlayiseke vutivi mayelana na dyondzokulu ya mahlamari eka Xitsonga.

1.8 Ndzilekano wa dyondzo

Ndzilekano wa dyondzo ku kongomisiwa eka ku veka swipimelo swo karhi eka ndzavisiso, laha mulavisisi a tekaka xiboho xa leswi a faneleke ku swi katsa na leswi a nga fanelangiki ku swi katsa eka ndzavisiso wakwe hi ku leteriwa hi swikongomelo swa wona. Ndzilekano wa dyondzo eka ndzavisiso wu fambelana swinene na ntiyiso na vutshembeki bya mulavisisi. Wu tlhela wu pfuna swinene mulavisisi ku va a nga humi eka swikongomelo swa ndzavisiso wakwe. Theofanidis na Fountouki (2019:157) va andlala nhlamuselo ya ndzilekano wa dyondzo eka ndzavisiso loko va ku:

> *Delimitations are not positive or negative, but rather a detailed description of the research study based on the researcher's decision of what to include and exclude in relation to the research design and underlying philosophical framework.*

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku ndzilekano eka ndzavisiso a ku kongomisiwi eka leswinene kumbe leswi nga riki swinene hi ndzavisiso, kahlekahle, ko va xitatimende lexi mulavisisi a andlalaka erivaleni leswi ndzavisiso wakwe wu swi katsaka na leswi wu nga swi katsiki. Hi marito man'wana, ndzilekano wa ndzavisiso wu pfuna swinene valavisisi van'wana ku va komba mavangwa lama ndzavisiso wu ma pfaleke na lama nga sala ma pfulekile ku va vona leswaku va ma pfala eka nkarhi lowu taka. Mpimo wa vuxokoxoko, muxaka wa switekaxiave na nkarhi wa

© University of Venda

dyondzo hi swin'wana swa swilo leswi nga endlaka leswaku mulavisisi a veka swipimelo eka ndzavisiso wakwe. Mulavisisi u tlhela a hlamusela leswaku hikokwalaho ka yini ku endliwile swipimelo swo karhi na ndlela leyi swi nga khumbaka mbuyelo wa ndzavisiso hayona.

Eka ndzavisiso lowu, na kona i swa nkoka ku andlala ndzilekano hikuva dyondzo ya lingwisitiki yi anamile swinene. Hileswaku ku na swilo swo hambanahambana swa ntivoririmi leswi nga lavisisiwaka eka xihluvi xin'wana na xin'wana xa mbulavulo. Hikokwalaho, ndzavisiso lowu wona wu kongomisa eka ku kambisisa rihlamari tanihi xihluvi xa mbulavulo hi ku kongomisa eka swiyenge swinharhu, ku nga xivumbeko, tinhlamuselo na vulongoloxamarito. Hi marito man'wana, swiyenge swin'wana swa ntivoririmi leswi nga katsiwangiki eka leswi longoloxiweke laha henhla a swi nga katsiwi eka ndzavisiso lowu tanihiloko swi fambelani ka helo na swikongomelo swa ndzavisiso. Nakambe, mahlamari lama xopaxopiwaka eka ndzavisiso lowu hilama welaka eka tinxakakulu na ku tlhela ma tirhisiwa ku humelerisa matitwelo mo hambanahambana naswona ma tsavuriwile ma huma eka matsalwa ma mitlangu. Tinxaka letin'wana ta matsalwa to tanihi vutlhokovetseri, novhele na swirungulwana a ti katsiwangi tanihi swihlovo leswi ku hlengeletiweke mahungu eka swona. Xivangelo xo tirhisa matsalwa ma mitlangu swi hlohloteriwile hi xivumbeko xa wona xo va wu humelerisiwa hi ku tirhisa mbulavurisano na mbulavurisanowexe exikarhi ka swimunhuhatwa, ku nga ndlela leyi hambaneka swinene na xa tinxaka letin'wana ta matsalwa. Hi xiyile leswaku eka rixaka leri ra matsala mahlamari ma tirhisiwa hi xitalo ku tlula eka tinxaka letin'wana.

1.9 Tinhlamuselo ta matheme

Eka xiphemu lexi hilaha ku hlamuseriwaka matheme ma nkoka lama nga wona tshaku ra nhlokomhaka kumbe xikongomelo xa ndzavisiso. Matheme lama ma hlamuseriwa hikokwalako ka leswi ku nga wona ma vumbaka phuphu ya ndzavisiso lowu. Xikongomelo xo hlamusela matheme lama i ku endlela leswaku ma twisiseka eka vahlayi ku ya hilaha ma tirhisiweke hakona eka ndzavisiso na leswaku va nga

© University of Venda

vi na xiphiqo hi matirhiselo na tinhlamuselo ta wona. Leswi swi tano hikuva nhlamuselo

© University of Venda

ya theme rin'wana na rin'wana yi kuceteriwa swinene hi nongoti kumbe mbango wa laha ri nga tirhisiwa kona. Brown (1993:98) u seketela mhaka leyi loko a ku: *Every field has its jargon, which makes that field inaccessible to an outsider to make you an insider.* Hi marito lama Brown u kombisa leswaku dyondzo yin'wana na yin'wana yi tirhisa matheme ma yona lama tinhlamuselo ta wona eka dyondzo yoleyo ti nga hambana na leswi ya tirhisisiwaka xiswona eka tidyondzo tin'wana. Nhlamuselo ya theme rin'wana na rin'wana yi seketeriwile hi tinhlamuselo ta swidyondzeki na valavisisi van'wana kun'we na swikombiso leswi fambelanaka. Leswi swi pfuna ku khorwisavahlayi mayelana na leswi matheme ma vulaka swona eka ndzavisiso lowu. Matheme lama hlamuseriwaka ya katsa lama landzelaka: swihluvi swa mbulavulo, rihlamari, mofoloji,semantiki na vulongoloxamarito.

1.9.1 Swihluvi swa mbulavulo

Swihluvi swa mbulavulo i swiphemu swa ririmi leswi pfunetaka ku hambanisa marito ku ya hileswi ma tirhisisiwaka xiswona eka mbulavulo. Mabaso (2019:91) u hlamusela swihluvi swa mbulavulo tanihi muavo wa tinxakaxaka ta marito leti kumekaka eka vuvulavuri bya ririmi ro karhi hi ku landza ku fana ka tona hi xivumbeko na tindlela ta matirhiselo ya tona eswivulweni. Leswi swi tisa vonelo ra leswaku eka ririmi rin'wana na rin'wana loko ku tsariwa kumbe ku vulavula ku tirhisiwa swihluvi swa mbulavulo. Shabangu (1996:81) u andlala nhlamuselo ya yena hi ndlela leyi:

> *Marito lama tirhisiwaka eka mbulavulo ya vuriwa swihluvi swa mbulavulo. Swihluvi leswi swa mbulavulo, tanihi mipfumawulo, na swona swi hlanganisiwa hi sisiteme yo karhi ku vumba swivulwa leswi humelerisaka miehleketo leyi hetisekeke eku vulavuleni.*

Vinokurova (2005:`24) u seketela Shabangu loko a hlamusela swihluvi swa mbulavulo hi mukhuva lowu:

© University of Venda

> *A parts of speech is a class of words distinguished according to the kind of idea denoted and the function performed in a sentence*

Hi ku leteriwa hi mitshaho leyi nga laha henhla, ku nga hlamuseriwa leswaku swihluvi swa mbulavulo i marito kumbe mipfumawulo yo hambana leyi hlanganisiwaka hi endlelo ro karhi ku vumba marito lama tirhisiwaka eka vuvulavuri bya ririmi. Nakambe, mitshaho leyi yi tshikilela mhaka ya leswaku marito man'wana na man'wana lama tirhisiwaka eka mbulavulo ma wela eka swihluvi swo karhi swa mbulavulo hi ku landza swihlawulekisi na mbangu wa laha ma tirhisiwaka kona. Swihlawulekisi swa swihluvi swa mbulavulo eka Xitsonga, ku fana na tin'wana tindzimi, swi katsa leswi landzelaka: riviti, riendli, risivi, riengeteri, rihlanganisi, riencisi, riyimelariendli ribumabumeri, rihlawuri na rihlamari. Eka lowu ndzavisiso ku kambisisiwa hi rihlamari tanihi xin'wana xa swihluvi swa mbulavulo eka Xitsonga ku ri karhi ku kongomisiwa eka matirhiselo ma rona hi tlhelo ra xivumbeko, tinhlamuselo, na vulongoloxamarito.

1.9.2 Rihlamari

Rihlamari hi xin'wana xa swihluvi swa mbulavulo lexi tihlawulekisaka hi swihlawulekisi swo hambana loko xi pimanisiwa kumbe ku fananisiwa na swin'wana swihluvi swa mbulavulo kusuka eka ririmi rin'we ku ya eka rin'wana. Rihlamari ri hlamuseriwa ku ri rito leri tirhisiwaka ku humelerisa matitwelo ma xivulavuri eka xiyimo xo karhi lexi humelelaka hi nkarhi wolowo. Hi ku tirhisa maritoma muxaka lowu kumbe swiphemu leswi welaka ehansi ka xihluvi lexi, munhu un'wana a nga kota ku vona matitwelo ma munhu un'wana. Kahlekahle, ntirhokulu wa rihlamari i ku kombisa matitwelo lama nga tshukaka ma humelela hi xitshuketa. Ameka & Wilkins (2006:2), va hlamusela rihlamari hi mukhuva lowu:

> *Interjections are words which conventionally constitute utterances by themselves and express a speaker's*

© University of Venda

> *current mental state or reaction or attitude towards an element in the linguistic or extra-linguistic context.*

Ntshaho lowu wu seketela mhaka ya leswaku mahlamari i marito lama kombisaka matitwelo ma munhu mayelana na mhaka yo karhi leyi a yi vonaka kumbe ku yi ehleketa naswona vayingiseri va kota ku vona matitwelo ma kona. Rihlamari ri nga ta hi xivumbeko xa rito rin'we, xivulwa kumbe xivulwahava xo koma. Ehandle ka sweswo, hi ntolovelo, mahlamari ma kumekaa eku sungulenika xivulwa. Marhanele (2007:77), u andlala leswi landzelaka mayelana na rihlamari:

> *Rihlamari ra fana na riencisi hi xivumbeko kambe hi nhlamuselo swa hambana. Rihlamari i rito leri xiyaxiyisaka leswi endliwaka hi riendli, kasi riencisi ri engetela leswi riendli ri endlaka swona.*

Ntshaho lowu nga laha henhla wu tiyisisa mhaka ya leswaku mahlamari ma tirhisana na swihluvi swin'wana swa mbulavulo ku humelerisa mhaka yo karhi eka mbulavulo. Leswi swa koteka hambileswi mahlamari ma tirhaka tanihi swiphemu swo tiyimela hi swoxe eka mbulavulo ku humelerisa matitwelo mo karhi. Hi marito man'wana, rihlamari ri fambisana swinene na switwi swa xivulavuri kumbe muyingiseri eka mbulavulo. Nkoka wa rihlamari wu le ka mhaka ya leswaku ri nga hundzisela matitwelo mo karhi lama nga eka xivulwa. Marito lama loko ma tirhisiwa eka vutsari hi xitalo ma vekeriwa mfungho wa xihlamalo wa (!) ku fana na riencisi, hikwalaho vatsari va hlamusela leswaku swa yelana. Nakambe, a hi mikarhi hinkwayo laha mahlamari loko ma tsariwa ku tirhisiwaka mfungho wa xihlamalo, kun'wana ma va kona kambe ku tirhisiwa mfungho wa hefemulo (,) kumbe wa xivutiso (?). Mhaka leyi yi seketeriwa hi Adhedia (2012:29) loko a hlamusela nkoka wa mahikahatelo ma mahlamari a ku:

> *When interjections are in a written speech, they are usually signed by punctuations, the exclamation mark*

© University of Venda

signifying strong feeling, and the comma is employed to the slight emotional content.

Eka ntshaho lowu hi kuma mhaka ya leswaku mahlamari loko ma kumeka eka switsariwa, hi ntolovelo ma hikahatiwa hi mfungho wa ku hlamala wu kombisa ku titwa ka xivulavuri naswona hefemulo yi tirhisiwa eka leswi nga ni mitlhaveko leyi nga kokeki mahlo. Hi marito man'wana, ndlela leyi mahlamari ma hikahatiwaka hi yona yi na nkoka wo komba xiyimo na ntikelo wa mitlhaveko leyi xivulavuri xi yi hundzisaka hi rihlamari rolero.

Loko swi ta eka tinxaka ta mahlamari, Shabangu (1996) na Marhanele (2017) va kombisa leswaku tinxaka ta mahlamari eka Xitsonga ti nga avanyisiwa hi ndlela yo yelana na leyi tirhisiwaka ku avanyisa maencisi ku nga hi ku languta nhlayo ya mapeletwana ma wona, ku nga mahlamari ma peletwana rin'we, mahlamari ma mapeletwana mambirhi na mahlamari ma mapeletwana manharhu kumbe ku tlula. Mahlamari ma peletwana rin'we i muxaka wa mahlamari lama nga na peletwana rin'we na ku tlhela ma vitaniwa *monosyllabic interjections* hi Xinghezi. Peletwana ra kona ri nga vumbiwa hi letere rin'we kumbe ku tlula. Talib (2011:23) u hlamusela rixaka leri a ku: *Monosyllabic interjections are composed of one syllable and articulated sounds that have an expressive role.* Ntshaho lowu wu andlala leswaku mahlamari ma peletwana rin'we ma vumbiwile hi peletwana rin'we na ku tlhela ma humelerisa mipfumawulo leyi pfunaka ku kombisa vutitwi byo karhi. Rixaka leri hileri ri vuriwaka mahlamarimasungulo (mahlamari ma phurayimari) eka tindzimi tin'wana hi ku ma tirhisiwa ntsena tanihi mahlamari. Ri tlhela ri tala ku tirhisiwa ku angula exikarhi ka vanhu lava nga ku vulavurisaneni.

© University of Venda

Rixaka ra vumbirhi i mahlamari ma mapeletwana mambirhi. Mahlamari ma muxaka lowu hi lama wona ma nga na mapeletwana mambirhi naswona ma vuriwa*disyllabic interjections* hi Xinghezi. Rixaka leri, ku hambana na le ka rixaka ra peletwana rin'we, ri vumbiwa hi maletere mo hundza rin'we. Mahlamari mamuxaka lowu, eka Xitsonga ma khumba tinxaka ta phurayimari na sekondari ku ya hileswi Ameka na Wilkins (2006) na Abdulla naTalib (2009) va kombiseke hakona tinxakakulu ta mahlamari eka tindzimi tin'wana.Rixaka ro hetelela i mahlamari ma mapeletwana manharhu kumbe ku tlula. Lama imahlamari lama nga na mapeletwana manharhu kumbe ku tlula naswona hi Xinghezi ma vuriwa *polysyllabic/multisyllabic interjection*. Mahlamari ma muxaka lowu hi xitalo hilama tumbulukaka kusuka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo loko ma nga si vitaniwa mahlamari, kambe ya nga tlhela ya kumeka ya ri ya ntumbuluko. Eka ndzavisiso lowu ku hlengeletiwile swiphemu swo karhi swa swivulwa kusuka eka matsalwa ma mitlangu leswi nga na mahlamari ma tinxaka leti boxiweke laha henhlaswi xopaxopiwa hi xikongomelo xo lava ku kombisa xivumbeko, tinhlamuselo na vulongoloxamarito bya wona eka Xitsonga.

1.9.3 Mofoloji

Mofoloji i dyondzo ya ntivoririmi leyi kongomaneke na xivumbeko xa marito xikan'we na ndlela leyi ma vumbiwaka hayona. Leswi swi vula ku dyondza hi swiphemu leswi marito kumbe swihluvi swa mbulavulo swo hambanahambana swi vumbiweke hi swona. Joyes (2011:50) u hlamusela mofoloji hi ndlela leyi:

> *Morphology is the branch of linguistics that studies such patterns of word formation across and within languages and attempts to explicate formal rules reflective of the knowledge of the speakers of those languages.*

Eka ntshaho lowu hi twisisa leswaku mofoloji i rhavi ra ntivoririmi leri eka rona ku dyondziwaka xivumbeko xa marito. Mhaka ya nkoka leyi boxiwaka eka nhlamuselo leyi nga laha henhla, hileswaku dyondzo ya mofoloji i ya nkoka swinene hikuva yi hi

© University of Venda

nyika vuxokoxoko bya leswi rito ri vumbisiwaka kumbe ku tumbuluxisiwa xiswona. Mariani na vatsarikulobye (2019:35) va tiyisisa miehleketo ya Joyesloko va ku:

© University of Venda

> *Morphology is the branch of linguistics that studies word structures, especially regarding morphemes, which are the smallest units of language. They can be base words or components that form words, such as affixes.*

Marito ma Mariani na vatsarikulobye (2019:35) ma tiyisisa mavonelo ma leswaku mofoloji i dyondzo ya xivumbeko xa marito. Xivumbeko xa marito swi vula ku dyondza hi timofimi. Timofimi i swiphemu leswitsongo swa marito leswi nga vumbiwaka hi mpfumawulo wun'we. Swiphemu leswi swi tlhela swi tiveka tanihi swiaki swa marito. Marito ma Xitsonga ma vumbiwa hi swiaki swa marito leswi landzelaka: xirhangi, rimitsu, nsinya, xilandzi, na xiheteleri. Hi ku katsakanya, hi nga vula leswaku dyondzokulu ya mofoloji yi kongomanile na ku hlamusela kun'we na ku tlhantlha xivumbeko xa marito ku humesela erivaleni swiphemu leswi ri vumbiweke hi swona. Eka ndzavisiso lowu, mofoloji wa marito wu xopaxopiwa ku ri karhi ku kongomisiwa eka rihlamari tanihi xin'wana xa swihluvi swa mbulavulo eka Xitsonga lexi nga si lavisisiwaka hi vuenti hi tlhelo ra xivumbeko.

1.9.4 Semantiki

Semantiki hi rin'wana ra rhavi ra dyondzo ya lingwisitiki leri nga anama swinene na ku tlhela ri langutana na ku dyondza kumbe ku dyondzisa hi tinhlamuselo ta marito, swivulwana, swivulwahava na swivulwa hi ku angarhela. Nhlamuselo ya rito rin'wana na rin'wana yi lawuriwa hi matirhiselo ma rona eka mbulavulo na mbangu wa laha ri kumekaka ri tirhisiwa kona. Palmer (1993:74) u andlala nhlamuselo ya semantiki a ku:

© University of Venda

> *Semantics is the technical term used to refer to the study of meaning, and since meaning is a part of language, semantics is a part of linguistics.*

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku semantiki i rhavikulu ra dyondzo ya lingwisitiki leri kongomaneke na ku dyondza kumbe ku dyondzisa hi tinhlamuselo ta marito. Mabaso (2019:91) u hlamusela dyondzo ya ntivonhlamuselo na nkoka wa yona eka tindzimi hi mukhuva lowu:

> *Dyondzo ya ntivonhlamuselo yi anamile swinene. Nhlamuselo a yi kumeki eka marito ntsena kambe yi sungula eka swiaki swa marito, yi hundza eka marito yi ya eka swivulwa laha maxaxametelo na mahikahatelo swi vaka na nkucetelo lowukulu eka nhlamuselo ya xivulwa.*

Loko hi xiyaxiya mitshaho leyi nga laha henhla, hi kota ku swi vona leswaku ntivonhlamuselo i dyondzo ya nkoka eka ririmi leyi kongomaneke ni ku dyondza kumbe ku dyondzisa tinhlamuselo ta marito ya ririmi ro karhi. Ku nga tlhela ku hlamuseriwa leswaku dyondzo leyi yi pfuna swinene ku humesela erivaleni leswi rito kumbe xivulwa xo karhi xi nga xiswona kumbe leswi xi vulaka swona eka ririmi rolero. Timhaka hinkwato leti fambelanaka na tinhlamuselo ta marito ti langutiwile ku ri karhi ku kongomisiwa eka swiphemu swa swivulwa leswi tsavuriweke kusuka eka matsalwa lama hlawuriweke swi ri na marito lama nga mahlamari. Nakambe, tinhlamuselo mayelana na mahlamari ti xopaxopiwile hi ku kongomisa eka mitirho ya wona. Leswi i ku kombisa leswaku tinhlamuselo ta mahlamari ti humelerisiwa hi ku tekela enhlokweni mitirho ya wona eka mbulavulo.

© University of Venda

1.9.5 Vulongoloxamarito

Vulongoloxamarito ku kongomisiwa eka rhavi ra dyondzo ya lingwisitiki leri kongomaneke na ku dyondza kumbe ku dyondzisa hi milawu na tindlela leti marito ma xaxametiwaka/longoloxiwaka kumbe hlanganaka ha tona leswaku ma vumba swivulwa swo twala na ku amukeleka eka ririmi ro karhi. Van Valin Jr (2001:1) u hlamusela vulongoloxamaritohi mukhuva lowu:

> *It refers to the branch of grammar dealing with the way in which words, with or without appropriate inflections, are arranged to show connections of meaning within the sentence.*

Ntshaho lowu wu seketela vonelo ra leswaku vulongoloxamarito i dyondzo yo longoloxa marito hi ndlela leyinene ku vumba swivulwa leswi twalaka. Salinas (2001:13) u seketela leswi hlamuseriweke hi Van Valin Jr mayelana na dyondzo ya vulongoloxamarito loko a ku:

> *The study of syntax is not complete unless that fixed structure of units makes sense, has meaning, is understood, and shared by those who know how to handle them, namely, by those who speak, listen, write, and read well-formed sentences in a language.*

Hi ku landza mitshaho leyi tshahiweke laha henhla, ku nga boxiwa leswaku vulongoloxamarito i dyondzo ya lingwisitiki laha ku dyondziwaka hi milawu na tindlela leti swiphemu swa swivulwa swi longoloxiwaka hayona ku vumba swivulwa swo twala na ku amukeleka. Hileswaku vulongoloxamarito i dyondzo ya matirhiselo ma marito eswivulweni. Ku ya hi Mabaso (2016:98), dyondzo ya vulongoloxamarito eka Xitsonga yi na matheme lama tirhisiwaka ku hlamusela marito ya swiphemu

© University of Venda

swa xivulwa ku nga nhlokomhaka, riendli, xiendliwa, na xitwananisi. Hi marito man'wana, ku va na vutivi bya ririmi ro karhi swi vula ku tiva milawu leyi landzeleriwaka loko ku vumbiwa swiphemu swa swivulwa swa ririmi rolero. Eka ndzavisiso lowu, vulongoloxamarito byi xopaxopiwa hi ku kongomisa eka rihlamari tanihi xihluvi xa mbulavulo eka Xitsonga. Ku tsavuriwile swiphemu swo karhi swa swivulwa leswi nga na mahlamari eka matsalwa lama boxiweke, kutani, swi xopaxopiwa ku ri karhi ku kombisiwa tindhawu leti ma kumekaka eka tona hambi nkucetelo kumbe tinhlamuselo leti ma ti tumbuluxaka hikwalaho ka tindhawu leti ma kumekaka eka tona eswivulweni.

1.10 Mikomiso ya matsalwa

Mahungu lama tirhisiweke eka ndzavisiso lowu ma tsavuriwile eka matsalwa ma mitlangu lama boxiweke le henhla. Kutani i swa nkoka ku nyika mikomiso ya wona leswku loko swi fika eka ndzima ya tinhlamuselo swi ta pfuna ku fambelanisa tinhlamuselo leti nyikiweke na mivangu ya swivulwa kusuka eka matsalwa mo hambanahambana. Tindzimana leti landzelaka i mikomiso ya matsalwa lama tirhisiweke tanihi swihlovo leswi ku hlengeletiweke mahungu kusuka eka swona:

1.10.1 Mavondzo a ya Hakeri (1981) hi F Rikhotso

Ntlangu wa *Mavondzo a ya Hakeri* wu vulavula hi mindyangu ya ka Mongwe na Manyike leyi a yi vandzakanile. Ndyangu wa ka Manyike a wu vondzokela ndyangu wa ka Mongwe tanihileswi a va ri na swifuwo swo tala. Emasungulweni ya ntlangu, nguluve ya ka Mongwe yi nghenile emasin'wini ma ka Manyike laha yi nga fika yi dya makwembe ya N'wa-Mbhokota. Leswi swi vangile nyimpi leyikulu exikarhi ka midyangu leyimbirhi. Ndyangu wa ka Mongwe wu hetelele wu tekile xiboho xo riha va ka Manyike eka leswi nguluve ya vona yi nga va onhela swona. Hambisiwitano, mavondzo ya va ka Manyike ya vile ya andza swinene. Leswi swi vonaka loko va ta endla xikungu xo pfula tihomu ta ka Mongwe nivusiku leswaku ti ta dya swibyariwa swa vona leswaku va ta kota ku tlhela va va rihisa nakambe. Kungu ra vona ri vuye

© University of Venda

ri endleka, kambe xo biha hileswi Golele Manyike, tata wa ndyangu wa ka Manyike, a nga wela hi pasi hi nkarhi lowu a pfulela tihomu. Hi nkarhi wa ku tengiwa ka nandzu lowu endhuneni, va ka Mongwe va humesile vumbhoni bya pasi leswi nga endla leswaku va ka Manyike va voniwa nandzu na ku rihisiwa mali. Mavondzo ya va ka Manyike ma tlhela ma vonaka nakambe loko va ta endla xikungu xin'wana xo lava ku tirihisela eka va ka Mongwe hi ku va chelela ebyalweni. Va vuye va kota ku va chelela laha Zamulele Mongwe a nga vuya a lova. Rifu ra Zamulele ri landzerile hi ku lova ka nsati N'wa-Xingwenyana loyi a nga lo teka vutomi byakwe. Endzhaku ka loko N'wa-Rihlampfu, muxavisi wa byala, a yile ku ya tengisiwa endhuneni, swi vuye swi kumeka leswaku N'wa-Mbhokota na Golele Manyike hi vona va nga chelela Zamulele Mongwe chefu ebyaleni. Va ka Manyike va vuye va hlongoriwa etikweni. Golele u tlhele a vuya a khomiwa ku ya ekhotsweni tanihileswi a ku ri yena a nga xava chefu leyi dlayeke Zamulele. Endzhaku ka malembe, Golele u humile ekhotsweni kambe a nga ha hanyangi nkarhi wo leha tanihileswi a nga vuya a tidlaya na yena.

1.10.2 Matlhari Hansi (1998) hi M.G Magagane

Tsalwa ra *Matlhari hansi* i ntlangu lowu vulavulaka hi hansahansa leyi a yi humelela ngopfu exikolweni xa Phosakufa. Exikolweni lexi a ku ri na mudyondzi loyi a va ku i Gwayigwayi loyi a a xavisa swidzidziharisi. Hi tlhelo mufana loyi a a ri mutshamaxitulu wa huvo yo rhangela vadyondzi (SRC). Ku xavisiwa ka swidzidziharisi a swi nga ri enawini exikolweni lexi. Nhlangano wo fambisa xikolo wa PTSA wu ringetile ku va wu vulavula na Gwayigwayi leswaku a tshika ku xavisela vana swidzidziharisi, kambe a ala. Leswi swi endlile leswaku PTSA yi hlongola Gwayigwayi exikolweni. Gwayigwayi u hlohloterile vadyondzikulobye ku va va sungula xitereko lexi endleke leswaku ku pfumaleka ntshamiseko exikolweni xa Phosakufa hikuva vadyondzi a va ala ku nghena etitlilasini. Eka xitereko lexi, kuvile na ku chavisiwi ka swirho swa PTSA leswi nga hetelela swi endla leswaku Gwayigwayi a vuyiseriwa exikolweni. Loko Gwayigwayi a vuyile exikolweni, vana va tlhelerile etitlilasini. Loko xitori xi ya emahlweni, Mbhalavurhena, un'wana wa vadyondzisi exikolweni lexi, u lavile ku pfinya Ester loyi a ri n'wana wa Xihongonyi,

© University of Venda

mutshamaxitulu wa PTSA. Leswi swi endlile leswaku vana va sungula xitereko nakambe. Va koxile leswaku Mbhalavurhena a hlongoriwa exikolweni. Eku heteleleni Mbhalavurhena u hlongoriwile exikolweni xa Phosakufa ivi vana va vuyela nakambe etitlilasini. Nhlangano wa PTSA wu tlhele wu rhamba nhlengeletano laha a ku hlanganile vurhangeri bya xikolo, vadyondzisi, vatswari navadyondzi ku ta vulavula hi ku tisa ku rhula ePhosakufa. Nhlengeletano leyi yi vuye yi tswala mihandzu leyinene hikokwalaho ka leswi ku veke na ku rhula endzhaku kayona. Muvangi wa hansahansa, yena Gwayigwayi, u vuye a khomiwa. Vusi, loyi a feyirile ntangha 10 ku ringana kanharhu u hetelela hi ku pasa endzhaku ka loko kuvuyisiwile moya wo dyondza na ku dyondzisa exikolweni xa Phosakufa.

1.10.3 Mahlo ya Nkwahle (1999) hi O.R Chauke

Ntlangu lowu wu vulavula hi Joyce, Thandi na Brenda lava a va ri vadyondzisi exikolweni xa Tlhavekisa. Nkoka lowukulu wa ntlangu lowu i ku paluxa ndlela leyi vavasati lavanharhu va nga kucetelana hayona ku tifumisa hi ku dlaya vavanuna va vona hi xikongomelo xo lava ku koxa timali ta ndzindzakhombo. Va thyiwile na vito ro duvulela ra *"The Big Three"* hikokwalaho ka mahanyelo ma vona mo hambuka. Joyce ku vile yena mukuceteri lokulu tanihileswi ku nga va yena a nga sungula a dlaya nuna wakwe Kalunda loyi a ri nhloko ya xikolo. Endzhaku ka loko a kumile timali ta ndzindzakhombo u byerile Thandi leswaku u fanele ku dlaya nuna wa yena Jack Xikhatsana loko a lava ku tiphina hi vutomi ku fana na yena a nga teka vutomi bya nuna wa yena Kalunda. Marito ma fikile ma tshama emiehleketweni ya Thandi laha a nga vona swi fanerile ku dlaya nuna wakwe Jack Xikatsana leswaku a ta dyela ku fana na Joyce. U vuye a lulamisa riendzo laha a nga fika a n'wi chelela chefu eswakudyeni kutani a lovela kwalano. Endzhaku ko kuma mali ya yena ya ndzindzakhombo, yena na Joyce a va hamba va huma va ya tiphina na vavanuna lavatsongo. Ndlela ya vona yo ka yi nga tshembeki ka vavanuna va vona na ku kanganyisa tikhampani ta tindzindzakhombo yi vuye yi fika emakumu hi xitshuketa loko Brenda a ta duvula nuna wakwe wa phorisa, Sejeni Mabungele hi xibamu xa le ntirhweni. A a lava ku n'wi dlaya leswaku na yena a ya kuma timali ta ndzindzakhombo leswaku a ta tiphina ku fana na vanghana vakwe. Sejeni

© University of Venda

Mabungele loyi a vavisekile swinene u yisiwile exibedhlele naswona u swi kotile ku hlamusela ndlela leyi a duvuriweke hayona hi tihanyi. Endzhaku ko hlamusela sweswo, u vuye a lova hikwalaho ka ku vaviseka ka yena. Brenda u vuye a khomiwa hi nandzu wa kudlaya nuna wakwe. Endzhaku ka ku khomiwa kakwe, u vuye a boxa leswaku yenau dlayile nuna hi ku kuceteriwa hi Joyce na Thandi lava na vona va nga dlaya vavanuna va vona. Joyce na Thandi na vona va vuye va khomiwa naswona va nyikiwe swigwevo swo leha ku tshama ekhotsweni.

1.10.4 Byi le tintihweni (2005) hi C.M Lubisi

Ntlangu lowu wu vulavula hi vutomi bya Profesa Xirilo loyi a a ri muleteri eYunivhesiti ya N'walungu. Profesa Xirilo a a ri ni swigangu swo tala swa machudeni ma yunivhesiti. Un'wana wa xigangu xa kona a ku ri Sukani loyi hi tlhelo a ri nsati wa Simon. Ku rhandzana ka vona swi vuye swi hangalaka ku kondza swi ya fika etindleveni ta Simon. Endzhaku ko twa mhaka leyi, Simon u vuye a teka xiboho xo hlotana na Profesa Xirilo ku ta n'wi dlaya. Kambe vubihi bya kona hileswi a a nga n'wi tivi, a tiva ntsena leswaku u famba hi movha wa mavayivayi wa ''*cream white*'' wa GH 430. U ve a vhakacha eyunivhesiti ku ya lavana na Profesa Xirilo laha a a hlomile hi xibalesa. Un'wana wa mufana loyi a hlanganeke na yena ehandle ka yunivhesiti u ve a n'wi byela leswaku movha wa Profesa wa ha ku huma naswona wu kongomile matlhelo ma doroba ra Pietersburg. Lexi a va nga xi tivi hi vumbirhi ka vona hileswaku movha a wu ri wona kambe a wu humile na un'wana wa muleteri, Lekgetla ku nga ri Profesa Xirilo. Simon u vuye a ya yima etlhelo ka gondzo ro huma ePietersburg tanihi mukombelatilifiti laha Lekgetla a nga fika a n'wi yimela. Simon u vuye a dlaya Lekgetla a tlhela a hisa movha a ehleketa leswaku u dlayile Profesa Xirilo. Mhangu leyi yi ve yi vavisa Profesa Xirilo kambe a swi endlangi leswaku a tshika vugangu byakwe na machudeni. U yile mahlweni laha a nga hetelela a kuma xitsongwatsongwana xa HIV lexi heteke xi teka vutomi byakwe.

© University of Venda

1.10.5 Ndzi ta fa ndzi dyile (2005) hi K.J Ngobeni na S.J Malungana

Tsalwa ra *Ndzi ta fa ndzi dyile* i nhlengelo wa swintlangwana swo koma leswi angarhelaka vutomi bya ximanguvalawa byo rhandza ngopfu ku dyela hi tindlela to homboloka leti teleke manyala na vukungundzwana. Tsalwa leri ri na swintlangwana swa khumemune, kambe eka ntirho lowu ku ta nyikiwa mikomiso ya swintlangwana swa kaye ntsena leswi ku nga tsavuriwa kona byin'wana bya vuxokoxoko lebyi tirhisiweke eka ndzavisiso lowu.

(i) Nkomiso wa xintlangwana xa "Mali ya tika"

Xintlangwana lexi xi vulavula hi vutomi na mahanyelo ma le tirhenkeni ta mathekisi. Eka xintlangwana lexi hi kuma Khomaxandla loyi a a ri mutshamaxitulu wa nhlangano wa mathekisi; Madyisambitsi loyi a ri matsalani na Ndhayimani loyi a ri n'wamathekisi. Vavanuna lava hinkwavo a va ri na mathekisi lama a ma tleketla vanhu erhenkeni ku va yisa etindhawini ta vona. Ku te siku rin'wana loko Khomaxandla na Ndhayimani va ri ku xiyeni ka mafambelo ma mathekisi, hiloko Ndhayimani a kombisa leswaku u le ku laveni ka Dlayakhwati loyi a a ri muchayeri wa mathekisi ma Madyisambitsi. Ndhayimani u vuye a vhakela Dlayakhwati ku ya n'wi kombela leswaku a tirha na yena. Loko Dlayakhwati a nga si teka xihobo u hlamuserile muchayerikulobye Hanyani hi mhaka leyi. Hanyani u ve a n'wi tsundzuxa leswaku n'wamathekisi wo fana na Madyisambitsi a nge he n'wi kumi. A a vula leswi hikuva a a swi tiva leswaku Ndhayimani a nga twisisi hi ku hetiseka matirhelo ma mathekisi, xa yena a a tilavela mali ntsena. Endzhaku ka loko a tshikile ntirho ku ya tirha na Ndhayimani, Madyisambitsi a nga khomekangi kahle laha a nga tshembisa Ndhayimani ku ta n'wi dlaya. Siku rin'wana loko Dlayakhwati a vuyile hi le ntirhweni u hlamusele Ndhayimani leswaku vanhu a va pfumaleka epatwini, kutani a nga kotangi ku tirha mali leyi a yi languteriwile. Ndhayimani loko a twa mhaka leyi u ve a nga tshembi na ku tlhela a rhuketela Dlayakhwati a n'wi vula xigevenga. Leswi swi endlile leswaku Dlayakhwati a tisola eka xiboho xa yena xo tshika ntirho eka Madyisambitsi ku ya tirha na Ndhayimani.

© University of Venda

(ii) Nkomiso wa xintlangwana xa “Tekani phasele rero…”

Xintlangwana lexi xi vulavula hi Gandoro loyi a ri xigevenga. Tatana wa yena Zonke a a nga ha lavi ku twa nchumu hi yena hikuva loko a n’wi byela ku tshika vugevenga a nga twi. Kambe mana wa yena Ntsakisi a nga n’wi heleli mbilu hambileswi a nga twi ku byeriwa. Hi nkarhi lowu a khomeriwile ku pfinya, mana wa yena Ntsakisi u vulavurile na tata wa yena Zonke hi ku endla matshalatshala mo ta n’wi humesa ejele. Zonke u vuye a nga lavi ku ta tinghenisa eka mhaka leyi. Ntsakisi u teke xiboho xo ba mati hi ku hakela Sporo na Magenge lava a va ri maphorisa mali ya ntsengo wa R25 000 ku ri va humesa Gandoro ejele. Endzhaku ka loko a humile ejele u fikile ekaya a susa nyimpi hi ku lwisa Zonke. U hetelele hi ku dlaya Zonke namana wa yena hi xihoxo hi xibalesa na ku tlhela a tidlaya yena n’winyi.

(iii) Nkomiso wa xintlangwana xa “Xikhongelo i mhamba”

Xintlangwana xa *Xikhongelo i mhamba* xi vulavula hi Mahlori. Siku rin’wana Mahlori u hahamile a ri karhi a vulavula mhaka yo chavisa. Nsati wa yena Tsakani u swi twele kule leswi nuna wa yena a vulavula swona. Loyi a nga swi twanyana i n’wana wa yena Tindyelo loyi swi nga humelela a ri ku hlayeni ka tibuku nivusiku. Loko ri xa u ve a byeriwa timhaka leti a ti vulavula. Emasunguleni a a tikomba a nga khumbeki ka helo hi swona, kambe endzhaku ka loko a pfuxelerile miehleketo ya yena u ve a sungula ku vilela laha a nga ya na le kerekeni ku ya kombela ku khongeleriwa. Siku leri landzelaka u te loko a vuya entirhweni a hlangana na swigevenga leswi nga n’wi tlhakisa. Leswi a swi fambelana na mhaka leyi a nga yi lorha. Hi nkarhi wa ku tlhakisiwa ka yena mufundhisi Mbengwa a tshamela ku ya emutini wa yena ku ya khongela na ndyangu wa yena leswaku a vuya a hlayisekile. Emakumu ka xintlangwana, Mahlori u kotile ku vuya ekaya a hlayisekile na movha lowu a tlhakisiwile na wona.

© University of Venda

(iv) Nkomiso wa xintlangwana xa “Miringu yi tele…”

Xintlangwana lexi xi vulavula hi miringo leyi humelelaka emindyangwini hikwalaho ka mavondzo na timbilu leto biha. Gezana na Rhukanani lava a va ri nuna na nsati va tshamile nkarhi wo leha va nga kumi n’wana. Leswi swi endlile leswaku Rhukanani a khunguvanyeka swinene loko Gezana yena a kombisa leswaku nkarhi wo ka wu nga si fika. Rhukanani u hetelele a bihile emirini. Loko a nga si ya tivisa va le kaya na le vukatini bya yena va sungule hi ku ya tivisa mufundhisi, laha a nga fika a va byela leswaku mhaka yo ya kaya a nga yi seketeli hikuva u vona swo biha swi nga humelelaka hi ndzhwalo lowu a ri na wona. U vuye a muka laha swi nga tsakisa vatswari va Gezana yena Mhlanganisi na N’wa-Falaza ku tiva leswaku va ta va na ntukulu loyi a ku ri khale va n’wi languterile. Endzhaku ka sweswo, u tlhele a vona swi fanerile ku ya tivisa na va le ka rikwavo. Vatswari va yena Juluka na N’wa-Hasani va swi amukerile ku twa leswaku u bihile emirini. Makwavo wa yena Sasavona u vile na mavondzo laha a nga chelela Rhukanani chefu laha a nga pona kambe ndzwalo wona wu vuye wu onhaka. Mhangu leyi yi hlohlotele vatswari va Gezana leswaku ku laviwa ntsumi leswaku Rhukanani a tlheriseriwa eka rikwavo hambileswi Gezana a nga swi seketeli. Va tlhele va sindzisa leswaku Gezana a ya lovoleriwa N’wa-Mhlava hikuva va tshemba leswaku u ta va kumela vatukulu. N’wa-Mhlava u fike a kuma n’wana leswi nga tsakisa vatswari va Gezana. Gezana na yena u byerile vatswari vakwe leswaku u lava ku landza Rhukanani a vuya. Ku vuya ka yena swi endlile leswaku N’wa-Mhlava a vona onge a nga ha rhandziwi. U vuye a chelela Rhukanani chefu eswakudyeni, kambe xo biha hi leswi Rhukanani a dyeke swakudya swa kona na n’wana wa N’wa-Mhlava laha va nga heta va ya pfuneka exibedhlele. Endzhaku ka mhangu leyi N’wa-Mhlava u vuye a hlongoriwa a vuyela eka rikwavo.

(v) Nkomiso wa xintlangwana xa “Ndza tisola”

Xintlangwana xa *Ndza tisola* xi vulavula hi Xigwagwa Xilaluke loyi a ri mudyondzisi exikolweni xa Tshamani. Xigwagwa a hamba loko a chayisa entirhweni a ya

© University of Venda

eXihundleni ku ya hungasa na van'wana vavanuna. Leswi a swi endla leswaku a nga vuyi hi nkarhi ekaya. Mhaka leyi yi khunguvanyisile nsati Gladys. Siku rin'wana Gladys u vhakeriwile hi Tshameleni loyi a ri munghana wakwe. Gladys u hlamusele Tshameleni leswi Xigwagwa a n'wi endlaka swona emutini wa vona, kutani Tshameleni a n'wi hlohlotela ku kuma xigangu na ku tlhela a n'wi tshembisa leswaku u ta n'wi lavela xona. U vuye a n'wi kumela Masocha loyi a ri ndhuna ya le Hluphekani. Rirhandzu ra vona a ri hundzeletiwa hikuva a va nga chavi no vhakelana emutini wa Xigwagwa loko a yile entirhweni. Siku rin'wana Xigwagwa u va kumile swin'we emutini wakwe. A nga va endlangi nchumu, u lo teka makhiya ma movha wa Masocha na ku hamba a wisa ekamareni yin'wana a ri yexe. Gladys u vuye a tisola ngopfu eka manyala lama a ma endlile. Loko ku ri Masocha a hembele vandyangu leswaku movha wu onhakile nkarhi wo leha loko a nga si va byela ntiyiso.

(vi) Nkomiso wa xintlangwana xa "I timfanelo teto?"

Xintlangwana lexi xi vulavula hi jaha Gonyongo loyi a ri n'wana wa xikolo. Gonyongo a hamba a cinisa vadyondzi na vadyondzisi rhuvurhuvu exikolweni. Siku rin'wana loko vadyondzi va ri ku tsaleni ka ntirho lowu a va nyikiwile hi mudyondzisi Mhlahlavhani etlilasini, Gonyongo u sungula ku khwenuta Vutomi un'wana wa vadyondzi. Loko Vutomi a n'wi bakanya u sungule ku n'wi bukutela. Mudyondzisi Mhlahlavhani u lo twa hi ku kalakala ka Vutomi. U vuye a rhuma munhu ku ya lava nkhavi tanihileswi a nga n'wi hlamuli kahle loko a vulavula na yena. Gonyongo a kombisa leswaku yena u na timfanelo naswona loko o n'wi ba u ta n'wi khomisa. Mudyondzisi Mhlahlavhani u vuye a n'wi tlhandleka nkhavi laha a nga huma etlilasini hi ku tsutsuma. Endzhaku ka mhangu leyi ku vhele ku lemukiwa leswaku Gonyongo a nga telangi ku dyondza exikolweni. Mabahleka loyi a a ri nhloko ya xikolo u vitanile nhlengeletano ya vadyondzisi na Gonyongo ku ta tivulavulela leswi va nga ta tirhisa swona ku ya emahlweni. Vadyondzisi va fike va kombisa leswaku a va nge he koti ku khoma mitirho ya Gonyongo. Leswi swi n'wi vavile swinene ku fika laha a nga

© University of Venda

kombela ku rivaleriwa na ku va tshembisa leswaku u ta hanya kahle etitlilasini ta vona.

(vii) Nkomiso wa xintlangwana xa “Ndzi tsemisa mudende?”

Xintlangwana lexi xi vulavula hi muganga wa ka Nhlaneki eGiyani laha ku nga tala vanhu lava holaka mali ya mudende wo hlayisa vana. Van’wana va vanhu lava holaka mali leyi va yi kuma swi nga fanelengi. Lava nga ringanela va tshamela ku kuma vana hi xikongomelo xo lava ku ta yi hola ku nga ri hi ku va va lava vana. Mfumo wa Afrika-Dzonga wu ve wu tivisa leswaku vanhu hinkwavo lava holaka mudende wa vana swi nga ri enawini va fanele ku ya tsemisa. Endzhaku ko twa mahungu lama vanhu vo tala emugangeni lowu va tele hi ku chava kambe va nga vhakeli tihofisi ta mfumo ku ya surisa. Un’wana wa vanhu lava a va nga lavi ku tsemisa mudende a ku ri mudyondzisi Rivalani loyi a a tirha exikolweni xa Mhandzele. Hi siku ra ku horiwa ka mudende a ku yima na migingiriko yo dyondza no dyondzisa exikolweni xa Mhandzele.

(viii) Nkomiso wa xintlangwana xa “Xinkwamana”

Xintlangwana lexi xi vulavula hi Monwana na nsati Xuma lava a va tirhisa xinkwamama xa le mikosini ku tifumisa. Xinkwamama lexi i timali leti tirhisiwaka hi vatisosayiti na vanhu va muganga loko ku ri na nkosi emutini wo karhi. Monwana na nsati Xuma va sungurile manyala lama loko ku ta lova tatana wa Monwana. Va tekile mali va dyondzisa vana va vona xikolo na ku tlhela va tiakela yindlu leyikulu. Eku tekeni ka mali leyi va tsandzekile na ku nyiketa nsati wa mufi Mokgadi mana wa Monwana. Ku tlhele ku humelela rifu ra Nyezi nsati wa Masilo makwavo wa Monwana. Ni le ka wona nkosi wa Nyezi va endlile manyala yo yiva mali leyi nyikeriweke va tifumisa hi ku ya xava thekisi. Manyala ma vona ma humele ehandle loko ku ta lova Masilo. Rhandzu loyi a ri nsati wa Masilo hi nkarhi walowo u hlongorile Monwana vumbyana loko a ta ku chaveleleni ka makwavo a tlhela a boxa leswaku hi yena a nga teka timali leti nyikeriweke enkosini wa Nyezi. Ku hlongoriwa

© University of Venda

ka yena swi n'wi twisile ku vava hi ku a swi vona leswaku a ku nge he vi na mali leyi a ta yi kuma eka nkosi wa makwavo wa yena. U fike a byela nsati ta ku hlongoriwa ka yena laha Xuma a nga endla xikungu xo lava ku ya hembela Mokgadi leswaku nkosi wu nga khomeriwi kona emutini wa Masilo. Mogkadi u fike na yena a hlongorisa Xuma vumbyana na ku n'wi byela leswaku manyala ma vona a ma nga tirhi enkosini wa Masilo.

(ix) Nkomiso wa xintlangwana xa "Ndzi ya eku yimbeleleni"

Xintlangwana xa *Ndzi ya eku yimbeleleni* xi vulavula hi wanhwana Mafanato loyi a ri na vuswikoti byo yimbelela. Vuswikoti bya yena byi vonakile hi nkarhi lowu a hamba a yimbelela ekerekeni. Mufundhisi Shivila wa kereke leyi a yimbelela eka yona u vuye a kokeka rinoko laha a nga vona Mafanato tanihi munhu loyi a nga rhandzanaka na yena. Ku rhandzana ka vona swi endlile leswaku Mafanato a hamba a nga vuyi hi nkarhi ekaya leswi a swi vilerisa tatana wa yena Hlabyana. Loko Hlabyana a vulavula na yena Nkiyasi mana wa yena a tshamela ro n'wi yimelela a vula leswaku n'wana wa yena u le kerekeni eku yimbeleleni. Timhaka ti sungule ku onhaka loko Mafanato a ta biha emirini. Shivila u tekile Mafanato ku n'wi yisa eka dokodela Rhambu ku ya susa khwiri. Dokodela Rhambu u fike a kombisa leswaku khwiri ri nga susiwa kambe a swi nga kotekali ku susa xitsongwatsongwana xa HIV lexi a cheriweke xona hi mufundhisi Shivila.

1.10.6 Mathayere Mbuya! (2005) hi V.D Salane, T.M Rikhotso na S.J Malungana

Tsalwa ra Mathayere Mbuya! na rona i nhlengelo wa swintlangana swo koma leswi vulavulaka hi mahanyelo ma vanhu va laha tikweni lama taleleke hi vukungundzwana. Eka tsalwa leri hi kuma khumembirhi wa swintlangwana. Eka ndzavisiso lowu ku nyikiwa mikomiso ya swintlangwana swa ntlhanu ntsena.

© University of Venda

(i) Nkomiso wa xintlangwana xa “Tata wa n’wina u tirha eka Lewis”

Xintlangwana lexi xi vulavula Mpalusi loyi a xavisa swidzidziharisi. A endla tano kambe ndyangu wa yena a wu nga swi tivi. Ndyangu wakwe a wu tiva ntsena leswaku u tirha evhengeleni ro xavisa nhundzu ya le ndlwini ra ka Lewis. Mpalusi a ri wanuna loyi a fambisa muti wa yena hi voko ra nsimbhi. Loko a vula swo karhi a lava leswaku swi endleka hi ndlela yaleyo. Mpalusi na vatirhisani va yena Josh na Hannekom va endlile xikungu xo ngungumerisa swidzidziharisi kusuka eAfrika-Dzonga ku ya eBrazil. Ku vile na vangungumerisi lava nga tirhisiwa ku ngungumerisa swidzidziharisi swa *mandrax*. Xihahampfhuka lexi vangungumerisi a va famba hi xona xi ve xi hlwela ku fika hikwalaho ka nkungwa. Leswi swi endle leswaku vangungumerisi va kumiwa na ku tlhela va khomiwa. Eku khomiweni ka vona va boxile vanhu lava va rhumeke. Mhaka leyi loko yi fika etindleveni ta Mpalusi swi endlile leswaku a teka vutomi bya yena hi ku tibalasela hi xibalesa emovheni wakwe.

(ii) Nkomiso wa xintlangwana xa “A ndzi engetela muholo”

Xintlangwana xa *A ndzi engetela muholo* xi vulavula hi Tlakula na Phazama lava a va tirha ekhemisi ya xibedhlele xa mfumo. Lavambirhi a va hamba va yiva tiphilisi ta xibedhlele hi xikongomelo xo xavisela tikhemisi to ka ti nga ri ta mfumo leswaku va tiengetela muholo. Siku rin’wana Tlakula u tekile tiphilisi ekhemisi ya xibedhlele ku ya xavisela Amukelani wa khemisi ya le Gandlanani. Loko a fika egendeni, varindzi va xibedhlele va komberile ku secha movha. Swi tekile nkarhi ku va a pfumela ku sechiwa tanihileswi a a swi tiva leswaku u yivile swin’wana naswona u ta kumeka. Varindzi va lwile na yena va vula leswaku a nge hundzi loko a ala ku sechiwa. Loko va secha va kumile bokisi ra tiphilisi kutani va n’wi teka va n’wi heleketa ehofisini ya Mulunghisi loyi a ri mulanguteri wa xibedhlele. Loko Mulunghisia ri ku n’wi vutiseleni ka swivutiso, u bohekile ku boxa lomu bokisi a ri tekile kona na lomu a ri ya kona hambikuri vanhu lava a tirhisana na vona. Tlakula na Phazama va hetelele va khomiwile hi ku yiva nhundzu ya mfumo.

© University of Venda

(iii) Nkomiso wa xintlangwana xa “Ndzi onhe yini?”

Xintlangwana lexi xi vulavula hi nkucetelo wo biha lowu vamanana va nga na wona eka vana va vona va xisati. Khombomuni a ri na vana vambirhi va vanhwana ku nga Mashangu na Mbitsini. Vana lava loko va sungula ku hanya vutomi bya miharihari, tatana wa vona Khakhan’wa a va tshinya kambe Khombomuni a n’wi lwisa a vula leswaku a tshike vana va yena va titlonya. Khakhan’wa hi mpela u vuye a tihumesa eka swona hilaha Khombomuni a vula hakona. Siku rin’wana Mashangu u ve a tikeriwa ku pfuka hikwalaho ka leswi a vabya laha swi nga kumeka leswaku u khomiwile hi xitsongwatsongwana xa HIV tanihileswi a tsutsumisana na vavanuna vo hambana. Mbitsini na yena eka rin’wana siku u ve a vuya ekaya a guriwe meno hi vafana. Khombomuni loko a swi vonisa xisweswo u lo sungula ku tiririsa. Hiloko Khakhan’wa a n’wi tsundzuxa leswi a n’wi byeleke swona emasunguleni mayelana na mahanyelo ma vana va vona mo homboloka.

(iv) Nkomiso wa xintlangwana xa “Xigwevo xa mina”

Xintlangwana xa *Xigwevo xa mina* xi vulavula hi mahanyelo mo biha lomu swikolweni hi vadyondzi. Mahanyelo ma kona ma katsa ku dzaha mafole hambi ku nga hloniphi vadyondzisi. Siku rin’wana mudyondzisi Khomisani wa le xikolweni xa Minkutlunyo u kumile Risuma loyi a a ri mudyondzi a ri ku dzaheni ka fole etlhelo ka khumbi ra xihambukelo xa xikolo. Loko a vulavula na yena u ve a n’wi hlamula xikonyololo, leswi endleke leswaku a hlundzuka kutani a n’wi teka ku ya ehofisini ya Manghilazi loyi a ri nhloko ya xikolo. Loko a ri ku tengisiweni u boxile leswaku a nga yexe eka mhaka leyi, ku na Butana loyi na yena a ri mudyondzi. Xikolo xi teke xiboho xo vitana vatswari va vona. Loko vatswari va tile exikolweni va vuye va pfumelelana na xikolo leswaku vadyondzi lava va fanele ku cela magoji ma swihambukelo tanihi xigwevo xo riha milandzu ya vona.

© University of Venda

(v) Nkomiso wa xintlangwana xa “Nkosi wa manana”

Nkosi wa manana i xintlangwana lexi vulavulaka hi nkosi wa Khatisa lowu nga tisa ku getsela ka meno exikarhi ka n’wana, makwavo na ntukulu wa yena. Loko Khatisa a swi vonile leswaku gondzo ra vutomi bya yena ri le kusuhi no fika emakumu, u byerile Masaswivona loyi a ri n’wana wa yena leswaku a byela maxaka ma yena leswaku va lulamisa tibuku ta tisosayiti ta yena hikuva a nga ha titwi kahle. Loko ku nga si famba nkarhi wo leha Khatisa u vuye a hundza emisaveni. Nkosi wa ku lahliwa ka yena wu fambile kahle, kambe leswi nga humelela endzhaku ka wona a swi vava. Khetani loyi a ri ntukulu wa mufi u tumbetile timali ta nkosi leti a ti kumeke lomu a tsarise Khatisa kona. Leswi swi khunguvanyisile Masaswivona loyi a nga ha tivi leswaku u ta xavela hi mani swakudya leswi mana wa yena a nga lova, loko hi tlhelo van’wana va tumbetile timali leti va ti kumeke hikwalaho ko lowa ka yena. Madzedze loyi a ri makwavo wa Khatisa u mangalerile Khetani laha huvo yi nga fika yi n’wi vona nandzu. Ku voniweni ka yena nandzu u vhele a nyamalala a nga tiveki ku u yile kwihi.

1.10.7 Xivoni xa Vutomi (2008) hi I.S Shabangu

Tsalwa leri i nhlengeleto wa swintlangwana swo koma leswi angarhelaka vutomi bya ximanguvalawa, ngopfungopfu eka vavasati hi ku ya hi mahanyelo ma vona. Eka rona hi kuma swintlangwana swa nkombo leswi taka na swikongomelo swo hambana ku paluxa hanyelo ra vavasati. Eka ndzavisiso lowu ku nyikiwa mikomiso ya swintlangwana hinkwaswo tanihileswi ku tsavuriweke vuxokoxoko eka swona hinkwaswo.

(i) Nkomiso wa xintlangwana xa "Yoo, ndzi tidlele minoo!"

Xintlangwana lexi xi vulavula hi muganga wa Giyani laha a ku lovetela vavanuna lava a va dlayiwa hi vavasati va vona hi xikongomelo xo lava ku ta vuyeriwa hi timali

© University of Venda

ta ndzindzakhombo. Ximunhuhatwakulu i Misery loyi na yena a nga navela munghana na R2.5 wa mamiliyoni leyi a a ta siyela hi nuna loko a lovile. Misery i munghana wa Florence loyi yena a dlayeke nuna leswaku a vuyeriwa hi timali ta ndzindzakhombo. Mhaka ya ku xava ka Florence movha, ku kurisa yindlu na ku nghenisa nhundzu ya le ndlwini swi tlhavile mbilu ya Misery, laha a nga sungula ku lava ku tiva leswaku u swi endlise ku yini. Loko a vutisa Florence vuxokoxoko bya mhaka leyi a nga pfunekangi ku kondza a ya twa xitori hinkwaxo eka un'wana wa munghana wakwe Elizabeth. Elizabeth u byerile Misery xihundla xa leswaku vanhu va pfuneka eka Hadisa wa Muzambiki hi xiganama lexi va dlayaka vavanuna hi xona naswona Florence u pfunekile kona. Misery u kunguhatile ku ya kwale ka Hadisa, kambe u hembela Elizabeth a vula leswaku u lava ku heleketa mhani wa yena va ya tshunguriwa nenge. Misery u fika eka Hadisa a kuma murhi a tlhela a bazeriwa hi ku byeriwa leswaku swa boha ku endliwa timhaka ta masangu laha Hadisa a a vula leswaku leswi hi swona swi nga ta endla leswaku murhi wu kota ku tirha leswi a lavaka swona. Loko a fika ekaya u rhangisile vana leswaku va ya ekerekeni leswaku a ta sala a lulamisa mhamba ya yena. U hlanganisile murhi na kholidirinki ivi a ya yi veka eka xigwitsirisi leswaku Sunday nuna wakwe a ta kota ku yi nwa. Loko a ri ekerekeni u khongelela rifu ra nuna wa yena laha a vulavula swo jamuka ntsena. Mufundhisi u n'wi khongelerile a kondza a titivala, kutani va n'wi tsutsumisela exibedhlele hiloko le kaya vana va sala va kombela kholidirinki liya eka papa wa vona loko yena a tinwela xihoko. Vana va lovile hinkwavo endzhaku ka ku nwa kholidirinki. Loko Misery a vuya exibedhlele u hlanganisiwile hi vanhu lava a va tile ku ta va khoma xikatla, kutani a sungula ku jamuka hi ku twa ku vava hikokwalaho ka xihoxo lexi a xi endlile xo lava ku ta dlaya nuna ku ta tifumisa hi timali ta ndzindzakhombo.

(ii) Nkomiso wa xintlangwana xa "Kasi rona hi rihi?"

Xintlangwana lexi xi vulavula hi Mafada na Jele lava a va ri vadyondzi va ka giredi 12 exikolweni xa Risinga High eGiyani. Vadyondzi lava a va nga rhandzi ku hlaya tibuku ta vona hambi hi nkarhi wa xikambelo. Loko vadyondzi van'wana va ri ku

© University of Venda

dyondzeni, vona a va nyenga exikolweni ku ya tlanga xinuka na ku ya kukutlela byalwa hi nguva ya ku lulamisela xikambelo xo hela ka lembe. Leswi a va swi endla hi ku va va tshembisiwile maphepha ma xikambelo hi vanhu lava va tshembaka leswaku va tirha etihofisini ta laha maphepha ma swikambelo ma taka ma suka kona. Vadyondzikulobye Thomas na Khangela va vile va va tsundzuxa hi vubihi byo va munhu a nga hlayi tibuku a tshembe ku xava maphepha ma xikambelo. Jele u vuye a ya hlangana na vona vanhu lavaya a va va tshembisile maphepha laha va nga fika va n'wi xavisela. Xo biha hileswi maphepha lama a ku nga ri ma ntiyiso. Loko ku fika siku ro tsala, vadyondzisi David Baleni na Joe Skhalele va tile na phepha ra ntiyiso leri a ri tsariwa hi siku rero. Loko Mafada a pfula phepha ra xikambelo u kume leswaku a hi rona leri va xaviseriweke. U vuye a huwelela muxavi Jele ku kombisa leswaku a hi rona phepha. Leswi swi vile xihlamariso eka vadyondzisi laha va nga bumabumela ku vitana maphorisa. Loko Mafada a swi twisa sweswo u lo sungula ku rila laha a nga hetelela a wele ehansi a titivala.

(iii) Nkomiso wa xintlangwana xa "Swona swi ri swa yini?"

Xintlangwana xa *Swona swi ri swa yini?* xi vulavula hi muti wa ka Khosa eThulamahashe. N'wini wa muti Khombo Khosa a a ri nhloko ya xikolo, loko Midlayi manana wa muti a ri mudyondzisi. Eka muti lowu a ku ri na vana vambirhi, ku nga Nyeleti na Madambi. Marito ma leswaku *Swona swi ri swa yini?* ma vuriwile hi N'watwendi muakelani wa ka Khosa. A ya vula hi ku kongomisa eka mahanyelo lamo homboloka lama Midlayi a dyondzisa vana. Loko vana lava va kula va sungurile ku endla swilo leswi a swi nga amukeleki hi ku kuceteriwa hi mana wa vona. Nyeleti u sungule ku va na xikulela na ku nghenelela timhaka ta lavakulu loko va ri eku vulavuleni. U tlhele a sungula ku rhandzana na vanhu vo hambanahambana na ku vuya vusiku ekaya. Leswi swi humelela emahlweni ka Midlayi loyi a tshamela ku n'wi yimelela loko Khombo a n'wi tshinya. Mahanyelo lama ma hetelele ma endla leswaku Nyeleti a phatsamiwa hi xitsongwatsongwana xa HIV. Loko ku ri Madambi u vuya a lo hliki hi byalwa na ku holovisana na vafana van'wana hi nkarhi lowu a va vhakacherile Freddy makwavo wa Khombo eLulekani.

© University of Venda

Madambi u tlhela a kumeka a pyopyiwile hi thichara Mabasa loyi a nga n'wi heleketa ekaya, kutani Midlayi a fika a rhuketela Mabasa a ku hi yena a nga dakwisa n'wana wa yena. Madambi u tlhele a pfinya na ku dlaya Florence Nkuna laha a nga hetelela a khomiwa. Hi nkarhi wa ku tengiwa ka nandzu lowu wo pfinya na ku dlaya, Madambi u boxa leswaku vubihi hinkwabyo lebyi a byi endleke swi vangiwile hi Midlayi loyi a a holovisa Khombo na vanhu van'wana lava a va n'wi tshinya ku n'wikomba tindlela letinene evuton'wini. U hetelele hi ku luma Midlayi ndleve ku kondzayi tsemeka ku tiyisisa leswaku hi yena a nga tsandzeka ku tlanga xiave lexinene tanihi mutswari.

(iv) Nkomiso wa xintlangwana xa "Va tshika xo khoma hi mavoko".

Xintlangwana lexi xi vulavula hi wansati loyi va nge i Xitlhanyi loyi a a tshama etindhawini ta Giyani na nuna wa yena Albert. Xitlhanyi a akile yindlu leyikulu, a xava movha a tlhela a lavela Albert ntirho wa vubalani hi tindlela to ka ti nga ri tinene. Tin'wana ta tindlela leti a tihanyisa hi tona a ku ri ku yiva na vudlakuta. Leswi hinkwaswo a a swi endla ku ve hi tlhelo a ri mudyondzisi. Kahlekahle loyi a nga tivi Xitlhanyi a nga tshami kona eGiyani, hikuva a yiva swinene, naswona a nga chavi ku byeletela vana va xikolo tinhlamulo loko va tsala xikambelo. Siku rin'wana Albert u n'wi kume a ri karhi a tibumabuma hi manyala lawa a ya endla, loko a n'wi tsundzuxa a vuya ehenhla ka yena a n'wi rhukatela swi nga tshembisi leswaku i nuna wa yena. Loko a vona leswaku leswi a byeriwaka swona i ntiyiso, u tilan'wisile a ya edorobeni ku ya xava swakudya. Loko a ha ri ku xaveni ka swakudya u yiva tihuku a hoxa ephuremeni ya n'wana. Loko n'wana a twa ku titimela ka tihuku ephuremeni u sungula ku kalakala, kambe Xitlhanyi a nga pfumeli ku susa n'wana lahaya phuremeni hi ku chava leswaku u ta voniwa. Loko murindzi a swi vonisa sweswo, u susa n'wana hi nkani, laha Xitlhanyi a nga n'wi bakanya, hiloko tihuku ti wela ehansi kutani xihundla xa ku hoxiwa ka tona ephuremeni xi humela erivaleni. Murindzi u n'wi tekile a n'wi yisa eka murhangeri wa vhengele laha a nga te loko a ringeta ku foyinela maphorisa Xitlhanyi a ringeta ku xavelela a n'wi sindzisa ku n'wi tswontswa na ku nw'i sindzisa ku endla timhaka ta masangu. A ku nga ri ro sungula

© University of Venda

ku va a yiva hikuva a sungurile a yiva hambi swi ri swirhangisi a swi mana ekheheleni laha a nga kumeka na kona.

(v) Nkomiso wa xintlangwana xa "I mhangu ku tilavela".

Xintlangwana lexi xi vulavula hi Bayizani loyi a ri na xigangu xa wansati lexi a tiviwa hi vito ra Ella. Bayizani a a ri nuna wa Valerie, naswona a a ri nhloko ya xikolo kasi Ella a ri mudyondzisi loyi a a hambanile na nuna wa yena loyi a a n'wi siyele yindlu leyikulu. Bayizani na Ella swi tikomba onge va tshame va nga hambana, ivi va tlhela va vuyelelana endzhaku ka loko va hlanganile exipotweni xa sesB. Loko va hlangana exipotweni, Ella u titshuneta eka Bayizani laha a nga kombela ku xaveriwa byalwa no tlhela a kombela ku lombiwa kamara hi sesB ku ya vonana kona na xigangu Bayizani. Endzhaku ka ku nwa byalwa, Ella u famba na Bayizani ekaya ka yena va fika va heta masiku manharhu swin'we. Bayizani u yile ekaya hi Musumbhunuko nimixo laha a nga fika a hembela Valerie leswaku movha a wu poncile mathayere mambirhi. Bayizani a a tshamela ku ya eka Ella ku sukela hi Ravuntlhanu ku fikela hi Sonto, laha nsati wa yena Valerie a nga kala a twa maheveheve kutani a kunguhata ku ya vona hi ya yena mahlo. Valerie u tshika nuna a huma hiloko a n’wi landzelela hi le ndzhaku. U n’wi kumile a tshamile eka Ella va ri karhi va tswontswana. U va kuma swin'we kwale ndlwini hikuva se a ku ri ntolovelo wa vona ku va swin'we ku sukela hi Ravuntlhanu ku fikela hi Musumbunuko loko Bayizani a ta ya ekaya. Ku vuye kusuka nyimpi leyikulu laha vavasati va nga banana va tlhela va rhuketelana swi nga ha nyawuli ku kondza Valerie a ya khomisaBayizani hi vahlayisi va nawu. Ekhoto nandzu wu fika wu dya Bayizani laha a nga tekeriwa yindlu, movha na swibye hinkwaswo swi nyikiwa nsati na vana a tlhela a hlongoriwa ekaya ka yena. U yile eka Ella ku ya n’wi tivisa hi mhaka leyi na ku tshama kona. Ella u n’wi hlongorile a n’wi byela leswaku munhu loyi a hanyaka na yena wa phorisa wa vuya ekhotsweni, hikokwalaho a nge swi koti ku tshama na yena. Loko Bayizani a endzela eka buti wa yena ku ya kombela swakudya na byetlelo, nsati wa buti wa yena wa n'wi gungulela a vula leswaku u karhele ku swekela munhu loyi a nga lo endla hi vomu. Loko a vona leswaku timhaka ti bihile,

© University of Venda

Bayizani u kunguhata ku ya kombela ku rivaleriwa eka nsati wa yena Valerie, kambe a nga humelelangi handle ko byeriwa ku huma a famba.

(vi) Nkomiso wa xintlangwana xa "… ti le tilweni"

Eka tsalwa ra *Xivoni xa vutomi* hi tlhela hi kuma xintlangwana lexi va nge *'…ti le tilweni'*. Eka xintlangwana lexi ku na Chinghisa loyi a a ri nsati wa Magaza. Loko va ha ku tshama swin'we a va rhandzana swinene lero un'wana na un'wana lahaya mugangeni wa ka vona a a navela ku fana na varhandzani lava. Endzhaku ka loko va tswarile vana vanharhu, vutomi a byi nga va oloveli hikwalaho ko pfumaleka ka mitirho. Magaza u yile ku ya dyondza eyunivhesithi ya ka Zulu. Chinghisa u sala a hlayisa vana hi ku xavisa matamatisi. Ku navela ka yena a ku ri leswaku siku rin'wana nuna wa yena u ta vuya a dyondzekile a ta kuma ntirho a va hlayisa yena na vana, kambe leswi a swi vangi tano. Magaza u hetile malembe ya mune a nga vuyi ekaya hambi swikolo swi pfarile ni ku tsalanyana papila a pfuxela ekaya a a nga swi endli. Chinghisa a a tsala mapapila a tsalela nuna kambe a nga kumi nhlamulo. Siku rin'wana a tshamile namadyambu a twa ku gongondza erivantini a tsaka a ehleketa leswaku i nuna wa yena hikuva swikolo a swi pfarile. Loko a pfula u kumile leswaku a hi yena kambe a ku ri un'wana a rhumiwile ku tisa papila. Hambiswiritano, loko a vona leswaku ri huma eka nuna wa yena a tsaka. U tsakisa xileswi a nga si twa leti nga endzeni ka rona, a tswontswa papila a nga si ri hlaya hikwalaho ka rirhandzu leri a ri na rona. Hiloko a ri pfula a sungula ku hlaya. A a ri hlaya a ri karhi a vulavula a vula leswaku u endlela ku ri twa kahle. Papila a ri khomile mahungu yo ka ya nga tsakisi. Ntsako lowuya wu nyamalala bya mberha loko ku huma dyambu. A sungula ku ri hlaya hi manghanghamila, mihloti yi xiririka yi tshonela ehenhla ka papila. Papila a ri vula leswaku a nga ha rhandziwi hikuva a nga dyondzangi. Magaza a vula leswaku u tikumele munhu kutani a ku Chinghisa a hume lahaya mutini wa yena. Chinghisa u honisile leswi papila a ri n'wi lerisile ku swi endla. Endzhaku ka mune wa malembe Magaza u ve a vuya ni wansati wa Muzulu ekaya. U kumile Chinghisa a nga fambangi kutani u tlhela a n'wi byela leswi a swi tsaleke epapileni. Hiloko va holova Magaza a katsa ni Xizulu leswaku nsati

© University of Venda

loyi a vuyeke na yena a ta swi twa. Chinghisa na vana va fambile ku tlhelela eka rikwavo. Loko Chinghisa a longile a ya eka rikwavo, ku thumbiwa xihundla xa leswaku Nokuthula a nga ha koti ku veleka vana hikwalaho ko susetela makhwiri a ha ri exikolweni. Kasi hala tlhelo Magaza u titshuneta eka Lulu kutani a hetelela a n'wi onhile. Loko Nokuthula a vona leswaku timhaka ti bihile, u tsalela nuna papila a n'wi tivisa leswaku Lulu i n'wana wakwe ku nga ri makwavo ku ya hilaha a tiva hakona.

(vii) Nkomiso wa xintlangwana xa *"… xi tshemba nkolo"*

Xintlangwana lexi xi vulavula hi Solly na Sarah lava a va rhandzana loko hi tlhelo va ri na mindyangu ya vona. Vuxaka bya lavambirhi byi endleka hi nkarhi lowu John Mbitana nuna wa Sarah a a fambile ku ya exikolweni eSoshanguve. Solly a hamba a sukela nsati Rose ku ya wisa eka Sarah kumbe va ya etlela etihodela swin'we. Va endlile tano hi masiku lawa yo tala ku fika laha Sarah a nga biha emirini. Loko timhaka ti sungula ku biha, Solly a nga ha yimeli timhaka ta yena, u byela Sarah hi ta dokodela wa Xintu loyi a nga yaka ku ya n'wi pfuna ku susa vuyimani. Solly u tlhela a tsundzuxa Sarah nakambe leswaku a vhakela nuna John Mbitana leswaku a ta n'wi kanganyisa, kambe Sarah a nga pfumeli hikuva a chava tanihileswi a nga si tshama a vhakela nuna ku sukela a yile exikolweni. Solly u hetelele a nyika Sarah murhi lowu a wu ri chefu tanihileswi wu nga heta wu tekile vutomi bya yena. Loko a nga si lova, Sarah u kotile ku tsala papila a hlamusela hinkwaswo leswi nga humelala exikarhi ka yena na Solly. Leswi swi endlile leswaku timhaka hinkwato ti humela ehandle ti tiviwa hi vanhu vo tala ku katsa na nsati Rose.

1.10.8 Vukosi i Mberha (2008)

Eka ntlangu lowu ku vulavuriwa hi Xikweni loyi a a tekile tshengwe. Vavasati va yena a ku ri N'wa-Vusika, N'wa-Vukwele na Boneka. N'wa-Vusika u kombela Xikweni leswaku a landza Boneka leswaku a ta n'wi tshamela ni n'wana wa yena Fambeleni loko a ta va a yile eku rimeni emasin'wini. N'wa-Vusika u vula leswaku

© University of Venda

Boneka i makwavo wa yena wa ngati, ku nga mhaka leyi N'wa-Vukwele a nga yimeki na yona. Boneka u tekiwile a ta tshama endyangwini wa Xikweni ku fika loko a ta kula a tlhela a khombisiwa. Endzhaku ka ku khombisiwa, Xikweni u famba na Boneka eJoni hi ku vula leswaku u n'wi sivela ku karhatiwa hi majaha tanihileswi a ha ku khombisiwaka. Xikweni u hundzurile Boneka a va nsati wa yena kutani a heta hi ku hlongola N'wa-Vusika na N'wa-Vukwele. Boneka u sala a xanisa vana va Xikweni na N'wa-Vusika ku nga Khetani na Khegu. Boneka u tlhela a yiva mali ya Xikweni a tumbeta yin'wana a ya tixavela yindlu eBushbuckridge ehandle ko byela munhu. Xikweni u huma phexeni kutani a sungula ku ka a nga khomiwi kahle hi Boneka. Xikweni u hundza emisaveni kutani Khetani a hisa yindlu ya tatana wa yena. U teka vamanana wa yena N'wa-Vusika, N'wa-Vukwele na vamakwavo a ya tshama na vona. Boneka u yile a ya tshama eBushbuckridge na vana va yena. Mali yi n'wi helerile kutani a tsandzeka ku hakela yindlu laha a nga vuya a hlongoriwa. U pfumarile ko tumbeta kona nhloko ku kondza a ya tikuma a kombela ko tshama eka Khetani. Boneka u hlongoriwa bya mbyana kutani a tisola eka vutomi bya tihanyi na manyunyu lebyi a byi hanyeke.

1.10.9 Vadyondzi va namuntlha (2015) hi S.E Makhubele

Eka ntlangu wa *Vadyondzi va namuntlha* ku vulavuriwa hi le xikolweni xa le henhla xa Dyondzekani, elokhixini ra Baralonga. Exikolweni lexi ku na vadyondzi Jimmy na Xiluva lava ku nga khale va ri karhi va rhandzana. Ku te loko swilo swa vona swa ha famba kahle, ku ta fika Fumani loyi a nga sungula ku hamba a gangisa Xiluva etlilasini. Un'wana wa mudyondzi Vonani u ve a teka timhaka leti a ya tivisa Jimmy. Leswi swi vangile ku holova lokukulu exikarhi ka Jimmy na Fumani. Jimmy na Xiluva na von ava ve va holova hi mhaka leyi. Ku holova exikarhi ka Jimmy na Xiluva a swi nga lavi ku hela tanihileswi Jimmy a sungule ku pfumala ntshembo ehenhla ka murhandziwa wa yena. Ku tshamela ku holova ka lavambirhi, swi fikile eka xiyimo lexi Xiluva a nga teka xiboho xo hambana na Jimmy. Ku te loko vanghana va vona Vonani na Dikeledi va ha hlamarile ku hambana ka vona, hiloko ku ta twala leswaku Xiluva u rhandzana na Fumani. Siku rin'wana Tatana na Manana Munene lava a va

© University of Venda

ri vatswari va Fumani va fambile va n'wi siya ku ya empfuxelelweni eRustenburg. Fumani na Xiluva va tirhisile nkarhi ku titsakisa hi wona laha hi nga vona Xiluva a vhakela Fumani ekaya. Swilo swa vona swi vile kahle, kambe xo biha hilaha Xiluva a nga pfuka a hundzile misaveni ku nga tiveki na xivangelo xa kona. Rifu ra Xiluva ri tlhavile Fumani mbilu laha na yena a nga heta a tekile vutomi byakwe hi ku tisunga.

1.11 Maavanyiselo ma tindzima

Ndzavisiso lowu wu aviwile hi tindzimana ta nkombo ndlela leyi landzeleka:

NDZIMA YA 1: Ku andlariwile ntiviso wa timhaka leti nga khoma vundzeni bya ndzavisiso. Vundzeni bya kona i manghenelo, xitatimende xa xiphiqo, xikongomelo xa ndzavisiso, na swivutiso leswi nga pfuneke ku fikelela swikongomelo swa ndzavisiso. Ku ya emahlweni, swin'wana leswi kaneriweke eka ndzima leyi i nkoka wa ndzavisiso, ndzilekano wa dyondzo na tinhlamuselo ta matheme lama ku nga wona ya vumbaka phuphu ya ndzavisiso lowu. Mikomiso ya matsalwa lama tirheke tanihi swihlovo yi nyikiwile eka ndzima leyi. Ku engetela kwalaho, ku gimetiwile hi ku andlala maavinyiselo na ku nyika nkatsakanyo wa timhaka hinkwato leti andlariweke eka ndzima.

NDZIMA YA 2: Yi kongomisile eka ku kambisisa matsalwa lama endliweke eka nkarhi lowu nga hundza lama vulavulaka hi tinxaka ta mahlamari, xivumbeko xa mahlamari, tinhlamuselo ta mahlamari, na vulongoloxamarito bya mahlamari eka tindzimi tin'wana ta misava hi ku angarhela.

NDZIMA YA 3; Ku andlariwile maendlelo hi ku kongomisa eka xivumbeko xa ndzavisiso, mahlengeletelo ma mahungu, endlelo ra sampulo na maxopaxopelo ma

© University of Venda

mahungu. Ku engetela kwalaho, xin'wana xa nkoka xi nga khumbiwa eka ndzima leyi i thiyori leyi ndzavisiso wu nga simekiwa hi ku landza swihlawulekiso swa yona.

NDZIMA YA 4: Ku kaneriwile xivumbeko xa mahlamari eka Xitsonga.

NDZIMA YA 5: Ku kambisisiwile tinhlamuselo leti humelerisiwaka hi mahlamari eka Xitsonga.

NDZIMA YA 6: Ku xopaxopiwile vulongoloxamarito (tindhawu) laha mahlamari ma kumekaka kona eswivulweni eka Xitsonga.

NDZIMA YA 7: Ku songasongiwile timhaka hinkwato leti nga kaneriwa eka ndzavisiso hi ku nyika nkatsakanyo wa ndzavisiso, swikumiwa swa ndzavisiso na swibumabumelo.

1.12 Nkatsakanyo wa ndzima

Xikongomelokulu xa ndzima leyi i ku andlala swiyenge leswi ku nga swona mangheneloangarhelo ma ndzavisiso lowu hinkwawo. Eka ndzima leyi ku andlariwile matimundzhaku ma ndzavisiso, xitatimende xa xiphiqo na leswi susumeteke mulavisisi ku va a lava ku endla ndzavisiso lowu. Ku kombisiwile leswaku eka tindzimi ta Xintima hi ku angarhela na Xitsonga hi ku kongomisa, nkayivelo wa milavisiso leyi lavisisaka dyondzo ya mahlamari i wa xiyimo xa le henhla swinene loko ku pimanisiwa na tindzimi tin'wana. Leswi nga paluxiwa hileswaku eka Xitsonga vatsari vo tala lava nga tsala swo karhi hi dyondzo ya mahlamari ku yelana na leswi va swi endleke eka swihluvi leswin'wana swa mbulavulo, va lo ba mavala ma yingwe kunene loko va tsala eka matsalwa ma vuvulavuri. Mhaka leyi yi voniwile yi ri vangwa leri faneleke ku pfariwa na ku tlhela yi tirha tanihi xiphiqo kun'we nsusumeto lowu hlohloteleke mulavisisi ku va a endla ndzavisiso lowu. Ku hundza kwalano, ku tlhele ku hlamuseriwa swikongomelo swa

© University of Venda

ndzavisiso leswi nga landzeriwa hi swivutiso leswi emakumu ka ndzavisiso swi hlamuriweke. Swikongomelo na swivutiso swa ndzavisiso swi landzeriwile hi nkoka na ndzilekano wa ndzavisiso. Mayelana na nkoka, ku paluxiwile leswaku ndzavisiso lowu wu ta engetela eka nhlayo ya milavisiso ya lingwisitiki eka Xitsonga na tindzimi ta Afrika hi ku angarhela. Ku tlhele ku kombisiwa leswaku wu ta pfuna vatirhisi va swa tindzimi ku dyondza na ku dyondzisa hi mahlamari. Ku vekiwile ndzilekano wa leswaku ndzavisiso lowu wu khumbile ntsena swiyenge swinharhu swa ntivoririmi ku nga xivumbeko, ntivonhlamuselo na vulongoloxamarito bya mahlamari na swona mahungu hinkwawo lama tirhisiweke ku xopaxopa swiyenge leswi ma tsavuriweke eka matsalwa ma mitlangu ya Xitsonga. Matheme lama ku nga wona ya nga khoma phuphu ya ndzavisiso lowu na wona ya hlamuseriwile hi ntalo ku ya hilaha ma nga tirhisisiwa xiswona eka ndzavisiso lowu. Ku tlhele nakambe ku nyikiwa mikomiso ya matsalwa lama ku nga tsavuriwa ka wona mahungu ma ndzavisiso. Ku pfariwile ndzima hi ku kombisa leswi ndzavisiso wu longolokisiweke xiswona kusuka eka ndzima yo sungula ku ya fika eka yo hetelela. Leswi andlariweke eka ndzima leyi hinkwaswo swi ta pfuna vahlayi ku tiva leswi nga endzeni na ku pfuneta lava nga ta tsakela ku yisa emahlweni va lavisisa hi mahlamari ku engetela leswi saleke. Ndzima leyi landzelaka yi kongomisa eka nxopaxopo wa nkambisiso wa matsalwa ma nkarhi lowu nga hundza lama khomeke vuxokoxoko lebyi fambelanaka na ndzavisiso lowu.

© University of Venda

NDZIMA YA 2

NKAMBISISO WA MILAVISISSO LEYI ENDLIWEKE EKA NKARHI LOWU NGA HUNDZA

2.1 Manghenelo

Ndzima leyi yi kongomisa eka ku kambisisa yin'wana ya milavisiso leyi endliweke hi swidyondzeki swin'wana leyi yelanaka kumbe ku va na vuxaka na nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu. Eka ndzavisiso lowu ku hlengeletiwile swihlovo swo hambanahambana leswi fambelanaka na nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu. Timhaka leti kaneriwaka eka ndzima leyi ti avanyisiwe hi swiyenge swo hambana. Mhaka yo sungula yi langutana na ku nyika nhlamuselo ya leswi vulaka swona ku kambisisa milavisiso ya nkarhi lowu nga hundza. Mhaka ya vumbirhi yi kongomisa eka ku kambisisa milavisiso leyi vulavulaka hi tinxaka ta mahlamari. Mhaka ya vumbirhi leyi kambisisiwaka i nkambisiso wa milavisiso leyi vulavulaka hi xivumbeko xa mahlamari. Mhaka yin'wana leyi langutiwaka i milavisiso leyi kanelaka tinhlamuselo ta mahlamari. Milavisiso leyi nga khoma vuxokoxoko mayelana na vulongoloxamarito bya mahlamari eka tindzimi tin'wana na yona ya kambisisiwa eka ndzima leyi. Nkambisiso wa timhaka leti nga boxiwa laha henhla i ndlela yo valanga vangwa leri nga kona eka Xitsonga naswona ri faneleke ku pfariwa hi ndzavisiso lowu. Xohetelela, ku andlariwa nkatsakanyo wa ndzima hi ku angarhela ku avela timhaka hinkwato leyi nga xopaxopiwa mayelana na milavisiso ya nkarhi lowu nga hundza.

2.2 Nhlamuselo ya nkambisiso wa milavisiso leyi endliweke eka nkarhi lowu nga hundza

Rowley na Slack (2004:31) va hlamusela nkambisiso wa milavisiso leyi endliweke eka nkarhi lowu nga hundza loko va ku:*"A literature review can be defined as a summary of a subject field that supports the identification of specific research*

© University of Venda

questions". Ntshaho lowu wu kombisa leswaku nkambisiso wa milavisiso leyi endliweke eka nkarhi lowu nga hundza i mikomiso leyi pfunaka ku kuma swivutiso swo karhi leswi ndzavisiso wu lavaka ku swi hlamula. Hi marito man'wana, xiyenge lexi xa ndzavisiso xi pfuna ku kombisa milavisiso leyi endliweke leyi yelanaka hi xikongomelo xa ku vumba vun'we na ku kombisa ku yelana kumbe ku hambana ka ndzavisiso lowu endliwaka na yin'wana leyi endliweke nkarhi lowu nga hundza. Okoli (2015:897) u yisa emahlweni a ku:

> *Literature review is carried out for a variety of reasons, including providing a theoretical foundation for future research, learning the breadth of research on a topic of interest, and answering practical questions by understanding what existing research has to say on the subject.*

Marito ma Okoli (2015:897) hlamusela leswaku nkambisiso wa milavisiso leyi endliweke eka nkarhi lowu nga hundza wu endliwa hikwalaho ka swivangelo swo hambana, leswi katsaka ku nyika masungulo ya thiyori ya ndzavisiso wa nkarhi lowu taka, ku anamisa vutivi mayelana na nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu endliwaka, hambi ku hlamula swivutiso leswi matsalwa ma nkarhi lowu nga hundza ma nga swi khoma mayelana na nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu endliwaka. Xikongomelo xa nxopaxopo wa milavisiso ya nkarhi lowu nga hundza i ku katsakanya no hlanganisa mavonelo mo hambanahambana ma vutivi lebyi nga kona eka ntirho wo karhi, naswona swi humelela ehandle ko engetela swokarhi. Chris (2001: 5) u kombisa nkoka wo xopaxopa milavisiso ya nkarhi lowu nga hundza hi ndlela leyi:

> *The selection of available documents on the topic containing information, ideas, data and evidence written from a particular standpoint to fulfil certain aims or express certain views on the nature of the topic and how it is to be investigated, and the effective evaluation of*

© University of Venda

these documents in relation to the research being proposed.

Marito ma Chris ma tiyisisa leswaku i swa nkoka swinene ku xopaxopa vundzeni na switshunxo swa milavisiso leyi endliweke nkarhi lowu nga hundza ku kombisa ntikelo wa ndzavisiso lowu endliwaka. Milavisiso ya swidyondzeki swin'wana yi pfuneta ku twisisa na ku kumisisa vangwa leri faneleke ku pfariwa hi ndzavisiso lowu eka Xitsonga. Hi marito man'wana, mivuyelo ya milavisiso ya swidyondzeki leswo rhanga yi tirha tanihi rivoni ra ku voningela ndlela ya lomu ndzavisiso lowu wu faneleke ku gimetiwa kona. Milavisiso ya swidyondzeki leyi endliweke nkarhi lowu nga hundza leyi kaneriwaka eka xiyenge lexi hi leyi vulavulaka hi tinxaka ta mahlamari, xivumbeko xa mahlamari, tinhlamuselo ta mahlamari, na vulongoloxamarito bya mahlamari eka tindzimi ta misava ku humesela erivaleni vangwa leri faneleke ri pfariwa hi ndzavisiso lowu eka Xitsonga. Matsalwa ma xopaxopiwa hi ku landza tinhlokomhakatsongo leti ma welaka eka tona. Tindzimanatsongo leti landzelaka ti kanela yin'wana ya milavisiso leyi endliweke leyi yelanaka na ndzavisiso lowu.

2.1.1 Mikambisiso leyi vulavulaka hi tinxaka ta mahlamari

Eka xiyenge lexi hi kambisisa milavisiso leyi vulavulaka hi tinxaka leti nga kona ta mahlamari hi ku hambana ka tindzimi. Xiyenge lexi hi langutisa mitirho leyi endliweke hi Shabangu (1996), Abdulla na Talib (2009) na Ameka na Wilkins (2006).

Shabangu (1996), u kanerile hi tinxaka leti nga kona ta mahlamari eka Xitsonga. Mutsari loyi u kombisile leswaku mahlamari eka Xitsonga ma aviwa hi ku ya hi nhlayo ya mapeletwana ma wona. Hikwalaho, eka Xitsonga u hlamuserile leswaku ku na tinxaka tinharhu ta mahlamari ku nga mahlamari ma peletwana rin'we, mahlamari ma mapeletwana mambirhi na mahlamari ma mapeletwana manharhu kumbe ku tlula. Eka rixaka ra mahlamari ma peletwana rin'we, u kombisile leswaku

© University of Venda

hilaha ku humelerisiwaka matitwelo hi ku tirhisa rihlamari leri nga na peletwana rin'we. Shabangu u nyikile swikombiso leswi landzelaka swa rixaka leri: ***e!, hoo!, yhe!, nwee!, he!*** na ***xu***!. Loko hi ta eka rixaka ra mahlamari ma mapeletwana mambirhi Shabangu u nyikile swikombiso leswi: ***ihi!, n'winoo!*** na ***mhayi!.*** Kasi swikombiso swa mahlamari ma mapeletwana mambirhi kumbe ku tlula leswi a swi nyikeke swi katsa ***manano!, manawe!*** na ***hokasa!***. Hi swikombiso leswi mutsari a lava ku tiyisisa leswaku tinxaka ta mahlamari eka Xitsonga ti tlawahatiwa ku ya hi nhlayo ya mapeletwana ma wona.

Loko ku yiwa emahlweni, Ameka na Wilkins (2006), va hlamusela mahlamari ku ri marito lama tirhisiwaka hi xikongomelo xo lava ku kombisa matitwelo mo karhi hi xivulavuri. Ameka na Wilkins (2006) va andlarile tinxaka ta mahlamari ku hambana ni leswi Shabangu a hlamuseleke swona eka Xitsonga. Ameka na Wilkins va kombisileleswaku ku na tinxaka timbirhi letikulu ta mahlamari ku nga leswi va swi vulaka *primary* na *secondary interjections* hi Xinghezi. Ameka na Wilkins (2006) va hlamusela leswaku tinxaka ta mahlamari eka Xinghezi ti aviwa hi ku tekela enhlokwenitinhlamuselo ku nga ri hi ku landza nhlayo ya mapeletwana eka marito ma kona. Eka rixaka ra phurayimari va boxe mhaka ya leswaku mahlamari ma kona i marito kumbe mipfumawulo leyi nga tirhisiwaka ntsena tanihi mahlamari. Marito ma muxaka lowu a ma na tinhlamuselo tin'wana naswona a swi koteki leswaku ma ngatirha tanihi swihluvi swin'wana swa mbulavulo. Ameka na Wilkins (ibid: 86) va seketela mhaka leyi loko va ku:

> *Primary interjections are little words or non-words which in terms of their distribution can constitute an utterance and a discourse act by themselves and do not normally enter construction with other word classes*.

Hi marito man'wana, rixaka ra phurayimari i marito lama tirhaka tanihi mahlamari ntsena. Va seketele mhaka ya vona hi ku nyika swikombiso leswi swa Xinghezi: ***ouch! wow! gee! oh!*** na ***oops!*** Mhaka yin'wana va yi boxeke mayelana na rixaka

© University of Venda

leri ra mahlamari i ya leswaku a ma twarisiwi ku fana na marito man'wana lama welaka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo. Leswi va vulaka swona i ku loko rihlamari ***wow*!** ro tshuka ri tirhisiwa tanihi xihluvi xin'wana xa mbulavulo a ri nga twarisiwi ku fana na loko ri twarisiwa tanihi rihlamari eka mbulavulo wa kona. Rixaka leri ri tlhela ri vuriwa leswaku mahlamari makona a ma koteki ku pfelela ma suka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo ma tumbuluka ma ri mahlamari hi ntumbuluko wa wona. Mayelana na rixaka ra sekondari, va boxe mhaka ya leswaku mahlamari ma kona hi lama ma nga na tinhlamuselo to twala na ku amukeleka loko ma nga si tirhisiwa tanihi mahlamari eswivulweni. Va seketele vonelo ra vona loko va ku:

> *Secondary interjections are those words which have an independent semantic value, but which can be used conventionally as utterances by themselves to express a mental attitude or state.*

Ntshaho lowu wu tiyisisa mhaka ya leswaku rixaka ra sekondari i mahlamari lama nga na tinhlamuselo to tiyimela loko ma nga si tirhisiwa hi vavulavuri ku humesela matitwelo ma vona hi xiyimo xo nkarhi. Ameka na Wilkins, va nyikile swikombiso leswi landzelaka ehansi ka rixaka leri: ***help! fire! careful! damn!*** na ***heavens!*** Swikombiso leswi nyikiweke laha swa mahlamari ku ya hi vatsari swi na tinhlamuselo leti hambaneke na leti ti vaka kona loko ma tirhisiwa tanihi mahlamari. Hi marito man'wana, ma nga tirha eka ririmi ku yimela swihluvi swin'wana swa mbulavulo ehandle ko tirha tanihi mahlamari. Va tlhele va hlamusela leswaku mahlamari ma rixaka ra sekondari hi lama nga lombiwaka kusuka eka tindzimi tin'wana ku tirhisiwa ku humelerisa matitwelo mo karhi hi vavulavuri va ririmi rin'wana.

Abdulla na Talib (2009), eka ntirho wa vona a va xopaxopa mahlamari ma Xinghezi na Xiarabiki va ri karhi va kongomisa eka tinxaka na tinhlamuselo ta mahlamari. Eka ntirho lowu va sungurile hi ku hlamusela leswaku rito *interjection* ri tumbuluka ri

© University of Venda

huma eka marito ma Xilatino *inter* na *iacere* lama vulaka exikarhi na ku hoxa hi ku angarhela. Loko swi ta eka tinxaka ta mahlamari eka Xinghezi va kombisile timhaka to fana ni leswi Ameka na Wilkins (2006) va hlamuseleke hakona tinxaka ta mahlamari. Va kombisile leswaku eka Xinghezi ku na tinxaka timbirhi ta mahlamari ku nga leswi va swi vulaka *primary* na *secondary interjections* hi Xinghezi. Mhaka ya nkoka leyi na vona va yi hlamuseleke hi tinxaka letimbirhi swa yelana na leswi vuriweke hi Ameka na Wilkins (ibid) swa leswaku mahlamari ma phurayimari hi lama nga riki na vuxaka na swihluvi swin'wana swa mbulavulo, kasi ma sekondari ma komba vuxaka bya nhlamuselo na swihluvi swin'wana swa mbulavulo. Abdulla na Talib (2009:90) va seketela va ku:

> *Secondary interjections can be homophonous with other lexical items, but the meanings of lexical items should not be included in the meaning of the interjection.*

Ntshaho lowu wo tiyisisa leswaku vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka mahlamari ma rixaka ra sekondari na swihluvi leswin'wana swa mbulavulo a byi ngheneleli helo loko swi ta eka nhlamuselo ya rito ra kona endzhaku ka loko ri tirhisiwile tanihi rihlamari eka mbulavulo. Abdulla na Talib (ibid) va yile emahlweni va hlamusela leswaku mahlamari eka Xiarabiki na kona ma avanyisiwa hi tinxaka timbirhi kambe ku nga leswi va swi vulaka *nouns of sounds* na *nouns of verbs* hi Xinghezi. Tinxaka leti ti vuriwa leswaku ti hambanile na ta Xinghezi hi matirhelo eka mbulavulo. Eka rixaka ra *nouns of sounds* va hlamusele leswaku i mahlamari lama tirhisiwaka ku hundzisa swo karhi mayelana na swihari. Va seketerile mhaka leyi hi swikombiso leswi: ***'huss'*** na ***'ghaq***'. Rihlamari ***'huss'*** ri tirhisiwaka ku hlongola tinyimpfu loko hi le tlhelo ***'ghaq'*** rona ri tirhisiwa ku encenyeta mpfumawulo wa swinyenyana. Eka rixaka ra vumbirhi leri vuriwaka *nouns of verbs* va kombisile leswaku hi lama mahlamari ma kona ma nga maviti hi xivumbeko kambe ma va maendli hi tinhlamuselo. Eka leri rixaka va nyikile swikombiso leswi***: 'ilayk'***, ***'sah'*** na ***'kheraaj'***. Hi marito man'wana, mahlamari eka Xiarabiki ma tirhisiwa eka timhaka leti fambelanaka na mipfumawulo. Mhaka leyi yi seketela vonelo ra swidyondzeki leswi

© University of Venda

kombiseke leswaku matirhelo ma mahlamari ma na ku yelana na ma maencisi. Lexi Ameka na Wilkins (2006) na Abdulla na Talib (2009) va pfumelelanaka eka xona hileswaku ku va marito ma wela eka ntlawa wa ku va ma vuriwa mahlamari ma fanele ku fikelela swipimelo leswi landzelaka:

- *Don't have a grammatical.*
- *Don't have to have a relation to the other parts of the sentence.*
- *Be single words or short phrases. (Not sentence)*
- *Written with exclamation marks (!), commas (,) or question marks (?).*
- *Can be introductory expressions, sound, adjectives, and nouns.*
- *Can appear at the beginning, in the middle, at the end of a sentence, or anyplace else where the subject wants to interject a feeling and emotion.*

Ku ya hi swipimelo leswi, hileswaku ku va rito ri ta vuriwa rihlamari ri fanele ku va leri nga riki na nhlamuselo ya swa ririmi, ri nga kombi vuxaka byo karhi na swiphemu leswin'wana swa xivulwa, ri va rito kumbe xivulwana xin'we, ri fanele ku va ri hikahatiwile hi mfungho wa xihlamalo, hefemulo kumbe mfungho wa xivutiso. Nakambe, rito ra kona ri fanele ku tlhela ri kumeka emasunguleni, exikarhi, emakumu ka xivulwa, kumbe kun'wana na kun'wana laha xivulavuri xi lavaka ku nghenisa mitlhaveko kumbe matitwelo ma xona hi nkarhi wolowo.

2.1.2 Mikambisiso leyi vulavulaka hi xivumbeko xa mahlamari

Eka xiyenge lexi hi kambisisa milavisiso leyi vulavulaka hi xivumbeko xa mahlamari. Leswi i ku xopaxopa swiphemu leswi mahlamari ma vumbiweke hi swona eka tindzimi ta misava. Xiyenge lexi hi lexi ku langutisiwaka mitirho leyi endliweke hi Ameka na Wilkins (2006), Bednarczyk (2015) na Jovanović (2004).

Loko swi ta eka xivumbeko Ameka na Wilkins (2006) vona va seketela vonelo ra leswaku mahlamari a swi koteki leswaku ma nga tumbuluka ma huma kumbe ku

© University of Venda

pfelela ma suka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo na le ka Xinghezi. Leswi va swi kombiseke hileswaku swirhangi na swilandzi tanihi swiaki swa marito leswi tirhisiwaka loko ku vumbiwa maritompfelelo a swi koteki leswaku swi nga tirha ku vumba mahlamari. Va seketela mhaka leyi loko va ku:

> *Morphologically, interjections do not normally take inflections or derivations in those languages that make use of such forms. They tend to have an invariable form. This is one of the reasons why they have been classified together with particles and other uninflected words like adverbs.*

Ntshaho lowu wu tiyisisa mhaka ya leswaku mahlamari i swiphemu swa ririmi leswi nga cinceki. Lexi i xin'we xa swivangelo leswi endlaka leswaku mahlamari ma fananisiwa na swin'wana swihluvi leswi swiphemu swa swona swi nga koteki ku pfelela kusuka eka swin'wana swihluvi swa mbulavulo eka tindzimi tin'wana. Kahlekahle, lexi humelelaka hileswaku marito ma swihluvi leswin'wana mo tekiwa ma ri leswi ma nga xiswona ehandle ko cinca xivumbeko ivi ma tirhisiwa tanihi mahlamari. Hambiswiritano, loko va yisa emahlweni va kombisa leswaku a hi tindzimi hinkwato leti mahlamari ma nga kotaka ku teka xivumbeko xa mpfelelo, hikwalaho ka leswi eka tin'wana tindzimi to tanihi le ka Xiomotiki ku nga ririmi ra le tikweni ra Ethiopia swi kotekaka leswaku mahlamari ma nga pfelela kusuka eka swin'wana swihluvi swa mbulavulo hi ku tirhisa swirhangi kumbe swilandzi. Xikombiso: riendli ***'habo'*** ri yimela ku komba ku nyika munhu nchumu wo karhi kutani loko ku nembeletiwa xilandzi ***'te'*** eka rona ku tumbuluka rihlamari ***'habote'*** leri rona ri tirhisiwaka ku humelerisa matitwelo mo karhi.

Loko va kanela ku ya emahlweni va kombisa leswaku eka tindzimi tin'wana, mahlamari ma teka swivumbeko swo karhi leswi eku heteleleni swi endlaka leswaku ma va na ku cinca ka tinhlamuselo ta wona. Ameka na Wilkins va tlhela va kombisa leswaku eka tin'wana tindzimi mahlamari ma teka xivumbelo xa mbuyelelo loko ku

© University of Venda

tumbuluxiwa man'wana ma mahlamari ma tona. Hi xivumbeko lexi ku va na ku vuyelela ka swin'wana swa swiphemu swa maritokulu ku vumba man'wana mahlamari lama tisaka tinhlamuselo leti hambaneke na ta le masunguleni loko ku nga se va na mbuyelelo. Xikombiso: eka ririmi ra Xifurhwa rihlamari *'**aie'*** leri kongomisaka eka ku twa ku vava ri nga teka xivumbeko xa mbuyelelo wo hetiseka kutani ku vumbiwa rihlamari rintshwa ra *'**aieaieaie!'**.* Xin'wana xikombiso i rihlamari ***'uyaluy'*** leri tirhisiwaka ku komba ku chava eka ririmi ra *Q'eqchi Maya* ra le tikweni ra Guatemala. Ku vuriwa leswaku rihlamari ***'uyaluy'*** ri vumbiwile hi ku tirhisa mbuyelelo kusuka eka rihlamari ***'uy'.*** Mhaka leyi yi komba kahle leswaku mbuyelelo wa tirhisiwa ku vumba man'wana ma mahlamari eka tindzimi tin'wana ta misava.

Ameka na Wilkins (ibid) va tlhele va veka mavonelo ma leswaku ku kumeka mahlamari ma nga vumbiwi hi ku pfelela ma suka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo a swi siveli ku va wona ma teka xiave eku vumbiweni ka swiphemu swin'wana leswi welaka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo hi endlelo ra mpfelelo. Xikombiso, rihlamari ra Xinghezi *'wow'* ku vuriwa leswaku ri nga tirhisiwa eka mbulavulo tanihi riendli ku fana na le ku swivulwa leswi landzelaka:

(a) She ***wowed*** them during the talk

(b) You should ***wow*** them at the interview

Swikombiso leswi swi seketela vonelo ra leswaku mahlamari eka tin'wana tindzimi ma tirhisiwa ku vumba swin'wana swiphemu hambi ku tirha eka mbulavulo tanihi swihluvi swi'wana swa mbulavulo. Eka xikombiso xa (a) rito ***'wowed'*** i riendli leri nga vumbiwa hi nembeletiwa ka xilandzi ***'-ed'*** eka rihlamari ***'wow!'**.* Kasi eka xa (b) rito ***'wow'*** ri tirhisiwile tanihi riendli ku ve hi ntolovelo ri tala ku tirhisiwa tanihi rihlamari. Ehandle ko tirha tanihi maendli, mahlamari ma nga tlhela ma tirhisiwa tanihi mahlawuri ku ya hi Ameka na Wilkins (ibid). Mahlamari ma Xinghezi ***yum!*** na ***yuck!*** loko ku nembeletiwa swilandzi swa mpfelelo eka wona ma hundzuka ma va mahlawuri. Va nyikile swikombiso leswi landzelaka:

© University of Venda

(a) This is ***yummy***.

(b) That is a ***yuckie*** thing.

Na leswi swikombiso swo tiyisisa leswaku mahlamari ma swi kota ku hundzuka ma va mahlawuri eka mbulavulo hi ku tirhisa swilandzi swa mpfelelo. Eka xikombiso xa (a) rito ***'yummy'*** i rihlawuri leri nga vumbiwa endzhaku ka loko nu nembeleriwe xilandzi ***'-my'*** eka rihlamari ***'yum!'*.** Loko ku ri xa (b) rihlawuri ***'yuckie'*** ri vumbiwile hi ku nembeleta xilandzi ***'-ie'*** eka rihlamari ***'yuck!'*.** Hi ku engetela, Ameka na Wilkins va tlhele va kombisa leswaku mahlamari eka tindzimi tin'wana ma nga hlanganisiwa na marito man'wana ku vumba marito mantshwa. Eka ririmi ra *Q'eqchi* rihlamari ***'ay'*** ri nga hlanganisiwa na riviti leri nga lombiwa eka Xiphanixi ***'dios'*** ku vumba rihlamari rintshwa ***'aydios'***. Xin'wana xikombiso hi le ka Xijarimani laha rihlamari ***'ach'*** ri hlanganisiwaka na riengeteri ***'so'*** ku vumba ***'achso'*** leswi vuriwaka *discourse particle* hi Xinghezi. Hi ku angarhela, nkatsaniso wa marito mambirhi ma swihluvi swo hambana swa mbulavulo wu nga tirhisiwa ku vumba mahlamari eka ririmi ra *Q'eqchi* leri vulavuriwaka etikweni ra Guatemala.

Mayelana na xivumbeko xa mahlamari, Bednarczyk (2015), na yena wa ha tshikelela eka mhaka leyi kombisiweke hi Ameka na Wilkins (2006) ya leswaku mahlamari na le ka Xijarimani ma wela eka rixaka ra timofimi to tshunxeka, hikwalaho ka leswi swi nga kotekeki leswaku ma nga tlhantlhiwa ku kombisa swiphemu leswi ma vumbiweke hi swona. Hi marito man'wana, ni le ka Xijarimani mahlamari a swi koteki leswaku ma nga pfelela ma huma eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo hi ku tirhisa swiaki swa marito. Nakambe, leswi swi komba kahle leswaku na le ka Xijarimani mahlamari ma tumbuluka ma ri swiphemuswo tiyimela hi swoxe. Bednarczyk u nyike swikombiso leswi landzelaka:

a) argh!

b) hgn!

© University of Venda

c) hm!

Hi swikombiso leswi, Bednarczyk a tiyisisa leswaku mahlamari ***argh! hgn!*** na ***hm!*** ma tshamisa xisweswi ya ri misinya. Mhaka yin'wana Bednarczyk a yi kombiseke mayelana na xivumbeko eka Xijarimani hileswaku mahlamari eka nkarhi wun'wana ma hundzuka xivumbeko xa wona xa ntolovelo ma teka xivumbeko xa leswi a swi vulaka *lengthening*, *doubling*, na *multiplication* hi Xinghezi. Leswi a swi kombeke hi ku hundzuka loku a vulavulaka hi kona hi leswaku ku va na ku engeteleleka ka switwari na switatisi eka mahlamari. Ku tiyisisa mhaka ya yena u nyika swikombiso lexi landzelaka:

a) Lengthening (nkoko wa switatisi kumbe switwari)

(i) aah / aaah / aaaah / aaahhh

(ii) iiiiii / iik / iiik / iiiiiiik

b) Doubling (ku vuyelela rito kambirhi)

(i) ksch ksch

(ii) oh oh

c) Ku andzisa (multiplication)

(i) aua aua aua

(ii) uiuiui

Swikombiso leswi nyikiweke eka (a), (b) na (c) swi seketela mavonelo ma leswaku mahlamari eka Xijarimani ma pfa ma hundzuka xivumbeko xa ntolovelo, kutani ma

© University of Venda

teka xivumbeko xa mivuyelelo ya swiphemu swin'wana swa maritokulu. Bednarczyk u gimetile hi ku tiyisisa leswaku ku hundzuka loku a vulavulaka hi kona a ku endli leswaku mahlamari ma vuriwa timofimi to vumbana, kutani ma tama ma ha vuriwa timofimi to tshunxeka.

Jovanovic (2004), eka ntirho wa yena u tlhele a khumba switsongo mayelana na xivumbeko xa mahlamari eka Xinghezi. Mhaka yo sungula leyi a yi kombiseke ku fambelana na xivumbeko i ya leswaku mahlamari hi nkarhi wun'wanama kumeka ma yelana hi xivumbeko na nhlamuselo kambe ma va lama hambanekehi matwariselo kumbe mapeletelo. Leswi a vulaka swona laha, hileswaku ma nga kumeka ma hambana hi letere rin'we kumbe ku tlula eka marito ma kona. A hi languteni swikombiso leswi landzelaka:

(a) keno! keeno! kino! quino!

(b) pardi! pardie! pardy! perdie!

Ku ya hi Javanovic, mahlamari lama nga eka (a) na (b) ma na ku kombisa vuxaka hi tlhelo ra xivumbeko na tinhlamuselo, hambileswi ma kombaka ku hambana loko swi ta eka mapeletelo. Mhaka ya vumbirhi leyi Jovanovic a yi kombeke hi xivumbeko xa mahlamari i ya leswaku man'wana ma wona ngopfungopfu ma rixaka ra sekondari a ma koteki ku vumbeka hi ku tirhisa xilandza xa vunyingi (s) na hi ku katsanisa marito. Leyi mhaka na yona yi seketeriwile hi swikombiso leswi landzelaka:

(a) Mahlamari lama ku nga tirhisiwa xirhangi xa vunyingi

(i) ball – ***balls!***

(ii) rats – ***rats!***

(iii) spell – ***spells!***

© University of Venda

(b) Mahlamari lama ku nga katsanisiwa marito

(i) fiddle + sticks – ***fiddlesticks!***

(ii) horse + feathers – ***horsefeathers!***

Lockyer (2018) u lavisisile hi xivumbeko xa mahlamari a ri karhi a kongomisa eka Xinghezi na Xipholixi. Eka ndzavisiso lowu, mutsari u kanetanile na mavonelo ma Ameka na Wilkins (ibid) ma leswaku loku ku vumbiwa mahlamari swirhangi kumbe swilandzi a swi tirhisiwi. Ku ya hi Lockyer (ibid) mavonelo lama a hi ntiyiso hi ku landza vuxokoxoko lebyi a byi hlengeleteke kusuka eka swiyenge swa mabulu. U kombisile leswaku vuxokoxoko lebyi a byi kumeke byi komba leswaku swilandzi swi nga tirhisiwa ku tshula mahlamari kusuka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo eka tindzimi leti boxiweke laha henhla. A hi languteni swikombiso leswi a swi nyikeke mayelana na mpfelelo wa mahlamari:

a) Swilandzi swa Xinghezi

(i) **OUCH!** > ouchies, ouchers, oucher

(ii) **BYE!** > byesies, byesy-bye, byedy-bye

(iii) **LOL** > lolies, lolers, lolski, lolskies, lolz

b) Swilandzi swa Xipholichi

(i) **FUJ!** 'yuck' > fujka, fujki

(ii) **SORY!** 'sorry' > sorenjca, sor(r)ka, so(r)rki, soreczki

(iii) **JEZU(S)** 'Jesus' > jezusku, jezusicku, jezuniu, jezusieńku

© University of Venda

Swikombiso leswi nga laha henhla swi seketela mavonelo ma leswaku swilandzi eka Xinghezi na Xipholichi swa tirhisiwa ku vumba mahlamari loko swi lungeleriwa eka misinya ya marito. Eka xikombiso xa (a), swilandzi swa Xinghezi swo tanihi *-ies, -ers, -er, -sies, -sy-bye, -dy-bye, -ies, -ers, -ski,* na *-skies* swi ve swi lungeleriwa eka misinya ya mahlamari ku vumba mahlamari mantshwa. Kasi eka xa (b) swilandzi swa Xipholichi *-ka, -ki, -enjca, -(r)ka, -(r)rki, -eczki, -ewicz, -ku, -icku, -niu,* na *-ieńku* na swona swi lungeleriwile eka misinya ya mahlamari ku tshula mahlamari mantshwa. Mhaka leyi yi endlile leswaku Lockyer a va na vonelo rintshwa ra hilaha rihlamari ri fanekelaka ri hlamuseriwa hakona hi ku nyika nhlamuselo leyi:

> *An interjection is a meaningful and syntactically independent linguistic item which either expresses or displays the speaker's current mental state, and may become polymorphemic by hosting derivational (i.e., diminutive and augmentative) morphemes.*

Nhlamuselo leyi tshahiweke laha henhla yi tiyisisa mhaka ya leswaku mahlamari i swiphemu swa ririmi leswi nga tiyimela hi swoxe na ku tlhela swi tirhisiwa ku humelerisa matitwelo mo karhi hi xivulavuri. Loko a yisa emahlweni u kombisa leswaku mahlamari ma nga vumbiwa hi ku tirhisa endlelo ra mpfelelo wa marito ku vumba mahlamari lama vumbiweke hi timofimi to hambana. Leswi swi nga humelela hi ku tirhisa swinembeletwana swa ntsongahato na swa nkuriso. Leswi swi komba kahle leswaku mpfelelo wa mahlamari wu kona eka tindzimi tin'wana hikwalaho ka leswi na le ka tona swivulavuri swi ya tirhisaka ku humelerisa matitwelo mo tanihi ku komba ku tsaka, ku twelavusiwana, ku hlamala, ku tshinya na swin'wana.

© University of Venda

2.1.3 Mikambisiso leyi vulavulaka hi tinhlamuselo ta mahlamari

Eka xiyenge lexi ku kambisisiwa milavisiso leyi vulavulaka hi tinhlamuselo ta mahlamari. Mhaka ya nkoka leyi faneleke ku tekeriwa enhlokweni loko ku xopaxopiwa milavisiso leyi vulavulaka hi tinhlamuselo ta mahlamari i mitirho ya wona. Leswi swi va tano hikwalaho ka leswi tinhlamuselo ta mahlamari ti humelerisiwaka hi ku komba mitirho ya wona. Xiyenge lexi hi langutisa mitirho leyi endliweke hi Ameka (ibid), Shabangu (1996), Poggi (2009), Abdulla na Talib (2009).

Ameka (ibid), u hlamusela leswaku tinhlamuselo ta mahlamari ti avanyisiwile hi swiyengekulu swinharhu leswikulu leswi vuriwaka *conative, expressive na phatic interjection* hi Xinghezi. Swiyengekulu leswi swi tiyisisa mhaka ya leswaku tinhlamuselo ta mahlamari ti humelerisiwa hi ku landza swikongomelo swo hambanabambana. Ku ya hi mutsari, mahlamari lama kombaka vutitwi bya *conative* ku kongomisiwa eka swiphemu swa mahlamari leswi kombaka ku lerisa kumbe ku kongomisa eka swo karhi eka loyi a byeriwaka kusuka eka xivulavuri. Ameka (ibid), u kombisa leswaku hi mikarhi yo tala mahlamari lama welaka eka xiyenge lexi xivulavuri xi tala ku ma tirhisa na xivulwahava xo ‘’I want’ ku komba xileriso xo kongoma kumbe ku lava nchumu wo karhi eka munhu un’wana. U seketerile mhaka leri hi ku nyika swikombiso leswi landzelaka:

a) **sh!** I want silence here (**sh!** Ndzi lava ku miyela lani/A ndzi lavi huwa lani)

b) **eh?** I want to know something (**eh?** Ndzi lava ku tiva swo karhi)

Eka swikombiso leswi swa (a) na (b) mahlamari **sh!** na **eh?** ma tirhisiwile hi xivulavuri ku komba ku koxa kumbe ku lerisa swo karhi ku ya eka vayingiseri. Hi marito man’wana, xiyenge xa tinhlamuselo ta mahlamari xa *conative* a xi kongomisa eka ku kombisa mitlhaveko ya xivulavuri hi ku kongoma kambe ma tirha ku komba

© University of Venda

ku navela na swikongomelo swo karhi swa xivulavuri, hambiloko loko swi endla tano swi nga ha paluxa vutitwi byo karhi hi nkarhi wun'we.

Kasi mahlamari lama kombaka vutitwi bya *expressive* ku kongomisa eka swiphemu swa mahlamari leswi kombaka matitwelo kumbe mitlhaveko leyi khumbaka xiyimo xa mianakanyo ya xivulavuri. Ameka (ibid) u andlala leswaku xiyengekulu lexi xi kombisa ndlela leyi xivulavuri xi titwaka ha yona hileswi swi vuriwaka kumbe ku endleka. Loko a yisa emahlweni, u hlamusela leswaku xiyenge xa *expressive* xi avaviwile hi swiyengetsongo swimbirhi, ku nga leswi vuriwaka *emotive na cognitive interjections* hi Xinghezi. Eka xiyengetsongo xa mahlamari ma *emotive,* mutsari u andlala leswaku swiphemu swa mahlamari hileswi kombisaka xiyimo xa xivulavuri hi ku xixima mitlhaveko na switwi swa xitshuketa leswi xi nga tshukaka xi va na swona hi nkarhi wolowo. Eka xiyengetsongo lexi u seketerile hi swikombiso leswi landzelaka:

a) **Yuk!** I feel disgust. **(Yuk!** Ndzi twa ndzi nyenyetseka)
b) **Wow!** I am surprised. (**Wow!** Ndza hlamala)
c) **Ouch!** I feel pain. (**Ouch!** Ndzi twa ku vava)
d) **Ugh!** I feel disgust. (**Ugh!** Ndzi twa ndzi nyenyetseka)

Hi swikombiso leswi swi le rivaleni leswaku mahlamari lama welaka eka xiyengetsongo xa tinhlamuselo ta mahlamari xa *emotive* hilaha ku humelerisiwaka vutitwi lebyi humelelaka swi nga languteriwanga naswona mahlamari lama ma na vuswikoti byo kombisa mitlhaveko ya xivulavuri yo fana na ku nyenyetsa, kuhlamala, ku twa ku vava na yin'wana. Hi marito man'wana, mitlhaveko kumbe matitwelo lama humelerisiwaka hi mahlamari lama welaka ehansi ka xiyengetsongo lexi xa tinhlamuselo ta mahlamari ku va lama humesaka vutitwi bya xivulavuri lebyivaka kona hi nkarhi wolowo ku nga ku humeleleni ka mhaka yo karhi. Eka xiyengetsongo xa mahlamari ma *cognitive* ku kongomisiwa ka mahlamari lama tirhisiwaka ku humelerisa tinhlamuselo leti kombisaka mianakanyo kumbemavonelo mo karhi ma xivulavuri. Hakanyingi, mahlamari lama welaka eka

© University of Venda

xiyengetsongo lexi ma fambelana na ku twisisa kumbe ku pfilunganyeka ka miehleketo ya xivulavuri hikwalaho ka xiendlakalo lexi nga ku humeleleni (Ameka ibid). Mutsari u seketele njhekanjhekisano wakwe hi swikombiso leswi landzelaka:

a) **Aha!** I now know this. (**Aha!** Sweswi ndza swi tiva leswi)
b) **ehe!** I now remember. (**Ehe!** Sweswi ndza swi tsundzuka)

Hi swikombiso leswi swi le rivaleni leswaku mahlamari lama welaka eka xiyengetsongo xa tinhlamuselo ta mahlamari xa *cognitive* ma humelerisa vutitwi lebyi hambaneke na lama welaka eka xiyengetsongo xa tinhlamuselo ta mahlamari xa *emotive* hikwalaho ka leswi mahlamari lama xiyengetsongo lexi ma kumeka ma kombisa mianakanyo yo karhi ya xivulavuri. Hi marito man'wana, mahlamari lama welaka eka xiyengetsongo lexi ma tirhisiwa ku humesa matitwelo kumbe mianakanyo leyi ha ku humelelaka eka xivulavuri tanihi mbuyelo wa leswi xi swi tivaka kumbe ku swi twisisa. Ku fanana loku nga kona eka swiyengetsongo leswimbirhi hileswaku hinkwaswo swi humelerisa mitlhaveko kumbe matitwelo lama humelelaka hi xitshuketa na ku tlhela ku va lama fambisanaka ngopfungopfu na miehleketo ya xivulavuri.

Loko hi ta eka xiyenge xo hetelela xa tinhlamuselo ta mahlamari lexi vuriwaka *phatic* hi Xinghezi, Ameka (ibid) u hlamusela leswaku mahlamari lama welaka eka xiyengekulu lexi hi lama kombaka vutitwi byo karhi hi xikongomelo xo lava ku simeka na ku hlayisa vuhlanganisi byo karhi exikarhi ka vavulavuri ehandle ko hundzisa mitlhaveko kumbe rungula yo karhi. Putra, (2020:17) hi ku seketelana na Ameka (ibid) u ri:

> *A variety of conventional vocalisations which expresss a speaker's mental attitude towards the on-going discourse, that is back channeling or feedback signalling vocalisations, may be classified as phatic Interjections.*

© University of Venda

Marito ma Putra ma andlala xiyengekulu lexi xa tinhlamuselo ta mahlamari tanihi lexi mahlamari ma tirhisiwaka tanihi matshalatshala ma xivulavuri ku hlayisa vulavurisano lowu xi nga na wona na swivulavuri swin'wana ku vona leswaku wu ya emahlweni ehandle ka nkavanyeto. Hi marito man'wana, ntirhokulu wa mahlamari lama welaka eka xiyenge lexi i ku simeka vuxaka bya ntshamisano handle ko hundzisela rungula rihi na rihi leri nga na vutitwi byo karhi. Muxaka lowu wa mahlamari wu tirhisiwa ku sungula kumbe ku yimisa mbulavurisano kumbe ku kambela ku hlangana exikarhi ka xivulavuri na muyingiseri. Mutsari Ameka (ibid) u seketele njhekanjhekisano wakwe mayelana na xiyengekulu lexi hi ku nyika swikombiso leswi landzelaka:

a) mhm,
b) uh-huh!
c) Yeah!

Swikombiso leswi swi tiyisisa mhaka ya leswaku hakunene mahlamari lama welaka eka xiyengetsongo xa tinhlamuselo ta mahlamari xa *phatic* hi lama tirhisiwaka eka vutitwi byo karhi hi ku lava ku hlayisa mbulavulo wo karhi lowu humelelaka exikarhi ka vanhu vo hundza un'we. Leswi swi va tano hikuva xivulavuri xi tirhisa mahlamari ma muxaka lowu ma ri woxe eka mbulavulo ehandle ko tirhisa marito man'wana mo seketela tanihi swikombiso leswi nyikiweke laha henhla. Hi marito man'wana, loko eka vulavurisano swivulavuri swi tirhisa mahlamari lama kombaka ku humelerisa vutitwi lebyi nga hlayiwaka leswaku byi wela eka xiyengekulu lexi swi kombisa leswaku vulavurisano exikarhi va swivulavuri leswi khumbekaka wu simekiwile. Hi ku angarhela, swiyengekulu swa tinhlamuselo ta mahlamari leswi kambisisiweke laha henhla, swi tiyisisa leswaku mahlamari ku fana na swin'wana swihluvi swa mbulavulo ma na tinhlamuselo ta wona na loko ma nga voniwa ma ri swiphemu leswi nga riki swa nkoka eka mbulavulo ngopfungopfu eku tsaleni.

Loko ku ri Shabangu (1996) u kombisile leswaku eka Xitsonga ku na tindlela ta ntlhanu leti vavulavuri va nga ti tirhisaka ku humelerisa matitwelo ma vona

© University of Venda

hikwalaho ka xiyimo xo karhi. Shabangu u hlamuserile leswaku mahlamari ma nga tirhisiwa ku komba ku hlamala, ku komba ku hlundzuka, ku komba ntsako, ku komba nkaneto na ku komba ku vilela, ku komba ku tshuka, ku komba ku twela vusiwana, ku komba ku chava na swin'wana na swin'wana. Eka mitirho leyi boxiweke laha henhla ya mahlamari Shabangu u nyikile swikombiso swa mitirho ya ntlhanu leyi vavulavuri va Xitsonga va talaka ku tirhisa mahlamari ku humelerisa matitwelo ma vona ku nga leyi landzelaka:

a) Mahlamari mo komba ku hlamala

(i) ***Yhu****,* ka ha ri ku dakwa hinkwaswo leswi?

(ii) ***He****,* mi ri u lovile?

Hi swikombiso leswi marito ***yhu****,* na ***he****,* hi wona mahlamari naswona ma komba kahle leswaku ku na ku hlamala ko karhi hi muvulavuri eka xiyimo lexi a langutaneke na xona. Mhaka yin'wana yi kombisiweke hi mahlamari ma muxaka lowu hileswaku loko ku hlamala ku humelela ku fika hi ndlela ya xivutiso eka vayingiseri.

b) Mahlamari mo komba ku chava

(i) Yoo*,* a ndzi nga poni ***minoo!***

(ii) Va n'wi dlaya ***mananoo!***

Mahlamari ma muxaka lowu Shabangu u hlamusela leswaku a ma tirhi ku komba ku chava eka xivulavuri ntsena, u kombisa leswaku ma nga tlhela ma tirhisiwa ku komba ku twa ku vava kumbe ku twela un'wana vusiwana eka leswi nga ku n'wi humeleleni. Eka (i) mahlamari ***yoo,*** na ***minoo!*** ma komba ku chava loku xivulavuri xi langutaneke na kona. Loko ***mananoo!*** ri komba ku twela munhu un'wana vusiwana eka leswi nga ku endlekeni ehenhla ka yena.

© University of Venda

c) Mahlamari mo komba ku hlundzuka

(i) ***Kote,*** u feyirile

(ii) ***Ase****,* a wu fi mukhuva wolowo

Hi swikombiso leswi marito ***kote****,* na ***ase****,* hi wona mahlamari naswona ma komba leswaku ku na ku hlundzuka ko karhi hi xivulavuri. Eka (i) xivulavuri xi komba ku hlundzuka ka xona eka leswi ku nga na munhu a nga feyila. Kasi (ii) rona xivulavuri xi komba ku hlundzuka ka rona eka leswo homboloka xi endliweke swona.

d) Mahlamari mo komba ntsako

(i) ***Ahaa,*** va yi kumile tsotsi namuntlha

(ii) ***Nwee,*** yi howile nakambe

Hi swikombiso leswi Shabangu a seketela leswaku mahlamari ma tirhisiwa ku komba ntsako wo karhi hi xivulavuri. Eka (i) rito ***ahaa,*** hi rona rihlamari naswona ri komba leswaku xivulavuri xi tsakile hi leswi ku nga khomiwa munhu loyi a va karhata hi ku va tekela swilo swa vona. Kasi eka (ii) rito ***nwee****,* na rona i rihlamari leri kombaka ntsako lowu a nga na wona endzhaku ka loko xipano xa yena xi howisile.

e) Mahlamari mo komba ku kaneta

(i) ***Yhi,*** na mina ndzi famba na vona

(ii) ***Eboo****,* a ndzi yi helo mina

Shabangu u tlhele a yisa emahlweni a kombisa leswaku mahlamari ma nga tirhisiwa ku komba ku kaneta eka swin'wana leswi xivulavuri a nga yimeki na swona. Eka (i)

© University of Venda

rito ***yhi***, i rihlamari leri nga tirhisiwa hi xivulavuri ku komba ku ka a nga seketeli ku va ku fambiwa yena a sala. Loko eka (ii) rihlamari ***eboo*****,** rona ri tirhisiwile ku komba ku alana kumbe ku kaneta hi xivulavuri eka leswi xi byeriweke ku swi endla.

Un'wana loyi a endleke ndzavisiso a vulavula hi tinhlamuselo ta mahlamari i Poggi (2009) hi ku kongomisa eka Xiitaliki. U sungurile ntirho wa yena hi ku kombisa leswi na swidyondzeki swin'wana swi kombiseke swona mayelana na mahlamari leswaku ni le ka Xiitaliki ma tirhisiwa ku humelerisa matitwelo mo karhi hi xivulavuri ku fana na le ka tin'wana tindzimi ta misava. Loko swi ta eka timhaka ta tinhlamuselo u boxe leswaku mahlamari ma aviwile hi mitlawa ya mune hi ku landza mitirho ya wona ku nga leswi a swi vulaka *informative, interrogative, requestive* na *optative* hi Xinghezi, leswi kombaka vuxakanyana ni leswi kombisiweke hi Shabangu. Eka ntlawa wo sungula ku nga *informative,* u hlamusela leswaku swiphemu swa mahlamari swi tirhisiwa hi xikongomelo xo lava ku humelerisa leswi nga miehleketweni ya xivulavuri leswaku vayingiseri va ta twa kumbe ku lemuka leswi xi nga ku ehleketeni hi swona nkarhi wolowo. A hi xiyaxiyeni swikombiso leswi landzelaka:

> *(a)* ***ah!*** this belief is new to me *(**aha!** Vupfumeri lebyi i byintshwa eka mina)*
>
> (b) ***uffa****,* I am tired/bored (**uffa,** ndzi karhele/borhekile)

Hi swikombiso leswi swi le rivaleni leswaku eka ntlawa wa *informative* hilaha ku tekeriwaka enhlokweni leswi dyaka miehleketo ya xivulavuri ehandle ko tekela matitwelo ma lava yingiseleke. Leswi humelelaka hi ntlawa lowu hileswaku xivulavuri xi lemukisa vayingiseri hi leswi nga miehleketweni ya xona. Loko swi ta eka ntlawa wa vumbirhi lowu vuriwaka *interrogative* hi Xinghezi. Poggi (ibid) u hlamusela leswaku hilaha hi xitalo ku humelerisiwaka tinhlamuselo ta mahlamari hi ku va xivulavuri xi kombisa matitwelo mo karhi hi ndlela yo vutisa swivutiso eka vayingiseri. Eka lowu ntlawa u nyikile swikombiso leswi landzelaka:

© University of Venda

(a) ***eh!*** what did you say? *(**eh!** U vule yini?)*

(b) ***beh,*** why is this so? (***beh**,* hikwalaho ka yini lexi xi ri tano?)

Mhaka yin'wana yi kombisiweke mayelana na swikombiso leswi hileswaku mahlamari eka ntlawa lowu ma nga tirhisiwa hi tlhelo ku ri karhi ku kombisiwa mitirho yo karhi hi xivulavuri. Eka xikombiso xa (a) rihlamari ***eh!*** ri tirhisiwile ku vutisa vayingiseri hi ndlela yo komba ku hlamala hi xivulavuri. Leswi swi vula leswaku xivulavuri xi nga komba ntsako, ku chuha, ku kwata, na man'wana matitwelo hi ndlela yo vutisa swin'wana eka vayingiseri. Ntlawa wa vunharhu wona wu vuriwa *requestive* hi ku landza tinhlamuselo na mitirho ya mahlamari ma kona. Eka ntlawa lowu hilaha mahlamari ma kona ma tirhisiwaka hi ndlela leyi ma twalaka xivulavuri xi ri ku endleni ka xikombelo xo karhi eka vayingiseri. A hi languteni swikombiso leswi landzelaka:

(a) **ehi!** please, pay attention to me. [**ehi!** ndza kombela, kongomisa miehleketo eka mina]

(b) **Hey!** Call me that boy? [**Hey!** Ndzi vitaneli mufana yoloye?]

Na le ka ntlawa lowu Poggi u kombisa leswaku tinhlamuselo ta mahlamari ma kona ti humelerisiwa hi ku landza mitirho ya wona. Eka xikombiso lexi nga laha henhla mahlamari **ehi!** na **hey!** ma vuriwa leswaku i mahlamari lama nga tirhisiwa ku kombela swo karhi hi xivulavuri ku ya eka vayingiseri. Ntlawa wo hetelela lowu Poggi (ibid) a wu andlaleke hi lowu vuriwaka *optative* hi Xinghezi. Eka ntlawa lowu, tinhlamuselo ti humelerisiwa hi ku va xivulavuri xi komba xichavo na ku komba ku navela eka swin'wana leswaku swi nga humelela. U seketele hi swikombiso leswi landzelaka:

(a) komba xichavo

© University of Venda

(i) ***grazie*** (thanks)

(ii) **gesundheit!** (salute!)

(b) ku xeweta

(i) ***ciao!*** (hello!)

(ii) ***buongiorno!*** (goodmorning!)

Mitlawa leyi Poggi a kombiseke leswaku tinhlamuselo ta mahlamari eka Xiitaliki ti aviwile hi yona yi tiyisisa mhaka ya leswaku mahlamari ma nga hambana hi tinhlamuselo hi ku landza mitirho ya wona. Ntirho wa nkoka swinene wa mahlamari eka mbulavulo i ku hundzisa matitwelo mo karhi kusuka eka xivulavuri ku ya eka vayingiseri. Hi ku tirhisa mahlamari, xivulavuri xi nga kombisa matitwelo mo tanihi ntsako, nyanyuko, ku hlamala, ku khunguvanyeka hambi ku nyenyetseka. Ku ya hi Poggi matitwelo ma nga hundzisiwa hi ku tirhisa mfungho wa xihlamalo, mfungho wo hefemula na mfungho wo komba ku vutisa eka marito lama xivulavuri xi nga ma twarisaka ku humelerisa matitwelo.

Abdulla na Talib (2009) eka ndzavisiso wa vona va tlhele va kanela hi tinhlamuselo ta mahlamari hi ku landza mitirho ya wona eka Xinghezi na Xiarabiki. Abdulla na Talib (2009) va kanele tinhlamuselo ta mahlamari eka Xinghezi na Xiarabiki ku hambanani leswi andlariweke hi Shabangu na Poggi, hikwalaho ka leswi vona va kaneleke va ri karhi va tekela enhlokweni mitlawa ya tinhlamuselo ta mahlamari leyi boxiwekehi Weirzbicka hi 1992. Ku ya hi Weirzbicka, tinhlamuselo ta mahlamariti aviwile hi mitlawa yinharhu hi ku landza mitirho ya wona ku nga leswi vuriwaka *emotive*, *volitive* na *cognitive* hi Xinghezi. Abdulla na Talib (ibid) va kombisile leswaku Weirzbicka u endlile ndzavisiso wa yena a ri karhi a kongomisa eka mahlamari ma Xipholixi, Xirhaxiya, Xiyudixi na Xinghezi, loko eka wa vona ndzavisiso a va kongomisa eka mahlamari ma Xinghezi na Xiarabiki.

© University of Venda

Abdulla na Talib (ibid) va kombisa leswaku eka ntlawa wa *emotive* Weirzbicka u hlamusele leswaku mahlamari ma kona hi lama fambelanaka na switwi swa xivulavuri. Mahlamari ma muxaka lowu ku vuriwa leswaku ma nga tirhisiwa ku komba ku khunguvanyeka, ku twa ku vava, ku nyenyetseka, ku rila, ku hlamala, ku komba ntwelavusiwana na man'wana matitwelo. Xikombiso, rihlamari ***'yuki!'*** ri nga tirhisiwa ku komba ku nyenyetseka hi Xipholixi. Eka ntlawa wa vumbirhi wa *volitive* hilaha xivulavuri xi kombaka ku koxa swin'wana kusuka eka vayingiseri. Mahlamari lama nga tirhisiwaka eka ntlawa lowu ku nga va lama kombaka ku nyika un'wana swiletelo, ku tekela un'wana hansi na man'wana. Xikombiso, rihlamari ra Xinghezi ***'shh!'*** ri nga tirhisiwa ku kombela un'wana leswaku a miyela. Kasi ntlawa wo hetelela wa *cognitive* hilaha mahlamari ma kona ma humelerisaka tinhlamuselo leti fambelanaka swinene na vutivi tlhelo ntokoto wo karhi hi xivulavuri. Eka lowu ntlawa mahlamari ma kona ma nga tirhisiwa ku komba ku hlamala, ku hlamarisiwa, ku lemukisa hi swin'wana na man'wana. Xikombiso, rihlamari ***yikes!*** ri nga tirhisiwa ku lemukisa munhu un'wana hi swo biha leswi nga n'wi humelelaka eka Xipholixi.

Abdulla na Talib (ibid) va kombisa leswaku a hi mahlamari hinkwawo eka Xinghezi na Xiarabiki ma nga welaka ehansi ka mitlawa ya Weirzbicka hi ku landza tinhlamuselo na mitirho ya wona. Abdulla na Talib (2009) va kombisile mhaka ya leswaku man'wana ma mahlamari ma Xinghezi na Xiarabiki ma tirhisiwa ku encenyeta mipfumawulo ngopfungopfu ya swihari naswona a ma weli helo eka mitlawa ya tinhlamuselo leyi bumabumeriweke hi Weirzbicka. Xikombiso, mahlamari ma Xiarabiki ***'ho-ho'*** na ***'khaz yaaz'*** ma tirhisiwa ku encenyeta mipfumawulo naswona a ma weli helo eka mitlawa ya Weirzbicka mayelana na tinhlamuselo ta mahlamari. Rihlamari '***ho-ho'*** i ra Xinghezi naswona ri tirhisiwa ku encenyeta mpfumawulo wa swinyenyana, loko ***'khaz yaaz'*** rona ku ri rihlamari ra Xiarabiki leri encenyetaka mpfumawulo wa switsotswana swo haha. Abdulla na Talib va tlhela va hlamusela leswaku Xiarabiki xi na mahlamari mo tala lama tirhisiwaka ngopfu ku encenyeta mipfumawulo ya swihari loko ku pimanisiwa na Xinghezi.

© University of Venda

Loko va yisa emahlweni, va kombisa leswaku man'wana ma mahlamari ma Xinghezi na Xiarabiki lama nga na tinhlamuselo to hundza yin'we ma nga wela eka mitlawa ya Weirzbicka hi nkarhi wun'we. Xikombiso, rihlamari ra Xinghezi ***'how'*** ri tirhisiwa ku komba ku twa ku vava kumbe ku rila leswi nga welaka eka ntlawa wa *emotive* loko hi tlhelo rihlamari leri ri nga tirhisiwa ku komba nkongomiso wa miehleketo leswi swona swi nga welaka eka ntlawa wa *volitive.* Xin'wana xikombiso i xa rihlamari ra Xiarabiki ***'hala'*** leri na rona ri nga tirhisiwa ku kombisa swin'wana leswi fambelanaka na matitwelo loko hi tlhelo ri nga tirhisiwa ku komba swin'wana mayelana na ku kumeka xivulavuri xi koxa swin'wana eka vayingiseri va xona. Abdulla na Talib va gimetile nkanelo wa vona mayelana na mitlawa leyi bumabumeriweke hi Weirzbicka hikuva va kombisa leswaku hi ntirho wa vona a va lava ku komba ku tsana ka mitlawa ya Weirzbicka mayelana na tinhlamuselo ta mahlamari naswona a yi tirhi eka tindzimi hinkwato.

Omotunde na Agbeleoba (2019) va lavisisile hi mitirho na tinhlamuselo ta mahlamari eka Xiyoruba (Yoruba language) hilaha ma tirhisiweke hakona eka tsalwa ra ntlangu ra Alápatà Àpáta leri tsariweke hi Wole Soyinka. Ku ya hi vatsari lava vuxokoxoko lebyi va byi kumeke byi kombisa leswaka mahlamari eka Xiyoruba ma aviwe hi tindlela timbirhi. Ndlela yo sungula i ya mahlamari lama nga tekeleriwa eka tindzimi tin'wana ta misava. Loko ku ri ya vumbirhi hi lama tirhisiwaka hi ku tekelela ndhavuko kumbe mitolovelo ya ririmi kumbe vavulavuri va Xijayuba. Eka mahlamari mo tekelela kusuka eka tindzimi va xopaxopile mahlamari **"Oh"** na **"Ah"**. Mahlamari lama ma tirhisiwa eka tindzimi to hambanahambana ta misava. Eka ndzavisiso lowu va kumile leswaku mahlamari **"Oh"** na **"Ah"** eka Xiyoruba ma nga tirhisa ku humelerisa matitwelo ma xivulavuri mo hambana hi ku landza xiyimo lexi xi nga eka xona. Va kombisile leswaku mahlamari **"O-oh"** na **"Oh-ho"** ma tirhisiwa ku lemukisa kumbe tsundzuxa eka mhaka yo karhi. A hi languteni vulavurisano lowu landzelaka exikarhi ka swimunhuhatwa:

> *(1)* ***1st FARMER:*** *Are you no longer an herbalist? [A wa ha ri n'wa-mitsembyani?]*

© University of Venda

2nd FARMER: *What kind of question is that? Of course, I still practice my father's trade – just like your brother. [Xana i xivutiso xa muxaka muni xexo?]*

1st FARMER*: You no longer know a madman when you see one. [A wa ha n'wi tivi muhlanyi loko u n'wi vona]*

2nd FARMER: *(Turns slowly and stares more carefully at Alaba)* ***O-oh*** *[A jika hi ku nonoka na ku languta Alaba hi vukheta]*

(2) ***ALABA:*** *Ah well, I don't know who else can help you. My advice would be – wait right here until those workers start passing on their way to work. [Ah well, a tivi un'wana ndzi nga n'wi pfunaka. Xitsundzuxo xa mina ku ta va ku yima kwala ku fikela loko vatirhi va sungula ku hundza ku ya tirha]*

SENIOR BOY: *But that means we'll be late to school, sir. [Kambe sweswo swi vula leswaku hi nge fiki hi nkarhi exikolweni, Nkulukumba]*

PAINTER: *(Really) Ha, mo gbé. Supercharge will call it double delinquency and give me double punishment, lateness, and failure to complete assignment. [(Hakunene) Ha, mo gbé. Supercharge u ta swi vula ku honisa kambirhi na ku ndzi nyika mixupulo yimbirhi, ku hluleka ku fika hi nkarhi na ku tsandzeka ku hetisa asayimente]*

ALABA: *Supercharge? Who is that? (Pupils splutter, stammer, look at each other) Oh-ho, so that's what you call your teacher. Supercharge. [Supercharge? I mani ya loye? (Vadyondzi va hlamala, va gagamela, va*

© University of Venda

langutana) ***Oh-ho,*** *hi leswi mi vitanaka mudyondzisi wa n'wina swona. Supercharge.]*

PAINTER: *Baba please, don't tell him. [Tatana ha kombela, u nga n'wi byeli]*

Eka xikombiso xo sungula ku kombisiwa leswaku n'wangulano exikarhi ka 1st Farmer na 2nd Farmer a ku vulavuriwa hi Alaba loyi a nga ximunhuhatwankulu eka tsalwa leri tirhisiweke tanihi xihlovo xa vuxokoxoko bya ndzavisiso. Loko va ri eku vulavuleni 2nd Farmer u vile a tirhisa rihlamari **"O-oh"** ku tsundzuka leswaku Alaba i munhu loyi a nga na vutsoniwa bya miehleketo kusuka eka marito lama a ma vuriwile hi 1st Farmer. Loko ku ri xikombiso xa vumbirhi n'wangulano wu le exikarhi ka Painter na Senior Boy lava va nga vana va xikolo. Painter u tirhisile rito ra *Supercharge* ku kongomisa eka un'wana wa mudyondzisi loyi a ri munghana wa Alaba. Hambiswiritano, matikhomelo na mavulavulelo ma vadyondzi lavambirhi ma endlile leswaku Alaba a lemuka leswaku vito ra munghana wa yena ro duvulela leri vadyondzi va n'wi vitanaka hi rona i *Supercharge* hi ku tirhisa rihlamari **"Oh-ho".**

Omotunde na Agbeleoba (ibid) loko va ya emahlweni va tlhela va kombisa leswaku rihlamari **"Oh-yes"** ri nga tirhisiwa ku kombisa mpfumelelano wokarhi exikarhi na vanhu. Va kombisa leswaku eka xiyimo lexi xivulavuri xi kumeka xitirhisa rihlamari ku kombisa leswaku xa pfumelelana na leswi xivulavuri lexin'wana ri nga swi hundzisa. Va seketerile mhaka leyi hi swikombiso leswi landzelaka kusuka eka xihlovo xa vuxokoxoko lebyi a va byi tirhisa:

(3) ***INVESTOR:*** *Let's do that. I mustn't miss my plane. [A hi endli sweswo. A ndzi fanelanga ku hundziwa hi xihahampfuka]*

PROSPECTOR: *Just the matter of leaving that deposit. Refundable within two weeks. [Ko va ku siya mali ya*

© University of Venda

depoziti. Leyi nga tlhelaka yi vuya u nga se hela mavhiki mambirhi]

***INVESTOR: Oh yes**, as soon as I get back, I'll do an electronic transfer. [**Oh yes,** Ndzi ta ku loko ndzi fika ndzi ku hoxela hi ku tirhisa endlelo ra xielekitironiki]*

*(4) **ALABA:** You don't know my Oriki? Well, you know what Oriki is at least. [A wu tivi Oriki ya mina. Ina, u tiva leswaku Oriki i yini ntsena]*

***SENIOR BOY: Oh,** yes sir. It's a kind of praise name. [Oh, ina Nkulukumba. I rin'wana ra tinxaka ta mavito mo gandzela]*

Eka xikombiso xa (3) Investor na Prospector va le ku vulavuleni hi mhaka ya leswaku Investor u fanele a siya mali ya depoziti leyi a nga ha vuyiseriwaka yona endzhaku ka mavhiki mambirhi. Kutani Investor u tirhisile rihlamari **"Oh"** ku kombisa leswaku wa pfumelelana hi xiheri na mhaka leyi Prospector a yi ringanyeteke. Kasi eka xikombiso xa (4) mudyondzi Senior Boy u tirhisa rihlamari **"Oh yes"** ku tiyisisa leswaku wa swi twisisa hi xiviri leswi vuriweke hi Alaba. Ku tlhele ku paluxiwa leswaku mahlamari **"Oh"** na **"Ah"** ma nga tirhisiwa ku komba kuhlamala.

*(5) **MUCHUDENI WA VUMBIRHI:** Hey, hey, are you sure of what you are saying? [Hey, hey, Xana u na ntiyiso wa leswi u swi vulaka?]*

***MUCHUDENI WO SUNGULA:** How do you think I got to know the place so well? It was his shop I selected for my master's dissertation... [Xana u ehleketa leswaku ndhawu leyi ndzi yi tive njhani? A ku ri vengele ra yena ndzi ri hlawurile ka disethexini ya mina ya masitasi]*

© University of Venda

***2nd MECHANIC: Oh**, you know him that well? [**Oh**, u n'wi tiva kahle?]*

*(6) **ALABA:** You are all welcome. [Hinkwerhu ma amukeriwa]*

***MOTHER:** Actually, Baba, we came to you for advice. [Kahlekahle, Tatana, hi tile ku ta tsundzuxiwa]*

***ALABA:** Me? **Ah,** (sits down) I hope nothing serious. Are you sure I can help? [Mina? Aha, (tshamani ehansi) ndzi tshemba leswaku ku hava nchumu xo tika. U tiyisile leswaku ndzi nga mi pfuna?]*

Eka xikombiso xa (5) 2nd Mechanic u tirhisile rihlamari **"Oh"** ku kombisa ku hlamala eka mhaka leyi vuriweke hi Muchudeni wo sungula endzhaku ka loko Muchudeni wa vumbirhi a vutisile hi yona. Loko ku ri eka xa (6) xikombiso Alaba u tirhisa rihlamari **"Ah"** ku humelerisa matitwelo mo komba ku hlamala endzhaku ka loko Mother a kombisile eka yena leswaku u tekile riendzo ro leha ku ya kombela ku tsundzuxiwa. Loko va ya emahlweni na ku kombisa mitirho na tinhlamuselo ta mahlamari Omotunde na Agbeleoba va hlamusela leswaku rihlamari **"Oh"** ri nga tlhela nakambe ri tirhisiwa ku hundzisa matitwelo mo komba ku khomiwa hi tingana kumbe ku komba mpfumaleko wa ntsakelo eka swin'wana swi nga vaka swi vuriwile hi xivulavuri xin'wana. Hi ku angarhela, mitirho na tinhlamuselo Omotunde na Agbeleoba (ibid) swi yi xopaxopeke mayelana na mahlamari **"Oh"** na**"Ah"** hi leyi hambaneke ku ya hi ku xivulavuri xi ya tirhisile eka rixaka rihi ra mbulavulo.

Ehandle ko xopaxopa mahlamari **"Oh"** na **"Ah"** Omotunde na Agbeleoba (ibid) eka ndzavisiso wa vona va tlhele va xopaxopa mitirho hi ku kongomisa eka mahlamari lama tirhisiwaka hi ku tekelela ndhavuko kumbe mitolovelo ya ririmi ro karhi loko vona va kongomisile eka Xiyoruba. Omotunde na Agbeleoba va kombisile leswaku muxaka lowu wa mahlamari ma nga tirhisiwa ku humelerisa matitwelo mo fana kumbe mo hambana na lama kaneriweke laha henhla hi swivulavuri na vayingiseri.

© University of Venda

Eka vuxokoxoko bya vona va kumile leswaku mahlamari ma muxaka lowu ma kumeka ma tirhisiwa naswona hi ku ya hi vona i mahlamari ma ririmi kumbe ndhavuko wa Xiyoruba. A hi languteni xikombiso lexi va xi nyikeke laha hansi:

> *(7)* ***OLUWO:*** *Stop! Stop right there. This court has just one question for you. Just where did you get the chieftaincy title of Alápatà of Àpáta? [yima! Yima kwalano. Khoto leyi yi na xivutiso xin'we ntsena xa wena. Xana u byi kuma kwini vuhosi bya le Alápatà of Àpáta?]*
>
> ***ALABA:*** *The Alápatà? Of Àpáta? Ah-ah. Is that my crime? [Alápatà? Àpáta? Ah-ah. Sweswo hi byona vugevenga bya mina?]*
>
> ***ASIPA:*** *Is what your crime? Can you think of a more heinous crime? The Oluwo asked you – who gave you that chieftaincy title? [I vugevenga bya wena? U nga ehleketa swinene hi vugevenga? Oluwo u ku vutisile. I mani a nga ku nyika xitulu xa vuhosi?]*
>
> ***ALABA: Haba,*** *my royal elders. It is the name I was given. The akiset was a akisident so I tried to make the best of the situation. [Vakulukumba va mina va le vuhosini. I vito leri ni nga nyikiwa. Akiset a ku ri akisident, kutani ndzi ringetile ku endla ku antswa hi xiyimo lexi]*

Eke xikombiso xa (7) rito **“haba”** ku vuriwa leswaku i rihlamari ra mapeletwana mambirhi eka Xiyoruba naswona ri davuka kusuka eka ririmi ra Xihawusa (Hausa). Ntirho wa rona ku vuriwa leswaku wa hambana hi ku landza mbulavulo wa laha ri nga tirhisiwa kona. Hi marito man’wana ri nga tirhisiwa ku humelerisa matitwelo mo

© University of Venda

hamabana. Eka lexi nga laha henhla xikombiso Alaba u ri tirhisile ku kombisa ku hlamala na ku komba ku va a nga pfumelelani na leswi a byeriwa swona endzhaku ka loko a tinyikile xitulu xa vuhosi. Loko va yisa emahlweni va kombisa leswaku rihlamari **"haba"** ri nga tlhela ri tirhisiwa ku tsundzuxa, ku lemukisa na ku komba ku khensa hi ku angarhela. Rihlamari **"yéèpàrìpà"** ku vuriwa leswaku na rona hi rin'wana ra wona leri vuxokoxoko bya vona byi kumeke leswaku vavulavuri va Xijayubu va ri tirhisaka ku humelerisa matitwelo mo karhi.

> *(8)* ***PAINTER:*** *But Baba, this looks like guess work to me. [Kambe tatana, leswi swi vonaka tanihi ntirho wo hleketelela eka mina.]*
>
> ***SENIOR BOY:*** *We might as well as a babaláwo to consult Ifá for us. [Tanihi hi babaláwo hi nga tlhela hi tihlanganisa na Ifá]*
>
> ***ALABA: Yéèpàrìpà!*** *Shut your mouth... And you, Kanuri boy, what do you know of Ifá? You think you can just take Ifá's name...? [**Yéèpàrìpà!** Pfala nomo wa wena... Wena, mufana wa Kanuri, u tiva yini hi Ifá? U ehleketa o nge u nga teka vito ra Ifá…?]*

Eka xikombiso lexi nga laha henhla rihlamari **"Yéèpàrìpà!"** ri tirhisiwile hi Alaba ku kombisa leswaku a swi amukeleki nakatsongo leswi vuriweke hi Senior Boy leswaku va ta tihlanganisa na *Ifa* leswi ku ya hi hanyelo na mitolovelo ya vavulavuri va Xiyaruba swi nga amukeriweki leswi a nga swi hlamusela. Hi marito man'wana rihlamari leri ri tirhisiwa ku tshinya endzhaku ka loko ku vile na mavulavulelo mo hoxeka. Rihlamari ro hetelela leri Omotunde na Agbeleoba (ibid) va ri languteke i **"Yéé"** leri na rona ri nga tirhisiwaka ku komba matitwelo mo karhi. A hi xiyisiseni xikombiso lexi landzelaka:

© University of Venda

(9) ***SENIOR BOY:*** *But that means we'll be late to school, sir. [Kambe sweswo swi vula leswaku hi nge fiki hi nkarhi exikolweni, Nkulukumba]*

PAINTER: *(Really) Ha, mo gbé. Supercharge will call it double delinquency and give me double punishment, lateness and failure to complete assignment. [(Hakunene) Ha, mo gbé. Supercharge u ta swi vula ku honia kambirhi na ku ndzi nyika mixupulo yimbirhi, ku hluleka ku fika hi nkarhi na ku tsandzeka ku hetisa asayimente]*

ALABA: *Supercharge? Who is that? (Pupil's splutter, stammer, look at each other) Oh-ho, so that's what you call your teacher. Supercharge. [Supercharge? I mani ya loye? (Vadyondzi va hlamala, va nggangamela, va langutana) Oh-ho, hi leswi mi vitanaka mudyondzisi wa n'wina swona. Supercharge.]*

PAINTER: *Baba, please, don't tell him. [Baba, ha kombela, u nga n'wi byeli]*

ALABA: *Don't tell him? Why not? [A nga byeriwi? Hikokwalaho ka yini?]*

BOTH: *Baba please…in the name of God…ah,* ***yéé****, we are surely finished. [Tatana ha kombela…hi vito ra Xikwembu…ah,* ***yéé,*** *swi herile hi hina]*

Eka xikombiso lexi nga laha henhla vadyondzi Senior Boy na Painter hi vona va nga tirhisa rihlamari **"yéé"** ku kombisa matitwelo mo komba leswaku va le miringweni. Leswi swi va kona endzhaku ka loko va paluxile vito ro duvulela ra mudyondzisi wa vona emahlweni ka Alaba loyi a nga munghana wa mudyondzisi loyi va vulavulaka

© University of Venda

hi yena. Ku ri va le emiringweni wa vonaka hiloko va kombela leswaku a nga n'wi tivisi mudyondzisi. Ehandle ko kombisa miringo, rihlamari **"yéé"** ri nga tlhela ri tirhisiwa ku paluxa ku pfumala tshembo na ku khomiwa hi tingana. Ndzavisiso wa Omotunde na Agbeleoba (ibid) wu kombisa leswaku mahlamari ma nga tirhisiwa ku humelerisa matitwelo mo hambana ku nga langutiwanga leswaku rihlamari ra kona ri tumbuluka kusuka kwihi.

2.1.4 Mikambisiso leyi vulavulaka hi vulongoloxamarito bya mahlamari

Eka xiyenge lexi hi kambisisa milavisiso leyi vulavulaka hi vulongoloxamarito bya mahlamari. Laha ku xopaxopiwa milavisiso leyi kombisaka kahle tindhawu laha mahlamari ma kumekaka kona eswivulweni swa tindzimi to hambanahambana ta misava. Xiyenge lexi xona hi langutisa mitirho leyi endliweke hi Schelfhout na Vatsarikulobye (2005), Poggi (2009) na Jovanović (2004).

Schelfhout na Vatsarikulobye (2005) va lavisisile hi mahlamari eka Xidachi. Eka ntirho lowu a va kombisa tindhawu laha mahlamari ma kumekaka kona eka swivulwana swa ririmi leri. Va sungurile hi ku kombisa leswaku ehandle ko kanakana rihlamari hi xin'wana xa xihluvi xa mbulavulo lexi nga se lavisisiwaka hi vuenti eka Xidachi. Leswi va ri swi vangiwa hi leswi hakanyingi mahlamari loko ma tirhisiwa eka tindhawu ta wona ma tekiwa ma nga ri xiphemu xa xivumbeko xa xivulwa. Eka ndzavisiso lowu va tirhisile endlelo ra khophasi laha mahungu ma kona a ma katsa lama vulavuriweke na lama tsariweke. Ku lavisisa tindhawu laha mahlamari ma kumekaka kona eka swivulwana, va tirhisile modele lowu vuriwaka *standard topological model* hi Xinghezi. Ku ya hi modele lowu ku na tindhawu ta nkombo leti mahlamari ma nga kumekaka eka tona leti vuriwaka *left dislocation field, topicalization field, first verb field, middle field, verbal cluster field, extraposition field* na *right dislocation field.* Ku ya hi mahungu lama tirhisiweke ma komba kahle leswaku mahlamari eka Xidachi ma nga kumeka ma tirha etindhawini hinkwato leti boxiweke laha henhla ehandle ko kavanyeta nkhuluko kumbe mongo wa xivulwa. Matirhelo ma wona ma hambana ku ya muxaka wa mahungu laha ma tsavuriweke

© University of Venda

kona. Eka khophasi yo vulavuriwa kunene ku hlamuseriwile leswaku ma kumeka ma tirhisiwa hi xitalo loko ku pimanisiwa na ma khophasi yo tsariwa kunene. Tindhawu laha mahlamari ma kumekaka kona ti tlhela ti va na nkucetelo hi ku landza muxaka wa rihlamari ra kona (Schelfhout na Vatsarikulobye, 2005). Mahlamari ma peletwana rin'we ma kumeka eka tindhawu to hambana na lama nga na mapeletwana mo tala ngopfungopfu eka khophasi leyi tsariweke kunene.

Poggi (2009), eka ntirho wa yena u tlhele a kanela hi vulongoloxamarito eka Xiitaliki. U hlamusela mahlamari tanihi marito kumbe swiga leswi khumbaka mitlhaveko leswi talaka ku yima swi ri swoxe naswona swi tlhela swi tirha tanihi marito lama hambaneke exivulweni. Ku ya hi Poggi rihlamari eka Xiitaliki ku fana na tin'wana tindzimi a ri kombi vuxaka byo karhi bya vulongoloxamarito na swiphemu swin'wana loko ri tshuka ri vile kona eswivulweni. U ri na le ka rona ririmi leri ma tirha tanihi swiphemu swo tiyimela hi swoxe eka mbulavulo. Loko swi ta eka tindhawu leti mahlamari ma nga kumekaka kona eswivulweni u hlamusela leswaku ma nga kumeka eka tindhawu to hambanahambana hi ku landza tinhlamuselo na mitirho ya wona eka mbulavulo. Poggi (ibid:174) u seketela mavonelo lama mayelana na tindhawu laha mahlamari ma nga kumekaka kona eka mbulavulo lokoa ku:

> *An interjection does not entertain syntactic relations with other words in a sentence: it can be inserted in various positions in a sentence, even within a phrase.*

Hi ntshaho lowu hi twisisa leswaku mahlamari a ma kombi vuxaka byo karhi bya vulongoloxamarito na marito man'wana eka xivulwa naswona ma nga nghenisiwa eka swiyimo swo hambana eka xivulwa, hambi ku ri endzeni ka xivulwa. Loko a yisa emahlweni u kombisa leswaku mahlamari ma nga tirha ma ri moxe eka mbulavulo ma tlhela ma humesa nhlamuselo yo twala hi ku paluxa matitwelo kumbe mitlhaveko yo karhi. Mhaka leyi yi seketeriwile hi swikombiso leswi landzelaka:

© University of Venda

(a) hello!

(b) oh!

Eka swikombiso leswi nga laha henhla rihlamari ***hello!*** ri nga tirha tanihi xiphemu xo tiyimela hi xoxe ku komba ku xeweta un'wana eka mbulavulo, loko ***oh!*** rona ku vuriwa leswaku ri nga tirha ku komba ku khensa ku tsundzuxiwa swin'wana swi nga humelela nkarhi lowu nga hundza leswi xivulavuri xi swi rivaleke. Leswi hinkwaswo swi humelela ku nga ri na swiphemu swin'wana swo pfuneta. Ehandle ko va rihlamari ri tirha tanihi xiphemu xo tiyimela hi xoxe eka mbulavulo, Poggi u tlhela xi kombisa leswaku ri nga kumeka emasunguleni ka xivulwa na ku tlhela rihumelerisa matitwelo mo hambanahambana ku fana ni le ka xikombiso lexi nga lahahansi ri humelerisaka matitwelo mo komba ka hlamala.

(a) ***Wow,*** you repainted your shutters! [**Wow**, u tlhele u penda swipfalo swa wena!]

(b) **Hey!** What are you doing in my farm? [**Hey!** Xana u endla yini epurasini ra mina?]

Eka xikombiso xa (a) rihlamari **wow** ri le masunguleni naswona ri hambanisiwile ni swiphemu leswin'wana swa xivulwa hi mfungho wa hefemulo. Ku va rihambanisiwile na swiphemu leswin'wana hi hefemulo swi komba leswaku ka ha ri xivulwa xin'we. Leswi swi komba kahle leswaku rihlamari ra kota ku tirha na swiphemu swin'wana exivulweni ku hundzisa vutitwi byo karhi. Kasi eka xikombisoxa (b) rihlamari **hey!** na rona ri le masunguleni kambe ri hambanisiwile hi mfunghowa xihlamalo. Ku hambanisiwa ka rihlamari hi mfungho wa xihlamalo swi komba leswaku i swivulwa swimbirhi. Vulongoloxamarito lebyi byi komba kahle leswaku mhaka ya mahikahatelo ma na nkoka eku kombiseni vuxaka bya rihlamari leri nga tshukaka ri tirhisiwile exivulweni na swiphemu leswin'wana swa xivulwa.

© University of Venda

Loko a ya emahlweni, u tlhela a hlamusela leswaku mahlamari ma nga tlhela ma kumeka exikarhi ka swivulwa. Poggi u kombisa mhaka ya leswaku rihlamari exikarhi ka swivulwa ri nga kumeka kun'wana na kun'wana hambi hi le ndzhaku ka nhlokomhaka kumbe riendli. Mhaka leyi u kombisa leswaku yi kotekalahikwalaho ka leswi loko rihlamari ri tirhisiwa eka mbulavulo ri nga kombeki vuxaka bya swa ririmi na swiphemu leswin'wana. U nyike xikombiso lexi landzelaka:

(a) *I am the…**mhm**…girlfriend of your cousin* [Mina ndzi...**mhm...**ntombi ya khazi wa wena.]

(b) *I think she is called ….**errr**…. Kenfack* [Ndzi ehleketa leswaku u vitaniwa ....**errr ....**Kenfack.].

Eka xikombiso xa (a) ***mhm*** i rihlamari naswona ri le xikarhi ka xivulwa na ku tlhela ri va endzhaku ka nhlokomhaka ya xivulwa. Kasi eka xivulwa xa (b) ri le xikarhi ka xivulwa loko hi tlhelo ri landza riendli. Ehandle ko kumeka emasunguleni na le xikarhi ka swivulwa, ku ya hi Poggi (ibid) mahlamari ma nga tlhela ma kumeka emakumu ka xivulwa eka Xiitaliki. Loko a yisa emahlweni u hlamusela leswaku ku kumeka ka rihlamari emakumu ka xivulwa ku humelela hi ku tekela enhlokweni nhlamuselo leyi ri yi tisaka eka mbulavulo. Mhaka leyi yi seketeriwile hi xikombiso lexi:

(a) Who do you think is calling on the phone? It's Giovanni, ***wow!***

(b) At that time, ***wow!***

Poggi u gimetile hi ku hlamusela leswaku eku humelerisiweni ka tinhlamuselo ta mahlamari ku na tindhawu to hambana laha ma nga kumekaka kona. Hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka swikombiso leswi nga nyikiwa laha henhla, rihlamari ri nga kumeka eku sunguleni, exikarhi na le makumu ka xivulwa. Hambiswiritano, Poggi u tiyisisa leswaku ku kumeka ka mahlamari etindhawini to hambanahambana a swi

© University of Venda

cinci xikongomelo xa wona eka mbulavulo ku nga ku kombisa matitwelo mo karhi hi xivulavuri. U kombisile leswaku mhaka leyi yi koteka hikwalaho ka leswi ku nga riki na milawu leyi lawulaka mahangalaselo ma wona eswivulweni. U pfarile nkanelo hi ku hlamusela leswaku mahlamari ma nga kumeka emahlweni kumbe endzhaku ka swihluvi swin'wana swa mbulavulo swo tanihi riviti, riendli, rihlawuri, riengeteri na swin'wana. Leswi hinkwaswo swi koteka hikwalaho ka ntshuxeko lowu ma nga na wona wo tirha ehandle ko komba vuxaka bya swa ririmi na swiphemu swin'wana eka mbulavulo.

Ehandle ka xivumbeko, Jovanovic (ibid) u tlhele a xopaxopa na vulongoloxamarito kumbe tindhawu laha mahlamari eka swivulwa swa Xinghezi laha ma kumekaka kona. Jovanovic hlamusela leswaku ku va mahlamari ma vuriwa swiphemu swo tiyimela hi swoxe eka mbulavulo swi endliwa hikwalaho ka leswi ma kumekaka etindhawini to hambanahambana eswivulweni. Ku fana na leswi hlamuseriweke hi Poggi, Jovanovic u kombisile leswaku laha mahlamari ma kumeka kona hi le masunguleni ya xivulwa. A hi xiyaxiyeni swikombiso leswi:

(a) ***Oh!*** *I did not realize that* [**Oh!** A ndzi swi lemukangi sweswo]

(b) ***Gosh,*** *I've forgotten my wallet* [**Gosh**, ndzi rivele xipaci xa mina]

Eka swikombiso leswi nga laha henhla marito lama tikisiweke ku nga ***oh!*** na ***gosh,*** hi wona ma tirheke tanihi mahlamari naswona ma le masunguleni ka swivulwa. Loko a yisa emahlweni u hlamusela leswaku hi xitalo loko mahlamari ma kumeka emasunguleni ma kumeka ma tirhile tanihi swiphemu swo tiyimela hi swoxe hikwalaho ka leswi swi nga kombeki vuxaka bya ririmi kumbe matirhelo na swiphemu leswin'wana swa xivulwa. Mahlamari ma nga tlhela ma kumeka na le makumu ka xivulwa eka Xinghezi ku ya hi Jovanovic. Leswi humelelaka hi leswaku swiphemu leswo sungula swa xivulwa swi kumeka swi hambanisiwile ni mahlamari hi mfungho wa hefemulo.

© University of Venda

(a) They have arrived too late, **alas!**

(b) She told you about the theft, **nah?**

Rito ***alas!*** eka xikombiso lexi nga laha henhla hi rona rihlamari ra kona naswona ri le makumu ka xivulwa na ku hambanisiwa na swiphemu leswin'wana swa xivulwa hi mfungho wo hefemula. Mhaka leyi Jovanovic (ibid) a yi hlamuseleke leyi hambanaka na leswi vuriweke hi Poggi (ibid) mayelana na tindhawu laha mahlamari ma kumekaka kona eka mbulavulo i ya leswaku mahlamari ma nga kumeka etindhawini timbirhi to hambana eka xivulwa xin'we. A hi xiyaxiyeni swikombiso leswi landzelaka:

(a) **Wow,** you are a man now **eh!**

(b) **Hmph,** he **… emm** … left us some years ago.

Swikombiso leswi swi seketela mhaka ya leswaku mahlamari ma nga tirha eswivulweni hi nkarhi wun'we kambe etindhawini to hambana. Eka xivulwa xa (a) mahlamari ma tshamile emasunguleni na le makumu, loko eka xivulwa xa (b) ma tshamile emasunguleni na le xikarhi. Jovanovic (ibid) u hlamusela leswaku eka xiyimo xa muxaka lowu xi humelela loko xivulavuri xi kumeka xi humelerise matitweko mo tala hi nkarhi wun'we. Ku va rihlamari ku ri xiphemu xa mbulavulo lexi hi mikarhi yo tala xi tirhisiwaka eka swilo swo ka swi nga ri swa ximfumo eka tindzimi naswona swi tlanga xiave xa nkoka ku va ri kumeka eka tindhawu leti boxiweke laha henhla ku ya hi Jovanovic. Kahlekahle, ntirhokulu wa mahlamari i ku paluxa matitwelo kumbe mitlhaveko yo hambanahambana yo tanihi nyanyuko, vukarhi, ku hlamala, ku twa ku vava, rirhandzu, rivengo, ku chava, ntsako na man'wana. Hakanyingi, leswi swi va tano hikwalaho ka leswi ma nga tirhisiwaka eku sunguleni, exikarhi kumbe emakumu ka xivulwa. Ma nga tlhela ma tirhisiwa ma ri moxe tanihi xivulwa lexi heleleke.

© University of Venda

2.2 **Nkatsakanyo wa ndzima**

Ndzima leyi yi kotile ku tirha tanihi rivoni leri nga voningela mulavisisi ku vona leswi valavisisi van'wana va swi kaneleke eka Xitsonga na le ka tindzimi tin'wana ta misava hi ku kongomisa eka mahlamari. Milavisiso leyi andlariweke hileyi yi fambelanaka swinene na swikongomelo swa ndzavisiso naswona yi pfunile ku humesela ehandle vangwa leri ndzavisiso lowu ri faneleke ku wu pfala. Switsariwa swa valavisisi van'wana leswi kambisisiweke eka ndzima leyi hileswi a swi xopaxopa tinxaka ta mahlamari leti nga kona eka tindzimi tin'wana. Ku ya hi leswi kaneriweke, mahlamari eka tindzimi tin'wana ta misava ma avanyisiwile hi tinxaka timbirhi letikulu. Rixaka ro sungula i raphurayimari. Hileswaku marito ma kona a ma na tinhlamuselo to hetiseka naswona ma tirha ntsena tanihi mahlamari kumbe swiphemu swo humelerisa matitwelo ma xivulavuri. Rixaka ra vumbirhi i ra sekondari. Mahlamari ma sekondari hi lama pfelelaka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo na ku tlhela ma va na tinhlamuselo to twakala loko ma nga si tirha tanihi mahlamari. Endzhaku ka sweswo, ku xopaxopiwile switsariwa leswi nga lavisisa xivumbeko xa mahlamari. Loko swi ta eka xivumbeko, matsalwa ma kombisa leswaku eka tindzimi tin'wana mahlamari ma tirha tanihi timofimi to tshunxeka, loko eka tin'wana ku kombisiwa leswaku ma vumbiwa hi endlelo ra mpfelelo kumbe timofimi to vumbana. Tin'wana ta tindlela ta kona hilaha ku lungeleriwaka swilandzi eka marito man'wana ku vumba mahlamari. Loko ku yima emahlweni na ku hlahluva matsalwa ma nkarhi lowu nga hundza, ku tlhele ku xopaxopiwa matsalwa hi ku kongomisa ka tinhlamuselo ta mahlamari. Vatsari eka tindzimi tin'wana, va kombisile leswaku tinhlamuselo ta mahlamari ti nga avanyisiwa hi swiyenge swo hambanahambana hi ku landza vutitwi lebyi hundzisiwaka hi xivulavuri. Loko van'wana va andlarile leswaku vutitwi lebyi nga humelerisiwaka hi ku tirhisa swiphemu swa mahlamari byi katsa ku hlamala, ku vilela, ku tsaka, ku khunguvanyeka, ku chava, ku khensa na byin'wana. Eka ndzima leyi ku gimetiwile hi ku andlala switsariwa leswi vulavulaka hi vulongoloxamarito bya mahlamari eka tin'wana tindzimi ta misava. Switsariwa leswi swi kombisa leswaku mahlamari ma nga kumeka eka tindhawu to hambanahambana eswivulweni. Tindhawu ta kona ti katsa; emasunguleni, exikarhi, emakumu hambi ku tlhela ma

© University of Venda

kumeka eka tindhawu timbirhi kumbe ku tlula eka xivulwa xin'we kumbe ma tirhisiwa ma ri moxe tanihi xivulwa lexi heleleke no tlhela ma hundzisa vutitwi byo karhi. Hambileswi milavisiso yi endliweke yi kongomisa eka tinxaka, xivumbeko, tinhlamuselo na vulongoloxamarito bya mahlamari ma tindzimi letin'wana, hi kuma leswaku leyi endliweke hi ku kongomisa eka Xitsonga hi vuenti ya ha kayivela swinene. Hikwalahokasweswo, ndzavisiso lowu wu endliwa hi xikongomelo xo pfala vangwa leri milavisiso ya nkarhi lowu nga hundza yi ri kombeke eka Xitsonga. Ndzima ya nkambisiso wa matsalwa ma nkarhi lowu nga hundza yi landzeriwa hi ndzima leyi paluxaka maendlelo ma ndzavisiso lama tirhisiwaka ku ta pfuna ku fikelela swikongomelo leswi vekiweke hambi ku hlamula swivutiso swa ndzavisiso.

© University of Venda

NDZIMA YA 3

DIZAYINI, MAENDLELO NA THIYORI YA NDZAVISISO

3.1 Manghenelo

Ndzavisiso wun'wana na wun'wana wu humelerisiwa hi ku tirhisiwa ka maendlelo mo karhi ku kuma mahungu lama fambelanaka ni ndzavisiso xikan'we ni endlelo leri nga ta tirhisiwa eka ku hlela mahungu lama hlengeletiweke. Ndzima leyi yi andlala na ku kombisa maendlelo lama nga tirhisiwa eka ndzavisiso. Yi nyika vuxokoxoko mayelana na maendlelo lama tirhisiwaka eku endleni ka ndzavisiso lowu xikan'we na swivangelo swa ku tirhisiwa ka wona. Hakanyingi, maendlelo eka ndzavisiso ma tlanga xiave xa nkoka eku pfuneni mulavisisi ku fikelela swikongomelo leswi vekiweke na ku hlamula swivutiso swa ndzavisiso. Swiletelo leswi pfunaka eku hlawuleni ka maendlelo ma ndzavisiso swi suka eka nhlokomhaka na swivutiso swa ndzavisiso leswi mulavisisi a swi vutisaka na mpimo lowu maendlelo ma kona ma tivisaka swivutiso swa ndzavisiso hakona. Swiyenge leswi nga hlamuseriwa mayelana na maendlelo swi katsa dizayini ya ndzavisiso, switekaxiave swa ndzavisiso na sampula ya ndzavisiso. Ku tlhela ku kaneriwa hi mahlengeletelo ma mahungu na mahlelelo ma mahungu. Xin'wana xi khumbiwaka i vutshembeki na milawu ya matikhomelo eka ndzavisiso. Xin'wana xa nkoka xi nga kaneriwaka i rimba ra thiyori leyi ndzavisiso lowu wu simekiweke wona. Ndzima leyi yi gimeta hi ku nyika nkatsakanyo wa ndzima ku kombisa timhaka hinkwato leti andlariweke eka ndzima.

3.2 Dizayini ya ndzavisiso

Dizayini ya ndzavisiso i kungu leri landzelerisekaka ra mahumeleriselo ma ndzavisiso. Dizayini ya ndzavisiso leyi kunguhatiweke kahle yi pfuneta ku tiyisisa leswaku tindlela ta mulavisisi ti fambelana na swikongomelo swa ndzavisiso na leswaku hi tihi tindlela leti nga ta hlengeleta ni ku xopaxopa mahungu ma wona.

© University of Venda

Kumar (2014:96) u hlamusela dizayini ya ndzavisiso a ku: *'Research design is a plan, structure, and strategy for researching to obtain answers to research questions or problems"*. Ntshaho lowu wu seketela leswaku dizayini ya ndzavisiso i xivumbeko lexi faneleke ku tirhisiwa ku hlengeleta vumbhoni lebyi faneleke ku va byi tirhisiwa ku hlamula swivutiso na ku pfuna ku fikelela swikongomelo swa ndzavisiso wo karhi. Dizayini yi pfumelela mulavisisi ku olovisa tindlela ta ndzavisiso leti faneleke na ku veka ndzavisiso eka xiyimo lexi endlaka leswaku wu humelela. Nhlamuselo ya Kumar yi seketelana na ya Creswell (2013:14) loyi a hlamuselaka dizayini ya ndzavisiso hi mukhuva lowu:

> *Research design is the overall plan for connecting the conceptual research problems to the pertinent and achievable empirical research. It is an inquiry which provides specific direction for procedures in research.*

Eka ntshaho lowu ku boxiwa leswaku dizayini ya ndzavisiso i kungukulu leri lukaka vuxaka exikarhi ka xiphiqo xa ndzavisiso, swivutiso swa kona, hambi mbuyelo lowu nga ta fikeleriwa emakumu ka ndzavisiso wa kona. Hi marito man'wana, dizayini ya ndzavisiso yi kombetela eka maqhinga hinkwawo lama mulavisisi a nga ma hlawula ku ma tirhisa eka ndzavisiso ku lulamisa xiphiqo lexi nga kona eka xiyenge lexi lavisisiwaka. Ku na mahumeleriselo manharhu lama nga tirhisiwaka ku humelerisa ndzavisiso wun'wana na wun'wana ku nga hi dizayini ya xivumbeko xa maendlelo ma nkoka, xivumbeko xa maendlelo ma ntalo kumbe hi nhlengelo wa xivumbelo xa maendlelo ma nkoka na ntalo. Ndzavisiso lowu wu landzelela dizayini ya xivumbeko xa maendlelo ma nkoka lama hi Xinghezi ma vuriwaka *qualitative research design.* Maendlelo lama ma hambanile swinene na maendlelo ma ntalo *(quantitative research design)* lama kongomaneke na ku hlengeleta, ku hlamusela na ku xopaxopa mahungu hi xikongomelo xo lava ku tiva tinhlayohlayo kumbe vutalo bya mahungu ma kona. Maendlelo ma nkoka ma kongomisa eka tindlela ni milawu ya ku hlengeleta mahungu, ku hlamusela xikan'we ni ku xopaxopa mahungu lama langutaneke na ndzavisiso ehandle ko khumba tinhlayonhlayo. Hi marito man'wana,

© University of Venda

eka maendlelo ma nkoka ku xopaxopiwa mahungu hi xikongomelo xo lava ku kuma tinhlamuselo to enta, ku twisisa miehleketo, mavonelo, kumbe mitokoto yo karhi mayelana na mahungu ma kona. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Patton (2001:39) loko a hlamusela maendlelo ma nkoka hi mukhuva lowu:

> *Qualitative research is a approach that uses a naturalistic approach which seeks to understand phenomena in context-specific settings, such as real world settings, where the researcher does not attempt to manipulate the phenomena of interest…it is any kind of research that produces findings not arrived at by means of statistical procedures or other means of quantification, but instead the kind of research that produces findings derived at from real-world settings where the phenomena.*

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku maendlelo ma nkoka ma tirhisiwa ku hlengeleta vutivi lebyi dzikeke eka xiphiqo kumbe ku humesa miehleketo leyintshwa ya ndzavisiso. Hammarberg na vatsarikulobye (2016:499) va nyika mavonelo mo fana na lama andlariweke hi Patton oko va hlamusela maendlelo mo ya hi nkoka hi mukhuva lowu landzelaka:

> *Qualitative' research methods are used to answer questions about experience, meaning and perspective, most often from the standpoint of the participant. These data are usually not amenable to counting or measuring.*

Hi ku pfuniwa hi tinhlamuselo leti tshahiweke laha henhla, maendlelo mo ya hi nkoka ma tirhisiwa ku hlamula swivutiso mayelana na ntokoto, nhlamuselo na mavonelo, hakanyingi hi ku landza malangutelo ma vatekaxiave na hilaha swi faneleke ku humelerisiwa hakona. Hi timhaka leti kamberiwaka hi maendlelo mo ya hi nkoka hi

© University of Venda

leti nga riki ta tinhlayo kumbe ku pima swo karhi. Hi marito ma'wana, maendlelo lama ma kongomanile na ku valanga timhaka to karhi, ku twisisa swo karhi na ku hlamusela swivutiso hi ku swi tlhantlha na ku endla leswaku mahungu lama kamberiwaka ma twala hi ku hetisekeka ehandle ko khumba tinhlayohlayo. Nakambe, mianakanyo, matwisiselo kumbe mavonelo mo karhi mayelana na timhaka ta vutomi ma nyikiwa nhlamuselo leyi khomekaka hi ku tirhisa maendlelo ma nkoka eka ndzavisiso. Eka lowu ndzavisiso dizayini ya maendlelo ma nkoka xi ta tirhisiwa ku hlotana na tinhlamuselo to enta mayelana na mahlamari ma Xitsonga hi ku kongomisa eka xivumbeko, tinhlamuselo na vulongoloxamarito.

3.3 Switekaxiave eka ndzavisiso

Switekaxiave eka ndzavisiso swi nga hlamuseriwa tanihi nhlengeleto wa swirho hinkwaswo leswi avelanaka swihlawulekisi leswi fanaka na swona swi nga tirhisiwaka eka ndzavisiso ku humelerisa vutivi lebyintshwa. Bless na vatsarikulobye (2009:98) va hlamusela switekaxiave eka ndzavisiso hi mikhuva lowu: *"Population is a collection of individuals or inhabitants on which the researcher focuses in order to identify certain common traits".* Ntshaho lowu wu hlamusela switekaxiave eka ndzavisiso tanihi swilo hinkwaswo kumbe swiendlakalo swa muxaka wo karhi leswi valavisisi va lavaka vutivi kumbe vuxokoxoko ka swona. Brynard na Hanekom, (1997:43) Va seketela leswi vuriweke hi Bless na vatsarikulobye loko va ku:

> *Population refers to objects, subjects, phenomena, cases, events or activities, all the objects, subjects, events, phenomena, activities or cases which the researcher wishes to research in order to establish new knowledge.*

Hi marito man'wana, switekaxiave eka ndzavisiso i nhlengeleto lowu heleleke wa swilo, mitlawa ya vanhu, kumbe sete yin'wana na yin'wana ya swiendlekalo leswi nga tirhisiwaka ku dyondza na ku kuma vutivi lebyintshwa eka swona. Leswi swi

© University of Venda

tiyisisa mhaka ya leswaku switekaxiave i ya nkoka eka ndzavisiso tanihileswi swi nyikaka ndzavisiso ndlela, swi kucetelaka ku andlariwa ka swikumiwa hambi ku hoxa xandla eka ntiyiso hinkwawo na ku yelana ka mimbuyelo ya ndzavisiso. Eka ndzavisiso lowu, switekaxiave ku kongomisa eka tibuku ta mitlangu ta Xitsonga leti nga tirhisiwa ku tsavula vuxokoxoko bya marito, swivulwahava na swivulwa leswi nga na mahlamari lama ma xopaxopiwaka hi ku kongomisa eka xivumbeko, tinhlamuselo na vulongoloxamarito.

3.4 Sampula ya ndzavisiso

Sampula i ya nkoka eka ndzavisiso wun'wana na wun'wana. Ku humelela ka ndzavisiso swi va kona hikokwalaho ka sampulo leyi nga hlawuriwa ku tirhisiwa ku sampula mahungu ma ndzavisiso kusuka eka switekaxiave. Sampula ku kongomisiwa eka swiphemu swo karhi laha ku paluxiwaka swihlawulekisi leswi ku lavisisiwaka hi swona eka ndzavisiso. Eka sampula, mulavisisi u hlawula swilo switsongo eka swilo swo tala kusuka eka switekaxiave leswaku a ta swi tirhisa ku endla ndzavisiso. White (2005:114) loko a nyika nhlamuselo ya sampula u ri:

> *Sampling is the act, process, or technique in which a researcher selects from a concrete listing of the elements in the population to identify the people or issues to be included in the research for the purpose of determining parameters or characteristics of the whole population.*

Eka ntshaho lowu nga laha henhla, ku hlamuseriwa sampulo tanihi endlelo leri mulavisisi a hlawulaka vuxokoxoko kusuka eka nxaxamelo lowu kongomeke wa swiakexiave leswaku a ta kuma vuxokoxoko kumbe timhaka leti nga ta katsiwa eka ndzavisiso wakwe. Ku teka sampula i endlelo ro karhi laha eka rona ku hlawuriwaka vuxokoxoko byitsongo leswaku byi xopaxopiwa laha mbuyelo lowu kumiwaka wu tirhisiwaka ku angarhela swilo hinkwaswo. Hi marito man'wana, vuxokoxoko bya ndzavisiso lebyi fikelelaka swihlawulekisi swa ku vuriwa sampulo hi lebyi

© University of Venda

vuxokoxoko bya kona byi khorwiseke mulavisisi hi nkarhi wo hlawula leswaku byi ta n'wi pfuneta ku humelerisa swikongomelo swa ndzavisiso wakwe. Mulavisisi tanihi murhangeri wa ndzavisiso u na mfanelo yo tihlawulela sampula leyi a vonaka yi ta n'wi pfuna ku fikelela swikongomelo swakwe. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Kothari (2004:14) loyi a nge:

> *The researcher must decide on the sample design, which is a definite plan determined before any data are collected for obtaining a sample from a given population.*

Marito ma Kothari ma tiyisisa leswaku mulavisisi tanihi n'winyi wa ndzavisiso u rhwexiwa matimba na mfanelo yo teka xiboho eka endlelo ra sampula leri a nga tirhisaka rona ku sampula vuxokoxoko bya ndzavisiso. Ku na tinxaka to hambanahambana ta sampula leti nga tirhisiwaka ku humelerisa milavisiso yo karhi hi ku landza xitatimende xa xiphiqo, swikongomelo na xivumbeko xa wona. Eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwa sampula yo hlawula hi xikongomelo (purposive sampling). Ku ya hi rixaka leri, mulavisisi u hlawula ntsena mahungu ma nkoka lama fambelanaka na swikongomelo swa ndzavisiso. Creswell na Cheryl (2013:271) va hlamusela endlelo ro hlawula hi xikongomelo va ku:

> *Purposive sampling is a non-probability sampling procedure whereby a researcher selects the elements for the study being purposefully informed by an understanding of the research problem and the main phenomenon of the study*.

Loko Bandenhorst (2008:13) a hlamusela nkoka wa endlelo ro hlawula hi xikongomelo a ku:

© University of Venda

The main goal of purposive sampling is to focus on characteristics of population that of interest, which will best enable you to answer your research question.

Mitshaho leyi nga la henhla yi seketela mavonelo ma leswaku eka endlelo ro hlawula hi xikongomelo hilaha mulavisisi a tihlawulelaka mahungu lama a vonaka ma ta n'wi pfuna ku fikelela swikongomelo na ku tlhela ma va lama fambelana swinene na nhlokomhaka ya ndzavisiso. Hi marito man'wana, rixaka ra sampula yo hlawula hi xikongomelo ri pfuna swinene mulavisisi ku teka na ku humesa vuxokoxoko lebyi nga riki bya nkoka kumbe ku fambelana na swikongomelo swa ndzavisiso. Xiboho xo hlawula xi tekiwa hi ku landza vutivi bya mulavisisi bya leswi lavaka ku lavisisiwa. Vutivi mayelana na leswaku hi byihi vuxokoxoko lebyi faneleke ku hlawuriwa ku tirhisiwa eka ndzavisiso swi na nkoka loko ku tirhisiwa sampula ya hlawula hi xikongomelo. Mhaka leyi yi tlhela yi seketela marito ma Henrick na Bickman, (1993) ma leswaku mulavisisi a nga boheki ku hlawula vuxokoxoko hinkwabyo lebyi a hlanganaka na byona hi nkarhi lowu a hlengetekata vuxokoxoko lebyi nga ta tirha eka ndzavisiso wakwe.

Hi ku landza endlelo leri hlamuseriweke laha henhla, eka ndzavisiso lowu ku hlawuriwile sampula ya marito, swivulwahava na swivulwa swo karhi kusuka eka matsalwa ma mitlangu ma Xitsonga leswi nga na mahlamari ku swi xopaxopa ku humesela erivaleni xivumbeko, tinhlamuselo na vulongoloxamarito. Mulavisisi u kunguhate ku tirhisa sampula yo hlawula hi xikongomelo eka ndzavisiso lowu tanihileswi matsalwa lama hlawuriweke ma nga na marito, swivulwahava na swivulwa leswi nga na mahlamari na leswi nga riki na wona. Leswi swi komba leswaku a hi marito, swivulwahava na swivulwa hinkwawo leswi nga ka matsalwa lama boxiweke swi nga ta nghenisiwa eka ndzavisiso lowu kambe ku nghena ntsena swiphemu leswi nga ta paluxa erivaleni swilaveko swa ndzavisiso lowu. Ku kumeka ka marito, swivulwahava na swivulwa leswi nga na mahlamari eka tibuku leti hlawuriweke swi ta kombisa mpimo wa mahungu lama hlengeletiweke kusuka eka switekaxiave swa ndzavisiso.

© University of Venda

3.4 Mahlengeletelo ma mahungu

Ku va mulavisisi a kuma mahungu ma ndzavisiso u fanele a va na ndlela yo hlengeleta mahungu. Ku hlengeleta mahungu i swa nkoka eka ndzavisiso hikuva mahungu hinkwawo lama hlengeletiweke ma kongomisiwe eka ku hoxa xandla eka ku twisisa ko antswa eka leswi lavisisiwaka naswona ndzavisiso wu endliwa hi tindlela to hambana na swikongomelo swo hambana. Maendlelo mo hlengeleta mahungu i endlelo ro hlengeleta na ku pima mahungu kusuka eka swihlovo leswi mulavisisi a swi vekeke leswaku a kuma kona mahungu lama nga ta n'wi pfuna ku kota ku hlamula swivutiso leswi faneleke na ku kambela mimbuyelo ya ndzavisiso. Leswi swi seketeriwa hi Grix (2004:163) loko a ku: "*Data collection is a process through which empirical data are produced and collected via a number of different sources".* Mutsari loyi u paluxa leswaku mahlengeletelo ma mahungu i endlelo leri hi vuxokoxoko byi humelerisiwaka no hlengeletiwa hi ku tirhisa swihlovo swo hlaya swo hambana. Cargan (2007:23) u andlala nhlamuselo ya mahlengeletelo ma mahungu loko a ku:

> *Data collection is defined as the procedure of collecting, measuring and analyzing accurate insights for research using standard validated techniques. A researcher can evaluate their hypothesis on the basis of collected data. In most cases, data collection is the primary and most important step for research, irrespective of the field of research. The approach of data collection is different for different fields of study, depending on the required information.*

Ntshaho lowu wu hlamusela maendlelo mo hlengeleta mahungu tanihi endlelo ro hlengeleta mahungu kusuka eka swihlovo hinkwaswo swa ndzavisiso leswi tirhisiwaka ku kuma tinhlamuselo ta xiphiqo xa ndzavisiso. Maendlelo lamanene mo hlengeleta mahungu, a ma pfuni ntsena ku kuma tinhlamuselo ta xiphiqo kambe ma

© University of Venda

tlhela ma pfuna swinene ku nyika xiringanyeto xa vutshembheki na xa vuyelo lowu nga ta kumeka emakumu ka ndzavisiso. Loko mahungu ma ndzavisiso lama hlengeletiweke ya nga ringanelangi na ku nga tshembekangi, swi veka nxungeto lowukulu wa ku humelela ka ndzavisiso hi woxe. Ndlela yo hlengeleta mahungu leyi mulavisisi a yi hlawulaka yi ya hi swikongomelo na xivumbeko xa ndzavisiso. Hi nkarhi wo nhlengeleto mahungu, mulavisisi u fanele ku kuma muxaka wa mahungu lama a lavaka wona, swihlovo swa laha a nga kumaka kona mahungu na leswaku hi tihi tindlela leti a nga ta ti tirhisa.

Mahungu ma ndzavisiso lowu ma hlengeletiwile hi ku tirhisa endlelo ra khopasi. Endlelo ra khopasi i nhlengeleto wa swilo swo karhi leswi nga tsariwa kumbe leswi nga vulavuriwa hi ndlela ya xiilekitironiki na ku tlhela swi hlayisiwa hi xikongomelo xo karhi. Eka ndzavisiso, endlelo ra khopasi endlelo leri tirhisiwaka ku hlengeleta mahungu mo karhi kusuka eka matsalwa mo karhi lama nga kandziyisiwa hi xikongomelo xo lava ku fikelela swikongomelo leswi vekiweke swa ndzavisiso. Endlelo leri ro hlengeleta mahungu ma ndzavisiso ri hlawuriwile hikwalaho ka vuswikoti bya rona bya ku nyika mulavisisi vuxokoxoko bya ririmi ku pfuna ku twisisa swihlawulekisi swa rona. Crystal (1991:203) u nyika ya yena nhlamuselo ya maendlelo ma khopasi loko a ku:

> *A collection of linguistic data, either written texts or a transcription of recorded speech, which can be used as a starting point of linguistic description or as a means of verifying hypotheses about a language.*

Meyer (2002:2) u yisa emahlweni a hlamusela endlelo ra khophasi hi ndlela leyi landzelaka:

> *Corpus or corpora is the collection of a single writer's work of writing about a particular subject, or sometimes*

© University of Venda

spoken material selected an ordered according to explicit linguistic criteria to be used as a sample of the language.

Hi ku leteriwa hi tinhlamuselo leti nga laha henhla ku nga vuriwa leswaku maendlelo ma khophasi ma nga hlamuseriwa tanihi maendlelo ma sekondari mo hlengeleta mahungu eka ndzavisiso. Leswi swi va tano hi ku loko ku tirhisiwa maendlelo ma khopasi mahungu ma ndzavisiso ma hlengeletiwa kusuka eka matsalwa mo tanihi maphephahungu, tibuku, tithesisi, tidisethexini, tiatikili, hambi ku ri eka inthanete. Eka lowu ndzavisiso maendlelo ma khopasi ma tirhisiwile ku hlengeleta marito, swivulwahana na swivulwa leswi ku nga tirhisiwa mahlamari eka swona kusuka eka matsalwa ma Xitsonga lama landzelaka: Mavondzo a ya Hakeri (1981) hi F Rikhotso, Matlhari Hansi (1998) hi M.G Magagane, Mahlo ya Nkwahle (1999) hi O.R Chauke, Byi le tintihweni (2005) hi C.M Lubisi, Ndzi ta fa ndzi dyile (2005) hi K.J Ngobeni na S.J Malungana, Mathayere Mbuya! (2005) hi V.D Salane, T.M Rikhotso na S.J Malungana, Xivoni xa Vutomi (2008) hi I.S Shabangu, Vukosi i Mberha (2008) hi P Ndlovu na Vadyondzi va namuntlha (2015) hi S.E Makhubele. Xin'wana xa swivangelo lexi hlohloteleke ku va ku hlawuriwa endlelo ra khopasi kuhlengeleta mahungu ma ndzavisiso kusuka eka matsalwa lama boxiweke hileswaku hungu rin'wana na rin'wana leri nga tsariwa eka tsalwa rin'wana na rin'wana ra ririmiro karhi ri yimela ndhavuko, mahanyelo, mitolovelo hambi matirhiselo ma ririmi hi vatirhisi va ririmi rolero.

3.5 Mahlelelo ma mahungu

Maendlelo mo xopaxopa mahungu i endlelo leri tirhisiwaka ku hlela mahungu lama hlengeletiweke leswaku mulavisisi a fikelela swikongomelo swa ndzavisiso. Maendlelo mo xopaxopa i xiphemu xa nkoka swinene eka ndzavisiso wihi na wihi. De Vos (2005:333) u hlamusela maxopaxopelo ya mahungu loko a ku: *"The process which seeks to bring meaning, structure or order from the mass or volume of raw".* Mavonelo ma De Vos hileswaku xikongomelo xo xopaxopa na ku hlela mahungu lama hlengeletiweke i ku lava ku kuma nhlamuselo ya swikumiwa swa ndzavisiso

© University of Venda

leswaku eku heteleleni ku hlamuriwa swivutiso swa ndzavisiso. Xiphemu lexi xi tlhela xi katsa ku kambela, ku basisa na ku hundzula leswaku mulavisisi a kota ku languta mahungu na ku kumisisa vuxaka. Singh (2006:223) u nyika mavonelo mayelana na maendlelo mo xopaxopa eka ndzavisiso loko a ku:

> *Data analysis is a method of evaluating data to identify insightful facts or meanings, and it assists in breaking down data gathered into smaller elements and rearranging the parts for the goal of interpretation.*

Maendlelo mo xopaxopa mahungu ma pfuna mulavisisi ku humelerisa mahungu ma ndzavisiso hi ku ma ava leswaku ma va hi swigavagava leswi nga na swihlawulekisi leswi fanaka leswaku swi kota ku landzeleriseka ku ya hi mikongomelo, tipatironi na mahumelerisiwelo ya swona eka ndzavisiso. Leswi swi tiyisisa hi Hofstee (2009:117) loko a ku: *Once you have data whatever nature, you have to do something with it in order to turn into evidence ... to turn it into information you have to analyse it*. Liamputtong (2009) u boxa leswaku ku na tinxaka ta ntlhanu ta maendlelo mo xopaxopa mahungu ku nga leswi vuriwaka, *content analysis, thematic analysis, narrative analysis, discourse analysis* na *semiotic analysis* hi Xinghezi. Tinxaka leti ti tirhisiwa eka ndzavisiso hi ku landza swikongomelo na xivumbeko xa ndzavisiso wa kona.

Eka ndzavisiso lowu, mahungu lama katsaka marito, swivulwahava na swivulwa leswi nga hlangana na mahlamari swi hlengeletiwile hi ku tsavuriwa kusuka eka matsalwa lama boxiweke ivi swi xopaxopiwa hi ku tirhisa endlelo ra nxopaxopo hi ku landza mikongomelo *“thematic analysis”.* Liamputtong (2009:284) u hlamusela endlelo leri hi mukhuva lowu:

> *Qualitative researchers believe that words are more powerful than numbers. Hence content analysis may not be appropriate for most qualitative researchers. A more*

© University of Venda

> *common type of analysis in qualitative research is thematic analysis, sometimes called interpretive thematic analysis. Thematic analysis is a method for identifying, analysing and reporting patterns (themes) within the data and is perceived as a foundational method for qualitative analysis.*

Nhlamuselo ya Liamputtong (2009:284) yi boxa leswaku nxopaxopo hi ku landza mikongomelo *"thematic analysis"* i endlelo ro xopaxopa leri pfumelelaka mulavisisi ku kuma, ku xopaxopa na ku vika tipatironi kumbe tinhlokomhaka kusuka endzeni ka mahungu lama hlengeletiweke naswona ri tekiwa tanihi ndlela leyinene yo xopaxopa wa mahungu eka milavisiso ya maendlelo ma nkoka. Braun na Clarke (2006:86) va yisa emahlweni va hlamusela leswaku:

> *Through its theoretical freedom, thematic analysis provides a highly flexible approach that can be modified for the needs of many studies, providing a rich and detailed, yet complex account of data.*

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku endlelo ra "*thematic analysis*" ri tlhela ri nyika valavisisi matimba mo tirhisa mavonelo ma vona mayelana na leswi va swi kumeke eka mahungu lama hlengeletiweke. Eka ndzavisiso lowu, endlelo leri ri tirhisiwile ku xopaxopa swiphemu swa marito, swivulwahava na swivulwa leswi katsaka mahlamari leswi tsavuriwile kusuka eka matsalwa lama hlawuriweke ma mitlangu eka Xitsonga ku kombisa xivumbeko, tinhlamuselo na vulongoloxamarito bya mahlamari ma kona. Swiphemu leswi tsavuriweke swi nyikiwile tinhlokomhaka (theme) ku pfuneta ku hlamula swivutiso swa ndzavisiso. Tinhlokomhaka leyi tshuriweke ti tumbuluka kusuka eka mahungu lama hlengeletiweke hi ku leteriwa hi swikongomelo swa ndzavisiso.

© University of Venda

3.6 Vutshembeki bya ndzavisiso

Vutshembeki eka ndzavisiso i xiyimo lexi tiyisisa ku tshembeka eka maendlelo ma ndzavisiso, vuxokoxoko lebyi tirhisiweke na leswi kumiweke. Eka ndzavisiso wun'wana na wun'wana, valavisisi va fanele ku simeka milawu na maendlelo lama lavekaka leswaku milavisiso ya vona yi kota ku tekeriwa enhlokweni hi vahlayi. Rodwell (1998:96) u hlamusela vutshembeki eka ndzavisiso hi mikhuva lowu: *"Trustworthiness refers to the truth value, applicability, consistency, and neutrality of the results of a research study"*. Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku vutshembeki i nkoka wa ntiyiso, ku tirhisiwa, ku nga cinci kumbe ku nga kanganyisi vuyelo bya swikumiwa swa ndzavisiso. Elo na vatsarikulobye (2014:5) va nyika nhlamuselo ya vutshembeki eka ndzavisiso hi ndlela leyi:

> *Trustworthiness is defined as the believability of the researcher's findings, i.e. all that the researcher has done in designing, carrying out and reporting the research to make the results credible.*

Elo na vatsarikulobye va hlamusela vutshembeki eka ndzavisiso tanihi ku khorwiseka ka swikumiwa swa ndzavisiso na hinkwaswo leswi mulavisisi a swi endleke hi nkarhi wa ndzavisiso ku vona leswaku wa humelela. Hi marito man'wana, vutshembeki eka ndzavisiso byi seketela mhaka ya leswaku swikumiwa swa ndzavisiso lowu endliweke swa fanela ku tekeriwa enhlokweni hi vahlayi. Leswi swi va tano tanihi leswi muhlayi un'wana na un'wana wa ndzavisiso a nga kanakaniki leswaku ndzavisiso wu vupfile naswona wu tisa ku hambana erixakeni. Hi ku ya hi Mojapelo (2018:11), vutshembeki bya swikumiwa swa ndzavisiso lowu tirhiseke maendlelo ma nkoka byi kamberiwa hi ku landza swiyenge swa mune ku nga, ku tshembela (dependability), ntiyisiso (conformability), ku tshembeka (credibility) na ku hundzisa (transferability). Ku tiyisisa vutshembeki bya ndzavisiso lowu, mulavisisi u tirhisile vuxokoxoko lebyi hlengeletiweke kusuka eka matsalwa ma mitlangu ya Xitsonga na ku leteriwa hi dizayini ya maendlelo ma nkoka hi nkarhi wo byi hlela.

© University of Venda

Swiyenge swa vutshembeki na swona swi tekeriwile enhlokweni hi mukhuva lowu landzelaka:

3.6.1 Ku tshembela

Ku tshembela eka ndzavisiso ku vuriwa ku tshembela eka swikumiwa swa ndzavisiso na mpimo lowu maendlelo ma ndzavisiso ma tsariweke ha wona ku humesa swikumiwa swa kona. Maboe (2002:35) u nyika nhlamuselo ya ku tshembela eka ndzavisiso a ku: *Dependability is when the researcher has enough details and documentation of the methods employed so that the study can be replicated*. Maritoma Maboe ma tiyisisa leswaku ku tshembela eka ndzavisiso hiloko mulavisisi a ri na vuxokoxoko lebyi eneleke na ku khorwisa eka ndzavisiso. Eka ndzavisiso lowu,mulavisisi u tiyisisile leswaku endlelo ra ndzavisiso ra twisiseka, ra landzeleriseka naswona ri tsariwile hi ndlela leyinene ya matshulelo ma milavisiso.

3.6.2 Ntiyisiso

Hi mayelana na ntiyisiso, mulavisisi u fanele ku kombisa leswaku ndzavisiso wakwe i wa xiyimo xa le henhla hi ku va wu pfumala voyamelatlhelorin'we naswona a wu kuceteriwi hi miehleketo yo karhi. Cameron (2011:149) u seketela a ku: C*onformability refers to ensuring that the study's findings are the result of the experiences of the informants rather than the preferences of the researcher.* Marito ma Cameron ma tiyisisa leswaku ntiyisiso tanihi xin'wana xa xiyenge xo kombisa vutshembeki eka ndzavisiso wu humelela loko mulavisisi a humesa swikumiwa leswi kombisaka xikongomelo xa mahungu lama hlengeletiweke kusuka eka switekaxiave ku nga ri miehleketo ya yena. Hi marito man'wana, mahungu ma ndzavisiso ma fanele ma tivulavulela. Eka ndzavisiso lowu, mulavisisi u tiyisile ntiyisiso hi ku nyika mahungu na tinhlamuselo ta swikumiwa leswi nga riki mbuyelo wa miehleketo ya yena kambe ku ri leswi humaka eka mahungu ma ndzavisiso hi ku landza swikongomelo swa wona. Hi marito man'wana, swikumiwa hinkwaswo swa ndzavisiso swi kombisa kahle tinhlamulo leti humaka eka switekaxiave.

© University of Venda

3.6.3 Ku tshembeka

Ku tshembeka i mpimo wa nkoka wa ntiyiso wa ndzavisiso wa xiyimo, kumbe loko swikumiwa swa ndzavisiso swi lulamile naswona swi ri ni ntiyiso. Leswi swi seketeriwa hi Pilot na Beck (2012: 34) loko va ku: *Credibility refers to the confidence in how well the data address the intended focus and deal with the focus of the research.* Hi ku landzelerisa nhlamuselo leyi tshahiweke laha henhla, ku nga ha boxiwa leswaku ku tshembeka swi vula ku endla vahlayi va tshemba ndlela leyi mahungu ma ndzavisiso ma xopaxopiweke ha yona ku fikelela swikongomelo swa ndzavisiso. Eku tiyisiseni ka ku tshembeka, mulavisisi u papalatile ku tirhisa miehleketo yakwe ku tumbuluxa swikumiwa. Mahungu lama hlengeletiweke hi ku tirhisa endlelo ra khopasi ma hlamuseriwile hi vukheta ku tiyisisa ku tshembeka ka ndzavisiso. Hikwalaho, ku tshembeka ka ndzavisiso ku tiyisisa leswaku swikumiwa swa ndzavisiso lowu swi yimela mahungu lama tshembekaka lama tekiweke eka matsalwa ma Xitsonga naswona i nhlamuselo leyinene ya mavonelo mo sungula ya mulavisisi tanihi muxopaxopi wa wona.

3.6.4 Ku hundzisa

Ku hundzisa tanihi hi xiyenge xo kambela vutshembeki eka ndzavisiso hilaha mulavisisi a nyikelaka ndzavisiso wakwe lowu heleleke ku endlela leswaku vahlayi va kota ku vona loko leswi kumiweke swi nga tirhisiwa eka swiyimo swin'wana swa milavisiso. Leswi swo vula leswaku leswi swikumiwa swa ndzavisiso swi nga ha tirhisiwa eka mimbangu yin'wana kumbe eka swiyimo swo fana ku humelerisa swilo swintswa. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Liamputtong (2009:45) loko a hlamusela ku hundzisa hi mikhuva lowu: *Transferability indicates that the theoretical knowledge obtained from research can be applied to other similar situations.* Eka ndzavisiso lowu, mulavisisi u pimanisile no hlanganisa ndzavisiso na tidyondzo leti endliweke nkarhi lowu nga hundza leti yelanaka ku tiyisisa ku hundziseriwa ka ndzavisiso wakwe.

© University of Venda

3.7 Milawu ya matikhomelo eka ndzavisiso

Milawu ya matikhomelo eka ndzavisiso yi angarhela vuxaka lebyi faneleke ku va kona exikarhi ka mulavisisi na vatekaxiave. Milawu ya matikhomelo eka ndzavisiso i mhaka ya nkoka swinene, hikwalaho ka leswi yi tiyisaka vatekaxiave ku nghenelela ehandle ka nchavo wo karhi. Kubayi (2013:123) u hlamusela xikongomelo xa milawu ya matikhomelo eka ndzavisiso hi ndlela leyi: *"The aim of ethics is to prevent the participants in the research from being harmed by both the researcher and the research process".* Marito ma Kubayi ma tiyisisa leswaku milawu ya matikhomelo ka ndzavisiso yi va kona ku sirhelela vatekaxiave leswaku va nga vavisiwi hi mulavisisi kumbe migingiriko yin'wana ya ndzavisiso hi xikongomelo xo lava leswaku va nghenelela va tshunxekile. Kutani, ndlela leyi valavisisi va tikhomisisa xiswona hi nkarhi wa ndzavisiso hambi mavikelo ma swikumiwa hi swona swi endlaka leswaku vatekaxiave va nghenelela va tshunxekile. Mhaka leyi yi tlhela yi tshikeleriwa hi Fouka na Mantzorou (2011:67) lava kombisaka leswi mayelana na matikhomelo eka ndzavisiso:

> *Ethical considerations include informed consent, risks, confidentiality, or voluntarily participating and knowledgeable consent means that the individual participating in the assessment is completely informed about the assessment being conducted.*

Ntshaho lowu wu andlala leswaku matikhomelo eka ndzavisiso ma katsa; mpfumelelo wo endla ndzavisiso, makhombo lama nga humelelaka hi nkarhi wa ndzavisiso, ku hlayisa xihundla kumbe ku tivisa vatekaxiave hi swikhedzakhedzani swa ndzavisiso ku endlela leswaku va nghenelela va tshunxekile. Leswi swi komba kahle leswaku matikhomelo eka ndzavisiso i ma nkoka eka nsirhelelo wa vatekaxiave lava kamberiwaka na ku tshembeka ka swikumiwa swa ndzavisiso. Leswi swi vula leswaku eka ndzavisiso milawu yo fana na xihundla hi vuxokoxoko bya vatekaxiave, vuhlayiseki bya vona ni matirhiselo ma vuxokoxoko bya vona yi

© University of Venda

fanerile ku landzeleriwa. Milawu eka ndzavisiso yi fanele ku tekeriwa enhlokweni ku endlela leswaku ndzavisiso wu va lowu nga ka xiyimo lexi amukelekaka. Hilaha swi kombisiweke hakona eku sunguleni, mahungu ma ndzavisiso lowu ma hlengeletiwile hi ku tirhisa endlelo ra khopasi, laha ku nga tsavuriwa marito, swivulwahava na swivulwa leswi nga na mahlamari kusuka eka matsalwa ma mitlangu ma Xitsonga. Hikwalaho, eka ndzavisiso lowu a ku vangi na vanhu lava nga nghenelela tanihi switekaxiave. Hambiswiritano, mulavisisi u endle xikombelo xa mpfumelelo wo endla ndzavisisso kusuka eka komiti ya matikhomelo hi nkarhi wa ndzavisiso ya Yunivhesiti ya Venda. Nakambe, mulavisisi u tiyisisile leswaku matikhomelo lamanene ma ndzavisiso ma landzeleriwile hi nkarhi wo endla ndzavisiso lowu.

3.8 Rimba ra thiyori

Ndzavisiso wun'wana na wun'wana wu fanele wu va na rimba ra thiyori leri ri wu leteleka ku pfuna ku fikelela swikongomelo swa wona. Xivulwahava xa "Rimba ra thiyori" xi vumbiwa hi marito mambirhi ma nkoka ku nga: "rimba" na "thiyori". Hikwalaho ka sweswo, i swa nkoka ku hlamusela leswaku rimba na thiyori i yini ku switwisiseka hi ku hetiseka nkoka wa swona eka ndzavisiso. Rundell (2002:561) u hlamusela rimba tanihi *"A set of ideas that you use when you are forming your decisions and judgements".* Ntshaho lowu wu boxa mhaka ya leswaku rimba i mavonelo kumbe ndlela leyi swilo swi faneleke ku endliwa hi yona na swivangelo swa kona leswi vangaka leswaku swilo swa kona swi endliwa. Kasi Hofstee (2006:30) u nyika nhlamuselo ya thiyori loko aku:

> *Theory is a method in which things are described and clarified to explain why things are the way they are, and why they happen the way they happen. A theory then becomes a systematic, methodical collection of ideas or concepts, meanings and suggestions which emphasizes how all these are linked to form a cohesive whole.*

© University of Venda

Eka nhlamuselo leyi tshahiweke laha henhla, ku hlamuseriwa thiyori ku ri ndlela leyi swilo swi hlamuseriwaka hi yona ku twisisa leswaku ha yini swilo swi ri hi ndlela leyi swi nga xiswona, na leswaku ha yini swi humelela hi ndlela leyi swi humelelaka ha yona. Marito lamambirhi "rimba" na "thiyori" ma hlanganisiwa ma vumba xivulwahava lexi vuriwaka “rimba ra thiyori” lexi ku ya hi Grant and Osanloo (2012:12) eka ndzavisiso xi hlamuseriwaka tanihi:

> *A foundation upon which all knowledge (metaphorically and literally) for a research study is built, and it serves as the structure and support for the study's rationale, problem statement, purpose, significance, and research questions.*

Hi ku pfuniwa hi ntshaho lowu nga laha henhla, ku nga hlamuseriwa leswaku rimba ra thiyori i ndlela leyi pfunetaka ku humesela erivaleni xiphiqo xa ndzavisiso, swikongomelo, nkoka hambi swivutiso swa ndzavisiso. Leswi swi tlhela swi hi pfuna ku vona leswaku thiyori eka ndzavisiso yi nga tirhisiwa ku ringanyeta mpimo wa vuxokoxoko kumbe vonelo ro karhi leri mulavisisi a nga ri tekaka eku xopaxopeni na ku hlamusela mahungu ma ndzavisiso lama a ma hlengeleteke. Hi marito man’wana, rimba ra thiyori eka ndzavisiso ri tirhisiwa tanihi rivoni leri voningelaka mulavisisi ku n’wi komba lomu a yaka kona na ndzavisiso wa yena na hinkwaswo leswi a faneleke ku swi tekela enhlokweni hi nkarhi wa ndzavisiso ku n’wi pfuna ku fikelela swikongomelo hambi ku hlamula swivutiso swa ndzavisiso wakwe.

Ndzavisiso lowu wu simekiwile eka thiyori ya Basic Linguistic theory (BLT) leyi tumbuluxiweke hi R.M.W Dixon hi lembe ra 1997. Thiyori ya BLT yi fambisana ngopfu na timhaka ta dyondzo ya ntivoririmi. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Hayes na vatsarikulobye (2000:7) loko va ku: *Linguistic theory is concerned with revearling the nature of the mental grammar which represents speaker’s knowledge of the language.* Vutivi bya muvulavuri bya ririmi lebyi ku vulavuriwaka hi byona eka nhlamuselo leyi byi khumba ngopfu swiyenge swa ririmi leswi landzelaka:

© University of Venda

ntivomarito, xivumbeko xa marito, vulongoloxamarito, nhlamuselo ya marito, na ntivomimpfumawulo (fonetiki na fominiki). Hayes na vatsarikulobye (2000:7) va yisa emahlweni hi ku seketela mhaka leyi andlariweke laha henhla loko va ku:

> *A grammar includes everything one knows about structure of one's language- its lexicon (the words of vocabulary in the mental dictionary), its morphology (the structure of words), its syntax (the structure of phrases and sentences and the constraints on well-formedness of sentences), its semantics (the meaning of words and sentences), and its phonetics and phonology (the sounds and the sounds system or pattern).*

Hambileswi eka nhlamuselo leyi andlariweke laha henhla ku hlamuseriweke swiyenge swo hambanahambana swa ntivoririmi, eka ndzivisiso lowu, thiyori ya Basic Linguistic Theory yi tirhisiwile ku letela na ku kambisisa swiyenge swinharhu ntsena, ku nga xivumbeko xa mahlamari, tinhlamuselo ta mahlamari na vulongoloxamarito bya mahlamari. Ku ya hilaha ku boxiweke hakona emasunguleni, swiphemu swa swivulwa leswi nga na mahlamari lesw tirhisiweke ku kambisisa swiyenge leswinharhu leswi tsavuriweke kusuka eka matsalwa ma mitlangu ma Xitsonga lama hlawuriweke. Thiyori leyi yi tlangile xiave lexikulu eka ku pfuna ku fikelela xikongomelokulu na swikongomelotsongo swa ndzavisiso lowu.

3.9 Nkatsakanyo wa ndzima

Eka ndzima leyi ku hlamuseriwile maendlelo lama nga tirhisiwa ku vona leswaku swikongomelo swa ndzavisiso lowu swa fikeleriwa. Ku kombisiwile leswaku ndzavisiso lowu tekile xivumbeko xa maendlelo mo ya hi nkoka, hikwalaho ka leswi xikongomelo xa wona ku nga ku kumisisa tinhlamuselo to enta mayelana na xivumbeko xa mahlamari, nhlamuselo ya mahlamari na vulongoloxamarito bya mahlamari eka Xitsonga ehandle ko nghenisa tinhlayonhlayo. Nakambe ku tlhele ku

© University of Venda

hlamuseriwa leswaku ku tirhisiwile maendlelo ma khopasi ku hlengeleta mahungu ma ndzavisiso laha ku nga tsavuriwa marito, swivulwahava na swivulwa leswi nga na mahlamari kusuka eka matsalwa ma mitlangu lama hlawuriweke eka Xitsonga. Endlelo ra khopasi ri hlawuriwile ku tirha eka ndzavisiso lowu, hikwalaho ka swihlawulekiso swa rona swo nyika mulavisisi vuxokoxoko byo tala mayelana na leswi lavisisiwaka. Ku tlhele ku kombisiwa leswaku matsalwa ma mitlangu ma Xitsonga hi wona ma tirheke tanihi switekaxiave swa ndzavisiso. Leswi a ku ri ku tiyisisa leswaku a ku nghenisiwi vanhu ku teka xiave eka ndzavisiso. Endlelo ro sampula hi xikongomelo ri tirhisiwile ku sampula mahungu ma ndzavisiso. Endlelo leri ri hlawuriwile hikwalaho ka xihlawulekiso xa rona xo nyika mulavisisi matimba mo sampula mahungu lama n'wi pfuneke ku fikelela swikongomelo swa ndzavisiso. Loko swi ta eka maendleo mo xopaxopa mahungu ku boxiwile leswaku ku tirhisiwile endlelo ro xopaxopa mahungu ma ndzavisiso lama vuriwaka *"thematic analysis"*. Xin'wana xi nga kaneriwa eka ndzima leyi, i timhaka ta matikhomelo ma mulavisisi hi nkarhi wo endliwa ka ndzavisiso. Xa nkoka lexi andlariweke mayelana na matikhomelo ma mulavisisi, hileswaku na loko ndzavisiso lowu wu nga katsangi vanhu tanihi vatekaxiave, mulavisisi u tiyimiserile hilaha a nga landzelela hakona matikhomelo lamanene ma ndzavisiso hi nkarhi wa ku endliwa ka wona. Ku gimetiwile hi ku kanela thiyori leyi ndzavisiso lowu wu nga simekiwa ehenhla ka yona ku nga thiyori ya Basic Linguistic theory leyi tumbuluxiweke hi R.M.W. Dixon hi lembe ra 1997. Thiyori leyi yi tirhile tanihi rivoni leri nga letela mulavisisi ku kondza a tshula vutivi lebyintshwa eka ndzavisiso naswona lebyi nga kanakaniseki leswaku byi ta hoxa xandla eka ngula ya vulavisisi bya dyondzokulu ya lingwisitiki eka Xitsonga hi ku angarhela na mahlamari hi ku kongomisa.

© University of Venda

NDZIMA YA 4

XIVUMBEKO XA MAHLAMARI EKA XITSONGA

4.1 Manghenelo

Xikongomelokulu xa ndzima leyi i ku kanela hi xivumbeko xa rihlamari eka Xitsonga. Nkanelo lowu wu khumba tinxakakulu ta mahlamari eka Xitsonga, ku nga, mahlamari ma peletwana rin'we, mahlamari ma mapeletwana mambirhi na mahlamari ma mapeletwana manharhu kumbe ku tlula. Eka ndzima leyi ku sungula ku hlamuseriwa hi xivumbeko na leswi swi vulaka swona eka ndzavisiso lowu. Ku landzela nkanelo wa tinxaka timbirhi ta mahlamari hi ku landza xivumbeko xa wona, ku nga, mahlamari ma ntumbuluko na mahlamari ma mpfelelo. Mayelana na mahlamari ma ntumbuluko, ku xopaxopiwa nhlayo ya mapeletwana ni maletere lama mahlamari ma vumbiweke hiwona eka tinxakakulu ta mahlamari leti boxiweke laha henhla. Ku yisa emahlweni, ku xopaxopiwa xivumbeko xa mahlamari lama pfelelaka eka swihluvi swin'wana swa mbulabulo swo tanihi maviti, maendli, maengeteri, masivi, kun'we na wona mahlamari. Swiaki swo komba ku vutisa, ntshikilelo na switwananisi na swona swi khumbiwa ku komba hilaha swi tirhaka hakona ku vumba mahlamari. Nkatsaniso wa marito na wona wa xopaxopiwa ku humesela erivaleni leswi man'wana na mahlamari ma Xitsonga ma tumbuluxiwaka hakona. Kona kwala ka maritompfelelo, ku tlhela ku xopaxopiwa na swihluvi swin'wana swa mbulavulo leswi nga pfelelaka kusuka eka wona mahlamari. Ku lomba marito eka tindzimi tin'wana na swona swa kaneriwa tanihi yin'wana ya tindlela leti tirhisiwaka ku engetela nhlayo ya mahlamari eka Xitsonga. Ku gimetiwa hi ku nyika nkatsakanyo wa ndzima hi ku angarhela ku kombisa leswi kumiweke mayelana na xivumbeko xa mahlamari.

© University of Venda

4.2 Nhlamuselo ya Xivumbeko

Eka dyondzo leyi, xivumbeko ku kongomisiwa eka tindlela to hambanahambana leti humelelaka loko ku vumbiwa mahlamari leswaku ma vonaka tanihi marito hambi ku humelerisa ntirho wa wona eka mbulavulo. Elder (2008: 5) u andlala nhlamuselo ya xivumbeko xa rito loko a ku: *word's structure is the way in which a word is constructed, its component parts.* Marito ma Elder ma tiyisisa mhaka ya leswaku xivumbeko xa rito i ndlela leyi rito ri akiwaka ha yona, swiphemu swa rona leswi nga hlanganisiwa ku ri vumba. Loko hi ta ka xivumbeko xa mahlamari ma Xitsonga, Shabangu (1996:412) u boxa leswi landzelaka a ku: 'a swi koteki leswaku mahlamari ma tlhantlhiwa ma huma swiphemuphemu, swiaki kumbe timofimi, ma lo tumbuluka ma ri taniya ma ri nsinya'. Hi marito lama Shabangu u kombisa leswaku mahlamari a swi koteki leswaku ma nga tlhatlhiwa ma huma swinembeletwana kumbe timofimi leti ma vumbiweke hi tona. Hi marito man'wana, mahlamari ma tumbuluka ma ri timofimi to tshunxeka. Kutani, swiphemu swo tanihi xirhangi, xilandzi, rimitsu, nsinya na xiheteleri a swi koteki leswaku swi nga humesiwa eka mahlamari ku ya hi Shabangu (ibid). Ku ya hi vuxokoxoko lebyi hlengeletiweke na ku tlhela byi lava ku tirha eka ndzavisiso lowu, a byi seketelani na mavonelo ma Shabangu. Vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu byi kombisa kahle leswaku eka Xitsonga ku ni tinxaka timbirhi ta mahlamari hi ku landza xivumbeko xa wona, ku nga mahlamari ma ntumbuluko na mahlamari ma mpfelelo. Mavonelo ma Shabangu (ibid) ma nga seketeriwa hi mahlamari ma ntumbuluko ntsena, kambe loko swi ta ka mahlamari ma mpfelelo, vuxokoxoko byi komba leswaku swa koteka ku tlhatlha mahlamari ku humesela erivaleni tin'wana ta timofimi leti ma vumbiweke hi tona. Kutani, ndzavisiso lowu wu ta kombisa xivumbeko xa mahlamari hi ku kongomisa eka mahlamari ma ntumbuluko na mahlamari ma mpfelelo. I swa nkoka ku tlhela hi tekela enhlokweni leswaku xivumbeko xi ta kaneriwa ku ri karhi ku kongomisiwa eka mahlamari lama nga na peletwana rin'we, mahlamari lama nga na mapeletwana mambirhi na mahlamari lama nga na mapeletwana manharhu kumbe ku tlula.

© University of Venda

4.3 Mahlamari ma ntumbuluko

Mahlamari ma ntumbuluko hi ku kongomisiwa eka mahlamaril ama nga pfumeriki ku tlhantlhiwa ma huma swiphemu leswitsongo swo tanihi swirhangi, rimitsu, nsinya kumbe swilandzi leswi ma vumbiweke hi swona. Mahlamari ma muxaka lowu ma vuriwa leswi vuriweke hi Shabangu (ibid) leswaku itimofimi to tshunxeka. Yusuf (2011:6) u andlala nhlamuselo ya timofimi to tshunxeka hi mukhuva lowu: *free morphemes are a morpheme which can stand independently or one that may constitute a word by itself.* Ntshaho lowu wu hlamusela timofimi letitshunxekeke tanihi marito lama nga tiyimelaka hi woxe naswona a swi kotekali ku va ma tlhatlhiwa ku humesa swiaki swin'wana swa marito eka wona. Timofimi to tshunxeka ti nga avanyisiwa hi tinxaka timbirhi letitsongo. Rixaka rosungula ri vuriwa *lexical free morphemes* hi Xinghezi. Booij (2015:108) u nyika nhlamuselo ya rixakaleri loko a ku: *these are morphemes that have semantic content, that is, they eitherhave some kind of independent, identifiable meaning or indicate a change in meaning when added to a word.* Hileswaku mitlawa leyi ya timofimi to tshunxeka yinga yima hi yoxe naswona yi tlhela ya ha kombisa nhlamuselo yo tiyimela. Hi marito man'wana, timofimi to tshunxeka ta *lexical* loko ti susiwa, nhlamuselo ya xivulwa a yi nga ha twakali. Muxaka wa marito lama welaka eka rixaka leri ra timofimi to tshunxeka ya nga pfelela ya huma eka maviti, maendli, maengeteri, mahlawuri na maencisi.

Rixaka ra vumbirhi ri vuriwa timofimi to tshunxeka to pfuneta *(functional free morphemes).* Ahmed (2014:11) u hlamusela rixaka leri a ku: *functional free morphemes do not carry the content of a message, but rather help to provide information about grammatical function by relating certain words in a sentence to each other.* Eka rixaka leri ra timofimi to tshunxeka to pfuneta, mitlawa ya marito ma kona hilama nga khomangiki nhlamuselo ya xivulwa kambe ma tirha ntsena ku pfuneta exivulweni. Hi marito man'wana, timofimi to tshunxeka to pfuneta ti va kona tanihi swiphemu swo pfuneta na ku tlhela swi tiyimela hi swoxe ehandle ka ku hlangana ni timofimi tin'wana. Muxaka wa

© University of Venda

marito lama welaka eka rixaka leri ra timofimi to tshunxeka ya nga davuka kusuka eka swihluvi swo tanihi; masivi, mahlanganisi na marhangelandhawu.

Mahlamari ma ntumbuluko eka Xitsonga na wona ma wela eka rixaka ra timofimi to tshunxeka to pfuneta. Leswi swi va tano hikwalaho ka leswi swi nga kotekiki leswaku mahlamari ma ntumbuluko ma tlhantlhiwa ma huma swinembeletwana naku tlhela ma tirha ku hundzisa ku titwa ko karhi tanihi swiphemu swo tiyimela hi swoxe eka mbulavulo. Hi marito man'wana, mahlamari ma ntumbuluko a ma engeteli kumbe ku susa swokarhi eka mbulavulo ehandle ko pfuneta ku hundzisela vutitwi kumbe mianakanyo ya xivulavuri eka xiyimo lexi xi langutaneke na xona hi nkarhi wolowo. Ku ya hi Wierzbicka (1992) na Ameka (2006), mahlamari ma muxaka lowu eka Xinghezi ma tiveka tanihi mahlamari ma phurayimari hikwalaho ka leswi ma nga koteki ku tirhisiwa hi ndlela yin'wana handle ka ku tiyimela woxe ku kombisa mitlhaveko kumbe mianakanyo ya xivulavuri. Eka Xitsonga, muxaka lowu wa mahlamari ma nga kumeka eka tinxakakulu tinharhu ta mahlamari leti aviweke hi ku landza nhlayo ya mapeletwana ma wona. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka ku ya hi rixaka rin'werin'we ra mahlamari ku xiya hilaha ya vumbiwaka hakona eka Xitsonga.

4.3.1 Mahlamari ma ntumbuluko lama nga na peletwana rin'we

Mahlamari ma ntumbuluko lama nga na peletwana rin'we i mahlamari lama nga ma ntumbuluko na ku tlhela ma va na peletwana rin'we. Mahlamari ma muxaka lowu ma nga vumbiwa hi letere rin'we kumbe ku tlula. A hi voneni swivulwa leswi landzelaka:

(1) a. **XIPHEMU:** *A!* u byela nuna wa wena hi ndlela leyi! *(Mavondzo a ya hakeri, p.16)*

b. **SOLLY:** *(A kavanyetiwa hi ku nghena ka Sarah) Oh,* se u fikile murhandziwa? *(Xivoni xa vutomi, p.180).*

© University of Venda

c. **GWAYIGWAYI:** *Hoo,* wisanyana baby. Ndzi te *yini*? U nge he tlheli loko wo kala u ringa. *(Matlhari Hansi, p.18)*

d. **MASASWIVONA:** *Yooo!* Ni tivavisile! *(Mavondzo a ya hakeri, p.8)*

e. **JIMMY:** Ro tshika ri xa a hundzile emisaveni *njhee!* (*Vadyondzi va namuntlha, p.164)*

Eka xivulwa xa (1a) rihlamari *A!* ri vumbiwile hi peletwana rin'we leri hi tlhelo ku nga letere rin'we ra xitwari. Eka xivulwa xa (1b) rihlamari *Oh!* na rona ri wela eka rixaka ra peletwana rin'we hambileswi ri nga vumbiwa hi maletere mambirhi. Marito lama voyamisiweke eka swivulwa swa (1c, 1d na 1e) na wona ma ha wela eka rixaka ra mahlamari ma ntumbuluko lama nga na peletwana rin'we hambileswi ma nga vumbiwa hi nhlayo yo hambana ya tialifabete ku fana na tinharhu ka rihlamari *Hoo,* mune ka rihlamari *Yooo!* na ntlhanu eka rihlamari *njhee!* Mahlamari lama nga eka swivulwa swa (1a-e), hinkwawo ma vuriwa timofimi to tshunxeka to pfuneta tanihileswi ma nga tirha ku pfuneta ku humesela erivaleni matitwelo.

4.3.2 Mahlamari ma ntumbuluko lama nga na mapeletwana mambirhi

Mahlamari ma ntumbuluko lama nga na mapeletwana mambirhi i mahlamari lama nga tumbuluka ma ri misinya ya mahlamari na ku tlhela ma va na lama nga na mapeletwana mambirhi. Xiyaxiyani swivulwa leswi landzelaka:

(2) a. **PHORISA:** *Awa,* u nga heti moya wa wena. *(Mavondzo a ya hakeri, p.34)*

b. **MAN. MALAYI:** Hina *ebo,* ha ha lava ku kurisa swihlangi swa hina. *(Matlhari Hansi, p.33)*

c. **HADISA:** *Huree!* Se a wu na nkingha wena. *(Xivoni xa vutomi, p.36)*

d. **TEBOGO:** *(A hlamala.) Yerrrr!* Kasi ku humelela yini? *(Byi le tintihweni, p.15)*

© University of Venda

e. **MAFANATO:** *Xewe!* Hi mina loyi tatana! *(Ndzi ta fa ndzi dyile, p.128)*

Eka swivulwa swa (2a na 2b) swiphemu swa mahlamari *Awu* na *ebo* swi wela ka mahlamari ma ntumbuluko lama nga na mapeletwana mambirhi na ku tlhela mapeletwana ma kona ma vumbiwile hi tialifabete tinharhu. Mahlamari *Huree! Yerrrr!* na *Xewe!* eka swivulwa swa (2c-e) na wona i ma rixakakulu ra mahlamari ma ntumbuluko lama nga na mapeletwana mambirhi. Hambiswiritano, mahlamari lama ma nga languteka ma ri marito lama nga na tinhlamuselo to karhi, kambe hi ntiyiso a ku na leswi ma vulaka swona ehandle ko humelerisa mitlhaveko kumbe matitwelo mo karhi lama xivulavuri xi ti twisaka xiswona hi nkarhi wolowo xi ma tirhiseke hi wona.

4.3.3 Mahlamari ma ntumbuluko lama nga na mapeletwana manharhu kumbe ku tlula

Mahlamari ma ntumbuluko lama nga na mapeletwana manharhu kumbe ku tlula i misinya ya mahlamari leyi nga ya ntumbuluko na ku tlhela yi kumeka yi ri na mapeletwana manharhu kumbe ku tlula. Xiyani swivulwa leswi landzelaka:

(3) a. **JIMMY:** Kambe loko kuri leswaku wo ndzi phuvisa, *aredzi! (Vadyondzi va namuntlha, p.23)*

b. **MAHLORI:** *Ahanti,* ndzi ta vona hi swona namuntlha*. (Ndzi ta fa ndzi dyile, p.38)*

c. **TSHEPO:** *Ohohoo,* Ndza vona. *(Byi le tintihweni, p.26)*

d. **SUKANI:** Hm, *mawaku,* mi ta ya dya tinyama! (Byi le tintihweni, p.11)

e. **HINKWAWO:** *Hayikho! (Xivoni xa vutomi, p.43)*

© University of Venda

Eka swivulwa swa (3a-b) mahlamari *aredzi!* na ahanti i ma mapeletwana manharhu naswona ma vumbiwile hi maletere mantlhanu hinkwavo ka wona. Eka xivulwa xa (3c-d) swivulwahava swa mahlamari *Ohohoo* na *mawaku* i swa ntumbuluko naswona swi vumbiwile hi mapeletwana manharhu na maletere matsevu. Eka xivulwa xa (3e) xivulwahava xa rihlamari *hayikho!* xi vumbiwile hi mapeletwana manharhu na maletere mankombo naswona lama nga ta hi xivumbeko xa nhlanganelo wa switatisi na switwari. Lexi nga vuriwaka hi rixaka ra mahlamari ma ntumbuluko hi ku angarhela, hileswaku ma nga vumbiwa hi switatisi, switwari kumba nhlanganelo wa switatisi na switwari naswona a ma na tinhlamuselo tin'wana ehandle ko hundzisela matitwelo kumbe mitlhaveko yo karhi ya muvulavuri loyi a kumekaka a ma tirhisa eka mbulavulo wakwe. Loko hi ta eka mahikahatelo, mahlamari ma ntumbuluko ma hikahatiwa hi ku tirhisa mifungho ya xihlamalo na hefemulo. Xin'wana hileswaku ma kumeka ma vuriwa timofimi to tshunxeka ta *functional* tanihileswi eku tirheni ka wona ma ngo pfuneta ku hundzisa vutitwi ehandle ko cinca kumbe ku engetela swo karhi exivulweni.

4.4 Mahlamari ma mpfelelo

Rixaka ra vumbirhi ra mahlamari hi ku landza xivumbeko i mahlamari ma mpfelelo. Mahlamari ma muxaka lowu hi lama pfelelaka kusuka eka mahlamari man'wana kumbe swihluvi swin'wana swa mbulavulo swo tanihi riviti, riendli, risivi, na swin'wana. Mahlamari ma mpfelelo hi lama eka tindzimi tin'wana ma hlamuseriwa tanihi mahlamari ma sekondari. Norrick (2009:898) u hlamusela mahlamari ma sekondari loko a ku: *Secondary interjections are words or phrases from various lexical classes with an independent meaning, but which can be used to express a mental state*. Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku mahlamari ma sekondari i marito kumbe swivulwa leswi humaka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo na ku tlhela swi va na nhlamuselo yo tiyimela, loko hi tlhelo swi tirhisiwa ku paluxa xiyimo xa miehleketo. Cruz (2017: 299) u yisa emahlweni aku: *These are linguistic elements which, borrowed from other word classes, such as nouns, adjectives, verbs and adverbs, are frequently used to communicate feelings, emotions or attitudes.* Hi ku

© University of Venda

pfuniwa hi mitshaho leyi, ku nga boxiwa leswaku xivumbeko xa mahlamari ma mpfelelo xi yelana swinene ngopfu na timofimi to vumbana hikwalaho ka leswi ma tumbulukaka ku huma eka swihluvi swin'wana na ku tlhela ma pfumela ku tlhantlhiwa ku humesela ehandle swin'wana swa swiphemu leswi ma vumbiweke hi swona. Martini (2016:15) u nyika nhlamuselo ya timofimi to vumbana hi mikhuva lowu:

> Bound morphemes are the morphemes which cannot meaningfully stand alone as words but must be bound with a free morpheme to form meaningful words.

Hi ntshaho lowu hi twisisa leswaku timofimi to vumbana i mitlawa ya marito lama nga kotiki ku yima ma ri moxe naswona ma lava marito man'wana ku ya pfuna ku humesa nhlamuselo yo twala. Timofimi to vumbana ti avanyisiwile hi tinxakatinharhu letikulu ku nga, timitsu, misinya na swinembeletana leswi vuriwaka swirhangi na swilandzi kumbe swiheteleri (Chirobe, 2021:53). Rimitsu i xiphemu xarito lexi nga cinceki, hambi rito ri nga hundzuluxiwa ku teka xivumbeko xin'wana a ri cinci hikwalaho ka leswi ku nga rona ri nga khoma mongo wa rito. Kasi xirhangi xonaxi kumeka emasunguleni ya rito na ku tlhela xi tirha ku kombisa mitlawa na ntsengo. Xilandzi kumbe xiheteleri i xiphemu lexi nembeletiwaka emakumu ka rito. Ku kala mahlamari man'wana ma vuriwa leswaku i timofimi to vumbana hi leswi loko ma pfelela eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo ku nga va na ku lungeleriwa ka swin'wana swa swiaki swa marito leswi hlamuseriweke laha henhla. Tindzimana leti landzelaka ti xopaxopa xivumbeko xa mahlamari ma mpfelelo na hilaha ma vumbisiwaka xiswona.

4.4.1 Mahlamari mo pfelela eka mahlamari man'wana

Mahlamari eka Xitsonga ku yelana na swihluvi swin'wana swa mbulavulo ma swi kota ku pfelela ma huma eka misinya ya mahlamari man'wana. Endlelo ri humelela loko ku tekiwa nsinya wa rihlamari kutani wu vuyelerisiwa kambirhi kumbe ku tlula

© University of Venda

ku vumba rihlamari rintshwa. Mahlamari ma muxaka lowu ma nga vuriwa mahlamari ma vuyelelo. Rihlamari leri kumekaka ri tumbuluxiwile kusuka eka nsinya wun'wana wa rihlamari ri nga humelerisa matitwelo lama fanaka kumbe ku hambana na lamo sungula. Leswi swi kombisa kahle leswaku xivumbeko xa leswi rihlamari ri vumbisiwaka xiswona a swi na nkucetelo wo karhi ka matitwelo lama nga ta kumeka ma humelerisiwa hi rihlamari ra kona, kambe leswi swi nga na nkucetelo i xiyimo xa miehleketo ya xivulavuri. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(4) a. **JEAN:** *(A nyuma.) Aa! (Byi le tintihweni, p.46).*

b. **ELLA:** *(Hi ku n'wi hlohlotela) Aaaa!* Ma-Pieter, se kasi a wu nkhensi loko SesB va hi pfune hi ndlela leyi? *(Xivoni xa vutomi, p.128)*

c. **SPEAKNICE:** *Ee,* ndzi vula n'wina. *(Mahlo ya nkwahle, p.6)*

d. **MISERY:** Hileswaku, *eeeee,* ndzi lava ku pfuniwa n'wina bava. *(Xivoni xa vutomi, p.34)*

Eka swivulwa swa (4a-d) swiphemu swa mahlamari swi vumbiwile hi ku vuyelerisa xiphemu xo karhi eka nsinya wa rihlamari. Mahlamari eka swivulwa swa (4a na b) ma davuka ma huma eka nsinya wa rihlamari *a!* Eka xivulwa xa (4a) nsinya wa rihlamari wu vuyelele kan'we ku vumba rihlamari ra mapeletwana mambirhi *Aa!* Kasi eka xivulwa xa (4b) wu vuyelele ku ringana kanharhu ku vumba rihlamari *Aaaa!* Eka swivulwa swa (4c na d) mahlamari *Ee* na *eeeee* ma huma eka nsinya wa rihlamari *e!.* Eka xivulwa xa (4c) nsinya wa rihlamari wu vuyeleriwe kan'we ku tumbuluxa xiphemu xa rihlamari *Ee,* loko eka xivulwa xa (4d) wu vuyeleriwile ka mune ku vumba rihlamari ra mapeletwana ma ntlhanu *eeeee.* Hi swikombiso leswi ku nga tiyisisiwa leswaku nsinya wa rihlamari wa swi kota ku vuyelerisiwa ku nga langutiwi leswaku wu vuyelela ka ngani ku tshula mahlamari mantshwa eka Xitsonga. Hakanyingi, endlelo ra muxaka lowu ri humelela ngopfu eka misinya ya mahlamari leyi vumbiweke hi switwari ntsena naswona swiphemu swa kona swi nga vuriwa leswaku i mahlamari ma vuyelelo. Xin'wana xi nga vuriwaka hileswaku vuyelelo wa kona hi lowo hetiseka tanihileswi xiphemu xa kona xi vuyelelaka hinkwaxo.

© University of Venda

4.4.2 Mahlamari mo huma eka maviti

Riviti i xihluvi xa mbulavulo lexi tirhisiwaka ku komba vukona bya xanchumu wo karhi leswaku xi vitaniwaka hi rona. Riviti ri tirhisiwa ku thya vito kumbe ku tivisa munhu, ndhawu, nchumu kumbe mianakanyo. Eka Xitsonga ku na tinxaka to hambanahambana ta maviti leti katsaka mavitavito, mavitaswilo, mavitantlawa na mavitaswianakanyiwa. Eka Xitsonga, riviti tanihi xihluvi xa mbulavulo ra tirhisiwa ku vumba man'wana ma marito lama welaka eka xihluvi xa rihlamari. Ku ya hi vuxokoxoko lebyi hlengeletiweke eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku mavitavito, mavitaswilo na mavitaswianakanyiwa hi yan'wana ya tinxaka ta maviti leti mahlamari ma nga vumbiwaka kusuka eka tona. Eku vumbiweni ka mahlamari kusuka eka tinxaka ta maviti ku kumeka ku humelela maendlelo mo hambanahambana lama tiyisisaka timhaka ta mpfelelo. A hi languteni eka tindzimana leti landzelaka ku twisisa mhaka leri hi xiheri:

4.4.2.1 Mavitavito

Mavitavito i maviti lama thyiwaka munhu wo karhi, ndhawu, kumbe xan'wachumu. Nchumu lowu kumekaka wu nyikiwa vito, wu tirhisa rona ku tihlawulekisa exikarhi ka man'wana maviti. Leswi swi seketeriwa hi Mabasa, (2013:12) loko a ku: Maviti ma muxaka lowu hi lama nga nyikiwa vito ra xilo xin'we leri ri xi hambanyisaka na swilo swin'wana swa muxaka wo fana na xona. Ku ma hambanisa na maviti laman'wana, mavitivito loko ma tsariwa ma sungula hi letere lerikulu ku nga khathaleki leswaku ma kumeke kwihi exivulweni. Mahlamari ma Xitsonga ma nga vumbiwa kusuka eka muxaka lowu wa maviti. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(5) a. **DUDU:** *Ester, Ester!* swi lo yini? Ku humelele yini *Ester? (Matlhari Hansi, p.49)*

© University of Venda

b. **MASASWIVONA:** *(Hi ku copeta ka tihlo Masaswivona a fikile emutini wa Madzedze.)* Tata wa *Topisoo,* tata ta *Topisaa! (Mathayere mbuya! P.135)*

c. **XIKWENI:** Yoo! namuntlha hi loko swi herile. *(A vitana Bodzani hi rito ro kala.)* Bodzani, *Bodzanee* … *(Vukosi i mberha, p.90)*

d. **N'WA-MZAMANI:** *(A vitana Boneka.)* Boneka, *Bonekoo!* Kambe n'wana yaloyi ndlala yi n'wi dlele na tindleve. *(A engeta.)* Ku na ka Boneka, *Xibonekanee! (Vukosi i mberha, p.6)*

e. **XIKWENI:** He wena N'wa-Vukwele! *(N'wa-Vukwele a nga swi twi, Xikweni a engeta.) N'wa-Vukwelee! (Vukosi i mberha, p.10)*

Eka xivulwa xa (5a) rito 'Ester' i rivitavito. Eka xivulwa lexi ri tirhile tanihi rihlamari ku hundzisa vutitwi byo karhi hi xivulavuri. Leswi swi kombisa kahle leswaku vito ra munhu ri nga tekiwa leswi ri nga xiswona ku tirhisiwa eka mbulavulo ku humelerisa vutitwi byo karhi ehandle ko cinca xivumbeko xa rona. Eka xivulwa xa (5b) rivitavito leri thyiwaka munhu wa xisati Topisa ri tirhisiwile ku tshula mahlamari *Topisoo* na *Topisaa!* Eka rihlamari *Topisoo* ku dlayiwile xiaki xo hetelela xa riviti /-a/ ivi xi siviwa hi xiaki /-oo/. Loko eka rihlamari *Topisaa!* ku engeteriwile xiaki /-a!/ ku ri vumba. Loko hi ya emahlweni, eka xivulwa xa (5c) rivitavito Bodzani ri tirhisiwile na rona ku vumba rihlamari *Bodzanee*. Eka xiyimo lexi ku susiwile xiphemu lexi tirheke tanihi xiheteleri /-i/ kutani xi siviwa hi xitwari xa le xikarhi kumbe mahlweni ka nomo /e/ naswona xi tile hi ku vuyelela. Xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *Bodzan-* + *-ee* > *Bodzanee*. Eka xivulwa xa (5d) rivitavito 'Boneka' ri nembeletiwe swiphemu swo karhi eka rona ku vuma mahlamari mambirhi. Eka rihlamari *Bonekoo!* ku susiwile xiheteleri /-a/ emakumu, kutani xi siviwa hi xiphemu xa xitwari xa mpfuleko /o/ lexi nga koka kumbe ku vuyelela kambirhi ku humelerisa vutitwi byo karhi. Hileswaku xivumbeko xi hi ndlela leyi: *Bonek-* + *oo!* > *Bonekoo!* Loko ha ha ri ka xivulwa xa (5d) rivitavito 'Boneka' ri tlhele ri tirhisiwa ku lunghelela swiphemu swo karhi ka rona ku vumba rihlamari *Xibonekanee!* Eka rihlamari leri ku lungeleriwile xirhangi ra ntsongahato /xi-/ lexi welaka eka ntlawa wa 7 wa maviti na xiphemu xa rihlamari /-

© University of Venda

nee/. Xivumbeko xa kona xi hi mukhuva lowu: *Xi- + boneka- + -nee! > Xibonekanee!* Leswi swi kombisa kahle leswaku vunembeleti byi tlanga xiave xa nkoka eku vumbiweni ka mahlamari ma mpfelelo eka Xitsonga kusuka eka mavitavito. Eka xivulwa xa (5e) rivitavito 'N'wa-Vukwele' na rona ri nembeletiwile xiphemu xo karhi emakumu ku vumba rito *N'wa-Vukwelee!* leri tirheke tanihi rihlamari. Eku vumbiweni ka rihlamari leri ku nembeletiwile xiaki kumbe xitwari xa le xikarhi kumbe mahlweni ka nomu /e/ hi ndlela leyi: *N'wa-Vukwele + -e = N'wa-Vukwelee!* Swivulwa swa (5a-e) i vumbhoni byo tiyisisa leswaku mahlamari ma Xitsonga ma vumbiwa kusuka eka mavitavito hi ku tirhisa endlelo ro nembeleta swiphemu swo karhi eka rivitavito ra kona. Xin'wana xa nkoka hi nga xi lemuka hi muxaka lowu wa mahlamari hileswaku nkarhi na nkarhi loko ma tsariwa kumbe ku tirhisiwa ma sungula hi letere lerikulu swi nga ri na mhaka leswaku ri tirhisiwile emasunguleni, xikarhi kumbe emakumu tanihileswi ma davukaka ma huma eka mavitavito.

4.4.2.2 Mavitaswilo

Mavitaswilo ku kongomisiwa eka maviti lama nyikiwaka swilo swo karhi leswi welaka eka xihlovo xin'we. Marhanele (2017:37) u nyika nhlamuselo ya mavitaswilo hi ndlela leyi: 'Leri i riviti leri kombaka rixaka ra xanchumu xa kona wu va wu yimele minchumu hinkwayo ya rixaka rero'. Hi marito man'wana, mavitaswilo ma tirhisiwa ku yimela ntlawa wa swilo swo karhi. Mahlamari ma Xitsonga ma davuka ma huma eka maviti ma muxaka lowu hi ku tirhisa maendlelo mo hambanahambana ma vuvumbamarito. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka ku twisisa mhaka leyi hi vuenti.

(6) a. **KHEGU:** *(Hi rito ra le henhla.)* Mi nga ta mi ta ndzi vonisa mihlolo *vamhanee***,** kumbe ndzo lorha? *(Vukosi i mberha, p.113)*

b. **ESTER:** *(A entshemula.)* Yoo, se ndzi vona *tinyeletee! (Matlhari Hansi, p.1)*

© University of Venda

c. **MISERY:** *(A ri karhi a vumbuluka etiransini)* **…**Ndzi dlele vana va mina hi mhaka yo rhandza ngopfu *malee! (Xivoni xa vutomi, p.44)*

d. **MATENDLA:** *(A ku vhuthu.) N'wanangoo!* U swi kotile! *(Matlhari Hansi, p.83)*

e. **TALENTA MUNENE:** Valoyi va ndhawu leyi va ndzi dlayele n'wana wa mina *mananoo!* Fumani va n'wi kombetele ntambu *mananoo! (Vadyondzi va namuntlha, p.160)*

f. **N'WA-MDAKA:** Masingita impela a ma dyiwi ku dyiwa vuswa *manani! (Vukosi i mberha, p.29-30)*

Eka xivulwa xa (6a) rito *vamhanee* i rihlamari leri vumbiweke kusuka eka rivitaswilo 'vamhani' leri nga vunyingini. Rihlamari leri ri vumbiwile hi ku cinca xinembeletwana xo hetelela /-i/ xa riviti ivi xi siviwa hi xiphemu /-ee/ lexi tirhisiweke na mfungho wo hefemula. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *vamhan- + -ee > vamhanee.* Endlelo leri humeleleke eka swivulwa swa (6b na c) loko ku vumbiwa mahlamari tinyeletee! na malee! a ri hambananga na leswi humeleleke eka xivulwa xa (6a). Leswi swi va tano hi ku va loko ku vumbiwa mahlamari lama ku susiwile xinembeletwana xa le makumu /-i/ eka mavitaswilo 'tinyeleti' na 'mali' ivi xi siviwa hi xiphemu xa /-ee/ eka marito lama hi vumbirhi. Xivumbeko xa wona hi ndlela leyi: *tinyelet- + -ee! > tinyeletee* na *mal- + -ee! > malee!* Ku hambana loku nga kona na le ka xivulwa xa (6a) hi leswi xiphemu xa /-ee/ xi teke na mfungho wa xihlamalo ku nga ri hefemulo. Leswi swi humelela hi xikongomelo xo lava ku kombisa ntikelo wa vutitwi lebyi a byi hundzisiwa hi mahlamari ma muxaka lowu. Loko hi yisa emahlweni, eka swivulwa swa (6d na e) mavitaswilo 'n'wananga' na 'manana' ma tirhile ku tumbuluxa mahlamari *n'wanangoo!* na *mananoo!* Ni le ka wona mahlamari lama ku tirhisiwile endlelo rin'we na leswi endliweke eka swivulwa swa (6a-c). Ku hambana loku nga kona hileswi eka lama mahlamari ku susiweke xiheteleri /-a/ eka mavitaswilo lama boxiweke ivi xi siviwa hi xiaki /-oo/ ku tshula mahlamari lama hi ndlela leyi: *nwánang- + -oo! > n'wanangoo!* na *manan- + -oo! > mananoo!* Mfungho wa xihlamalo ni le ka wona mahlamari lama wu tirhisiwile ku komba nkoka wa vutitwi lebyi a byi

© University of Venda

hundzisiwa. Eka xivulwa xa (6f) rivitaswilo ‘manana’ ri tlhele ri tirhisiwa ku vumba rihlamari *manani!* leri hambaneke na leri nga eka xivulwa xa (6e). Eka leri rihlamari ku siviwile xiheteleri /-a/ hi xiaki /-i/ lexi na xona xi teke na xihlamalo. Hileswaku xivumbeko xa rona xi hi mukhuva lowu: *manan- + -i > manani!* Rivitaswilo ri nga tlhela ri tekisiwa leswi ri nga xiswona ehandle ko cinca xivumbeko ku tirhisiwa eka mbulavulo tanihi rihlamari. A hi xiyaxiyeni xivulwa lexi landzelaka:

> *(7)* **CHINGHISA:** *(Hi ku tsaka a ri karhi a hlanganisa Magaza)* Yoo, namuntlha ni va le hansi va ta pfuka. I nuna wanga *mbuya! (Xivoni xa vutomi, p.163)*

Eka xikombiso lexi nga laha henhla, rivitaswilo *mbuya* leri kongomisaka eka munhu loyi a nga endlekela hi swo karhi kutani swi endla leswaku a twerisa vusiwana, ri tirhile tanihi hi rihlamari ehandle ko cinca xivumbeko xa rona. Xivulavuri xi tirhisile rivitaswilo leri ku hundzisa vutitwi lebyi a xi ri na byona ehenhla ka nuna wa xona, hikwalaho ri vuriwa leswaku i rihlamari. Ku ya hi Putra (2020:16) rito ra muxaka lowu ri vuriwa rihlamari ra sekondari hikwalaho ka leswi ri nga na nhlamuselo yo karhi loko ri nga se tirhisiwa ku hundzisa vutitwi byo karhi.

4.4.2.3 Mavitaswianakanyiwa

Mavitaswianakanyiwa ku vuriwa maviti lama kombaka swin’wana leswi nga kotekiki ku swi vona hi matihlo kambe swi va leswi voniwaka emiehleketweni. Mabasa (2013:16) u hlamusela mavitaswianakanyiwa a ku: *I muxaka lowu wa maviti ma swilo leswi hi ngo swi anakanya, hi nge swi khomi kumbe ku swi vona*. Marito ma Mabasa ma tiyisisa mhaka ya leswaku mavitaswianakanyiwa i maviti ma swilo leswi hi ngo swi ehleketa kunene leswi hi nga riki na vumbhomi byo khomeka kumbe ku vonaka mayelana na swona. Muxaka lowu wa maviti na wona wu tlanga xiave xa nkoka hikuva ku tirhisiwa man’wana ma marito lama welaka eka wona ku vumba swiphemu swa marito leswi tirhisiwaka ku komba vutitwi byo karhi kumbe mahlamari. A hi languteni eka xivulwa lexi landzelaka:

© University of Venda

(8) **BONEKA:** … Ndzi ri n'wana wa mina a a hanyi *valoyee! (Vukosi i mberha, p.100)*

Eka xivulwa xa (8) rivitaswianakanyiwa 'vuloyi' ri tirhile ku vumba xivulwahava xa rihlamari *valoyee!* Endlelo leri tirheke na le ka xiyimo lexi ka ha ri rin'we na leri hi ri voneke ri tirha eka tinxaka letin'wana ta maviti ku vumba mahlamari. Eka rivitaswianakanyiwa 'vuloyi' ku dlayiwile xiheteleri /-i/ xi siviwa hi xiaki /-ee/ lexi teke na mfungho wa xihlamalo ku tshula rihlamari *valoyee!* hi mukhuva lowu: *valoy-* + *-ee!* > *valoyee!* Hi ku angarhela, nkanelo lowu nga laha henhla mayelana na mahlamari lama vumbiwaka ma huma eka maviti, wu tiyisisa mhaka ya leswaku mahlamari eka Xitsonga ma tumbuluka kusuka eka tinxaka to hambanahambana ta maviti hi ku cinca kumbe ku susa xiheteleri xa riviti ra kona ku xi siviwa hi swiphemu swo karhi leswi taka na mifungho leyi tirhisiwaka ku hikahata mahlamari. Nakambe, mavitavito ma tekiwa sweswi ma nga xiswona ivi ma tirhisiwa tanihi mahlamari ku hundzisa vutitwi byo karhi. Hi tlhele hi va na xikombiso laha xirhangi xa ntsongahato kumbe ntlawa wa 7 wa maviti /xi-/ xi nembeletiwaka eka rivitavito ku vumbarihlamari. Hi ku katsakanya nkanelo lowu wa mahlamari mo pfelela ma huma ka maviti, ku nga vuriwa leswaku mahlamari i timofimi to vumbana tanihileswi eka nkarhi wun'wana ma vumbiwaka hi ku nembeleta swiaki swo karhi swa marito.

4.4.3 Mahlamari mo huma eka maendli

Riendli i xihluvi xa mbulavulo lexi kombisaka leswi nchumu wo karhi wu swi endlaka kumbe nghingiriko lowu endliwaka hi nhlokomhaka exivulweni. Riendli i xiphemu xa mbulavulo lexi kombisaka leswi nchumu wo karhi wu swi endlaka, kumbe leswi wu nga swona. Marhanele (2017: 93) u hlamusela leswaku riendli exivulweni hi rona ri hi kombaka leswaku nhlokomhaka yi endla swin'wana kumbe ri komba leswaku xiendliwa xi endliwa swin'wana. Hi marito man'wana, xihluvi lexi hi xona xi paluxaka mhaka leyi nga eku humeleleni yi endliwaka hi nhlokomhaka ehenhla ka xiendliwa. Mahlamari ma nga vumbiwa ma huma eka maendli hi ku tirhisa tindlela to

© University of Venda

hambanahambana ku fana na leswi humeleleke eka maviti. A hi xiyaxiyeni tindzimana leti landzelaka ku twisisa mhaka leyi ku antswa.

4.4.3.1 Mahlamari mo huma eka misinya ya maendli

Swiphemu swa mahlamari swa vumbiwa swi huma eka misinya ya maendli. Leswi swi humelela loko ku ya tekiwa nsinya wa riendli sweswi wu vaka wu ri xiswona ehandle ko cinca xivumbeko xa wona ivi wu tirhisiwa ku kombisa matitwelo mo karhi ku nga ri leswi riendli ra kona ri vulaka swona hi tolovelo. A hi xiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(9) a. **PROF XIRILO:** *(A n'wi kavanyeta.) Miyela!* U ta kala u ndzi nghenisela Sathana. *(Byi le tintihweni, p.44)*

b. **HOSI:** *Miyelani!* Timbyana ndzi n'wina. *(Mavondzo a ya hakeri, p.33)*

c. **BRENDA:** Ku hava***,*** *fambani! (A vula a thukutherile) (Mahlo ya nkwahle, p.51)*

d. **N'WA-XINGWAVILA**: Ndzi ta ya va hlamusela. *Salani!* (*Mavondzo a ya hakeri, p.10)*

e. **MATODZI RAMBUDA:** *Hatlisa! Hatlisa!* Kanama! Phela pongo ra vona onge se laha xikolweni hi le ka hogo! *(Vadyondzi va namuntlha, p.10)*

Eka swivulwa swa (9a-e) marito 'miyela', 'miyelani', 'fambani', 'salani' na 'hatlisa' i misinya ya maendli naswona eka swivulwa leswi ma tirhile tanihi mahlamari ku humelerisa vutitwi bya swivulavuri. Mhaka leyi yi humeleke ehandle ku lo cinca xivumbeko xa wona naswona leswi ma vulaka swona eka mavulavulelo ma masiku hinkwawo a swi kombi vuxaka na vutitwi lebyi hundzisiweke hi swivulavuri hi nkarhi wa ku ma tirhisa. Ku hambana loku nga kona i ku va ma tirhisiwile na mfungho wa

© University of Venda

xihlamalo ku kombisa ntikelo wa leswi a swi hundzisiwa. Leswi swi kombisa kahle leswaku misinya ya maendli yi nga tirhisiwa tanihi mahlamari ehandle ko ma cinca xivumbeko xa wona.

4.4.3.2 Mahlamari mo huma eka maendli hi ku cinca xiphemu xa le makumu.

Mahlamari a ma vumbiwi ma huma eka misinya ya maendli hi ku cinca xivumbeko xa wona ntsena, ma tlhela ma vumbiwa ma huma eka maendli hi ku cinca xiphemu xa le makumu. Endlelo leri a ri hambana na leri hi ri voneke loko ku vumbiwa mahlamari ma huma eka tinxaka ta maviti. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

(10) a. **NHLENGELETANO:** A n'wi *rihe!* Hi kona a ta khawula. *(Mavondzo a ya hakeri, p.22)*

b. **MAMAYILA:** *(Hi ku kwata)* E-e, Khosa, mina leswi a ndzi nge swi koti leswi! A va fambi Kunene. E-e, a swi ndzi *suki!* … hayi, a swi ndzi *suki!* (Xivoni xa vutomi, p.80)

c. **XITLHANYI:** *(Hi ku hlundzuka)* U nga ndzi *nyangatsi! (Xivoni xa vutomi, p.111)*

d. **MASILO:** A ndzi nga tshembi leswaku u ta veleka tinhloko ta mune, nakona u swi nyanyisa hi tintombi tinharhu to *sasekoo! (Ndzi ta fa ndzi dyile, p.107)*

e. **MATENDLA:** Yoo, ndzi file hi ku *karhaloo! (Matlhari Hansi, p.20)*

Eka xivulwa xa (10a) riendli 'riha' leri vulaka ku humesa xanchumu ku pfala milandzu ri tirhisiwile ku vumba rihlamari *rihe!* Endlelo ro susa xinembeletwana xa xiheteleri eka nsinya wa riendli hi rona ri nga tirhisiwa na le ka xiyimo lexi. Xiheteleri xa riendli 'riha' ku nga /-a/ xi susiwile xi siviwa hi xiheteleri xin'wana /-e/ ku vumba rihlamari hi ndlela leyi landzelaka: *rih- + -e > rihe!* Eka swivulwa swa (10b na c) misinya ya

© University of Venda

maendli ‘suka’ na ‘nyangatsa’ yi tirhile na yona ku tshula mahlamari *suki!* na *nyangatsi!* Eka swivulwa leswi xinembeletwana xa xiheteleri /-a/ xi susiwile ivi xi siviwa hi xa /-i/ lexi teke na xihlamalo ku hundzisa mianakanyo yo karhi hikwalaho marito lama ma vuriwa leswaku i mahlamari. Xivumbeko xa wona xi hi ndlela leyi landzelaka: *suk- + -i! > suki!* na *nyangats- + -i! > nyangatsi!* Loko hi yisa emahlweni, eka swivulwa swa (10d na e), endlelo ro susa xiphemu xo karhi xa nsinya wa riendli ivi xi siviwa hi xin’wana na kona ri tirhile ku vumba mahlamari *sasekoo!* na *karhaloo!* kusuka eka maendli ‘saseka’ na ‘karhala’. Eka maendli lama, xiheteleri xa wona /-a/ xi cinciwile ivi xi siviwa hi xiaki /-oo/ lexi tirhisiwaka na xihlamalo ku tshula mahlamari *sasekoo!* na *karhaloo!* hi xivumbeko lexi landzelaka: *sasek- + -oo! > sasekoo!* na *karhal- + -oo! > karhaloo!* Swivulwa swa (10a-e) i vumbhoni byo tiyisisa leswaku mahlamari ma vumbiwa kusuka eka misinya ya maendli hi ku cincaxiphemu xa le makumu.

4.4.3.3 Mahlamari mo huma eka maendli hi ku vuyelela xiphemu xa riendli.

Mahlamari ma Xitsonga ma nga tlhela ma vumbiwa ma huma eka misinya ya maendli hi ku vuyelela xiphemu xo karhi xa riendli ra kona. Xiphemu lexi vuyelelaka xi nga kumeka emasunguleni kumbe emakumu ka nsinya wa riendli. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka ku twisisa mhaka leyi ku antswa:

(11) a. **ESTER:** *(A ri karhi a mpfikula.)* Yoo, a ndzi tivi ndzi to swi yini ekayoo! Va sungurile ku ndzi *gagangisoo!* Loko ndzi ala, hi loko va lava ku ndzi pfinya! *(Matlhari Hansi, p.49)*

b. **N’WA-MBHOKOTA:** Golele! Golele, u ya kwihi? Vuyoooo! N’wa-Xirhengele na Khahlela va fambile. *Vuyaa! (Mavondzo a ya hakeri, p.39)*

Eka swivulwa swa (11a-b) mahlamari hinkwavo ma vumbiwile kusuka eka maendli hi ku vuyisela xiphemu xo karhi xa riendli ra kona. Eka xivulwa xa (10a) ku

© University of Venda

humelerile timhaka timbirhi loko ku vumbiwa rihlamari kusuka eka nsinya wa riendli. Mhaka yosungula i ku va xiphemu /ga-/ eka nsinya wa riendli ‘gangisa’ leri welaka eka rhavi ra xivangelo xi vuyelerile emasunguleni loko ku vumbiwa rihlamari *gagangisoo!* Kasi mhaka yavumbirhi hileswaku xiheteleri xa nsinya wa riendli gangisa /-a/ xi kumeke xi cinciwa kutani xi siviwa hi xiaki /-oo/ na mfungho wa xihlamalo ku vumba rihlamari leri. Xivumbeko xi hi mukhuva lowu landzelaka: *ga- + -gangis- + -oo! > gagangisoo!* Ku yisa mahlweni, eka xivulwa xa (11b) endlelo ro vuyeleriwa ka xiphemu xo karhi xa nsinya wa riendli hi vona ri tlhela ri tirha ku tshula rihlamari kusuka eka riendli. Eka xiyimo lexi xiphemu xa le makumu eka riendli ‘vuya’ xi kumeke xi vuyelela ku tshula rihlamari *vuyaa!* Xiheteleri xa riendli /-a/ hi xona xi nga vuyelela. Xinembeletwana lexi xi kumeke xi vuyelela kan’we eka nsinya wa riendli ‘vuya’ ku vumba rihlamari *vuyaa!* hi ndlela leyi: *vuya- + -a! > vuyaa!* Ku tirhisiwa ka mbuyelelo lowu na mfungho wa xihlamalo swi endlile leswaku nsinya lowu wa riendli wu hundzuka rihlamari kumbe rito ro hundzisa vutitwi bya muvulavuri.

4.4.3.4 Mahlamari mo huma eka maendli hi ku engetela xiphemu emakumu.

Ku engetela xiphemu xo karhi emakumu eka nsinya wa riendli na swona swa pfuna swinene ku vumba man’wana ma mahlamari ma Xitsonga kusuka eka maendli. Leswi swi humelela loko ku tekiwa nsinya wa riendli leswi wu nga xiswona kutani ku engeteriwa xiphemu xo karhi lexi taka na mfungho wa xihlamalo ku endla riendli ra kona ri hundzuka ku va rihlamari. A xiyeni swivulwa leswi nga laha hansi:

(12) a. **MPHEPHU:** Tsutsumani hi rivilo mi ba huwa kumbe va ta n’wi khoma vanhu lava nge kusuhi. *Hatlisaneee! (Mavondzo a ya hakeri, p.30)*

b. **ESTER:** *(A thava mukhosi.)* Ndzi tshikeni thichara! Yoo, mhanee. Ndzi *lamulelenee! (Matlhari Hansi, p.48)*

© University of Venda

c. **N'WA-MBHOKOTA:** Yo minoo! Ndzi *lovilee! (Mavondzo a ya hakeri, p.1)*

d. **N'WA-XINGWAVILA:** Ri perile va ka Mongwe. Hi ri ri *perilee! (Mavondzo a ya hakeri, p.9)*

Swivulwa swa (12a-c) swi seketela mhaka ya leswaku mahlamari ma Xitsonga ma vumbiwa kusuka eka misinya ya maendli hi ku engetela swiphemu swo karhi emakumu ka nsinya wa riendli ra kona. Loko hi languta eka xivulwa xa (12a) nsinya wa riendli i 'hatlisa' leri kongomisaka eka ku famba munhu a nga nonoki ri hundzukile rihlamari endzhaku ko engeteriwa xiphemu xo karhi emahetelelweni ma rona. Ku engeteriwile xiphemu /-neee!/ lexi loko xi hlanganisiwa na nsinya wa riendli 'hatlisa' swi vumbeke rihlamari *hatlisaneee!* hi ndlela leyi landzelaka: *hatlisa- + -neee! > hatlisaneee!* Eka xivulwa xa (12b) ku humelerile timhaka timbirhi loko ku vumbiwa rihlamari *lamulelenee!* kusuka eka nsinya wa riendli 'lamulela'. Xosungula i ku va ku cinciwile xiheteleri xa riendli /-a/ xi siviwa hi xiaki /-e/. Xavumbirhi i ku va ku engeteriwile xiphemu xa /nee!/. Leswi hinkwaswo swi endlile leswaku rihlamari *lamulelenee!* ri vumbiwa ku huma eka nsinya wa riendli 'lamulela' hi mikhuva lowu: *lamulel- + -e- + -nee! > lamulelenee!* Ku yisa emahlweni, misinya ya maendli 'lovile' na 'perile' hi vona na yona yi tirha ku vumba mahlamari hi ku engetela xiphemu xo karhi eka swivulwa swa (12c na d). Eka misinya leyi ya maendli ku engeteriwile xiaki /-e!/ ku tumbuluxa mahlamari *lovilee!* na *perilee!* Hileswaku xivumbeko xa wona kusuka eka maendli ku yisa eka mahlamari xi hi ndlela leyi: *lovile- + -e! > lovilee!* na *perile- + -e! > perilee!.* Nkanelo lowu nga laha henhla wu tiyisisa mhaka ya leswaku hakunene mahlamari ma vumbiwa ma huma eka misinya ya maendli hi ku engetela xiphemu xo karhi emakumu ka riendli ra kona.

4.4.3.5 Mahlamari mo huma eka maendli ma mpfelelo

Mahlamari ma Xitsonga ma vumbiwa ma huma eka maendli ma mpfelelo. Maendli ma mpfelelo ku kongomisiwa eka maendli lama vumbiwaka ma huma eka maendli

© University of Venda

man'wana hi ku lungelela swilandzi. Werigbelegha na Kwokwo (2019:26) va hlamusela maendli ma mpfelelo va ku: *"A verbal extension is a suffix attached to a verb which substantially changes the meaning and valency of the verb".* Ntshaho lowu wu tiyisisa mhaka ya leswaku maendli ma mpfelelo i maendli lama tumbulukaka loko ku nghenisiwa swilandzi exikarhi ka rimitsu na xitwari xo hetelela ku cinca nhlamuselo ya riendli ra masungulo. Hi marito man'wana, eka maendli ma mpfelelo hilaha swilandzi swa rito swi engeteriwaka eka rimitsu leswi endlaka leswaku ku va na nsinya lowuntshwa wa riendli. Eka Xitsonga, muxaka lowu wa maendli wu tlhela wu tiveka tanihi marhavi ma maendli naswona ma avanyisiwile hi tinxaka leti katsaka; rhavi ra xikongomelo, rhavi ra xitwisiwo, rhavi ra xihlamulano, rhavi ra xivangelo, rhavi ra xidzimelo, rhavi ra xivuyevuye, rhavi ra ntsongahato, rhavi ra xitlhandlulo, rhavi ra xitlhelelo na rhavi ra xikotelo/xiendleko. Man'wana ma mahlamari ma Xitsonga ma tshuriwa kusuka eka man'wana ma tinxaka leti boxiweke laha henhla ta marhavi ya maendli. A hi xiyeni tindzimana leti landzelaka ku dyondzo hi mhaka leyi:

4.4.3.5.1 Rhavi ra xiendleko/xikotelo

Rhavi ra xikotelo kumbe xiendleko ri hi byela leswaku mhaka yo karhi ya endleka kumbe yi nga humelela hi ku olova ku yi tirha. Rhavi leri ri vumbiwa loko ku tirhisiwa swilandzi /-*eka*/ na /-*akaka*/ eka rimitsu ra riendli ku komba leswaku mhaka ya endleka hi ku olova (Marhanele, 2017:106). Maendli lama welaka eka rhavi leri ma nga tirhisiwa ku vumba mahlamari eka Xitsonga. Leswi swi humelela loko ku dlayiwa xiheteleri xa riendli ra kona ivi xi siviwa hi xiphemu xin'wana. A hi xiyaxiyeni eka xivulwa lexi nga laha hansi:

(13) **GOLELE:** Swi nge *endleki! (Mavondzo a ya hakeri, p.24)*

Eka xivulwa xa (13) nsinya wa riendli ra rhavi ra xikotelo kumbe xiendleko 'endleka' ri tirhile ku vumba rihlamari *endleki!* Xiheteleri xa xilandzi xa rhavi /-a/ xi cinciwile xi siviwa hi xiheteleri /-i/ loko ku vumbiwa rihlamari leri hi mukhuva lowu: *endlek- + -i!*

© University of Venda

> *endleki!* Leswi rihlamari leri ri tirheke swona hileswi hambaneke na leswi rhavi ra xikotelo kumbe xiendleko ri vulaka swona. Leswi swi va tano hikuva rihlamari ri tirhile ku hundzisa vutitwi bya muvulavuri ku nga ri ku komba leswaku mhaka ya endleka kumbe yi olovile ku yi tirha.

4.4.3.5.2 Rhavi ra xikongomelo

Rhavi ra xikongomelo i rhavi leri ri kombaka leswaku minchumu yo karhi leyi endliwaka yi endliwa hikwalaho ka xikongomelo xo karhi. Rhavi ra xikongomelo ri vumbiwa hi ku nembeleta xilandzi *-ela* emahetelelweni ma nsinya wa riendli ra kona. Maendli ma rhavi ra xikongomelo na wona ma tirhisiwa ku tshula mahlamari eka Xitsonga. Mhaka leyi yi endleka loko ku susiwa xiheteleri xa nsinya wa riendli ra kona xi siviwa hi xiphemu xo karhi ku vumba rihlamari ra kona. A hi languteni eka swivulwa leswi landzelaka:

(14) a. **MIDLAYI:** Kasi wa ha yimele yini, huma u hi *nyizeloo! (Xivoni xa vutomi, p.87).*

b. **MAGAZA:** *(Hi ku sihalala)* Sweswo a ndzi na mhaka na swona. A ndza ha ku lavi mina. Ndzi *nyizeli! (Xivoni xa vutomi, p.163).*

Eka swivulwa swa (14a na b) nsinya wa riendli ra rhavi ra xikongomelo ‘nyizela’ leri pfelelaka kusuka eka riendli ‘nyiza’ ri tirhile ku tumbuluxa *nyizeloo!* na *nyizeli!* tanihi mahlamari. Xiheteleri xa xilandzi xa nsinya wa riendli /-a/ xi hundzuriwile xi siviwa hi swiphemu /-oo!/ na /-i!/ ku tshula mahlamari lama hi ndlela leyi landzelaka: *nyizel- + -oo! > nyizeloo!* na *nyizel- + -i! > nyizeli!*

4.4.3.5.3 Rhavi ra xitlhelelo

Rhavi ra xitlhelelo i rhavi leri hi byelaka leswaku mhaka yo karhi yi tlhelela eka loyi a yi endleke. Rhavi leri ri vumbiwa hi ku lungelela xirhangi *ti-* eka nsinya wa riendli

© University of Venda

naswona loko xirhangi lexi xi nembeletiwile, nhlamuselo ya leswaku mhaka yo karhi leyi endliweke yi tlhelela eka n'winyi wa yona yi humela erivaleni (Shabangu, 1996:245). Na wona maendli lama welaka eka rhavi leri ma kota ku hundzuriwa ma vumba mahlamari eka Xitsonga. Endlelo ro susa xiheteleri xi siviwa hi xiphemu xin'wana ka ha ri rona leri tirhisiwaka na le ka rhavi leri ku vumba mahlamari. A xiyeni xivulwa lexi landzelaka:

> *(15)* **MPHEPHU:** Hi lavayaaa! Va khome ntambhu. Va ta ya *tisungooo!*
> *(Mavondzo a ya hakeri, p.30)*

Eka xivulwa xa (15) nsinya wa riendli ra rhavi ra xitlhelelo 'tisunga' ri tirhisiwile ku tshula rihlamari *tisungooo!* Endlelo ro cinca xiphemu xo hetelela xa nsinya wa riendli ku siviwa hi xin'wana na le ka rona rhavi leri ri tirhisiwile ku vumba rihlamari. Xiheteleri xa nsinya wa riendli 'tisunga' /-a/ xi cinciwile xi siviwa hi xiphemu /-ooo!/ ku vumba rihlamari *tisungooo!* hi ndlela leyi *tisung-* + *-ooo!* > *tisungooo!* Ku fana ni le ka rhavi ra xikotelo na ra xikongomelo, nhlamuselo leyi humelerisiwaka hirihlamari leri yi hambanile ni leswi rhavi ra xitlhelelo ri vulaka swona. Hi ku katsakanya mahlamari lama vumbiwaka ma huma eka maendli, ku nga vuriwa leswaku endlelo ro susa xiheteleri xa nsinya wa riendli ivi xi siviwa hi xiphemu xin'wana ri tlanga xiave xa nkoka swinene eku vumbiweni ka mahlamari kusuka eka maendli. Ku engetela swiphemu swo karhi eka misinya ya maendli naswona swi voniwile ku ri maendlelo man'wana lama mahlamari ma vumbiwaka hi wona kusuka eka maendli.

4.4.4 Mahlamari mo huma eka maengeteri

Riengeteri i xihluvi xa mbulavulo lexi kongomisaka eka marito lama tirhaka ku engetela swin'wana eka leswi vuriwaka hi riendli exivulweni. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Chirobe (2021:5) loko a ku: Riengeteri tanihi vito ra kona ri engetela xanchumu eka nhlamuselo ya riendli hi tlhelo ra maendlelo, laha timhaka ti humelelaka kona, nkarhi na swin'wana na swin'wana. Marito ma Chirobe ma tiyisisa

© University of Venda

mhaka ya leswaku maengeteri ma tirha ku engetela swin'wana hi tlhelo ra leswi endliwaka hi riendli hi ku kombisa ndhawu laha swi endliwaka kona, nkarhi lowu swi humelelaka hi wona na mikhuva lowu swi endlekeke hi wona. Swiphemu swa maengeteri na swona swa tirha ku vumba mahlamari eka Xitsonga. Leswi swi humelela loko marito lama nga maengeteri ma tekiwa ma tirhisiwa ku hundzisa vutitwi byo karhi. A hi xiyeni tindzimana leti landzelaka ku twisisa mhaka leyi ku antswa.

4.4.4.1 Mahlamari mo huma eka maengeteri ma ndhawu

Maengeteri ma ndhawu i marito lama engetelaka swo karhi eka mhaka leyi vuriwaka hi riendli hi ku komba ndhawu laha swi endlekaka kona. Leswi swi seketeriwa hi Shabangu (1996:384) loko a ku: Maengeteri ma muxaka lowu ma tirha ku komba ndhawu leyi swilo swo karhi swi humelelaka eka yona naswona ma nga va ma ntumbuluko kumbe ma mpfelelo. Mahlamari eka Xitsonga ma nga pfelela ma huma eka maengeteri ma ndhawu. Mhaka leyi yi humelela hi ku tirhisa maendlelo lama yelanaka ni lama humelelaka loko ku vumbiwa mahlamari kusuka eka maviti na maendli. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(15) a. **GOLELE:** Famba *le! (Mavondzo a ya hakeri, p.3)*

b. Xitlhanyi: *(Hi ku xavelela)* A wu yi helo *la! (Xivoni xa vutomi, p.119)*

c. **PROF. XIRILO**: Really! Xana a wu lo vona yini *kwala? (Byi le tintihweni, p.14)*

d. **FOKISI XITLHANGU-XIKHULU:** *(A n'wi faka mpama)* Wa delela wansati ndziwena chona le ndzeni *lee!* U ehleketa leswaku ndzi Mabungele loyi mi nga khuvuta. *(Mahlo ya nkwahle, p.84)*

e. **N'WA-XINGWENYANA:** *Halaa!* U lo tekela eka n'wina. *(Mavondzo a ya hakeri, p.8)*

© University of Venda

f. **ESTER:** *(A ri karhi a mpfikula.)* Yoo, a ndzi tivi na mina a ndzi ya *kwinee!* Rhoko ya mina, ndzi ta nghenisa ku yini *ekayoo! (Matlhari Hansi, p.49)*

Eka swivulwa swa (16a na b), swivulwahava swa riengeteri ra ndhawu ‘le’ na ‘la’ swi tekiwile swi ri leswi swi nga xiswona ku swi tirhisiwa tanihi mahlamari. Xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu ‘le’ xi komba ndhawu ya le kulenyana loko ‘la’ xi komba ndhawu leyi nga kwala kusuhi na muvulavuri. Swivulwahava leswi swa riengeteri eswivulweni leswimbirhi a swi tirhangi ku komba ndhawu kambe swi tirhile na mfungho wa xihlamalo ku hundzisa matitwelo mo karhi hikwalaho swi vuriwa leswaku i mahlamari. Eka xivulwa xa (16b) xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu leri kombaka ndhawu ya laha vanhu kumbe nchumu wo karhi wu nga kona ‘kwala’ na xona xi tekiwile xi ri leswi xi nga xiswona ivi xi tirhisiwa tanihi rihlamari. Ku hambana na swikombiso leswo sungula, hi leswi riengeteri ri tirhisiweke na mfungho wa xivutiso ku komba ntikelo wa matitwelo lama a ma hundzisiwa. Swivulwa swa (16a-c), swi hi lemukisa leswaku riengeteri ra ndhawu ra tirha tanihi rihlamari ehandle ko cinca xivumbeko xa rona. Loko hi ya eka xivulwa xa (16d), xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu ‘le’ xi tlhele xi tirha hi ndlela yin’wana yo hambana na leyo sungula ku vumba rihlamari. Eka xiyimo lexi ku engeteriwile xiphemu /-e!/ eka rona ku vumba rihlamari *lee!* hi ndlela leyi: *le-* + *-e!* > *lee!* Lexi i xikombiso xa leswaku ka engeteriwa swiphemu swo karhi eka maengeteri ma ndhawu ku tshula mahlamari eka Xitsonga. Eka xivulwa xa (16e), riengeteri ro komba vundhawu ‘hala’ na rona ri tirhile ku tumbuluxa rihlamari *halaa!* hi endlelo ro engetela xiphemu xo karhi emakumu ka rona. Xivumbeko xa kona xi humelerile hi mukhuva lowu: *hala-* + *-a!* > *halaa!* Loko hi languta eka xivulwa xa (16f), riengeteri ra ndhawu ra xivutiso ‘kwini?’ na ra mpfelelo ‘ekaya’ ma tirhisiwile ku vumba mahlamari hi ndlela leyi fanaka kumbe ku yelana. Eka riengeteri ra ndhawu ra xivutiso ‘kwini?’ ku susiwile xiphemu /-i?/ xi siviwa hi xiphemu /-ee!/ ku vumba rihlamari *kwinee!* hi mukhuva lowu landzelaka: *kwin-* + *-ee!* > *kwinee!* Kasi loko hi xiyaxiya eka riengeteri ra mpfelelo ‘ekaya’ leri pfelelaka ri huma eka riviti ‘kaya’ ku cinciwile xiheteleri /-a/ xi ya siviwa hi xiphemu /-oo!/ ku vumba rihlamari *ekayoo!* hi ndlela leyi: *ekay-* + *-oo!* > *ekayoo!* Nkanelo lowu

© University of Venda

nga laha henhla na wona i vumbhoni bya leswaku mahlamari ma vumbiwa kusuka eka maengeteri ma ndhawu ma mpfelelo kumbe ma ntumbuluko.

4.4.4.2 Mahlamari mo huma eka maengeteri ma mikhuva

Maengeteri ma mikhuva i marito lama ma kombaka mukhuva kumbe maendlelo lama swilo swo karhi swi humelelaka hayona. Chirobe (2021:7) u seketela mhaka leyi a ku: Maengeteri ma mikhuva ma tlhela ma tiveka hi vito ra maengeteri ma maendlelo, hikwalaho ka leswi ma kombisa ndlela leyi swilo swo karhi swi humulelaka hayona. Muxaka lowu wa maengeteri na wona mikarhi yin'wana ma tirhisiwa ku vumba mahlamari eka Xitsonga. A hi xiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

(17) a. **THANDI:** *(A hefemulela ehenhla)* Wa dyela *hakunene! (Mahlo ya nkwahle, p.2)*

b. **N'WA-MDAKA**: *(Hi ku hlamala a ri karhi a fika ekhorhweni.)* Hyii! I mihlolo ya yini leyi nga ta voniwa hi mina n'wana wa Mdaka wa Nghunyanghunya *kunene! (Vukosi i mberha, p.29-30)*

c. **MAN. MALAYI:** *Sweswoo!* Swi ta n'wi nyika ntlhontlho leswaku a tsakela ntirho wa yena. *(Matlhari Hansi, p.45)*

Eka xivulwa xa (17a) xivulwahava xa riengeteri ra mikhuva 'hakunene' xi tirhisiwile tanihi rihlamari ehandle ko cinca xivumbeko xa rona ku phofula mianakanyo yo karhi. Eka riengeteri leri ku engeteriwile ntsena mfungho wa xihlamalo leswaku ri komba vutitwi lebyi lavaka ku hundzisiwa. Eka xivulwa xa (17b) xivulwahava xa riengeteri ra mikhuva 'kunene' ri tirhile tanihi rihlamari ku fana na leswi endlekeke eka riengeteri 'hakunene'. Eka xivulwa xa (17c) rihlamari *sweswoo!* ri vumbiwile ku hambana na lama nga eka swivulwa swa (17a na b) hambi leswi hinkwawo ma nga maengeteri ma mikhuva. Leri rihlamari ri vumbiwile kusuka eka nsinya wa riengeteri ra mikhuva 'sweswo' hi ku engetela xiphemu xa /-o!/ emakumu ka rona hi ndlela

© University of Venda

leyi: *sweswo- + -o! > sweswoo!* Hi swikombiso leswi ku nga tiyisisiwa leswaku maengeteri ma mikhuva na wona ma tirhisiwa ku vumba mahlamari ku nga va hi ku tirhisa nsinya wa rona ehandle ko cinca xivumbeko kumbe ku engetela xiphemu xo karhi emakumu ka nsinya wa kona.

4.4.4.3 Mahlamari mo huma eka maengeteri ma nkarhi

Maengeteri ma nkarhi i marito lama engetelaka nhlamuselo eka xivulwa hi ku hi byela leswaku xiendlo xo karhi xi endlekile rini, ku ringana nkarhi wo tanihi kwihi ni kangani. Ku fana na maengeteri ma ndhawu na ma mikhuva, maengeteri ma nkarhi ma tirhisiwa ku vumba mahlamari eka Xitsonga. Maendlelo lama humelelaka loko maengeteri ma nkarhi ma tirhisiwa ku vumba mahlamari i man'we na lama hi ma voneke eka maengeteri ma ndhawu kumbe swihluvi leswin'wana swa mbulavulo. A hi xiyaxiyeni eka xivulwa lexi landzelaka:

> *(18)* **MISERY:** *(A ri karhi a helela hi matimba)* Heyi! a ndzi tiendlisi Mhani Joice, ndzi twa ku vava! Yoo, Mhanee! Swi antswa ndzi fa *xikan'wee!* mhanee! Yoo, yoo, yoo *(Xivoni xa vutomi, p.45)*

Eka xivulwa xa (18), xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi 'xikan'we' xi tirhile ku vumba rihlamari hi ku engetela xiphemu xo karhi emakumu ka rona. Xiphemu xa /-e!/ yi engeteriwile eka riengeteri ku vumba rihlamari *xikan'wee!* hi mukhuva lowu: *xikan'we- + -e! > xikan'wee!* Hi ku katsakanya nxopaxopo wa mahlamari lama vumbiwaka ma huma eka maengeteri, ku nga hlamuseriwa leswaku endlelo leri tirhisiweke eka swihluvi swa mbulabulo leswi hundzeke ku vumba mahlamari na le ka maengeteri ka ha tirhisiwa rona.

© University of Venda

4.4.5 Mahlamari mo huma eka masivi

Risivi i xihluvi xa mbulavulo lexi tirhisiwaka ku kombetela munhu kumbe nchumu wo karhi ematshan'wini ya riviti kumbe xivulwa xa riviti. Hakanyingi marito ma muxaka lowu ma tirhisiwa endzhaku ka loko munhu kumbe nchumu wolowo wu boxiwe khale. Marhanele (2017:82) u seketela mhaka leyi loko a ku: Risivi i rito leri kotaka ku yima evundhawini bya riviti ri tlhela ri tirha ntirho wa riviti ra kona. Hi marito man'wana, masivi i marito lama sivaka riviti leri se ri boxiweke kumbe riviti leri nga laviki ku thyiwa vito hi ku kongoma. Eka Xitsonga, masivi ma avanyisiwile hi tinxaka to hambana hi ku landza ntirho wa wona eka mbulavulo ku siva riviti. Tinxaka ta kona ti katsa; masivinene, masivintalo, masivikomba, masivixitlhelelo, masivintikiso, masivintshikelelo na masivi ma vun'winyi (Marhanele na Bila 2016:12). Eka Xitsonga, risivi tanihi xihluvi xa mbulavulo lexi sivaka riviti ra tirhisiwa ku vumba man'wana ma marito lama welaka eka mahlamari. Leswi swi humelela hi ku tirhisa tindlela to hambanahambana. Eka vuxokoxoko lebyi hlengeletiweke, ku kumiwile leswaku masivinene, masivikomba na masivintalo hi tona tinxaka leti khumbekaka loko ku vumbiwa mahlamari kusuka eka masivi. A hi xiyaxiyeni tindzimana leti landzelaka ku dyondza hilaha tin'wana ta tinxaka ta masivi ti tirhisiwaka hakona ku vumba mahlamari.

4.4.5.1 Masivinene

Shabangu (1996:306) u hlamusela masivinene tanihi marito lama thyaka xanchumu handle ko hlamusela kumbe ku nyika swihlawulekisi swa nchumu wa kona. Marito ma muxaka lowu na wona mikarhi yin'wana ma tirhisiwa ku tshula mahlamari eka Xitsonga. Hi xitalo, mhaka leyi yi humelelaka a yi hambanangi na leyi hi yi voneke yi endleka eka swihluvi leswin'wana swa mbulavulo. Na le ka wona masivinene, mahlamari ma vumbiwa hi ku susa xiphemu xo karhi eka risivi ra kona xi siviwa hi xin'wana. A hi xiyeni hilaha mahlamari ma vumbiwaka hakona eka tinxaka to hambana ta mahlamari.

© University of Venda

4.4.5.1.1 Mahlamari mo huma eka misinya ya masivinene sweswi ya nga tshamisa swona

Mikarhi yin'wana mahlamari ya vumbiwa hi ku tirhisa misinya ya masivinene. Mahlamari ma kona ma yelana na leswi humelelaka eka swihluvi swin'wana laha ma vumbiwa hi ku teka nsinya wa risivinene sweswi wu nga xiswona wu tirhisiwa na mfungho wa xihlamalo emakumu ivi wu hundzuka rihlamari. A hi xiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(19) a. **XITLHANYI:** *(Hi ku hlundzuka)* Loko a ndzi nga lo kho, ndzi yima hi milenge ndzi ku phandela ntirhonyana lowu wa vubalana a wu ta va u ri kwihi namuntlha lovha *ndziwena! (Xivoni xa vutomi, p.111)*

b. **BRENDA:** A nga ndzi hembeli *mina!* A nga ndzi hembeli *mina!* Hi swona swi nga n'wi endla leswaku ... *(Mahlo ya nkwahle, p.52)*

c. **MIDLAYI:** Miyela kunene na *wena!* (Xivoni xa vutomi, p.87)

Eka xivulwa xa (19a), nsinya wa risivinene 'ndziwena' wu tekiwile sweswi wu nga xiswona wu tirhisiwa na mfungho wa xihlamalo ku tirha tanihi rihlamari ku humesela matitwelo mo karhi. Risivinene ra muxaka lowu hi xitalo ri tirhisiwa ku sandza kumbe ku tekela un'wana ehansi, leswi na swona swi nga voniwaka ku ri vutitwi lebyi munhu a nga byi hundziselaka eka munhu un'wana hi ku tirhisa mahlamari man'wana. Eka xivulwa xa (19b na c), masivinene 'mina' na 'wena' lama sivaka maviti lama welaka eka ntlawa wa 1 na wona ma tekiwile leswi ma nga xiswona na xihlamalo ehandle ko cinca xivumbeko xa wona ma tirhisiwa tanihi mahlamari.

4.4.5.1.2 Mahlamari mo huma eka masivinene hi ku cinca letere ra le makumu

Masivinene ma nga tlhela ma tirha ku vumba mahlamari hi ku cinca letere ra le makumu ra risivi ra kona. Mahlamari ma kona ma vumbiwa loko ku cinciwa letere

© University of Venda

ra le makumu ri siviwa hi xi xiphemu xo karhi leri endlaka leswaku risivi ra kona ri teka xivumbeko xa rihlamari. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(20) a. **MISERY:** *(A ri karhi a vumbuluka etiransini)* Yoo, ndzi tidlele *mino!*

(Xivoni xa vutomi, p.44)

b. **XIKWENI:** Ndzi ri *wenoo! (Vukosi i mberha, p.25)*

c. **MISERY:** *(A ri karhi a vumbuluka etiransini)* Yoo, vana va mina vo fa ni mafurha ya *vonoo! (Xivoni xa vutomi, p.44)*

d. **MIDLAYI:** *(Hi ku n'wi tekela hansi)* Hi ri masiku lawa ku tirha xidemokirasi papoo; vana ni vatswari va bula xin'wana ni xin'wana swin'we *n'winooo! (Xivoni xa vutomi, p.71)*

e. **PROF. XIRILO:** Yooo, movha wa *minooo!* (Byi le tintihweni, p.30)

Swivulwa swa (20a-e) swi tirhile tanihi vufakazi byo seketela leswaku mahlamari eka Xitsonga ma tumbuluxiwa kusuka eka masivinene hi ku cinca letere ra le makumu eka risivi ra kona. Eka xivulwa xa (20a), rihlamari *mino!* ri vumbiwile kusuka eka risivinene 'mina'. Endlelo ro cinca xiheteleri xa nsinya wa risivi ra kona ku pfariwa hi xiphemu xin'wana loko ri tirhisiwile na le ka xiyimo lexi. Xiheteleri xa risivinene 'mina' /-a/ xi siviwile hi xiphemu xa /-o!/ ku vumba rihlamari *mino!* hi ndlela leyi: *min- + -o! > mino!* Eka swivulwa xa (b na c), masivinene 'wena' na 'vona' na wona ma tirhile ku tshula mahlamari *wenoo!* na *vonoo!* hi ndlela yo fana na leyi tirheke eka xivulwa xa (20a). Ku hambana loku nga kona hileswi eka swivulwa xa (20b na c) xiheteleri /-a/ xa masivinene xi nga siviwa hi xiphemu /-oo!/ hi mikhuva lowu landzelaka: *wen- + -oo! > wenoo!* na *von- + -oo! > vonoo!* Endlelo ro cinca xiheteleri xa nsinya wa risivinene hi xiphemu xintshwa ku tumbuluxa mahlamari ri tlhela ri humelela eka swivulwa swa (20d na e). Eka swivulwa leswi xiheteleri /-a/ xa misinya ya masivinene 'n'wina' na 'mina' xi siviwile hi xiphemu /-ooo!/ ku tumbuluxa mahlamari *n'winooo!* na *minooo!* Kutani xivumbeko xa wona xi hi mukhuva lowu: *n'win- + -ooo! > n'winooo!* na *min- + -ooo! > minooo!* Vuxokoxoko lebyi kaneriweke

© University of Venda

laha henhla byi tiyisisa ntikelo wa leswaku mahlamari ma Xitsonga ma vumbiwa hi ku tirhisa masivinene hi ku cinca letere ra le mahetelelweni ri siviwa hi xiphemu lexi vumbiwaka hi xihlamalo na xitwari xa mpfuleko wa khoswa [o] lexi nga vuyelelaka kambirhi kumbe kanharhu.

4.4.5.1.3 Mahlamari mo huma eka masivinene hi ku engetela xiphemu xo karhi emakumu

Endlelo ro engetela xiphemu xo karhi emakumu ra tirha ku vumba mahlamari kusuka eka masivinene. Eka endlelo leri, nsinya wa risivinene wu tekiwa leswi wu nga xiswona kutani wu engeteriwa xiphemu xo karhi emakumu ka wona ku tshula rihlamari lerintshwa. A hi xiyeni xivulwa lexi landzelaka:

> *(21)* **KHOMAXANDLA:** *(A karihile na yena.)* Mi nga tiendli n'wina laha rhenkeni leyi. Leyi yi ri *minawee! (Ndzi ta fa ndzi dyile, p.15)*

Eka xivulwa xa (21), nsinya wa risivinene 'mina' wu tekiwile leswi wu nga xiswona kutani ku engeteriwa xiphemu 'wee!' ku ta vumba rihlamari ra mpfelelo ra mapeletwana manharhu *minawee!* hi ndlela leyi: *mina- + -wee! > minawee!* Endlelo ra muxaka lowu na rona ri nga bumabumeriwa tanihi lerinene eku vumbeni ka mahlamari mantshwa eka Xitsonga.

4.4.5.2 Masivikomba

Masivikomba i masivi lama tirhisiwaka ku kombetela eka nchumu wo karhi hi ku kombisa xiyimo xa nchumu wa kona tanihi lexi nga ekusuhi, ekule kumbe nkarhi. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Marhanele na Bila (2016:598) loko va ku: Masivikomba ma komba vukule bya nchumu wo karhi mayelana na muvulavuri. Masivikomba ma avanyisiwile hi tindhawu ta mune ku nga ndhawu yo sungula, ndhawu ya vumbirhi, ndhawu ya vunharhu na ndhawu ya vumune hi ku landza laha ku nga na xivulavuri

© University of Venda

na muyingiseri kumbe mianakanyo. Masivi ma muxaka lowu na wona ma tirhisiwa ku vumba mahlamari eka Xitsonga. Mhaka ya muxaka lowu, yi humelela eka marito man'wana lama welaka eka tinxaka leti boxiweke laha henhla. A hi xiyaxiyeni eka tindzima leti landzelaka ku twisisa mhaka leyi ku antswa:

4.4.5.2.1 Mahlamari mo huma eka misinya ya masivikomba

Ku yelana na masivinene, misinya ya masivikomba ya tirhisiwa ku vumba mahlamari kumbe swiphemu swa ririmi leri tirhaka ku kombisa matitwelo mo karhi. Na le ka masivikomba, swiphemu swo humelerisa matitwelo swi vumbiwa loko ku tekiwa nsinya wa risivi ra kona ehandle ko cinca xivumbeko xa rona. Mhaka leyi yi humelela eka tinxaka to hambana ta masivikomba ma Xitsonga. A hi voneni swivulwa leswi landzelaka:

(i) Ndhawu yo sungula

(22) a. **SUKANI:** O, Prof! *(A n'wi tswontswa.)* Hi wena munhu *loyi! (Byi le tintihweni, p.11).*

b. **N'WA-XINGWENYANA:** Wena leswi u nga tshama u yiva nyama ya ka Mugiva u bebula hi dzhovo u karhi u byeriwa hi mani? Khamba *leri! (Mavondzo a ya hakeri, p.4).*

c. **N'WA-XIHAJA:** Wena Mbhalavurhena u mbyana man'! Hi tisile vana va hina exikolweni leswaku va ta dyondza, se wena u kume swo huha hi swona! Thu, mbyana *leyi! (Matlhari Hansi, p.59).*

d. **CHINGISA:** Munhu o kholwa na le xikolweni xinene *lexi! (Xivoni xa vutomi, p.158)*.

Masivikoma ma ndhawu yo sungula lama tirhaka ku siva maviti lama welaka eka mitlawa yo hambana ma tirhisiwa eka Xitsonga ku yimela mahlamari. Leswi swi

© University of Venda

humelela loko ku tekiwa risivikomba ra kona ri tirhisiwa na xihlamalo ku komba ntikelo wa matitwelo lama hundzisiwaka. Eka swivulwa swa (22a-d), masivikomba ma ndhawu yo sungula ‘loyi’, ‘leri’, ‘leyi’ na ‘lexi’ ma tirhile tanihi mahlamari ku humelerisa mianakanyo ya xivulavuri ehandle ko cinca xivumbeko xa wona. Ku fana na le ka swin’wana swihluvi swa mbulavulo, ma lo hikahatiwa hi mfungho wa xihlamalo ku komba ntikelo wa vutitwi lebyi a byi hundzisiwa.

(ii) Ndhawu ya vunharhu

(23) a. **MBEWULANI:** Wansati *luya!* Futhi u na xivindzi xo hundza na xa socha. *(Mahlo ya nkwahle, p.37).*

b. **VONANI:** *Yaluya!* U salasala ntombi ya wena hi le ndzhaku. *(Vadyondzi va namuntlha, p.13).*

c. **XiHONGONYI:** Xi nga ha ku vuyi la! A hi n’wana xilo *lexiya! (Matlhari Hansi, p.82).*

Masivikomba ma ndhawu ya vunharhu na wona ma tirha tanihi mahlamari eka Xitsonga. Na le ka rona rixaka leri, swi humelela loko ku tekiwa risivikomba ra kona ri tirhisiwa na mfungho wa xihlamalo ku kombisa vutitwi byo karhi. Eka swivulwa swa (23a na b), masivikoma ‘luya’ na ‘yaluya’ lama welaka eka ntlawa wa 1 ma tirhile tanihi mahlamari ehandle ko cinca xivumbeko xa wona. Risivikomba ra ndhawu ya vunharhu ri tlhela ri kumeka ri siva maviti lama welaka eka ntlawa wa 7 ‘yaluya’ eka xivulwa xa (23c) ri tirhisiwile ku hundzisa vutitwi byo karhi hikwalaho ri vuriwa rihlamari. Vuxokoxoxo lebyi mayelana na masivikoma ma ndhawu yo sungula na ndhawu ya vunharhu byi seketela leswaku hakunene masivikomba ma tirha tanihi mahlamari eka Xitsonga ehandle ko cinca xivumbeko xa wona.

© University of Venda

4.4.5.2.2 Mahlamari mo huma eka masivikomba hi ku engetela kumbe ku vuyelela xiphemu xa le makumu

Ku engetela xiphemu xo karhi emakumu ka nsinya wa rivisikomba naswona swa tirhisiwa ku vumba mahlamari eka Xitsonga. Maendlelo ma muxaka lowu ma humelela loko ku tekiwa nsinya wa risivikomba ivi ku engeteriwa xiphemu xo karhi eka wona kutani ku huma rihlamari leri vavulavuri va nga ri tirhisaka ku hundzisa vutitwi byo karhi. Ku twisisa ku antswa hi mhaka leyi a hi xiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

(24) a. **GWAYIGWAYI:** *(le handle a ri ni vanghana.)* Xihongonyi hi *luyaa!*

Ndza tshemba u ta va a swi twile leswi hi nga n'wi byela swona matolo. *(Matlhari Hansi, p.18)*

b. **VAAKI VA MUSWANAME:** A hi n'wi landzeni! Hi *luyaaa! (Mavondzo a ya hakeri, p.39)*

c. **N'WA-XINGWENYANA:** Ndzi dlawile mhanee! Vava Masaswivona a nga vuyi a ta ndzi lamulela nyimpi *leyoo! (Mavondzo a ya hakeri, p.4)*

d. **MPHEPHU:** Hi *lavayaaa!* Va khome ntambhu. *(Mavondzo a ya hakeri, p.30)*

Eka swivulwa swa (24a na b), risivikomba ra ndhawu ya vunharhu 'luya' ri tirhile ku tumbuluxa mahlamari *luyaa!* na *luyaaa!* hi endlelo ro engetela kumbe ku vuyelela xiphemu xa le mahetelelweni. Eka xivulwa xa (24a) xiheteleri xa risivikomba /-a/ xi vuyelerile kan'we ku vumba rihlamari *luyaa.* Xivumbeko xa kona xi hi ndlela leyi: luya + -a! > *luyaa!* asi eka xivulwa xa (24b) xiheteleri /-a/ xi vuyelerile kambirhi loko ku tshuriwa rihlamari *luyaaa!* Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *luya + -aa! > luyaaa!* Eka xivulwa xa (24c), risivikomba ra ndhawu ya vumbirhi 'leyo' ri vuyelele xiheteleri xa rona ku vumba rihlamari *leyoo!* Xivumbeko xa rihlamari leri xi endleke hi mukhuva lowu: leyo + -o! > *leyoo!* Eka xivulwa xa (24d), 'lahaya' tanihi risivikomba ri tirhile ku

© University of Venda

vumba rihlamari *lavayaaa!* hi ku vuyelela xiheteleri xa rona kambirhi. Hileswaku xivumbeko xa kona xi hi mukhuva lowu: lavaya + -aa! > *lavayaa!*

4.4.5.3 Masivintalo

Masivintalo i muxaka wa masivi lama tirhaka ku komba nhlayo kumbe ntlawa wa swilo leswi nga pimiwiki. Hi marito man'wana, masivintalo ma siva maviti eka mbulavulo hi ku kombisa ntalo wa swilo swo karhi. Mahlamari man'wana ma vumbiwa ma huma eka masivintalo hi xikongomelo xo lava ku hundzisa vutitwi byo karhi. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(25) a. **PROF. XIRILO:** U ta teka lembe *hinkwaro!* (Byi le tintihweni, p.6)

b. **XILUVA:** Kasi wo ka u nga voni van'wana vanhwanyana laha xikolweni u ngo ndzi sala endzhaku masiku *hinkwawo? (Vadyondzi va namuntlha, p.8)*

Eka xivulwa xa (25a), risivintalo 'hinkwaro' leri sivaka maviti lama welaka eka ntlawa wa 5 ri tirhile tanihi rihlamari. Leswi swi kotekile ehandle ko va ri cinciwile xivumbeko xa rona. Mfungho wa xihlamalo wu tirhisiwile na rona ku komba ntikelo wa mitlhaveko leyi ri yi hundzisaka. Eka xivulwa xa (25b), risivintalo 'hinkwawo' na rona ri tekiwile sweswi ri nga xiswona ivi ri tirha tanihi rihlamari. Rona ri tirhisiwile na mfungho wa xivutiso ku komba leswaku a ri nga sivi swin'wana kambe a ri hundzisa matitwelo mo karhi. Hi ku angarhela, ku nga kombisiwa leswaku nxopaxopo lowu wa masivintalo na wona i vumbhoni byo tiyisisa leswaku marito ma muxaka lowu ma tirhisiwa eka swiyimo swin'wana tanihi mahlamari.

4.4.6 Mahlamari mo huma eka swiaki swo komba ku vutisa

Swiaki swo komba ku vutisa i rito kumbe xivumbeko xa xivulwa lexi tirhisiwaka ku vutisa swivutiso swo karhi, ku hambana na marito lama kombaka xitiviso, xileriso na

© University of Venda

swin'wana. Leswi swi seketeriwa hi Ginzburg na Sag (2000:453) loko va ku*: Interrogative constructions are the linguistic forms by which questions are expressed and may be used in both direct questions and in indirect questions.* Ntshaho lowu wu paluxa leswaku swiaki swo komba ku vutisa i swiphemu swa ririmi leswi tirhisiwaka ku komba ndlela leyi swivutiso swi paluxiwaka ha yona naswona swi nga tirhisiwa eka ku vutisa swivutiso swo kongoma kumbe swivutiso leswi nga kongomiki. Hi marito man'wana, swiaki swo komba ku vutisa swi tirhisiwa ku vutisa swivutiso leswi eka swona ku komberiwaka vuxokoxoko byo karhi. Swiaki swo komba ku vutisa na swona swi nga tirhisiwa tanihi mahlamari eka Xitsonga. Ku ya hi Putra (2020) na Ameka (2009) wun'wana wa ntirhokulu wa mahlamari i ku kombisa mitlhaveko yo karhi leyi xivulavuri xi lavaka ku koka rinoko kumbe ku koxa swo karhi eka muyingiseri. Hi ku pfuniwa hi marito lama, ku nga kombisiwa leswaku ku va swiaki swo komba ku vutisa swi tirhisiwa tanihi mahlamari a hi mhaka leyi hlamarisaka hikuva ku koka rinoka kumbe ku koxa swo karhi eka munhu un'wana swi tala ku humelela hi ndlela yo vutisa. Swiaki swa muxaka lowu loko swi tirhisiwa tanihi mahlamari swi ta hi ndlela ya swivutiso leswi nga kongoma. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka ku twisisa mhaka leyi hi vuenti:

(26) a. **MAMABOLO:** *(A hlamarile) Mani? (Byi le tintihweni, p.37)*

b. **ZAMULELE:** Mali *muni?* (*Mavondzo a ya hakeri, p.12)*

c. **NTSAKO:** *(A chava)* U ri *yini? (Vadyondzi va namuntlha, p.136)*

Eka xivulwa xa (26a) xiaki xa risivi ro vutisa *mani?* lexi welaka eka ntlawa wa 1 wa maviti xi tirhile tanihi rihlamari ku humelerisa vutitwi byo karhi. Eka mavulavulelo ma masiku hinkwawo, xiaki lexi xi tirhisiwa ku vutisa hi munhu wo karhi, kambe eka xivulwa xa (26a) xi tirhile tanihi rihlamari ku nga ri ngopfu ku vutisa swo karhi kambe ku ri ku hundzisa matitwelo. Eka xivulwa xa (26b) *muni?* i xiaki xa ribumabumeri ro vutisa. Eka xivulwa lexi a xi tirhanga ku vutisa swo karhi, xi tirhile ku hundzisa matitwelo mo karhi hikwalaho xi vuriwa leswaku i rihlamari. Eka xivulwa xa (26c), *yini?* tanihi xiaki lexi tirhisiwaka ku vutisa hi minchumu yo karhi na xona xi tirhile

© University of Venda

tanihi rihlamari. Hi ku angarhela, swiaki swo komba ku vutisa *mani? muni?* na *yini?* leswi tirhisiwaka ku vutisa swo karhi eka swiyimo swo hambanahambana swi tlhela swi tirha tanihi mahlamari eka Xitsonga. Ku va swiaki leswi swi tirha na mfungho wa xivutiso na swona swi tlanga xiave xa nkoka tanihi leswi mfungho lowu wu tirhisiwaka ku kombisa mahlamari eka Xitsonga.

4.4.7 Mahlamari mo huma ka switwananisi

Switwananisi swi hlamuseriwa tanihi swiphemu leswitsongo leswi tirhaka ku twananisa marito mambirhi exivulweni. Leswi swi seketeriwa hi Marhanele (2017:143) loko a ku: “Switwananisi i swiaki leswi kombaka ntlawa wa riviti na vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka rona na swihluvi swa mbulavulo swin’wana exivulweni”. Madlome na Hlungwani (2022:10) va seketela leswi nga vuriwa hi Marhanele loko va ku: *Concords are parts of sentences which are used to harmonise parts of a particular sentence.* Mitshaho leyi yi paluxa leswaku switwananisi eka ntivoririmi ku kongomisiwa eka timofimi kumbe swiphemu swa marito leswi swi tirhisiwaka ku twananisa swihluvi swa mbulavulo exivulweni. Hi marito man’wana, ku va xivulwa xi va xo twala no amukeleka, switwananisi swi fanele ku tirhisiwa hi ndlela leyinene. Eka Xitsonga ku na tinxaka to hambanahambana ta switwananisi leswi fambelanaka na mitlawa ya maviti ya swona. Tinxaka ta kona ti katsa; xitwananisi xa nhlokomhaka, xitwananisi xa xiendliwa, xitwananisi xa rihlawuri, xitwananisi xa rifuwi, na xitwananisi xa riengetelo. Swin’wana swa switwananisi leswi boxiweke laha henhla swa tirhisiwa eka mbulavulo ku vumba mahlamari kumbe swiphemu swo humelerisa vutitwi byo karhi. Mhaka leyi yi humelela hi tindlela timbirhi, ku nga ku va xitwananisi xi tirhisiwa ehandle ko cinca xivumbeko na ku va ku engeteriwa xiphemu xo karhi eka xitwananisi ku tshula rihlamari. A hi xiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(27) a. **DUDU:** Hambi ho va rhamba va nge *ti! (Matlhari Hansi, p.68).*

© University of Venda

b. **ESTER:** *(A nga ha lavi ku tshika) A,* Gwayigwayi, a wu yiminyana *ka!* Yima ndzi koka kan'we ntsena *ka! (Matlhari Hansi, p.18)*

c. **JEAN:** *Xi! (Byi le tintihweni, p.55)*

d. **SUKANI:** *(A ri teka hi ku hlamalanyana.) Xii!* va ri yini? … O, i Mugqhivela lowu hi ya ka ka wona. *(Byi le tintihweni, p.11)*

e. **JOYCE na THANDI:** *Xoo! (Mahlo ya nkwahle, p.65)*

Eka xivulwa xa (27a), xitwananisi xa nhlokomhaka kumbe xiendliwa lexi welaka eka ntlawa wa 10 wa maviti 'ti' xi tirhisiwile na mfungho wa xihlamalo ku va *ti!* ku hundzuka rihlamari. Eka xivulwa (27b), xitwananasi xa ribumabumeri ra rifuwi lexi welaka eka mitlawa wa 16, 17 na 18 ya maviti 'ka' na xona xa tirhisiwa tanihi rihlamari eka Xitsonga. Leswi swi humelele loko xi tekisiwa leswi xi nga xiswona ivi ku nembeletiwa mfungho wa xihlamalo ku vumba rihlamari *ka!* leri xivulavuri xi nga ri tirhisaka eka mbulavulo ku hundzisa mianakanyo yo karhi. Xitwananisi xa nhlokomhaka kumbe xiendliwa 'xi' lexi xi tirhaka tanihi xirhangi xa maviti ma ntlawa wa 7 na xona xi tlhela xi tirhisiwa eka swivulwa swa (27c na d) ku tshula mahlamari. Eka xivulwa xa (27c) xi tirhisiwile ku fana na leswi nga humelela eka swivulwa swa (27a na b). Eka xivulwa xa (27d) ku engeteriwile xiaki /-i!/ eka xitwananisi 'xi' ku vumba rihlamari *xii!* hi mikhuva lowu: *xi - + -i! > xii!* Eka xivulwa xa (27e), xitwananisi xa ribumabumeri 'xo' xi tirhile na xona ku vumba rihlamari. Leswi swi endlekile loko ku engeteriwile xiphemu /-o!/ eka xona ku vumba *xoo!* tanihi rihlamari hi ndlela leyi landzelaka: *xo- + -o! >xoo!* Hi ku angarhela, switwananisi swa Xitsonga na swona swa tirhisiwa ku vumba mahlamari hi ku lungelela mfungho wa xihlamalo na ku engetela xiphemu xo karhi eka xitwananisi xa kona.

4.4.8 Mahlamari mo huma eka swiaki swo komba ntshikilelo

Swiaki swa ntshikelelo ku kongomisiwa eka swiaki leswi tirhisiwaka ku kombisa ntshikilelo eka timhaka to karhi. Swiaki swa muxaka lowu swi tirhisiwa ku kombisa ntshikilelo hi xikongomelo xo lava ku komba ntiyiso wa mhaka yo karhi. Swiaki leswi

© University of Venda

na swona eka mikarhi yin'wana swa tirhisiwa tanihi mahlamari eka Xitsonga. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

(28) a. **THANDI:** *(A hlundzukile)* Kasi mi nga to ndzi karihela ndzi lo mi onhela yini? Kumbe xi kona lexi mi ndzi hlolelaka xona *man! (Mahlo ya nkwahle, p.4)*

b. **N'WA-MBHOKOTA:** A wu voni *ke! (Mavondzo a ya hakeri, p.18)*

c. **KHETANI:** A wu swi voni leswaku i bava *naa?* Famba u ya va hlanganisa phela. *(Vukosi i mberha, p.28)*

Eka swivulwa swa (28a-c) swiaki swa ntshikilelo 'man!', 'ke!' na 'naa?' swi tirhile tanihi mahlamari ku hundzisa mianakanyo ya xivulavuri. Mhaka leyi yi humelele ehandle ko va swiaki leswi swi cinca xivumbeko xa swona. Ntshikilelo lowu hi xitalo swi wu kombaka loko swi tshuka swi tirhisiwile eka mbulavulo a wu humelelanga eka swivulwa leswi nga laha henhla, kambe swilo humelerisa mitlhaveko yo karhi ya xivulavuri.

4.4.9 Mahlamari mo huma eka nkatsaniso wa marito

Mahlamari mo huma eka nkatsaniso wa marito wu nga hlamuseriwa tanihi ku hlanganisiwa ka marito mambirhi lama tshunxekeke ivi ma tirhisiwa ku hundzisa matitwelo mo karhi. Endlelo ra muxaka lowu ri hambanile swinene na leri tirhisiwaka loko ku vumbiwa rivitinkatsano. Loko ku vumbiwa rivitinkatsano, marito lama hlanganisiwaka ma hundzuka rito rin'we leri nga kombaka kumbe ku nga kombi vuxaka bya tinhlamuselo na marito lama ri tshuriweke ri huma ka wona. Kasi loko ku ri eka xiyimo xa mahlamari, marito ma kona ma tama ma ha ri mambirhi a ma hlanganisiwi ku va rito rin'we. Loko swi ta eka nhlamuselo, a ri kombi vuxaka byo karhi ehandle ko hundzisa matitwelo ma xivulavuri tanihi leswi a ku tirhisiweni ka wona ma nga hundzuka rihlamari. Eka endlelo ra muxaka lowu, marito ma kona ma

© University of Venda

nga wela eka swihluvi swa mbulavulo swo hambana. A hi languteni eka swivulwa leswi landzelaka ku twisisa mhaka leyi hi xiheri:

(29) a. **MAFANATO:** *Yo mananoo*, ndzi ta nghena kwihi mina! *(Ndzi ta fa ndzi dyile, p.131)*

b. **XILUVA:** *Heyi munghana!* Jimmy i wa mina hambi ko ba lexi dumaka. *(Vadyondzi va namuntlha, p.31)*

c. **VUTOMI:** *Heyi wena***,** swilo swi swi bihile. *(Ndzi ta fa ndzi dyile, p.91)*

d. **JACK:** *Miyela man!* U tshika ku ndzi mamisa rintiho. *(Mahlo ya nkwahle, p.5)*

e. **MHLANGANISI:** *Hayi mani,* swa mina a swi lunghi, ndzi ta foyinela Gezana sweswi. *(Ndzi ta fa ndzi dyile, p.57)*

Eka xivulwa xa (29a) rihlamari *yo mananoo* ri vumbiwile hi nkatsaniso wa swiphemu swimbirhi ’yo’ na ’mananoo’. Xiphemu xa ‘yo’ i xitwananisi xa ribumabumeri loko ‘mananoo’ ku ri xivulwahava xa rihlamari leri davukaka ri huma eka riviti manana. Eka xivulwa xa (29b) hi kuma rihlamari *heyi munghana!* leri vumbiweke hi ku hlanganisa rihlamari ‘heyi’ na riviti ‘munghana’. Rihlamari *heyi wena*, eka xivulwa xa (29c) ri vumbiwile hi ku katsanisa rihlamari ‘heyi’ na risivinene ‘wena’. Loko ku ri eka xivulwa xa (29d) rihlamari *miyela man!* rona ri tshuriwile hi ku katsanisiwa ka nsinya wa riendli ‘miyela’ na xiaki xa ntshikelelo ‘man!’. Eka xivulwa xo hetelela xa (29e), nhlanganiso wa rihlamari ‘hayi’ na xiaki xo komba ku vutisa ‘mani’ swi vumbile xivulwahava xa rihlamari *hayi mani.* Mahlamari lama vumbiweke hi endlelo leri xopaxopiweke laha henhla a ma na vuxaka byo karhi bya tinhlamuselo na swiphemu leswi kombisiweke leswaku hi swona swi nga hlanganisiwa ku ma vumba ehandle ko hundzisa vutitwi bya xivulavuri. Xin’wana xi nga vuriwaka hi endlelo leri xopaxopiweke laha henhla ro tshula mahlamari hileswaku laha mahlamari ma kona loko ma hikahatiwa hi mfungho wo xihlamalo ku fana ni le ka swikombiso swa (29b

© University of Venda

na d) hi lama ma nga tiyimela hi woxe a ma tirhi na swiphemu leswin'wana swa xivulwa. Kasi lama hikahatiweke hi mfungho wa hefemulo, ma kumeka ma tirha na swiphemu leswin'wana swa xivulwa. Xohetelela, endlelo leri ri nga vuriwa leswaku rinene tanihi leswi ri kumekaka ri tirhisa marito lama se ma nga kona ku tshula swiphemu swo hundzisa vutitwi eka Xitsonga.

4.5 Mahlamari lama nga lombiwa kusuka eka tindzimi tin'wana.

Marito mo lomba ku kongomisiwa eka marito lama tumbulukaka kusuka eka tindzimi tin'wana. Xivangelokulu xo lomba marito i ku pfala vangwa leri kumekaka ri ri kona ra mpfumaleko wa marito hi ku kongomisa eka swilo swo karhi. Ririmi ri kumeka ri lomba marito ku nga ri leswaku xiyimo xa rona xi le hansi loko ri pimanisiwa na tin'wana, kambe ku ri hi xivangelo xa ndlandlamuko wa swilo swintshwa leswi eka ndhavuko na mitolovelo ya ririmi leri lombaka swi nga riki kona. Zapata (2007:9) u seketela mhaka leyi hi mikhuva lowu:

> *Borrowing is the process whereby new words are formed by adopting words from other languages together with the concepts or ideas they stand for to the host language. The pronunciation and morphology of the borrowings (borrowed terms or loanwords) are adapted to the phonology and morphology of the host language (i.e., the language which adopts the terms).*

Ntshaho lowu wu seketela mhaka ya leswaku marito mo lomba ku kongomisiwa eka marito lama ririmi ro karhi ri ma tekaka kusuka eka tindzimi tin'wana. Ku tlhela ku kombisiwa leswaku matwariselo na xivumbeko xa marito lama lombiweke kumbe marito mo lomba xa cinciwa ku ya hi fonoloji na mofoloji ya ririmi leri amukelaka marito. Mojela (2010:701) u andlala swivangelo na mbuyelo wa kona lowu humelelaka loko ririmi ri lomba marito eka tindzimi tin'wana hi ndlela leyi:

© University of Venda

> *When people of varied cultures come into contact, they have many things to share and these result in the process of foreign acquisition and an extensive increase in vocabulary. An increase in vocabulary is at the same time accompanied by an increase in meaning.*

Eka ntshaho lowu nga laha henhla, Mojela (2010:701) u hlamusela leswaku loko vanhu va mindhavuko yo hambana va hlangana, va na swilo swo tala swo avelana naswona leswi swi endla leswaku ku va na endlelo ro kuma marito ma le handle swi va na ku andza lokukulu eka ntivomarito. Ku engeteleka ka ntivomarito hi nkarhi lowu fanaka swi fambisana ni ku engeteleka ka tinhlamuselo ta marito ma kona. Hi marito man'wana, ku kumiwa ka marito hi endlelo ro lomba i ku amukeriwa ka swilo swa ririmi na mindhavuko ya tindzimi tin'wana ku tirhisiwa eka ririmi leri lombaka. Ku lomba marito swi tlhela swi pfuna ku hlayisa ririmi eka nhluvukiso wa swilo swintshwa swo hambana swa vutomi ku fana na, theminoloji ya sayense na thekinoloji. Eka Xitsonga, ku na tinxakakulu timbirhi ta malombelo ma marito ku nga ntundzo na ntekelelo. Hi ku tirhisa tinxakakulu leti, marito lama welaka eka swihluvi swa mbulavulo swo hambanahambana ma nga lombiwa eka tindzimi tin'wana leswaku ma tirha eka Xitsonga tanihi mahlamari. A hi xiyenii eka tindzimana leti landzelaka ku twisisa mhaka leyi ku antswa:

4.5.1 Ntundzo

Eka rixaka leri hilaha marito lama lombiwaka ma tekiwaka ma ri leswi ma nga xiswona kusuka eka ririmi ro karhi laha nhlamuselo ya wona yi hlayisiwaka ku ya eka ririmi rin'wana leri ma lombaka. Mabena (2020:39) u seketela mhaka leyi a ku: *Loan words or importation are lexical items that are borrowed as a whole, without any morphological or phonological changes, with their meaning remaining intact in target language.* Shabangu (1996:176), u pfumelelana na Mabena loko a kombisa leswaku eka malombelo ma muxaka lowu, marito ma kona ma lo tekiwa ma ri hi ndlela yaleyi ma nga lombisiwa xiswona hi tlhelo ra matsalelo na matwariselo ivi ma

© University of Venda

tirhisiwa eka Xitsonga. Eka Xitsonga, malombelo ma muxaka lowu loko swi ta eka mahlamari ma humelela kusuka eka swihluvi swo hambana swa mbulavulo. A xiyeni tindzimana leti landzelaka:

4.5.1.1 Malombiwa lama nga mahlamari

Mahlamari ma tindzimi tin'wana ma lombiwa hi ku tundziwa kunene leswaku ma tirha eka Xitsonga ku yelana na leswi ma tirhaka swona eka tindzimi leti ma lombiweke kona ku nga ku hundzisa matitwelo mo karhi. A hi voneni eka swivulwa leswi landzelaka:

(30) a. **GWAYIGWAYI:** *(A huwelela) Viva* SRC *viva! (Matlhari Hansi, p.1)*

b. **SIMON:** *(Hi rito ro chavisa) Okay,* yima kwala! *(Byi le tintihweni, p.28)*

c. **MAFADA:** *(Hi ku vilela.) Eish,* ndzi hupile hi mhaka yo 'disburb' hi matoya lama. *(Xivoni xa vutomi, p.50)*

Eka xivulwa xa (30a), *viva!* i rihlamari ra Xinghezi leri davukaka kusuka eka Xintariyana. Rito leri ri tundziwile ku tirha eka Xitsonga ku kombisa vutitwi byo karhi kusuka eka vavulavuri. Eka xivulwa xa (30b), *okay* na rona i rihlamari leri nga lombiwa eka Xinghezi ehandle ko cinca xivumbeko xa rona ku tirhisiwa eka Xitsonga ku hundzisa matitwelo mo karhi. Eka xivulwa xa (30c), rito *eish!* i rihlamari ra Xinghezi leri tirhisiwaka ku kombisa matitwelo mo hambanahambana, mo tanihi ku hlamala, ku pfumelelana, ku nga amukeriwa na man'wana. Rihlamari leri na rona ri lombiwile sweswi ri nga xiswona eka Xinghezi ivi ri tirhisiwa eka Xitsonga ku kombisa vutitwi byo karhi. Hi marito man'wana, mahlamari eka tindzimi tin'wana ma nga lombiwa ehandle ko cinca xivumbeko xa wona ku tirha eka Xitsonga ku yelana na leswi ma tirhaka swona eka tindzimi leti ma lombiweke eka tona.

© University of Venda

4.5.1.2 Malombiwa lama nga maviti

Maviti tanihi xihluvi xa mbulavulo eka tindzimi to hambana ma lombiwa hi endlelo ro tundza ku ta tirhisiwa eka Xitsonga ku hundzisa mitlhaveko yo karhi. Na le ka wona maviti, swi humelala loko ma ta tekisiwa leswi ma nga xiswona ehandle ko cinca xivumbeko kutani ma tirhisiwa eka Xitsonga tanihi mahlamari. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

(31) a. **MAN. XIRILO:** Hi swona leswi swi endlaka ndzi vutisa daddy.

Daddy, swa ndzi hlamarisa. A ndzi koti ku swi twisisa. *(Byi le tintihweni, p.1)*

b. **JOYCE na THANDI:** *"Shame! shame" vathu!* Se swi ku yini? *(Mahlo ya nkwahle, p.48)*

Eka xivulwa xa (31a), rito ‘daddy’ i riviti leri nga tirhisiwaka eka swilo swo ka swi nga ri swa ximfumo hi ku kongomisa eka tatana. Riviti leri na rona ri tundziwile ku tirha eka Xitsonga tanihi rihlamari. Eka xivulwa xa (31b) marito lama tikisiweke na wona ma lo tundziwa ku leswaku ma tirha eka Xitsonga. Rito ‘shame’ i riviti ra Xinghezi leri hlamuseriwaka tanihi ku titwa loku vavaka ka ku tsongahatiwa kumbe ku karhateka loku vangiwaka hi ku lemuka mahanyelo mo biha. Loko rito ‘vathu’ ku ri riviti ra Xisotho xa N’walungu leri kongomisaka eka ku vula vanhu hi Xitsonga. Marito ‘shame’ na ‘vathu’ ma tundziwile ku tirhisiwa eka xivulwa xa (31b) ku humelerisa matitwelo mo karhi hi xivulavuri lama hambaneke na tinhlamuselo ta wona ta ntolovelo.

4.5.1.3 Malombiwa lama nga maengeteri

Maengeteri tanihi marito lama tirhaka ku engetela swin’wana eka mbulavulo na wona ma lombiwa eka tindzimi tin’wana hi ku tirhisa endlelo ro tundza leswaku ma

© University of Venda

hundzuka swiphemu swo humelerisa matitwelo kumbe mitlhaveko ya swivulavuri. A hi voneni swivulwa leswi landzelaka:

(32) a. **JELE:** *(A ri karhi a chela biya.) Never,* sweswo swi humelela bra ya mina! *(Xivoni xa vutomi, p.50)*

b. **PROF. XIRILO:** *Really!* Xana a wu lo vona yini kwala? *(Byi le tintihweni, p.14)*

Eka xivulwa xa (32a) ‘never’ i rito ra Xinghezi leri welaka eka maengeteri ya mikarhi ya xitalo. Riengeteri leri na rona ri tundziwile ehandle ko cinca xivumbeko xa rona kusuka eka Xinghezi kuri ri tirha eka xivulwa xa Xitsonga tanihi rihlamari. Eka xivulwa xa (32b) rito ‘really’ ri yimela riengeteri ra mikhuva leri tirhisiwaka ku kombetela eka leswi nga ntiyiso kumbe swa xiviri. Riengeteri leri na rona ri lombiwile sweswi ri nga xiswona hi matsalelo na matwariselo eka Xinghezi kutani ri tirhisiwa eka Xitsonga ku hundzisa vutitwi byo karhi.

4.5.1.4 Malombiwa lama wela eka xihluvi xo hundza xin’we

Minkarhi yin’wana marito lama welaka eka swihluvi swa mbulavulo swo hundza xin’we na wona ma nga tundziwa leswaku ma tirhisiwa eka Xitsonga tanihi mahlamari. Marito ma muxaka lowu hi lama nga na tinhlamuselo to hundza yin’we hikwalaho ma kumeka ma wela eka swihluvi swa mbulavulo swo hambana. Loko ma lombiwile leswaku ma tirha eka Xitsonga ma kumeka ma tirhisiwa ku hundzisa vutitwi byo karhi ntsena ehandle ko cinca xivumbeko xa wona. A hi voneni swivulwa leswi landzelaka ku twisisa mhaka leyi ku antswa:

(33) a. **PROF. XIRILO:** *Whatever!* Kasi wa swi kota leswi swo yimbelela? *(Byi le tintihweni, p.51)*

© University of Venda

b. **BAYIZANI:** *Why not!* Phela lahaya u ndzi famberile Ma-Ellas, wa yi sweka nyama ya donki yi vupfa yi tlhela yi ku nkhulee! *(Xivoni xa vutomi, p.136).*

c. **PROF. XIRILO:** *Super!* Wa tiva u ndzi hlanganisa nhloko. *(Byi le tintihweni, p.6)*

d. **DAVID:** *Good?* Un'wana ni un'wana a a tshovele leswi a byaleke swona. *(Xivoni xa vutomi, p.59)*

e. **BAYIZANI:** *(A rila hi xihluku)* Yoo, *please*, Valerie, ndzi rivaleli hikuva la ndzi nga kona ndza tshwa swa nge hi le tiheleni. *Xivoni xa vutomi, p.152)*

f. **PROF. XIRILO:** *My goodness!* Kasi kerekeni ka kona mi yela ku ya shayina? *(Byi le tintihweni, p.2).*

Eka swivulwa swa (33a-f) marito *"whatever", "why not", "super", "good", "please"* na *"my goodness"* ma khome tinhlamuselo leti ma endlaka leswaku wa wela eka xihluvi xa mbulavulo xo hundza xin'we. Eka swivulwa leswi ma tirhile tanihi mahlamari lama nga lo tundziwa ku tirhisiwa eka Xitsonga. Eka xikombiso xa (33a) "whatever" i rito leri nga tirhaka tanihi risivi kumbe riengeteri eka Xinghezi. Ri nga tlhela ri tirha tanihi rihlamari eka xiyimo xo nga xi nga ri xa ximfumo. Eka xivulwa lexi ri lombiwile ri ri leswi ri nga xiswona kusuka eka Xinghezi ku tirhisiwa eka Xitsonga tanihi rihlamari naswona mitlhaveko leyi nga hundzisiwaka hi rona a yina vuxaka bya tinhlamuselo ta rona tanihi risivi kumbe riengeteri eka Xinghezi. Eka xivulwa xa (33b) xivulwahava xa rihlamari *why not!* xi vumbiwile hi nhlanganelo wa marito mambirhi ku nga "why" na "not" lama hinkwawo ma nga lo tundziwa kusuka eka Xinghezi. Rito "why" ri nga tirha tanihi riengeteri, riviti, rihlanganisi kumbe rihlamari eka Xinghezi hi ku landza xiyimo lexi ri nga tirhisiwa eka xona. Kasi rito *"not"* ri tirhisiwa tanihi riendli ro pfuneta kumbe ro vumba nandzulo wo karhi. Kambe loko hi languta eka xivulwa xa (33b), nhlanganelo wa marito lamambirhi ma tirhile tanihi rihlamari ku humelerisa ntlhaveko wo karhi wa xivulavuri hi nkarhi wolowo xi ma tirhiseke hi wona. Kasi eka xivulwa xa (33c) endlelo ro vumba mahlamari hi ku lomba kunene ri tlhela ri

© University of Venda

tikombisa loko ku tundziwa rito "*super*" ku ri tirhisa tanihi rihlamari. Rito *"super"* ri nga tirha tanihi riengeteri, riviti kumbe rihlawuri eka Xinghezi. Kambe eka xiyimo lexi nga laha henhla i rihlamari hikwalaho ko va ri ri na mfungho wa xihlamalo ku kombisa ntikelo wa vutitwi bya kona.

Eka xivunwa xa (33d) rito *"good"* na rona ri tundziwile ku tirha ku komba matitwelo. Rito leri eka Xinghezi ri tirha tanihi rihlawuri, riviti kumbe ku va riengeteri eka swilo swo ka swi nga ri swa ximfumo. Eku tirhisiweni ka rona tanihi rihlamari ku hambana na marito laman'wana, rona ri tirhile na mfungho wa xivutiso ku komba ntikelo wa vutitwi lebyi byi hundzisiwaka. Eka xivulwa xa (33e) rito *"please"* ri wela eka swihluvi swa riendli na riengeteri eka Xinghezi. Rito leri eka xivulwa xa (33e) ri tundziwile ri ri leswi ri nga xiswona eka Xinghezi ivi ri tirhisiwa eka Xitsonga tanihi rihlamari. Ku hambana ka matirhiselo ma rona na swivulwa leswin'wana hileswi ri nga tirhisiwa na mfungho wa hefemulo hi xikongomelo xo tiyisisa mitlhaveko leyi a yi hundzisiwa. Eka xivulwa xo hetelela xa (33f) xivulwahava xa rihlamari *my goodness!* na xona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi ku nga *"my"* na "*goodness"* leswi nga lombiwa eka Xinghezi na ku tlhela swi wela eka swihluvi swa mbulavulo swo hambana. Rito "my" i risivinene leri tirhisiwaka ku komba vin'winyi byo karhi. Kasi rito *"goodness"* i riviti leri kombaka leswinene naswona leswi nga bumabumeriwaka. Nhlanganelo swa marito lamambirhi wu vumbile rihlamari eka Xitsonga. Hi ku angarhela, ku nga hlamuseriwa leswaku swiphemu swo hambanahambana swa swihluvi swa mbulavulo swi nga tundziwa kusuka eka tindzimi tin'wana ku tirhisiwa tanihi mahlamari eka Xitsonga hi ku leteriwa hi swivulwa leswi xopaxopiweke laha henhla. Hi ku kandziyela, ku nga tlhela ku kombisiwa leswaku mahlamari lama ma wela eka rixaka ra sekondari ku ya hi Ameka na Wilkins (2006), Abdulla na Talib (2009) na Putra (2020). Leswi swi va tano ku nga ri hi ku ma lo lombiwa kunene, ku ri hileswi ma nga na tinhlamuselo to karhi leti ma vulaka swona loko manga si lombiwa ku tirhisiwa tanihi mahlamari mo tundziwa kunene eka Xitsonga.

© University of Venda

4.5.2 Ntekelelo

Leri i rixaka ra vumbirhi leri mahlamari ma lombiwaka hi rona kusuka eka tindzimi tin'wana ku tirhisiwa eka Xitsonga. Eka rixaka leri hilaha ku lombiwaka marito hi ku tekelela swin'wana swa swihlawulekiso swa ntivoririmi kusuka eka ririmi leri lombaka. Taljard (2016:34) u seketela mhaka leyi loko a ku:*Transliteration involves words that goes along with the adaptation of the structure of the original word-that is, on the syntactic, morphological, phonological and tonological levels of the target language.* Eka ntshaho lowu nga laha henhla, Taljard u hlamusela ntekelelo ku ri endlelo ro lomba marito hi ku tekelela swihlawulekiso swo karhi swa ririmi ivi rito ra kona kumeka ri teka xivumbeko xa ririmi leri lombaka. Endlelo leri ra tirhisiwa ku lomba marito lama ma vuriwaka mahlamari hi ku teka xivumbeko xa Xitsonga. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka swa mahlamari lama nga lombiwa hi ku tirhisa endlelo ra ntekelelo:

(34) a. **FUMANI:** *Hexi!* Namuntlha ndzi karhele a ti vuya ngopfu exikolweni. *(Vadyondzi va namuntlha, p.26)*

b. **JIMMY***: Exi!* Wa tiva mbilu ya mina yi vava ngopfu he Voni? *(Vadyondzi va namuntlha, p.126)*

c. **VALERIE:** *Xem*, nuna wa mina, mi nga ha yisi emahlweni hikuva mi ndzi twisa mbilu ku vava nkata mina hi ndlela leyi mi nga xaniseka hi yona *Xem***,** u xanisekile papa. *(Xivoni xa vutomi, p.133)*

d. **KHOMBO:** Madambi, a wu byi nwa kwihi byala lebyi? Hlamula man' *jou demet! (Xivoni xa vutomi, p.91)*

e. **BRENDA:** Hi rini ndzi ri karhi ndzi ku xavelela wo na ncini u ngo va nkwahle wunene lowu! *Fokofo!* mani! *(Mahlo ya nkwahle, p.63)*

f. **XIHONGONYI:** *ehositele? (Matlhari Hansi, p.3)*

© University of Venda

Eka xivulwa xa (34a) *hexi!* i rihlamari leri nga lombiwa kusuka eka Xinghezi ku tirha eka Xitsonga hi ku tirhisa endlelo ro lomba marito ra ntekelelo. Rihlamari leri ri tekeleriwile kusuka eka rito “heish”. Rihlamari loko ri twarisiwa ra yelana na le ka Xinghezi kambe loko swi ta eka matsalelo ku landzeleriwile xivumbeko xa Xitsonga tanihi ririmi leri lombeke. Eka xivulwa xa (34b) endlelo ro lomba marito ra ntekelelo hi vona ri tlhela ri tirha eka rihlamari *exi!* Rihlamari leri ri lombiwile eka mahlamari ma Xinghezi “eish”, “eix” kumbe “aish” hi ku cinca xivumbeko xi va hi matsalelo ma Xitsonga lama tirhisiweke na mfungho wa xihlamalo. Mahlamari *hexi!* na *exi!* ma nga vuriwa leswaku i ma muxaka wa phurayimari tanihileswi na lomu ma nga lombiwa kona ma nga riki na tinhlamuselo tin’wana ehandle ko tirha ku hundzisa vutitwi byo karhi. Loko hi yisa emahlweni, rihlamari *xem* eka xivulwa xa (34c) na rona ri lombiwile hi endlelo ra ntekelelo kusuka eka xona Xinghezi. Rihlamari leri ri lombiwa kusuka eka riviti “shame”. Rona ku hambana na mahlamari lama nga ka swivulwa swa (34a na b) ri hikahatiwile hi ku tirhisa mfungho wa hefemulo. Eka xivulwa xa (34d) *demet!* i rihlamari leri nga lombiwa kusuka eka Xinghezi hi endlelo ro tekelela swihlawulekisi swo karhi swa Xitsonga. Rihlamari leri ri tekeleriwile kusuka eka rito “damn” leri nga tirhaka tanihi riendli eka swilo swa ximfumo kumbe rihlamari, riengeteri na rihlawuri eka swilo swo ka swi nga ri swa ximfumo.

Eka xivulwa xa (34e) *fokofo!* i rihlamari ra Xitsonga leri na rona ri nga vumbiwa hi ku lombiwa kusuka eka rito ra Xibunu *fokof.* Xivumbeko ra matsalelo ma Xitsonga hi xona xi tekeleriweke loko ku lombiwa rito leri ku tirha tanihi rihlamari. Eka xivulwa xohetelela xa (34f) rito ‘ehositele’ i riengeteri ra ndhawu leri davukaka kusuka eka riviti ra Xinghezi “hostel”. Kambe loko hi languta eka xiyimo lexi ri nga tirha eka xona laha henhla ri tirhile ku humelerisa matitwelo hikwalaho ri vuriwa leswaku i rihlamari leri na rona ri nga lo lombiwa. Hi ku katsakanya, endlelo ro lomba marito ra nketelelo ri vonaka ku ri endlelo lerinene hikuva ri kumeka ri karhi ri engetela nhlayo ya mahlamari eka Xitsonga. Endlelo leri ri kahle tanihileswi ri tekaka marito ma tindzimi tin’wana lama welaka eka swihluvi swa mbulavulo swo hambana kuri ma tirha eka Xitsonga tanihi mahlamari. Hi marito man’wana, ku lombiwa ka wona ku tirha eka

© University of Venda

Xitsonga tanihi mahlamari a swo vula leswaku ma lombiwile hikuva ma ri mahlamari, swo vula ntsena leswaku eka Xitsonga ma tirhisiwile tanihi mahlamari.

4.6 Nkatsakanyo wa ndzima

Xikongomelokulu xa ndzima leyi a ku ri ku andlala xivumbeko xa mahlamari eka Xitsonga. Xosungula, vuxokoxoko lebyi nyikiweke eka ndzima leyi byi kombisa leswaku ku na tinxaka timbirhi hi ku landza xivumbeko xa mahlamari eka Xitsonga, ku nga, mahlamari ma ntumbuluko na mahlamari ma mpfelelo. Eka mahlamari ma ntumbuluko, hi kumile leswaku a swi koteki leswaku ma tlhantlhiwi ku huma swiphemuphemu kumbe timofimi, hikwalaho ka leswi ma tekiwaka ma ri timofimi to tshunxeka ta *functional.* Ku va timofimi to tshunxeka ta *functional* swo vula ntsena leswaku loko ma tirhisiwa eka mbulavulo mo pfuneta ku kombisa xiyimo xa miehleketo xa xivulavuri ntsena. Xin'wana xa nkoka hi xi kumeke hi mahlamari ma muxaka lowu, hileswaku ma kumeka eka tinxakakulu ta mahlamari eka Xitsonga hinkwato, ku nga, mahlamari lama nga na peletwana rin'we, mahlamari lama nga na mapeletwana mambirhi na mahlamari lama nga na mapeletwana manharhu kumbe ku tlula.

Loko swi ta eka mahlamari ma mpfelelo, ku kombisiwile leswaku i muxaka wa timofimi to vumbana, hikwalaho ka leswi swi kotekaka eka swiyimo swin'wana ku ma tlhantlha ku humesa swiphemuphemu kumbe timofimi leti ma vumbiweke hi tona. Mhaka ya ku va mahlamari ma mpfelelo ma vuriwa timofimi to vumbana, hi leswi hi kumeke leswaku man'wana ma wona ma tshuriwa ma huma eka swihluvi

© University of Venda

swin'wana swa mbulavulo swo tanihi maviti, maendli, maengeteri, masivi na mahlamari man'wana. Xosungula hi mahlamari ma mpfelelo, hi kumile leswaku mahlamari ku yelana na swin'wana swihluvi swa mbulavulo swa koteka leswaku ma pfelela kusuka eka misinya yin'wana ya mahlamari. Mhaka ya muxaka lowu yi humelela loko ku tekiwa nsinya wa rihlamari kutani wu vuyelerisiwa kambirhi kumbe ku tlula ku vumba rihlamari rintswa naswona mahlamari ma muxaka lowu ma vuriwa mahlamari ma vuyelelo. Swikombiso: *A! > Aa!, A! > Aaaa! E! > Ee! na E! > Eeee!* Eka maviti, hi kumile leswaku mahlamari ma nga vumbiwa ma huma eka tinxaka to hambanahambana leti katsaka mavitavito, mavitaswilo na mavitaswianakanyiwa. Eka mavitavito, hilaha ku tekiwaka rivitavito ri ri leswi ri nga xiswona kutani ri tirhisiwa tanihi rihlamari. Nakambe hi kume leswaku mavitavito ma vumba mahlamari hi ku cinca xiheteleri kumbe ku engetela xiphemu xin'wana emasunguleni na le emakumu. Swikombiso: *Bodzani > Bodzanee* na *Boneka > Xibonekanee*. Eka mavitaswilo, hi kumile leswaku mahlamari ma tshuriwa hi ku dlaya xiheteleri xa riviti ra kona ivi xi siviwa hi swiphemu swo tanihi /-ee!/, /-oo!/, /-i!/ na swin'wana. Swikombiso: *tinyeleti > tinyeletee! n'wananga > n'wanangoo!* na *manana > manani!* Eka rixaka ra mavitaswinakanyiwa, endlelo ro tumbuluxa mahlamari hi ku dlaya xiheteleri xa riviti ra kona ivi xi siviwa hi xiphemu xin'wana na le ka rixaka leri hi kumile leswaku ku tirhile rona. Xikombiso: *valoyi > valoyee!*

Eka maendli tanihi xin'wana xa swihluvi swa mbulavulo leswi mahlamari ma mpfelelo ma vumbiwaka ma huma eka xona, hi kumile leswaku mhaka leyi yi humelela hi tindlela to hambanahambana. Yin'wana ya tindlela leti kumiweke, hiloko ku tekiwa nsinya wa riendli leswi wu nga xiswona ehandle ko cinca xivumbeko kutani wu tirhisiwa tanihi rihlamari. Ndlela ya vumbirhi, hiloko ku cinciwa xinembeletwana xa le makumu kutani xi siviwa hi xiphemu xin'wana. Swikombiso: *riha > rihe!, nyangatsa > nyangatsi!* na *saseka > sasekoo!*. Yin'wana ndlela yo vumba mahlamari kusuka eka maendli, hiloko ku vuyeleriwa xiphemu xo karhi xa nsinya wa riendli lexi kumekaka emasunguleni kumbe emakumu ka wona. Xikombiso: *gangisa > gagangisoo!* Nakambe endlelo ro engetela xiphemu xo karhi eka nsinya wa riendli hi yin'wana ya tindlela leyi kumiweke leswaku mahlamari ma Xitsonga ma

© University of Venda

vumbiwa kusuka eka maendli hi tirhisa tona. Swikombiso: *hatlisa* > *hatlisaneee!* na *lovile* > *lovilee!* Loko ha ri eka mahlamari lama humaka eka maendli, hi tlhele nakambe hi kuma leswaku tin'wana ta tinxaka ta marhavi ya maendli kumbe maendli ma mpfelelo ta tirhisiwa ku tumbuluxa mahlamari hi ku cinca xiphemu xohetelela xa nsinya wa riendli xi siviwa hi xin'wana. Marhavi lama ma katsa; rhavi ra xikongomelo, rhavi ra xitlhelelo na rhavi ra xikotelo/xiendleko.

Xin'wana xihluvi xa mbulavulo hi kumeka leswaku mahlamari ma tshuriwa kusuka eka xona i risivi. Eka xihluvi lexi, hi kumile leswaku mahlamari ma vumbiwa ma huma eka masivinene, masivintalo na masivikomba. Eka masivinene, ku yelana na leswi humelelaka eka swihluvi swin'wana ma vumbiwa hi ku teka nsinya wa risivinene sweswi wu nga xiswona wu tirhisiwa na mfungho wa xihlamalo emakumu ivi wu hundzuka rihlamari. Swikombiso: *ndziwena* > *ndziwena! mina* > *mina! wena* > *wena!* Nakambe, hi tlhele hi kuma leswaku nsinya wa risivinene wu nga tlhela wu tirha ku vumba rihlamari hi ku cinca letere ra le makumu ri siviwa hi xiphemu xo karhi lexi endlaka leswaku risivi ra kona ri teka xivumbeko xa rihlamari. Swikombiso: *wena* > *wenoo! vona* > *vonoo!* na *n'wina* > *n'winooo!* Eka risivintalo, ku fana na le ka risivinene, hi kumile leswaku mahlamari ma vumbiwa hi ku teka nsinya wa risivintalo sweswi wu nga xiswona wu tirhisiwa na mifungho ya rihlamari emakumu. Swikombiso: *hinkwaro* > *hinkwaro!* na *hinkwawo* > *hinkwawo?* Eka risivikomba, hi kumile leswaku masivikomba ma ndhawu yo sungula na ndhawu ya vunharhu na wona ma hikahatiwa hi xihlamalo sweswi ma nga xiswona ma tirhisiwa tanihi mahlamari. Xikombiso: *loyi* > *loyi!, lexi!* > *lexi! yaluya* > *yaluya!* na *lexiya* > *lexiya!* Nakambe, hi kumile leswaku risivikomba ri nga tlhela ri tumbuluxa mahlamari hi ku engetela kumbe vuyelela xiphemu xa le makumu. Swikombiso: *luya* > *luyaa! leyo* > *leyoo! na lavaya* > *lavayaaa!*

Loko hi yisa emahlweni, hi tlhele hi kuma leswaku maengeteri na wona ma tirha tanihi kumbe ku vumba mahlamari eka Xitsonga. Endlelo ro teka nsinya wa riengeteri ehandle ko cinca xivumbeko, ku engetela xiphemu xo karhi emakumu ka riengeteri, ku dlaya xiheteleri xi siviwa hi xiphemu xin'wana hi swin'wana leswi

© University of Venda

kumiweke mayelana na ku vumbiwa ka mahlamari kusuka eka maengeteri. Mhaka ya muxaka lowu yi humelela eka tinxakakulu hinkwato ta maengeteri ku nga maengeteri ma ndhawu, maengeteri ma mikhuva na maengeteri ma nkarhi. Swikombiso: *kwala?, hakunene!, kwini > kwinee!, sweswo > sweswoo! na xikan'we > xikan'wee!.* Ku tlhele ku kumiwa leswaku mahlamari ma nga vumbiwa hi ku tirhisa endlelo ro hlanganisa marito. Eka endlelo leri, ku kombisiwile leswaku marito a mo hlanganisiwa ma hundzuka rito rin'we kamba mo hlanganisiwa ku tirha swin'we tanihi rihlamari. Swikombiso: *yo + mananoo > yo mananoo* na *heyi + munghana > heyi munghana!*

Handle ka ku vumbiwa kusuka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo, hi kumile leswaku mahlamari eka Xitsonga ma nga tlhela ma vumbiwa kusuka eka switwananisi. Mhaka ya muxaka lowu yi humelela loko ku tekiwa xitwananisi xi lungeleriwa mfungho wa xihlamalo ivi xi hundzuka rihlamari. Ku nga tlhela ku engeteriwa swiphemu swo karhi eka switwananisi swa Xitsonga ku tshula mahlamari mantshwa. Swikombiso: *xi > xii!* na *xo > xoo!* Swiaki swa ntshikelelo na swiaki swo komba ku vutisa swa Xitsonga na swona swi kumiwile leswaku swa tirha ku tumbuluxa mahlamari. Eka swiaki swa ntshikelelo ku lungeleriwa mfungho wa xihlamalo eka xiaki xa kona kutani xi hundzuka rihlamari. Kasi eka swiaki swo komba ku vutisa, hi kumile na swona swi tekisiwa sweswi swi nga xiswona na mfungho wa xivutiso ivi swi tirhisiwa tanihi mahlamari.

Xin'wana xa nkoka hi xi kumeke hileswaku endlelo ro vumba marito hi ku lomba kusuka eka tindzimi tin'wana ra tirhisiwa na le ka Xitsonga ku tshula man'wana ma mahlamari. Eka endlelo ra muxaka lowu, hi kumile leswaku ku lombiwa mahlamari hi ku tirhisa tindlela timbirhi ku nga ku tekelela na ku tundza. Eka endlelo ro tekelela, hilaha hi kumeke leswaku mahlamari ma lombiwa eka Xinghezi na Xibunu laha marito ma kona ma twarisiwaka ku fana na laha ma lombiweke kona kambe loko ma tsariwa ku landzeleriwa xivumbeko xa Xitsonga. Malombiwa ma kona ma kumeka ma wela eka swihluvi swa mbulavulo swo hambana, kambe eka Xitsonga ma va ma lombiwile ku tirha tanihi mahlamari. Swikombiso: *heish > hexi!, eish or*

© University of Venda

aish > exi!, fokof > fokofo! na shame > xem. Eka ndlela ya ntundzo, hi kumile leswaku ku lombiwa marito sweswi ma nga xiswona ehandle ko cinca xivumbeko kusuka eka tindzimi tin'wana ku tirha tanihi mahlamari eka Xitsonga. Na le ka rona endlelo leri hi kumile leswaku marito ma kona ma wela eka swihluvi leswi hambaneke. Swikombiso: *"whatever", "why not", "please" na "my goodness".*

Eka ndzima leyi, hi kotile ku fikelela xikongomelokulu xa yona xo lava ku kombisa xivumbeko xa mahlamari eka Xitsonga. Vuxokoxoko lebyi kaneriweke eka ndzima leyi hinkwabyo i vumbhoni bya leswi a swi lava ku fikeleriwaeka ndzima leyi naswona byi ta pfuna vahlayi ku twisisa laha mahlamari ma Xitsonga ma tumbulukaka ma huma kona. Byi ta tlhela byi pfuna swinene ku kombisa swihluvi leswi nga vumbiwaka kusuka eka mahlamari. Ndzima leyi landzelaka yi kongomisa eka ku xopaxopa tinhlamuselo ta leswi mahlamari ma vulaka swona eka Xitsonga.

© University of Venda

NDZIMA YA 5

TINHLAMUSELO TA MAHLAMARI EKA XITSONGA

5.1 Manghenelo

Xikongomelokulu xa ndzima leyi i ku xopaxopiwa tinhlamuselo kumbe mitirho ya mahlamari eka Xitsonga. Ku vulavuriwa hi mitlhaveko kumbe matitwelo hinkwawo lama humelerisiwaka hi ku tirhisa swiphemu swa mahlamari eka Xitsonga. Ku ya hi Shabangu (1996:413), ntirhokulu wa mahlamari i ku komba ku hlamala ka munhu hi mhaka leyi a yi vonaka kumbe leyi humelelaka. Hambiswiritano, eka ndzima leyi ku xopaxopiwa mahlamari lama tirhisiwaka ku komba matitwelo mo hambanahambana lama muvulavuri a nga tshukaka a titwisa xiswona loko a humelele hi mhaka yo karhi. Matitwelo lama xopaxopiwaka ma avanyisiwile hi swigava swimbirhi leswi ku nga matitwelo/mitlhaveko leyinene na matitwelo/ mitlhaveko leyi nga riki yinene. Mahlamari lama ku xopaxopiwa tinhlamuselo ta wona eka swigava leswi boxiweke ma va ma ri ma ntumbuluko kumbe ma mpfelelo. Nakambe, ku tlhela ku kaneriwa mahlamari lama welaka ehansi ka tinxakakulu ta mahlamari, ku nga mahlamari lama nga na peletwana rin'we, mahlamari lama nga na mapeletwana mambirhi na mahlamari lama nga na mapeletwana manharhu kumbe ku tlula. Ndzima leyi yi gimetiwa hi ku andlala nkatsakanyo wa ndzima hi ku angarhela ku kombisa leswi kumiweke mayelana ni tinhlamuselo kumbe mitirho ya mahlamari eka Xitsonga.

5.2 Matitwelo / mitlhaveko leyinene

Mitlhaveko leyinene i matitwelo kumbe swiyimo swa mianakanyo leswi hi ntolovelo swi tsakisaka, swi khutazaka naswona swi hoxaka xandla eka vuhlayiseki ni ntsako wa munhu hi ku angarhela. Cohn na Fredrickson (2009) va seketela mavonelo lama loko va hlamusela mitlhaveko leyinene hi mikhuva lowu: *"A pleasant or desirable*

© University of Venda

situational responses… distinct from pleasurable sensation and undifferentiated positive affect". Ching na Chan (2020:1) va seketela leswi vuriweke hi Cohn na Fredrickson loko va ku: "*Positive emotions experienced by humans are not born spontaneously. Various good and pleasant things make us experience positive emotions. Those feelings make us enjoy life's moments".* Hi mitshaho leyi ku nga vuriwa leswaku mitlhaveko leyinene yi hoxa xandla swinene eku ndlandlamuxeni ka rihanyo ra vanhu ra miehleketo na miri, ku tlakusa ku tiyisela, na ku kurisa vuxaka lebyinene exikarhi ka vanhu. Mitlhaveko leyinene hakanyingi yi tiveka hi swihlawulekisi leswi tsakisaka, ku horisa miehleketo naswona yi nga va na vuyelo byo hambanahambana lebyi vuyerisaka eka matirhelo ma vanhu hi tlhelo ra miehleketo. Swiphemu swa mahlamari hi swona leswi vanhu va swi tirhisaka ku kombisa mianakanyo leyinene va nga na yona hi nkarhi wo karhi. Na le ka Xitsonga, mahlamari ma tirhisiwa ku hundzisa man'wana ma matitwelo lamanene. A hi xiyeni tindzimana leti landzelaka ku twisisa mhaka leyi hi xiheri.

5.2.1 Ku komba ku xeweta kumbe ku ndzawuta emutini

Ku xeweta kumbe ku ndzawuta emutini ku vuriwa vutitivisi bya loko munhu a fika emutini. Munhu u titivisela leswaku vamuti va kota ku va na yena tanihileswi a va vhakacheleke. Ku xeweta kumbe ku ndzawuta i mhaka leyinene naswona swi komba vumunhu lebyinene. Eka Xitsonga, swiphemu swa mahlamari swa tirhisiwa ku kombisa ku xeweta kumbe ku ndzawuta emutini loko munhu a fika. Hi xitalo mahlamari lama tirhisiwaka eka xiyimo xa muxaka lowu, a hi lama ma khomaka vutitwi bya ntikelo kambe mo tirhisiwa hi xikongomelo xo lava ku simeka mbulavurisano exikarhi ka vavulavuri. A hi xiyeni mbulavurisano lowu nga laha hansi exikarhi ka N'wa-Xingwavila na ndyangu wa ka Mongwe:

(35) **N'WA-XINGWAVILA:** Ri perile va ka Mongwe. Hi ri ri *perilee!*

VA KA MONGWE: *Ahee!* Hi hina hi nge ri perile.

N'WA-XINGWAVILA: *Ahee! (Mavondzo a ya hakeri, p.9)*

© University of Venda

Marito hinkwawo lama voyamisiweke eka mbulavurisano lowu i swiphemu swa mahlamari naswona ma tirhisiwile ku komba ku xeweta kumbe ku ndzawuta emutini wa ka Mongwe. Rihlamari ra mapeletwana manharhu *perilee!* eka xivulwa xosungula ri tirhisiwile hi N'wa-Xingwavila ku endla vutitivisi byakwe endyangwini wa ka Mongwe. Rihlamari leri ri tlhela ri kombisa leswaku nkarhi lowu N'wa-Xingwavila a yeke hi wona eka Mongwe a ku ri ku tlomuta ka dyambu. Va ka Mongwe va kombisile ku angula ka vona hi ku tirhisa rihlamari *Ahee!* eka xivulwa xa vumbirhi. Hi ku tirhisa rihlamari *Ahee!* a va kombisa leswaku va n'wi twile N'wa-Xingwavila naswona u amukeriwile emutini wa vona. N'wa-Xingwavila u tlhele a angula ku kombisa ku amukeriwa kakwe hi ku tirhisa rihlamari *Ahee!* eka xivulwa xa vunharhu. Hi ku angarhela, swiphemu swa mahlamari leswi xopaxopiweke eka n'wangulano lowu nga laha henhla swi kombisa ku xeweta kumbe ku ndzawuta emutini na ku amukelana ku kombisa leswaku vulavurisano exikarhi ka wona wu nga humelela tanihileswi va koteke ku wu simeka hi ku tirhisa mahlamari.

5.2.2 Ku komba ntwelavusiwana

Rito ntwelavusiwana ri vuriwa *sympathy* hi Xinghezi. Eka dikixinari ya Oxford South African Concise Dictionary (2010:1201) ku nyikiwa nhlamuselo ya ntwelavusiwana tanihi: *Feelings of pity and sorrow for someone else's misfortune.* Ntshaho lowu wu kombisa leswaku ntwelavusiwana i ku titwa kumbe ku kombisa ku twisisa ni ku khathalela munhu un'wana loyi a xanisekaka kumbe a nga ni swiphiqo leswi n'wi vangelaka mpfumaleko wa ntsako. Vanhu lava nga ni swiyimo leswinene swa mianakanyo na vanhu lava nga ni mitokoto leyi fanaka na leyi humelelaka munhu un'wana hi vona va talaka ku kombisa ntwelavusiwana. Ku twela un'wana vusiwana na swona swi voniwa swi ri mhaka leyinene. Swiphemu swa mahlamari swa tirhisiwa eka Xitsonga ku kombisa ntwelavusiwana eka munhu un'wana loyi a nga hlangana na khombo. A hi xiyeni n'wangulano lowu landzelaka ku xopaxopa loko matitwelo mo komba ntwelavusiwana ma humela erivaleni hi ku tirhisa mahlamari:

(36) **VALERIE:** *(Hi ku konanisa)* Kasi a wu lo yini movha wa kona leswi

© University of Venda

wa ha riki wuntshwa?

BAYIZANI: *(A ri karhi a hefemuteka)* Heyi, mama, leswi nga ndzi humelela swa tika no vava. Ndzi ve na ‘’double puncture’’.

VALERIE: *(A ri karhi a rilanyana a tengatengisa ni mihloti) Xem,* nuna wa mina, mi nga ha yisi emahlweni hikuva mi ndzi twisa mbilu ku vava nkata mina hi ndlela leyi mi nga xaniseka hi yona. Movha lowu wu mi xanisile lero swa antswa mi wu yisa egaraji leswaku wu nga ha mi hluphi futhi. *Xem**,*** u xanisekile papa. Tana, tana ndzi ku tswontswa murhandziwa. *(Xivoni xa vutomi, p.132-133)*

N’wangulano lowu i mbulavurisano exikarhi ka Valerie na Bayizani lava nga vatekani naswona wu vile kona endzhaku ka loko Bayizani a nga vuyangi ekaya hi mahelo ma vhiki. Mhaka leyi yi khunguvanyisile Valerie ngopfu ku kondza a lava ku tiva xivangelo lexi endleke leswaku nuna wakwe a nga vuyi ekaya. Bayizani u ve a byela Valerie leswaku u tsandzekile ku vuya kaya hikwalaho ka leswi a nga ponceriwa hi mathayere mambirhi emovheni wakwe hi nkarhi wun’we. Endzhaku ka loko a hlamuserile swiyimo swo vava hinkwaswo leswi munhu loyi a onhekeriweke hi movha a tlhela a lava mpfuno a nga wu kumi a nga titwisaka xiswona, swi endlile leswaku Valerie a tela hi ntwelavusiwana eka nuna wakwe. Leswi u swi kombisile hi ku tirhisa rihlamari ro lombiwa *xem* leri a ri vuyeleleke kamambirhi ku kombisa ku khumbeka kakwe. Kuva a tlhele a tirhisa marito ma leswaku; ‘Movha lowu wu mi xanisile lero swa antswami wu yisa egaraji leswaku wu nga ha mi hluphi futhi’ a swi komba ku tiyisisa leswaku hi mpela a twela nuna wakwe vusiwana endzhaku ka ku xaniseka kakwe hi mahelo ma vhiki. A hi languteni na le ka lowu landzelaka vulavurisano ku vona nakambe loko rihlamari ri tirhisiwa ku komba ntwelavusiwana eka munhu un’wana:

(37) **JOYCE:** Njhani? Hlamusela phela

BRENDA: Loko ndzi pfuka ndzi teka xibamu Mabungele o phaphapha!

THANDI: Kutani ke?

© University of Venda

BRENDA: A tlula a ringeta ku ndzi vutlela xibamu.

THANDI: Kutani ke?

BRENDA: Xibamu xi n'wi tlhavile xifuva, kutani loko ha ha gorombolana xi hundzuluku, xi ndzi ba tsolo.

JOYCE na **THANDI:** *"Shame! shame" vathu!* Se swi ku yini? *(Mahlo ya nkwahle, p.48)*

Eka n'wangulano lowu Joyce na Thandi va le ku vutiseleni ka Brenda hi mhangu leyi nga humelela hi nkarhi lowu a hetisisa kungu ra vona ro dlaya Mabungele nuna wa Brenda. Endzhaku ka loko Brenda a hlamuserile leswi nga humelela, Joyce na Thandi va tirhisile swiphemu swa mahlamari mo lombiwa *shame!* na *vathu!* ku kombisa ntwelavusiwana eka Brenda. Lexi a xi endla va n'wi twela vusiwana hileswi a ku nga ri ku navela ka vona leswaku a vaviseka loko a ri karhi a ringeta ku hetisisa kungu ra vona ro lava leswaku a dlaya Mabungele. Ntwelavusiwana i vutitwi lebyinene tanihi leswi hi xitalo byi kombisaka vumunhu ni ku khathalela munhu un'wana loyi a nga eka xiyimo xo tika.

5.2.3 Ku komba ntsako

Ntsako i ku titwa ka munhu a tsakile na ku tlhela a korwisiwa hi swo karhi leswi endlaka leswaku a tsandzeka ku tikhoma hi ku humesa n'wayitelo. Ntsako wu nga ha hambanisiwa ni matitwelo mo biha (mo tanihi gome, ku chava ni ku hlundzuka) na le ka matitwelo lamanene (mo tanihi rirhandzu, ku nyanyuka ni ku tsakela). Ntsako hakanyingi wu humelela swin'we na xivumbeko xo karhi xa xikandza eka munhu. Eka Xitsonga, vavulavuri va tirhisa swiphemu swa mahlamari ku kombisa ntsako ka vanhu van'wana. Marito ma muxaka lowu ma kombisa ku tsaka ka xivulavuri, matitwelo lama ma nga vangiwa hikokwalaho ka ku va ku ri na mhaka leyi nga le ku humeleleni, ku byeriweni kumbe ku yi vona. A hi languteni tirhelo ra marito lama tikisiweke eka n'wangulano lowu landzelaka:

© University of Venda

(38) **MAN. MALAYI:** PTSA yi pfunile!

MATENDLA: Sweswi hi nga hlangana hi vulavulanyana?

MAN. MALAYI: Hinkwaswo swi lungha hi ku vulavula. Swilo swi onhiwa hi milomo, swi tlhela swi lunghisiwa hi milomo. PTSA yi hi rhule ta makatla. Vana ku sukela hi Mawuwani a va ta hinkwavo exikolweni. (Vuxaka exikarhi ka machudeni na mathichara se a byi ri kahle. Mimoya ya mathichara se a yi wile. A va gingirika ni ku chivirikela ntirho wa vona).

VUSI: *(A nghena.)* Mhani, vonani, ndzi humelerile! A ndzi nga kholwi! Ndzi pasile mhani!

MATENDLA: *(A ku vhuthu!) N'wanangoo!* U swi kotile! A ndzi nga vule! *(A ba nkulungwana.)* Chacha Vusi chacha! A va ku u nge swi *kotee! (Matlhari Hansi, p.83)*

N'wangulano lowu i wa le xikarhi ka Man. Malayi loyi a ri mudyondzisi exikolweni xa Phasakufa na Matendla loyi a nga mutswari wa Vusi loyi a nga mudyondzi ePhosakufa. Man. Malayi u vhakele Matendla hi siku leri a ku huma mbuyelo wa vadyondzi. Eka mbhurisano wa vona Man. Malayi u kombisile Matendla leswaku nhlengeletano leyi va veke na yona na vatswari ePhosakufa yi pfunile ku vuyerisa moya wo dyondza no dyondzisa. Matendla u ve a nga tshembi leswi a byeriwa swona hi Man. Malayi tanihileswi a tiva leswaku n'wana wa yena a ku ri malembe a feyila ntangha 10 naswona ku wa ha ta pfuka a pasile loko a ha dyondza ePhosakufa hileswi a swi nga n'wi tshembisi. Va te loko va ha vulavula, vo kavanyetiwa hi ku nghena ka Vusi loyi a nga fika a komba manana wakwe mbuyelo wa yena lowu a pasile kahle. Matendla hi ku tsandzeka ku tikhoma u tirhisile swiphemu swa mahlamari *N'wanangoo!* na *kotee!* ku kombisa ntsako ku va n'wana wakwe a hetelele a swi kotile ku pasa ntangha 10. Swiphemu leswi swa mahlamari u swi tirhisile loko hi tlhelo a ri karhi a tirhisa na rito 'chacha' leri tirhisiwaka ku kombisa ku tsaka endzhaku ka loko munhu wo karhi a humile endzingweni lowu n'wi karhateke nkarhi wo leha.

© University of Venda

5.2.4 Ku komba ku pfumela

Ku pfumela ku kongomisiwa eka ku amukela kumbe ku ka munhu a nga kaneti mhaka leyi a vutisiwaka kumbe ku byeriwa yona. Hi marito man'wana, ku pfumela swi vula ku seketela leswaku nchumu kumbe mhaka yo karhi i ntiyiso. Munhu loyi a kumekaka a pfumela swo karhi hikuva a ri na vumbhoni bya mhaka leyi a yi seketelaka. Vavulavuri va kumeka va tirhisa swiphemu swa mahlamari ku humelerisa matitwelo mo komba ku pfumela. A hi xiyaxiyeni vulavurisano lowu nga laha hansi ku vona loko mahlamari ma tirhisiwa ku komba ku pfumela:

(39) **VONANI:** He Jimmy!

JIMMY: *Mh!*

VONANI: Xana wena na Xiluva ma ha rhandzana?

JIMMY: *Ina,* ha ha rhandzana *(Vadyondzi va namuntlha, p.12)*

Eka vulavurisano lowu nga laha henhla, Vonani u vulavula na munghana wakwe Jimmy hi timhaka tin'wana leti nga n'wi nyikeki ku rhula. Jimmy u rhandzana na Xiluva loyi a dyondzaka na Vonani etlilasini yin'we. Vonani u vona miginghiriko hinkwayo leyi ntombi ya Jimmy yi swi endlaka na un'wana mufana. Mhaka leyi a yi nga n'wi nyiki ku rhula, kutani a vona swi fanerile ku vutisa Jimmy loko yena na Xiluva va ha rhandzana. Jimmy u kombisile ku pfumela kakwe leswaku va ha rhandzana hi ku tirhisa rihlamari ro komba ku pfumela *Ina*. Leswi a swi vula hikuva a tiva leswaku a ku na xiphiqo exikarhi ka yena na Xiluva. Mahlamari ma nga tlhela ma tirha ku komba ku pfumela endzhaku ko vitaniwa. A hi xiyaxiyeni vulavurisano lowu nga laha hansi ku vona loko mahlamari ma tirhisiwa ku komba ku pfumela ka munhu endzhaku ko vitaniwa:

© University of Venda

(40) **BONEKA:** Ahee …

XIKWENI: Mi ta mi ri nhjani?

BONEKA: *(Hi xiritwana xo lala)* Hi pfukile n'wina mi njhani?

XKWENI: Hi pfukile, xana hi wena mani vito ra wena?

BONEKA: Hi mina Boneka

XIKWENI: (A vitana nsati wa yena lowu vumbirhi) N'wa-Vukwele!

N'WA-VUKWELE: *(A ri karhi a monya a huma endlwini) Xewee! (Vukosi i mberha, p.8)*

Eka vulavurisano lowu, Xikweni u xewetana na Boneka loyi a teke ro sungula emutini wakwe endzhaku ko vuya na nsati wa yena wo sungula N'wa-Vusika. Endzhaku ka loko va xewetanile na ku tivana, Xikweni u vitana nsati wa vumbirhi N'wa-Vukwele leswaku a ta xeweta vayeni. N'wa-Vukwele u kombile ku pfumela kakwe endzhaku ko vitaniwa hi ku tirhisa xiphemu xa rihlamari *Xewee!* ku komba leswaku wa switwa leswi a vitaniwaka. Na le ka vulavurisano wa (40) Jimmy u tirhisile rihlamari *Mh!* ku komba ku pfumela endzhaku ka loko Vonani a n'wihlamurile ku vulavula na yena. Mahlamari lama eka mivulavurisano ya (40 na 41) ama kombanga vutitwi bya ntikelo kusuka eka vavulavuri kambe ma lo tirhisiwa ku tumbuluxa vulavurisano exikarhi ka vavulavuri.

5.2.5 Ku komba mpfumelelano

Mpfumelelano i ku kombisa ku pfumelelana hi vanhu vambirhi kumbe ku tlula eka mhaka yo karhi. Mpfumelalano i ku hlangana ka mianakanyo ya vanhu vo hambanahambana hi xikongomelo lexi fanaka. Ku pfumelelana eka mhaka yo karhi ku nga kombisiwa hi vulavurisano, ku tsariwa ehansi, mahanyelo, naswona eka swiyimo swin'wana, hambi ku ri ku miyela ka tirhisiwa ku komba mpfumelelano. Ku pfumelelana ka mhaka yo karhi, swi vula ku rhwexiwa vutihlamuleri bya leswi ku nga pfumelelaniwa eka swona. Hi marito man'wana, munhu un'wana na un'wana loyi a

© University of Venda

nga hoxa xandla eka mpfumelelano u ta va kona na hi nkarhi wo tshovela eka leswi ku pfumelelaniweke eka swona hambi hi leswinene kumbe leswo biha. Na le ka xiyimo xa mpfumelelano, swiphemu swa mahlamari swa tirhisiwa ku komba ntwanano wa mhaka yo karhi exikarhi ka vanhu. A hi hlayeni vulavurisano lowu landzelaka ku dyondza swo karhi hi mahlamari ma muxaka lowu:

(41) **DHOJA:** Sweswi twanani marito lawa ya humaka eka phuphu ya hina. Rito ri vula leswaku nkulukumba Manyike u voniwile nandzu. U tivangele ndlala leyikulu hi ku dyisa Mavele ya yena hi vomu. U ta rihisiwa makumembirhi wa tirhandi ya vubihi bya yena. Hi ku vekela n'hweti yin'we ntsena. Ndzi vulavurile.

NHLENGELETANO: *(Yi ba huwa leyikulu.)* A n'wi *rihe!* Hi kona a ta khawula. *(Mavondzo a ya hakeri, p.23)*

Eka vulavurisano lowu nga laha henhla, Dhoja loyi a nga mubi wa mhalamhala ya huvo u nyika mbuyelo wa xiboho lexi tekiweke hi huvo ku tshinya ndyangu wa ka Manyike. Ndyangu wa ka Manyike wa tshinyiwa endzhaku ka loko wu pfulerile tihomu ta ka Mongwe navusiku leswaku ti dya swibyariwa swa vona hi xikongomelo xo lava ku va rihisa. Dhoja hi nkarhi wa hu hundzisa mbuyelo u hlamuserile leswaku huvo yi vonile va ka Manyike nandzu naswona va fanele ku riha makumembirhi wa tirhandi ya tirhandi. Xiboho lexi xi tekiweke hi leswi seketeriweke hi vanhu lava a va tile eka nhlengeletano ku ta yingisela nandzu. Nhlengeletano yi kombile ku yima na xiboho lexi tekiweke loko yi ta tirhisa rihlamari *rihe!* ku hundzisa matitwelo ma yona. Marito ma ku; 'Hi kona a ta khawula' ma seketelana na ku tirhisiwa ka rihlamari *rihe!* ku komba ku pfumelelana eka xiboho xo rihisa ndyangu wa ka Manyike eka manyala lama a va ma endlile.

© University of Venda

5.2.6 Ku komba ku bumabumela

Eka dikixinari ya Marhanele na Bila (2016:56) ku paluxiwa ku bumabumela ku ri ku themendhela vukahle kumbe vuxongi bya nchumu wo karhi. Ku tatisa eka nhlamuselo leyi nga laha henhla, ku bumabumela ku nga humelela hi ku va ku ndhundhuzeriwa mitirho leyinene yi endliweke hi munhu un'wana. Hi marito man'wana, ku bumabumela i ku ringanyeta leswaku munhu kumbe nchumu wo karhi wunene wa faneleka eka ntirho wo karhi kumbe xikongomelo xo karhi hikwalaho ka vukahle kumbe vuxongi bya wona. Endlelo ro komba ku bumabumela ri nga humelerisiwa hi ku tirhisa swiphemu swa mahlamari eka Xitsonga. A hi hlayeni eka mbulavurisano lowu landzelaka ku vona hilaha mahlamari ma tirhaka hakona ku komba ku bumabumela:

(42) **SEJENI MABUNGELE:** *(A vula hi ku pfula rivanti ra movha.)*

Nghenani, ndzi kongome ekaya.

MAPHANDLE: *(A ri ku ngheneni.)* Ndza khensa sejeni. Swo famba nhlikanhi lowu swa kala. A ndzi ta fika ekaya nimadyambu.

SEJENI MABUNGELE: Namuntlha a mi yanga entirhweni xana?

MAPHANDLE: A ndzi hanyangi emirini. A ndzi endzerile dokodela Wright, ndzi twile ku ri leswa mavabyi ya masiku lawa a nga swi voni.

SEJENI MABUNGELE: *Hayi!* yena wa tirha swinene. U pfuna vanhu vo hlaya swinene. Xana mi karhatiwa hi vuvabyi muni? *(Mahlo ya nkwahle, p.50)*

Eka mbulavurisano lowu, Sejeni Mabungele u yimela Maphandle loyi a taka a vuya endzhaku ko vhakela dokodela. Maphandle loko a nghenile emovheni u hlamusela Sejeni Mabungele leswaku a a nga pfukangi emirini na swona u huma eka voneni ka dokodela Wright loyi a nga twa leswaku wa pfuna swinene eka mavabyi ma ximanjhemanjhe. Endzhaku ka sweswo, Mabungele u ve a tirhisa rihlamari *Hayi!* ku

© University of Venda

komba ku bumabumela leswaku na yena mhaka ya leswaku dokodela Wright wa pfuna eka mavabyi mo hambanahambana wa yi seketela. Ku tirhisiwa ka rihlamari *Hayi!* ku kombisa ku bumabumela, swi tisile tshembo lowukulu eka Maphandle leswaku na yena u ta pfuneka eka mavabyi makwe hikwalaho matitwelo ma muxaka lowu hi lamanene.

5.2.7 Ku komba vutitshembi

Vutitshembi swi vula ku titwa u tiyiseka hi wena n'wini ni vuswikoti bya wena ku nga ri hi ndlela yo tikukumuxa, kambe hi ndlela ya xiviri leyi sirhelekeke. Marhanele na Bila (2016:768) va seketela mhaka leyi loko va hlamusela vutitshembi tanihi: *Ku pfumaleka ka vukanakani eka leswi u titwisaka xiswona.* Hi marito man'wana, vutitshembi a hi ku va munhu a titwa a tlakukile eka van'wana vanhu, kambe i vutivi bya le ndzeni lebyi rhuleke lebyi munhu a nga ni vuswikoti bya byona na swona a nga kanakaneki hi byona. Eku vulavuleni ka vanhu, swivulwahava swa mahlamari swa kumeka swi tirhisiwaka ku va munhu a komba vutitshembi byakwe eka swin'wana leswi ku burisaniwaka hi swona. A hi xiyaxiyeni n'wangulano lowu landzelaka ku vona hilaha mahlamari ma tirhisiwaka ku komba vutitshembi:

(43) **DIKELEDI:** Mara munghana!

XILUVA: Mh!

DIKELEDI: Xana hikwalaho ka yini u nga tshiki leswo rhandzana u fana na mina ndzi nga hanyeki na mufana?

XILUVA: Hi mhaka ya yini ka munghana?

DiKELEDI: Ndzi vula hi mhaka ya ku swi ku vangela swiphiqo. Sweswi u ri mbilu ya wena ya vava hi mhaka ya ku va wen ana Jimmy mi ri ku holoveni hi mhaka ya Mbangini.

© University of Venda

XILUVA: *Hayi! munghana!* Jimmy i wa mina hambi ko ba lexi dumaka. Swa Mbangini ko va moya wo biha wa Sathani wu ta hundza. *(Vadyondzi va namuntlha, p.31)*

DiKELEDI: U ri tano?

XILUVA: Jimmy I wa mina munghana. Ndza hlambanya mina na yena hi ta hambanisa hi rifu ri nga na mavondzo.

Loko hi xiyaxiya eka n'wangulano lowu nga laha henhla, Dikeledi u tsundzuxa munghana wakwe Xiluva leswaku a tshika swa marhandzu hi ku va ematshan'wini yo va swi n'wi tisela ntsako yena swi n'wi vangela swiphiqo swo holava na vanhu. Ku kala a vula marito lama hileswi Xiluva a holova na Jimmy loyi a va rhandzana hikwalaho ka Mbangini loyi a tshamela ku n'wi gangisa. Xiluva loko a twa marito ma Dikeledi u ve a angula ku komba vutitshembi eka vuxaka byakwe na Jimmy. Mhaka leyi u yi endlile hi ku tirhisa xivulwahava xa mahlamari *Hayi munghana!* eku anguleni kakwe. Marito ma Xiluva mo hlambanya leswaku yena na Jimmy va ta hambanisiwa hi rifu ma seketela kahle leswaku mahlamari lama nga laha henhla u ma tirhisile ku komba vutitshembi.

5.2.8 Ku komba ku lemuka ka xitshuketa

Ku lemuka ka xitshuketa ku kongomisiwa eka ku tsundzuka mhaka yo karhi leyi taka emiehleketweni endzhaku ko byeriwa swo karhi leswi a swi nga ehleketiwangi kumbe languteriwangi hi nkarhi wolowo. Hi xitalo, loko nchumu wo karhi wu humelela hi xitshuketa, wu humelela hi ku hatlisa naswona swi nga languteriwangi. Eka Xitsonga, swi kona swiphemu swin'wana swa mahlamari leswi tirhisiwaka nkarhi wun'wana eka mbulavulo hi xivulavuri ku kombisa leswaku xa ha ku tsundzuka mhaka kumbe swin'wana leswi fambelanaka na mongo wa mbulavulo lowu nga ku humeleleni. A hi xiyaxiyeni vulavurisano lowu landzelaka ku tiyisisa mhaka leyi:

© University of Venda

(44) **VONANI:** Ndzo ku hlevela he m'fo. Loko ku tshika ku nga ri na mudyondzisi etlilasini Mbangini u ya a ya tshama na Xiluva va bula. Naswona ku kombisa ku ri Xiluva wa swi tsakela a ndzi si tshama ndzi vona Xiluva a tlherisa Mbangini.

JIMMY: A ndzi n'wi tivi Mbangini wa kona.

VONANI: I Fumani. Ra Mbangini ho n'wi duvulela etlilasini hikuva a dzaha mbangi.

JIMMY: Fumani! Kambe i mani Fumani?

VONANI: I mufana luya wa n'wana Mufundhisi Munene

JIMMY: (A n'wi tsundzuka) ***Hoo*** … luya wa munghana wa Ntsako? (Vadyondzi va namuntlha, p.13)

Eka vulavurisano lowu, Vonani u hlevela Jimmy leswaku a tiva ku etlilasini ya vona ku na mufana loyi a lavaka ku n'wi tekela ntombi yakwe. Vonani u byela Jimmy leswaku Mbangini kumbe Fumani hi yena loyi a lavaka ku n'wi tekela Xiluva. Eku sunguleni, Jimmy a swi nga n'wi teli emiehleketweni leswaku Mbangini kumbe Fumani i mani wa ka mani. Endzhaku ka loko a byeriwile leswaku i n'wana wa mufundhisi Munene, u vuye a tirhisa xiphemu xa rihlamari *Hoo* ku komba ku lemuka kumbe ku tsundzuka ka xitshuketa. Ku tirhisiwa ka xiphemu xa rihlamari *Hoo* swi kombisile kahle leswaku munhu loyi a va vulavula hi yena ka mbulavulo wa vona se a n'wi lemukile.

5.2.9 Ku komba ku kombela ku pfuniwa

Ku kombela ku pfuniwa ku kongomisiwa eka loko munhu wo karhi a kombela mpfuno wo karhi ku endla leswaku swi olova kumbe swi koteka ku fikelela xikongomelo xa leswi a langutaneke na swona. Munhu a nga kombela ku pfuniwa eka swilo swo hambanahambana swo tanihi switirhisiwa, vukorhokeri byo karhi, ku

© University of Venda

humesiwa ekhombyeni, hambi miehleketo ya munhu un'wana ku vona leswaku xikongomelo xa yena xa fikeleriwa. Hi marito man'wana, ku pfuna i phalalo wo karhi lowu munhu a wu nyikelaka ehandle ko langutela ku vuyeriwa hi xo karhi. Na le ka matitwelo lama, mahlamari ma tirhisiwa loko munhu a lava ku kombela ku pfuniwa eka swin'wana. A hi languteni eka vulavurisano lowu nga laha hansi:

(45) **ESTER:** *(Se a chuwile)* Ndzi tshikeni ndzi famba!

MBALAVURHENA: A wu nga fambi loko u ri na nyonghwa!

ESTER: *(A ringeta ku chupula.)* Ndza famba mina! Ekaya va ta ku ndzi sale kwihi? Ndzi tshikeni ndzi famba Thicara Mbhalavurhena!

MBALAVURHENA: *(A n'wi susumeta.)* Tshama la, u endla leswi ndzi ku byelaka swona man'! A wu nga fambi loko u ri na nkani! *(Swi teke nkarhi lowo leha Easter a nga vonaki ku huma le xitafurhumu.)*

DUDU: *(Le handle)* Kasi o endla yini Easter na yena kwale *xitafurhumu* xa kona! Dyambu hi leri se ra pela. A ya ha ri mhaka ya *Maths* leyi!

ESTER: *(Le xitafurhumu)* Ndzi tshikeni ndzi famba thicara!

MBALAVURHENA: A wu nga fambi loko ndzi ngzi nga se swi lava!

ESTER: *(A ringeta chupula.)* Ndzi tshikeni thicara!

MBALAVURHENA: *(A n'wi khoma hi matimba rhoko ruu!)* U ta kala u twisisa namuntlha! Loko u ri nhloko-xa-pandza, na mina ndzi yena!

ESTER: *(A thava mukhosi.)* Ndzi tshikeni thicara! *Yoo, mhanee.* Ndzi *lamulelenee! (A ba rivanti a huma a ri karhi a ba nkalanga.) (Matlhari Hansi, p.48)*

Eka vulavurisano lowu, Easter u yile ku ya vonana na thicara Mbalavurhena loyi a dyondzisa tidyonndzo ta tinhlayo. Easter u n'wi vhakerile endzhaku ka loko a n'wi byele leswaku a ta a ta n'wi dyondzisa tidyondzo ta tinhlayo tanihileswi a nga ri ku paseni kahle. Endzhaku ka loko a yile ku ya n'wi vona loko xikolo xi humile ehofisini

© University of Venda

yakwe, Mbalavurhena u fikile a rivala hileswi a n'wi vitanele swona ivi a kombela ku etlela na yena. Easter u vuye a ala xikombelo xa mudyondzisi, laha Mbalavurhena a nga sindzisa ku etlela na yena hambi a nga swi lavi. Easter u vuye a kombela ku pfuniwa swa xihatla hi ku tirhisa swivulwahava swa mahlamari *Yoo! mhanee!* na *lamulelenee!* Ku ri hi mpela mahlamari lama ma komba ku kombela ku pfuniwa swi vonaka hiloko a ta huma hi ku ba rivanti a ri karhi a rila ehofisini ya mudyondzisi Mbalavurhena.

5.2.10 Ku komba ku navela

Ku navela i xikongomelo xo lava ku fikelela nchumu wo karhi evuton'wini. Ku navela swi fambisana na miehleketo hambi matitwelo ma munhu un'wana na un'wana. Hileswaku ku navela ku endla leswaku munhu a tirha hi matimba eka xin'wana na xin'wana lexi nga ta n'wi pfuna ku n'wi tshuneta ekusuhi na ku navela kakwe. Ku navela ku nga humelela hi ku vona swo karhi, ku byeriwa hambi ku ri ku anakanya swo karhi. Hikwalaho ku navela swi fambisana na mahanyelo lama lulameke. Ku navela loku taka ehandle ka mahanyelo lama lulameke swi lava ku nghenisa munhu ekhombyeni. Ku navela tanihi matitwelo ma munhu un'wana na un'wana ma nga humelerisiwa hi ku tirhisa swivulwahava swa mahlamari endzhaku ka loko munhu a vonile, ku byeriwa, ku bombiseriwa kumbe ku anakanya swin'wana leswi a swi navelaka. A hi languteni n'wangulano lowu landzelaka exikarhi ka Misery na Florence:

> *(46)* **MISERY:** *(Hi ku navela.) Yhi***,** ka florah, i ku saseka ka sittingroom hinkwaswo leswi! Hi nga vona sofa ra kona! *Xuu,* se masiku lama wa durha munghana. *Haa,* sofa ro *tani!* Ri fanele ri durha ngopfu ne? *(Xivoni xa vutomi, p.22)*
>
> **FLORENCE:** (Hi ku khola) Haa, ka Misery, aro durha ku yini ka! Ro vitana ntsena R24 000.00 hi cash price.

© University of Venda

MISERY: (Hi ku hlamala) Hiii, R24 000.00? Ri durha ngopfu ka! *Im sure* u ri xave hi xikweleti hikuva u nge yi koti *cash* handle ka loko u khome Lotto!

FLORENCE: (Hi ku tidya) Xikweleti xa le kwihi? Ndzi ri be cash vasala va hlamele va le ka Nictus! Xikweleti masiku lama ….

MISERY: *Huu***,** swi ri ma titwa masiku lama Florence, *neh!* U ri ba *cash* ku ri hala tlhelo *bedroom* ya wen ana yona u yi chunile ni movha *brand new* wu lo mbaa, egaraji! U ri karhi u tirha wexe naswona u ri mistress ku fana ma mina?

Misery u vhakele Florence munghana wakwe endzhaku ka nkarhi va nga vonani. Leswi a ku ri nkarhinyana va nga vhakachelani emakaya, Misery u hlamale ku saseka ka kamara yo tshama eka yona emutini wa Florence. Leswi swi endlile leswaku a tela hi ku navela lokukulu. U kombisile ku navela kakwe hi ku tirhisa swiphemu swa mahlamari *Yhi, Xuu, Haa* na *tani!* Loko Florence a ta n'wi byela leswaku masofa lama a ma navelaka u ma xavile ku durha ehandle ko tirhisa xikweleti swi vangile ku navela lokukulu ka Misery ku hundzela eka swilo swin'wana leswi a swi vona. Swilo leswi a swi katsa kamara yo etlela eka yona, movha lowuntshwa na xiyimo xa yena Florence. Ku navela loku hinkwako u ku hundzisile hi ku tirhisa mahlamari *huu* na *neh!* Ku komba leswaku hakunene Misery u vile na ku navela lokukulu, u vuye a tela hi miehleketo yo dlaya nuna hi xiganama leswaku a ta kuma timali ta mindzindzakhombo ku kota ku humelerisa ku navela kakwe.

5.2.11 Ku komba ku tilondla

Ku tilondla swi nga hlamuseriwa tanihi endlelo ro karhi laha munhu a pfumelaka swidyoho swakwe leswaku a ta kona ku rivaleriwa. Hi marito man'wana, ku tilondla i mukhuva wo teka vutihlamuleri lebyikulu ku sirhelela vuhlayiseki bya munhu, ngopfungopfu hi nkarhi lowu a vaka eka ntshikilelo wa leswi a endleke swona. Ku yelana na man'wana matitwelo, munhu wo karhi a nga tirhisa mahlamari ku komba

© University of Venda

ku tilondla ka yena eka leswi a langutaneke naswona hi ndlela yo titsongahata**.** A hi xiyaxiyeni vulavurisano lowu landzelaka exikarhi ka Mafada na Jele lowu humelelaka hi nkarhi lowu a ku fanele ku sungula ku tsariwa ka xikambelo etlilasini:

> (47) **MAFADA:** *(A mpfhumpfhela Jele)* Nandzuwe Jele, Ndzi tlakusi mali ya mina ya R4000.00 ya maphepha hinkwayo ma maxamba lama u nga ndzi xavisela wona!
>
> **JELE:** *(Hi ku hlundzuka)* U nga ndzi hlanyeli nandzuwe! A ndzi na vhengele ra *ti-question paper* mina!
>
> **MAFADA:** *(Hi ku hlundzuka)* U nga ndzi endleli, nandzuwe! A ndzi ri hi wena u nga ndzi yenga u ndzi hlanganisa ni vayisa lavaya va le Polokwane lava a va xavisa *ti-question paper* va ku va tirha eka *exam section?*
>
> **JELE:** *(Hi ku hlundzuka)* U nga ndzi hlanyeli nandzuwe! A ndzi ri u lo tixavela hi wexe? Se u lava ku chela mina enkingheni? U nga ndzi vangeli maphorisa nandzuwe!
>
> **DAVID:** *(Hi nkhinkhi)* Vhele leyi a hi ya hina; i ya maphorisa!
>
> **MAFADA:** *(Hi ku xavelela) Heyi, heyi***,** *bra* Dave, *watch!* U nga zi u bayiza u tivisa makgata hi mhaka leyi *otherwise* ti ta poroma! Mhaka leyi a yi heleli kwala … *(Xivoni xa vutomi, p.60-61)*

Vulavurisano lowu wa Mafada na Jele wu humelela hi nkarhi wa ku tsariwaka xikambelo. Endzhaku ko kuma phepha ra swivutiso leswaku a sungula ku tsala, Mafada u kuma leswaku phepha leri a xaviseriwe rona a hi rona leri a faneleke a hlamula rona. Leswi swi endlile leswaku Mafada a humesela ximanga esakeni hi ku huwelela Jele loyi ku nga yena a nga ta na vona vanhu lava va va xaveseleke maphepha ma swivutiso lama nga riki wona. Mhaka leyi loko yi fika etindleveni ta mudyondzisi loyi a tsarisa xikambelo siku ra kona ku nga David, u va byerile leswaku mhaka ya vona yi lava maphorisa tanihi vativi va nawu. Mafada loko a ta twa

© University of Venda

leswaku ku ta foyineriwa maphorisa u kombisile matitwelo mo komba ku tilondla eka nandzu lowu va wu endleke hi ku tirhisa mahlamari. Matitwelo lama u ma kombile hi ku tirhisa swiphemu swa mahlamari *heyi***,** *bra* Dave na *watch!* ku komba leswaku hi mpela wa xavelela leswaku hakunene maphorisa ma nga vitaniwi. Lexi a xi endla leswaku a tilondla eka mudyondzisi a swi tiva leswaku loko maphorisa mo fika hiloko swi herile hi vutomi bya vona.

5.2.12 Ku komba xilemukiso

Xilemukiso ku kongomisiwa nchumu lowu vuriwaka kumbe ku tsariwa ku byela vanhu hi khombo leri nga vaka kona, xiphiqo, kumbe nchumu wun'wana lowu nga tsakisiki lowu nga humelelaka. Xikongomelokulu xa ku lemukisa, i ku hangalasa vuhlanganisi bya vuhlayiseki lebyi tirhisiwaka ku tivisa vanhu mayelana na makhombo leswaku vuyelo lebyi nga laviwiki byi nga siveriwa kumbe ku papalatiwa. Swivulwahava swa mahlamari swa tirhisiwa na le ka xiyimo xo lava ku lemukisa ku tsundzuxa swin'wana ku sivela migingiriko leyo biha. A hi languteni eka vulavurisano lowu nga laha hansi ku tiva swo karhi hi matirhelo ma mahlamari ku komba ku lemukisa eka swin'wana leswi nga tshukaka swi vangile xiyimo xo biha:

> (48) **KHANGELA:** *(Hi khinkhi)* Kwalaho wa vurisa *bra* Tom. Na mina *like I have been highly motivated by his lesson* today lero ndzi ta sungula namuntlha ku hlaya hi ku tikarhata hikuva hakunene lembe se ri herile phela. Ku lo sala September ntsena leswaku hi tsala.
>
> **JELE:** *(Hi manyunyu a ri karhi a minya biya)* Yaleyo i *small matter bra* ya mina, mina a ndzi vileli hikuva ndzi na *ti-connections* ta kahle. Ku na vafowethu lava nga tshembisa *ti-question paper*. Se ndzi tikarhatela yini hi ku kayakaya ndzi hlaya swipele vafana va moya va ndzi tshembisile *ti-question paper*.

© University of Venda

THOMAS: *(A ri karhi a kombetela hi mavoko.) Hii,* mina swilo sweswo a ndzi lavi no swi twa *bra* Jele. Swi pfuna yini ku kuma *distinction* eka *Matric* kambe loko u ya emahlweni u nga wu voni ntlangu?

KHANGELA: *(A ri karhi a pfumelela hi nhloko)* Kwalaho wa vurisa bra Tom, besides ku ka u nga twi nchumu e-tertiary, swi ni nghozi hikuva munhu a nga ku xavisela *question paper* yo ka yi nga ri yona hi ku lava mali. Ivi loko u fika exikambelweni u ku *gaa,* hi xikosi, hi ku hlamala phepha ro ka ri nga ri rona leri u nga xava rona. *(Xivoni xa vutomi, p.49-50)*

Eka vulavurisano lowu, Khangela u kombisa nhlohlotelo lowu a wu kumeka xikolweni. U kombisa leswaku nhlohlotelo lowu a wu kumeke wu n'wi komba leswaku u fanele ku ya sungula ku hlaya tibuku leswaku a ta tirha kahle loko lembe ri hela. Jele loko a twa mhaka yo hlaya tibuku u kombisa leswaku yena a nge tidyeli nkarhi hi ku hlaya hikuva ku na vanhu lava n'wi tshembiseke ku n'wi xavisela maphepha ma swivutiso swa xikambelo. Thomas na Khangela loko va twa leswaku Jele u lava ku endla vugevenga byo xava maphepha ma swivutiso swa xikambelo va ve va vona swi fanerile ku n'wi lemukisa khombo ra leswi a lavaka ku swi endla. Thomas u endlile tano hi ku tirhisa rihlamari *hii* ku n'wi lemukisa leswaku goza leri a ri tekaka ri nga n'wi onhisela ku ya emahlweni ka swa tidyondzo takwe. Kasi Khangela u lemukisile Jele hi ku tirhisa rihlamari *gaa* ku n'wi kombisa leswaku a nga ya nghena etlilasini a tlhela a ya kuma leswaku phepha leri a xaviseriweke rona a hi rona leri ku tsariwaka hi rona. Swiphemu leswi swa mahlamari swi hela ehansi ka mahlamari ma peletwana rin'we.

5.2.13 Ku komba ku hoyozela

Ku hoyozela i marito lama kombisaka ku dzunisa ka munhu eka ku humelela kumbe ku navelela leswinene eka xiendlakalo xo hlawuleka. Eka dikixinari ya Xitsonga National Lexicography Unit (2014:62) ku hlamuseriwa ku hoyozela tanihi: *Ku*

© University of Venda

tlangela munhu hi ku vula marito mo karhi mo n'wi ndhundhuzela. Hi marito man'wana, ku hoyozela i endlelo ro karhi ro kombisa ntsako eku humeleleni kumbe nkateko wa munhu un'wana. Ku hoyozela ku nga humelela hi tindlela to hambanahambana. Munhu a nga tihoyozela endzhaku ka loko a kotile ku humelela eka swin'wana leswinene a swi endleke. Nakambe, munhu a nga hoyozeriwa hi vanhu van'wana endzhaku ka loko va vonile na ku tsaka hileswi a koteke ku swi fikelela. Xikongomelo xa rungula rihi na rihi ro hoyozela i ku endla leswaku muamukeri a titwa kahle hileswi a swi fikeleleke. Eka xiyimo xin'wana, swiphemu swa mahlamari swa tirhisiwa ku komba ku hoyozela endzhaku ka loko munhu a kotile ku fikelela swo karhi. A hi xiyaxiyeni eka n'wangulano lowu nga laha hansi ku kota ku tiva swo karhi hi matirhelo ma mahlamari ku komba ku hoyozela endzhaku ka xiendlekalo xo karhi:

(49) **LULU:** *(Hi ku kanakana)* A ku se antswa nchumu

MAGAZA: *(Hi ku kombisa ku tsakela)* Kambe u ri swi endlisa ku yini Ma-Lulus?

LULU: *(Hi ku vilela)* Ko lumaluma laha endzeni. Swi endla ongeti ndzi lo dya makuwa. Ndzi tlhela ndzi hlamba hi timbilu tanihiloko ndzi vurile loko hi pfuka. Nsululwana na yona ya ndzi karhata…

MAGAZA: *(Hi ku nyanyuka a ri karhi a cina) Ahaa,* hamba mfa ka Cawuke, hamba wena Cawuke wa xinyori-xa-humba … *(Xivoni xa vutomi, p.177)*

Eka n'wangulano lowu nga laha henhla, Lulu u hlamusela Magaza hi xiyimo xakwe endzhaku ka loko a nga titwi kahle emirini. Lulu u hlamusela swilo hinkwaswo leswi a swi endla leswaku a nga titwi kahla emirini. Endzhaku ka swona, Magaza u lo na kombisa ku tihoyozela hi swona tanihileswi a swi vona leswaku leswi Lulu a swi hlamusela i swikombiso swa munhu loyi nga nga biha emirini naswona muonhi wa kona hi yena. Magaza u kombile ku tihoyozela kakwe hi ku tirhisa rihlamari *Ahaa.* Hi ntolovelo wa Vatsonga, loko munhu a tihoyozela u phata xivongo xakwe. Na le

© University of Venda

ka xiyimo xa Magaza hi vona a phata xivongo xakwe xa ka Cawuke a ku: '*Hamba wena Cawuke wa xinyori-xa-humba'* ku komba ku tihoyozela eka leswi a swi fikeleleke ku nga leswaku u ta va na n'wana na Lulu. Tanihileswi ku kombisiweke emasunguleni, munhu a nga hoyezeriwa hi vanhu van'wana endzhaku ka loko va vonile na ku tsaka hileswi a koteke ku swi fikelela. A hi xiyaxiyeni eka n'wangulano lowu landzelaka ku twisisa mhaka leyi hi hetiseka:

(50) **VUSI:** (A nghena.) Mhani, vonani, ndzi humelerile! A ndzi nga kholwi!

Ndzi pasile mhani!

MATENDLA: *(A ku vhuthu!) N'wanangoo!* U swi kotile! A ndzi nga vule! (A ba nkulungwana.) Chacha Vusi chacha! A va ku u nge swi *kotee! (Matlhari Hansi, p.83)*

MAN. MALAYI: *Hoyohoyo***,** Vusi! Se wo gwirima ni ku ba swigingi namuntlha leswi? *(Matlhari Hansi, p.84)*

Eka n'wangulano lowu, Manana Malayi mudyondzisi ePhosakufa u vhakerile Matendla loyi a ri manana wa Vusi mudyondzi ePhosakufa. Ku vhaka kakwe ku hlanganile na siku ra ku huma ka mbuyelo wa ka ntangha khume. Loko va ha ri ku burisaneni, ku nghenile Vusi loyi a nga tsaka swinene endzhaku ka loko a pasile kahle. Matendla u kombisile ku tsaka ka yena hi ku tirhisa man'wana ma mahlamari mo tanihi *n'wanangoo!* na *kotee!* kambe Manana Malayi u tirhisile rihlamari *hoyohoyo* ku komba ku hoyozela Vusi eka mbuyelo wa kahle lowu a koteke ku wu fikelela. Marito ma leswaku *'Vusi! Se wo gwirima ni ku ba swigingi namuntlha leswi?'* ma kombisa leswaku hakunene a tirhile kahle naswona swa n'wi fanela leswaku a hoyozeriwa.

5.2.14 Ku kombela ndzivalelo/rivalelo

Ku kombela ndzivalelo/rivalelo i xiendlo xo karhi xo rivalela kumbe ku rivaleriwa eka xihoxo kumbe nandzu lowu muhehliwa a langutaneka na wona. Ku rivalela swi vula

© University of Venda

swilo swo hambanahambana eka vanhu vo hambanahambana. Hambiswiritano, hi ntolovelo swi katsa xiboho xo tshika ku hlundzuka ni mianakanyo yo rihisela. Xiendlo lexi vaviseke kumbe ku khunguvanyisa munhu un'wana xi ta tshama xi ri kona, kambe ku rivalela swi nga hunguta ku khomelela eka swona na ku pfuna munhu wa kona ku n'wi tshunxa eka vulawuri bya munhu loyi a n'wi vaviseke. Hi marito man'wana, munhu u kombela ku rivaleriwa eka nchumu wo karhi lowu a wu endleke naswona lowu a swi tivaka leswaku a wu hoxekile. Ku kombela kakwe i xikombiso xa ku pfumela kakwe leswaku hakunene u endlile xihoxo. Swivulwahava swa mahlamari swa tirhisiwa na le ka xiyimo lexi munhu a lavaka ku kombela ku rivaleriwa endzhaku ka ku pfumela leswaku u dyohile. A hi languteni eka vulavurisano lowu nga laha hansi ku tiva swo karhi hi matirhelo ma mahlamari ku kombela ndzivalelo endzhaka ko endla xihoxo xo karhi:

(51) **BAYIZANI:** *Please,* Valerie ndzi tweli vusiwana. Ndza swi vona ndzi ku hoxele ngopfu kambe …

VALERIE: Bayizani, a ndzi nge swi koti hikuva loko ndzi rivalela wena, ndzi ta va ndzi hoxela un'wana munhu. A ndzi swi lavi ku hoxela munhu un'wana evuton'wini bya mina hambi ku ri …

BAYIZANI: Bayizani: *(A rila hi xihluku) Yoo, please,* Valerie, ndzi rivaleli hikuva la ndzi nga kona ndza tshwa swa nge hi le tiheleni. Ndzi riva…

VALERIE: *(A rila)* No, Mr Magwaza a swi nga endleki sweswo! U ndzi tiva kahle na wena Mr Magwaza leswaku mina evuton'wini bya mina, a ndzi swi lavi ku hoxela hambi ri ri risokoti. *I'm sorry*, Mr Magwaza, a swi nge endleki!

BAYIZANI: *(A rila a ri karhi a tiwisela emilengeni ya Valerie) Please, please*, Valeris! *Please***,** ndza ku kombela. Xana a wu ndzi tweli vusiwana? *Xivoni xa vutomi, p.151-152)*

© University of Venda

Eka vulavurisano lowu, Bayizani u le ku kombeleni ka Valerie leswaku a n'wi rivalela eka xihoxo xakwe lexi a xi endlile xo ya rhandzana na wansati un'wana ehandle. U endlile tano hi ku tirhisa swiphemu swa mahlamari eku kombeleni ku rivaleriwa kakwe. Mahlamari lama a ma tirhiseke i rihlamari ro lomba *please* na *yoo***.** Ku va a rilile a ri karhi a tiwisela emilengeni ya Valerie na ku tlhela a vuyelerisa rihlamari *please* nkarhi na nkarhi loko a vulavula swi tiyisisa leswaku hakunene a ri ku kombeleni ku rivaleriwa naswona wa pfumela leswaku u endlile xihoxo. Matitwelo lama na wona i manene hikuva ma kombisa vumunhu lebyi munhu a faneleke ku byi endla loko a endlile swihoxo.

5.2.15 Ku komba ku lava ku basisiwa

Ku komba ku lava ku basisiwa swi nga hlamuseriwa tanihi xiyimo lexi endlaka leswaku nchumu wo karhi wu olova ku wu twisisa hi ku nyikela rungula kumbe voxokoxoko byo karhi hi vuenti endzhaku ka loko un'wana a nga hundzisekangi kahle eka swin'wana. Leswi nga endlaka leswaku munhu a nga hundziseki kahle ka swin'wana ku nga va xiphiqo xa vuhlanganisi kumbe mavulavulelo hambi ku tirhisiwa tindzimi kumbe marin'wana lama hambaneke exikarhi ka vavulavuli. Xin'wana ku nga va ku tirhisiwa ka ririmi ro gega ku kongomisa eka swin'wana leswi hambaneke na leswi ri vulaka swona hi ntolovelo. Leswi hinkwaswo swi nga endla leswaku munhu a lava ku lunghisiwa eka swin'wana leswaku a kota ku twisisa leswi a byeriwaka swona kahle. Mahlamari ma tirhisiwa ku lava ku komba leswaku ku na swin'wana munhu swi nga n'wi hundziseki kahle, kutani u ta lava ku lulamisiwa kuri a swi twisisa kahle. A hi xiyaxiyeni eka n'wangulano lowu landzelaka ku ta twisisa mhaka leyi hi ku hetiseka:

(52) **ELIZABETH:** *(A miyelanyana a ri karhi a languta Misery)* Heyi, munghana, wa kala! U kala ku fana na Florence. Phela na yena Florence wa kala heyi! Hi mpfhuka a ambala yunifomo a ndzi se n'wi vona.

© University of Venda

MISERY: *(Hi ku hlamala)* Yunifomo yihi manjheni? Kasi se Florah i manana wa xikhongelo na yena masiku lama? Se tibiya ti ta sala na mani?

ELIZABETH: *(A ri karhi a hlekelela)* A ndzi vuli yunifomo ya xikhongelo *wenoo*; ndzi vula nala!

MISERY: *(Hi ku hleka) Hoo,* kasi u vula mzila? *Se why***,** u ku i yunifomo ka Zabeta?

Eka n'wangulano lowu, Misery u vhakacherile munghana wakwe Elizabeth endzhaku ka nkarhi va nga vonani. Elizabeth u kombisa leswaku Misery u kala ku fana na Florence munghana wa yena loyi un'wana hikwalaho ka leswi ku sukela a loveriwile hi nuna a nga si tshamaka a n'wi vona. Elizabeth u tirhisile ririmi ro gega ku vula nala a ku i yunifomo. Leswi swi endlile leswaku Misery a nga hundziseki kahle, kutani a tirhisa swiphemu swa mahlamari ku lava ku twisisa mhaka kahle leswaku hikwalaho ka yini a vula nala ku i yunifomo. Leswi u swi kombile hi ku tirhisa mahlamari *Hoo* na *se why.* Ku va Elizabeth a tirhisile rihlamari *wenoo* loko a basisa leswaku yunifomo u vula nala ku nga ri yunifomo ya kereke ku ya hilaha Misery a ehleketa hi kona swi humesela erivaleni leswaku Misery ku na swin'wana a lahleka eka swona kutani a lava ku basisiwa.

5.2.16 Ku komba ku khensa

Ku khensa i ku titwa lokukulu ka ku tlangela munhu kumbe nchumu wo karhi hikwalaho ka leswi munhu yoloye a swi endleke leswaku ku pfuna eka swin'wana. Eka dikixinari ya ka Xitsonga National Lexicography Unit (2014:79) ku hlamuseriwa ku khensa hi ndlela leyi: *'Ku va munhu a amukela malwandla kumbe tintswalo leti a kombiweke tona'.* Munhu a nga komba ku khensa hi nomu, ku nyikela swo karhi kumbe hi ku tsala kunene. Ku na swivangelo swo hlayanyana leswi endlaka leswaku ku kombisa ku khensa swi nga va mhaka ya nkoka, leswi swi katsa ku kombisa ku tlangela, ku aka vuxaka na ku kombisa ku titsongahata na mahanyelo lamanene. Hi

© University of Venda

marito man'wana, ku khensa munhu un'wana, hileswaku munhu yoloye u endle nchumu lowunene naswona u faneriwa hi ku xiximiwa eka ntirho lowu a wu endleke. Mahlamari tanihi swiphemu leswi humelerisaka matitwelo na ku kandziyisa eka mianakanyo yo karhi, ma nga tirhisiwa ku komba ku khensa eka munhu un'wana endzhaku ka loko a endlile swin'wana. A hi xiyaxiyeni eka n'wangulano lowu landzelaka ku twisisa mhaka leyi hi vuenti:

(53) **VONANI:** Fumani na Xiluva a va rhandzana. Se Fumani u kombele Xiluva ku va a n'wi endzela hi Rivuntlhanu namadyambu hi ku tiva leswaku vatswari va yen ava ta ya empfuxelelweni eRustenburg. Se swi ve tan ova vile swin'we hi vusiku bya Rivuntlhanu. Kambe lexi nga vuya xi hlamarisa ngopfu hileswaku loko Fumani a pfuka nimixo u vonile Xiluva a hundzile misaveni. Hiloko Fumani a bela maphorisa rinqingho laha maphorisa va nga tlhela va n'wi khoma. Vatswari va yena va vuyile hi le Rustenburg kutani va yak wale xitichini xa maphorisa laha maphorisa van ga vuya va humesa Fumani. Se namuntlha nimixo loko vatswari va yen ava pfuka vo kuma Fumani u tisungule hi ntambu ekamareni ra yena.

DANIEL KANAMA: *(A hlakahla nhloko)* I mihlolo leyi u ndzi byeleka yona. A ndzi nga tivi nchumu mina.

VONANI: Swa vava leswi nga humelela mudyondzisi. Na sweswi mi ndzi vonaka mbilu ya mina ya ha khumbekile ngopfu loko ndzi ehleketa Fumani na Xiluva.

DANIEL KANAMA: *Haa* … ndza khensa loko u hundzile u ndzi susa mihlolo he Vonani a ndzi nga tivi nchumu mina. *(Vadyondzi va namuntlha, p.170)*

© University of Venda

Eka n'wangulano lowu, Vonani u hlamusela mudyondzisi Daniel Kanama timhaka hinkwato leti humeleleke mayelana na ku hundza emisaveni ka Fumani na Xiluva lava na vona a va ri vadyondzi vakwe. Endzhaku ka loko a hlamusele timhaka hinkwato, Daniel Kanama u kombisile ku hlamala tanihileswi timhaka leti a byeriwa tona a nga ti tivi. Tanihileswi a ri mudyondzisi wa vana lava loveke na yena a khumbeka na ku tlhela a va na mfanelo yo tiva leswi humeleleke. Ku va Vonani a n'wi susile mihlolo hi ku n'wi byela timhaka leti nga humelela vadyondzi vakwe swi endlile leswaku a tirhisa xiphemu xa rihlamari ku komba ku khensa kumbe malwandla makwe tanihileswi a nga tivi nchumu. U kombisile ku khensa hi ku tirhisa rihlamari *Haa* ku kombisa Vonani leswaku wa n'wi khensa hakunene ku va a n'wi tivisile mhaka ya ku lova ka vadyondzi.

5.2.17 Ku komba ku lelana

ku lelana ku kongomisiwa eka ku sarisana ka vanhu vambirhi kumbe ku tlula. Vanhu va lelena tanihi xikombiso xo komba leswaku va fikile emakumu ka leswi a va vulavula kumbe ku endla swona kutani va fanele ku hambana. Na le ka xona xiyimo lexi, swiphemu swa mahlamari swa tirhisiwa ku komba ku lelana exikarhi ka vanhu lava a va endla swo karhi endzhaku ku fika emakumu ka ntirho wa vona. A hi xiyaxiyeni eka mbulavurisano lowu nga laha hansi ku ta vona hilaha mahlamari ma nga tirhaka hakona ku komba ku lelana ka vanhu lava a va ri ku endleni ka swo karhi swin'we:

(57) **PROF.:** Agnes i mani?

JEAN: I munghana wa Thuli.

PROF.: Hi swona. Xana swi vula leswaku u ta byi phaha kwale ka va-Agnes?

JEAN: Ina, kambe swo va swa vusiku bya namuntlha ntsena. Onge vatswari va Agnes va ta vuya mundzuku leri xaka.

PROF.: *Ha,* hi swona Jean, sala u hlaya.

© University of Venda

JEAN: *Inkomu* Prof, na n'wina mi to famba kahle

PROF.: *Inkomu! (Byi le tintihweni, p.58)*

Eka mbulavurisano lowu, Profesa Xirilo u hundzile hi le ka Jean loyi a ri mudyondzi wakwe. Endzhaku ko vulavula hi swilo swo hambanahambana va vuye va fika emakumu na mbhurisano wa vona, kutani va tirhisa swivulwahava swa mahlamari ku komba ku lelana. Mhaka leyi va yi endle hi ku tirhisa mahlamari *ha* na *inkomu!* Rihlamari *ha***,** ri tirhisiwe hi Profesa Xirilo ku sarisa Jean leswaku wa famba. Maangulelo ma Jean hi ku tirhisa rihlamari *inkomu!* na marito ma leswaku 'Prof, na n'wina mi to famba kahle' a ma komba leswaku na yena u fambisa Profesa Xirilo. Hi ku angarhela, mahlamari *ha* na *inkomu!* ma tirhisiwile ku komba ku lelana exikarhika Profesa Xirilo na Jean naswona a ma kombanga mitlhaveko ya ntikelo.

5.2.18 Ku komba ku lulamisa

Ku lulamisa ku kongomisiwa eka ku cinca loku lunghisaka xihoxo hi ku suka eka leswi hoxekeke ku ya eka leswinene, kumbe kusuka eka leswi nga tolovelekangiki ku ya eka leswi tolovelekeke. Eka dikixinari ya ka Xitsonga National Lexicography Unit (2014:109) ku andlariwa nhlamuselo yo lulamisa tanihi: *'Ku endla leswaku swilo swi va ematshan'wini lama faneleke'*. Hi marito man'wana, ku lulamisa swi vula ku cinca ka nkoka swinene ku endla leswaku nchumu wo karhi wu va lowunene, lulameke, lawulekaka kumbe ku enerisa. Hambiswiritano, ku lulamisa a ku endleki ntsena loko ku ololoxiwa minchumu yo karhi ntsena, na munhu wa lulamisiwa loko a tshuka a endla kumbe ku tiva swin'wana leswi nga riki ntiyiso. Na le ka xona xiyimo lexi, swiphemu swa mahlamari swa tirhisiwa ku komba ku lulamisa munhu kumbe nchumu wo karhi lowu hoxekeke leswaku wu ta va ematshan'wini lamanene. A hi xiyeni eka mbulavurisano lowu nga laha hansi ku dyondza swo karhi hi ku tirhisiwa ka mahlamari ku komba ku lulamisa mhaka yo karhi leyi hoxekeke:

© University of Venda

(58) **MISERY:** *(Hi ku hleka)* Hoo, kasi u vula mzila? Se *why* u ku i yunifomo ka Zabeta?

ELIZABETH: *(Hi ku hleka)* Kasi a hi yunifomo? Wena a wu swi voni leswaku i yunifomo hikuva lokixi leri hinkwaro ri tele hi vona lavo dlaya vavanuna hi phoyizeni va endlela ku sala va dya rifa ra vona.

MISERY: *(Hi ku hlamala)* Xuu, kasi Florence u lo dlaya nuna leswiya? Leswi a va ku Tokyo u dlaye hi ku nwa ngopfu byala se byi ya oxa xivindzi ke?

ELIZABETH: *(Hi ku khumbeka emoyeni)* Byala bya *kwi?* U nga xisiwi Misery, a ku na byala byi nga oxa xivindzi *wenoo***,** i phoyizeni *liya!* Va ri la lokixixini ku ni ntungu wo heta vavanuna. A wu swi voni wena lembe leri ntsena ku fambe vangani? *(A hlayela hi tintiho)* Ku fe *eight* ya vona. *(Xivoni xa vutomi, p.27)*

Eka mbulavurisano lowu, Elizabeth na Misery va le ku vulavuleni hi timhaka leti humelelaka emugangeni waka vona ta ku dlayeteriwa ka vavanuna hi vavasati. Un'wana wa vavasati lava dlayeke nuna wakwe i Florence loyi a ri munghana wa Elizabeth na Misery. Mhaka ya ku Florence na yena u dlayile nuna kuri a sala a dya timali ta mindzindzakhombo a ku ri mhaka leyi Misery a nga yi tivi. Yena a tiva leswaku Tokyo nuna wa Florence u dlayiwile hi ku oxeka ka xivindzi hikwalaho ka leswi a rhandza ngopfu xihoko. Elizabeth loko a ta vona leswaku Misery a nga na vuxokoxoko bya ntiyiso mayelana na rifu ra Tokyo u vuye a khumbeka emoyeni, kutani a vona swi fanerile leswaku a lulamisa Misery leswaku a ta tiva ntiyiso wa mhaka hi xiheri. U tirhisile swiphemu swa mahlamari *kwi? wenoo, na liya!* ku komba ku lulamisa Misery eka mhaka ya rifu ra Tokyo. Marito ma ku 'Byala bya *kwi?* U nga xisiwi Misery, a ku na byalwa byi nga oxa xivindzi *wenoo***,** i phoyizeni *liya!'* ma seketela vonelo ra leswaku hakunene Elizabeth a lava ku lulamisa Misery hi vuxokoxoko bya ntiyiso ku nga ri leswi a tiva swona.

© University of Venda

5.2.19 Ku komba ku tshinya

Rito ku tshinya ri nga hlamauseriwa hi tindlela to hambanahambana ku ya hi xiyimo xa laha ri nga tirhisiwa kona. Xosongula, ku tshinya ku nga kongomisiwa eka vulawuri lebyi kumiwaka hi ku lava leswaku milawu kumbe swileriso swi landzeleriwa na ku xupula mahanyelo mo biha. Kasi loko hi xiyaxiya eka dikixinari ya Marhanele na Bila (2016:702) ku hlamuseriwa ku tshinya tanihi: *'Ku tshikisa n'wana hanyelo leri nga amukeleki hi ku n'wi cambuta, hi ku n'wi laya kumbe hi ku n'wi tsundzuxa'*. Hi ku leteriwa hi nhlamuselo leyi andlariweke laha henhla ku nga vuriwa leswaku ku tshinya ku fambisana na ku va munhu a endlile swo karhi leswi nga riki leswinene, kutani wa tshinyiwa ku n'wi komba milawu leyinene ya matikhomelo hi ku laya kumbe ku tsundzuxa. Swiphemu swa marito lama nga mahlamari swa tirhisiwa ku komba ku tshinya munhu un'wana loko a endle kumbe ku lava ku endla swo biha. A hi xiyeni eka vulavurisano lowu nga laha hansi ku vona hilaha mahlamari ma nga tirhaka hakona ku komba ku tshinya loko munhu a endle kumbe ku lava ku endla swo biha:

(59) **N'WA-MBHOKOTA:** Ndzi ri tana loko u lava mina. A hi muke hi ya lwa ekaya.

N'WE-XINGWENYANA: U lava ku ya ndzi komba yini ekaya ka wena?

ZAMULELE: Swo yini mhana Masaswivona?

N'WA-XINGWENYANA: Ndzi ta dlaya mina "Nwenya Rinono, xingwenyana xi nga vambe saveni, xingwenyana tsuvula vurhongo ku sala lavo etlela. Mina xilwa na dzana ntlhanu xi lwa ni matoya ni mayeka"

ZAMULELE: *(A khoma nsati hi voko) Hayi,* u nga endli leswi mani. *(Mavondzo a ya hakeri, p.5)*

Eka vulavurisano lowu, N'wa-Xingwenyana na N'wa-Mbhokota va le ku holoveni endzhaku ka loko nguluve ya N'wa-Mbhokota yi dyile swibyariwa swa N'wa-

© University of Venda

Xingwenyana. Ku holova ka vona ku fikile laha a va tshembisana na ku khomana hi mavoko. Loko va ha holova Zamulele nuna wa N'wa-Xingwenyana u vuye a fika laha nga fika a hlamala ku holova ka vona. Endzhaku ka sweswo u tshinyile N'wa-Xingwenyana hi ku n'wi khoma hi voko va ya kaya. Leswi u swi endlile hi tlhelo a ri karhi a tirhisa na rihlamari *hayi.* Marito ma ku '*Hayi,* u nga endli leswi mani' a komba ku tshinya hi ku tsundzuxa, tanihileswi a swi vonile leswaku N'wa-Xingwenyana a hlundzukile swinene. Tanihileswi ku hlamuseriweke emasunguleni, ku tshinya ku nga humelela hi tindlela to hambanahambana. A hi xiyeni vulavurisano lowu ku vona ndlela yin'wana leyi mahlamari ma tirhisiwaka hakona ku komba ku tshinya:

(60) **N'WA-TWENDI:** *(Hi ku tshinya)* Mi nga vuli sweswo maseve! Mo mi katekile hikuva va ha ri vantsongo. Loko va ta kula a va nga mi rilisi? Vo valava?

MIDLAYI: *(A ti ba xifuva)* Hayi va mina vana! Va mina a va nge endli sweswo! Ndza ku bejela; hi lexi! *(A ri karhi a languta Madambi na Nyeleti)* A ndzi ri a mi nga endli mihupani ku fana ni van ava vahedeni va la Thulamahanci?

HINKWAVO: Hayi!

MIDLAYI: *(Hi manyunyu)* Ma va twa? Hi valava, va ri sweswo a va nga endli! I vana vanene lava, phela ndzi va kurisa hi tindlela letinene va mina. Ndzi va endlela everything leswi va swi lavaka! A ndzi lavi ku hluphekisa.

KHOMBO: *(A ri karhi a hleka)* Na n'wina mi pfanga no pfumela. Bya ha ri vusiku *hii!* Sukani mi famba mi tshika ku yingisela timhaka ta *lavakulu! (Xivoni xa vutomi, p.69-70)*

Eka vulavurisano lowu, N'wa-Twendi u hundzile hi le mutini wa ka Khosa ku hundza a va pfuxela. U kumile ndyangu hinkwawo wu tshamile endhawini yo wisela eka yona. Misery u ve a bombisela N'wa-Twendi leswaku vana va yena Madambi na Nyeleti a va nga endli leswi endliwaka hi vana va van'wana emugangeni wa

© University of Venda

Thulamahanci. Leswi a swi vula na vona vana lava a va ri ku swi tweni na ku tlhela va tiyisisa leswaku a va nga endli vubihi. Tatana wa vona Khombo u kombe ku nga tsakeli leswi Misery a ri ku swi vulavuleni emahlweni ka vana. Kutani, u ve a komba ku va tshinya hi ku tirhisa mahlamari *hii!* na *lavakulu!* Hi mahlamari lama a komba ku laya Madambi na Nyeleti ku va tiva leswaku a swi fanelangi ku nghenelela timhaka ta lavakulu loko va vulavula tanihi vana.

5.2.20 Ku komba malwandla

Malwandla ku kongomisiwa eka muxaka wa mahanyelo lama funghiwaka hi swiendlo swa ku hanana, ku anakanyela, ku nyikela mpfuno kumbe ku khathalela vanhu van'wana, handle ko langutela hakelo yo karhi. Hi marito man'wana, malwandla hiloko munhu a tirhisa nkarhi wakwe, vuswikoti na swilo swa yena hi ku tsakela, rirhandzu, ntwelavusiwana, ku hanana hi xikongomelo xo lava ku pfuna kumbe ku antswisa vutomi bya vanhu van'wana. Na le ku kombiseni malwandla, swiphemu swa mahlamari swa tirhisiwa ku hundzisa vutitwi byo lava ku komba malwandla kumbe tintswalo to karhi eka vanhu van'wana. A hi xiyaxiyeni eka n'wangulano lowu nga laha hansi ku dyondza swo karhi mayelana na ku tirhisiwa ka mahlamari ku kombisa malwandla kumbe tintswalo:

(61) **KHAMBULE:** Xana hikwalaho ka yini mi nga yi eka dokodela?

PROF.: Ndzi lava ku ya kona.

KHAMBULE: Hi swona. Xana mi na xo famba?

PROF.: E-e, a ndzi na xona.

KHAMBULE: Xana mi ta famba ha yini?

PROF.: A ndzi ehleketa ku ya khandziya thekisi.

KHAMBULE: *(A hlekanyana) E-e***,** Profesa, mi nga ka mi nga fambi hi thekisi movha wa mina wu ri kona. Tirhisani wona.

PROF.: Ndza khensa tatana Khambule. *(Byi le tintihweni, p.62-63)*

© University of Venda

Eka n'wangulano lowu, Profesa Xirilo u kombela mutirhikulobye Khambule leswaku a sala a n'wi khomela tlilasi hikwalaho ka leswi a nga hanyangi kahle emirini naswona a lavaka ku ya vonana na dokodela. Khambule u vuye a swi twisisa ku sala a n'wi khomela tlilasi. Tanihileswi Profesa Xirilo a lava ku ya vonana na dokodela naswona a nga hava xo famba, Khambule u lave ku tiva leswaku u ta famba hi yini ku ya vona dokodela. Profesa Xirilo u kombisile leswaku u ehlekete ku ya tirhisa xo famba xa mani na mani. Hikwalaho ka mbilu ya ntwelavusiwana na rirhandzu Khambule u ve a kombisa malwandla kumbe tintswalo hi ku n'wi lomba movha leswaku a famba hi wona. U kombile vutitwi lebyi hi ku tirhisa rihlamari *E-e.* Marito ma Khambule ma leswaku 'Profesa, mi nga ka mi nga fambi hi thekisi movha wa mina wu ri kona. Tirhisani wona' a ma komba malwandla kumbe tintswalo takwe eka Profesa Xirilo. Maangulelo ma Profesa Xirilo ma leswaku 'Ndza khensa tatana Khambule' a ma kombisa leswaku hakunene Khambule a n'wi kombile malwandla.

5.2.21 Ku komba ku tsundzuka

Ku tsundzuka ku kongomisiwa eka vuswikoti bya miehleketo kumbe vuswikoti byo hlayisa na ku pfuxeta timhaka, swiendlakalo, mavonelo, na swin'wana leswi humeleleke nkarhi lowu nga hundza. Loko hi xiya eka dikixinari ya va Xitsonga National Lexicography Unit (2014:222) ku andlariwa ku tsundzuka tanihi*: 'Ku kota ku vuyisa swo karhi emiehleketweni leswi nga eka nkarhi lowu nga hundza kumbe ku tshama na swilo swo karhi swi ri emiehleketweni'.* Ntshaho lowu wu tiyisisa vonelo ra leswaku ku tsundzuka i mpfuxelelo wa le miehleketweni wa timhaka ta swilo swo karhi leswi nga humelela nkarhi lowu hundzeke. Swiphemu swa mahlamari tanihi marito lama humelerisaka vutitwi bya munhu, ma nga tirhisiwa ku komba ku tsundzuka swo karhi leswi humeleleke nkarhi lowu nga hundza. A hi languteni eka mbulavurisano lowu nga laha hansi ku vona hilaha mahlamari ma nga tirhaka hakona ku komba loko munhu a tsundzuka swiendlakalo swa nkarhi lowu hundzeke:

(62) **PROF.:** Nghena! *(Thuli a nghena, a pfala rivanti.)*

© University of Venda

PROF.: Awu, Thuli

THULI: Ahee Prof.

PROF.: (Mbilu ya yena yi ba swigingi) Hi xexo xitulu.

THULI: (A koka xitulu, a tshama) Ndzi tile namuntlha. Ndzi xi hetisile xitshembiso xa mina.

PROF.: Kunene u xi hetisile, swa ndzi tsakisa swinene. Xana u kwihi Jean?

THULI: U le Library. U ri mi va nyikile xintirhwana xo ya hlaya hi vonele ra Plato ra vutomi.

PROF.: *Ohoo,* ndza tsundzuka. A nga hembi, kambe ndzi te a va yi va ya tiphina hi ku hlaya ntsena. A hi ntirho lowu ndzi nga ta wu lava. *(Byi le tintihweni, p.49)*

Eka mbulavurisano lowu nga laha henhla, Thuli loyi a ri mudyondzi a nga endzela Profesa Xirilo ehofisini endzhaku ka loko a n'wi tshembisile leswaku u ta ta a ta n'wi xeweta. Loko va xewetanile, Profesa Xirilo u vutisile leswaku u kwihi Jean loyi a ri un'wana wa vadyondzi va yena naswona hi yena a nga va tivanisa eka nkarhi lowu nga hundza. Thuli u vuye a kombisa leswaku Jean u yile eLayiburari ku ya hlaya swin'wana leswi a va byerile ku ya hlaya swona. Endzhaku ko twa leswaku Jean u yile eLayiburari Profesa Xirilo u tirhisile rihlamari *ohoo* ku komba ku tsundzuka leswaku hi mpela u va nyikile ntirho wo karhi wa xikolo. Marito ma yena ma leswaku 'A nga hembi, kambe ndzi te a va yi va ya tiphina hi ku hlaya ntsena' a ma tiyisisa leswaku a swi tsundzukile hakunene leswaku hi yena a va nyikeke ntirho wa xikolo.

5.2.22 Ku komba ku khongotela

Ku khongotela i endlelo ro karhi ro nyika munhu nseketelo, ku titshemba kumbe nhlohlotelo leswaku a yima a tiya ku tirhana na swiyimo hinkwaswo leswi a langutaneke na swona. Ku khongoteriwa ku humelela hi nkarhi lowu munhu wo karhi

© University of Venda

a vaka a helele hi ntshembo kumbe matimba eka mhaka yo karhi. Swiphemu swa mahlamari tanihi marito lama humelerisaka vutitwi bya mianakanyo ya munhu, vavulavuri va nga ma tirhisiwa ku khongotela munhu un'wana loyi a langutaneke na xiyimo xo tika leswaku a tiya ku tirhana na xona hi ndlela leyinene. Eka n'wangulano lowu nga laha hansi Magaza tanihi muvulavuri u tirhisile xiphemu xa rihlamari ku komba ku khongotela un'wana. A hi xiyaxiyeni mhaka leyi eka n'wangulano lowu landzelaka:

(63) **LULU:** *(Hi ku rhurhumela)* A ndzo va ni rhumbyana, ndzo vula ku loko sesi vo swi kuma, ndzi file! Futhi loko ndzi swi ehleketa swi ndzi tsuvula ni misisi hikuva a ndza ha lavi ku swi vona leswi ndzi nga swi vona loko hi fika la.

MAGAZA: *(Hi ku n'wi tswontswa a ri karhi a n'wi bambetela)* Kasi u nga chavi nchumu Lulu wa mina. *I love you the most and you are my everything. (Lulu a khavaxela mihloti)* U nga rili *my darling*, miyela. Kambe u ri papilla leri ri huma kwihi?

LULU: *(Hi ku mpfikula)* A ndzi tivi. Mara ri fanele ri huma eka sesi hikuva ndzi ri kume ehansi ka xikhigelo hi Friday loko va ha ku suka ku ya le Giyani enhlengeletaneni.

MAGAZA: *(A n'wi bambetela) Hoo,* sweswo a swi karhati, ndzi ta ri languta. *(Xivoni xa vutomi, p.176)*

Eka n'wangulano lowu, Lulu u hlamusela Magaza nchavo lowu a nga na wona wa leswaku loko manana wakwe Nokuthula o swi tiva leswaku va rhandzana ku ta humelela yini. Nchavo lowu wu vangiwa hi leswi Lulu a ri na swikombiso swo biha mirini naswona Magaza a tiva leswaku Lulu i makwenu ku nga ri leswaku i n'wana wa nsati Nokuthula. Nchavo lowu Lulu a ri na wona wu engeteleleke loko a ta kuma papila ro huma eka Nokuthula. Magaza loko a vonile nchavo wa Lulu u tirhisile swivulwahava swa mahlamari *my darling* na *hoo* ku komba ku n'wi khongotela na

© University of Venda

ku n'wi tiyisa leswaku a nga chavi. Marito ma leswaku 'sweswo a swi karhati, ndzi ta ri languta' a ma komba nseketelo lowu Magaza a ti tiyimiseleke ku wu nyika Lulu eka nchavo lowu a ri na wona.

5.2.23 Ku komba ku hlohlotela

Nhlohlotelo ku kongomisiwa eka nkondletelo lowu munhu a nga wu anakanyaka kumbe ku kuceteriwa hi un'wana ku endla swo karhi. Nhlohlotelo wu endla leswaku munhu a va na vutitwi bya ku hiseka kusuka eka munhu kumbe nchumu wo karhi, leswi nyikaka miehleketo leyintshwa ya leswaku hi mpela leswi a lavaka ku swi endla swi ta humelela. Hi marito man'wana, ku hlohlotela i ku kondletela munhu leswaku a endla kumbe ku pfumela nchumu wo karhi hi ku n'wi nyika xivangelo lexi twalaka xo wu endla. Na le ku nyikeni ka nhlohlotelo, swiphemu swa mahlamari swa tirhisiwa ku hundzisa vutitwi byo lava ku komba ku hlohlotela un'wana leswaku a endla swo karhi. A hi languteni eka vulavurisano lowu nga laha hansi ku vona hilaha mahlamari ma nga tirhaka hakona ku komba nhlohlotelo:

(64) **BAYIZANI:** *(Hi vutitshembi)* Se a wu *suggest* ku hi swi endlisa ku yini?

ELLA: (Hi manyunyu) Ee, a ni ehleketa leswaku *like* hi nga kombela SesB va hi nyika kamara ya vona leswaku hi ta tibulela timhaka ta hina hi tigedhlile *like* hi nga tunguli hi munhu. *(A huwelela)* SesB, Ma-Pieter wa mi vulavurisa. *(Betty a fika)* SesB ku ni mhaka la!

BETTY: Se ku onhake yini manjheni?

ELLA: Kasi a hi mhaka yo karhata, papa va ri va lava ku bulanyana na mina hi swin'wana swa xihundla naswona swa xihatla. Se va ri va lombanyana kamara ya n'wina leswaku hi ta yi tirhisa. Kumbe a ni swi vekangi kahle papa?

© University of Venda

BAYIZANI: *(A karhi a yimisa khudzu ra xinene) Sure, Well presented! Ten out of ten!*

BETTY: *(Hi ku tsaka)* Mi ri ku na *problem?* Kumbe loko a ku ri un'wana hayi prinsipala Magwaza. Kamara ya mina mi nga yi tirhisa at *any time* hikuva eka n'wina Mr Magwaza; hi le kaya la!

ELLA: *(Hi ku n'wi hlohlotela) Aaa,* Ma-Pieter, se kasi a wu khensi loko SesB va hi pfune hi ndlela leyi? *(Xivoni xa vutomi, p.128-129)*

Eka vulavurisano lowu, Bayizani na Ella va le ku lavaneni na ndhawu ya xihundla laha va nga ta tshama kona va vulavula timhaka ta vona. Ella u tile na vonelo ra leswaku va kombela Betty munghana wakwe leswaku a va lomba kamara yakwe leswaku va ta yi tirhisa. Endzhaku ka sweswo va n'wi vitanile ku n'wi hlamusela xikombelo xa vona, laha a nga fika a xi twisisa. Ku va a twisisile xikombelo xa vona swi endlile leswaku Ella a komba ntsako lowukulu swinene. Ku tsaka kakwe ku endle leswaku a vona swi fanerile ku hlohlotela Bayizani leswaku a khensa Betty ku va a kombile tintswalo. U endlile tano hi ku tirhisa xiphemu xa rihlamari *Aaa* ku komba nhlohlotelo wakwe eka Bayizani. Marito ma Ella ma leswaku 'Ma-Pieter, se kasi a wu khensi loko SesB va hi pfune hi ndlela leyi?' a kombisa ku hlohlotela Bayizani leswaku a khensa eka Betty eka malwandla lama a va kombeke wona.

5.2.24 Ku komba nyanyuko

Nyanyuko ku vuriwa ku titwa munhu a ri na ntsako na ku tsakela nchumu wo karhi lowu hi tlhelo a vaka na ku navela ku tinghenisa eka wona. Vutitwi lebyi byi humelela eka munhu hi ndlela yo komba ku khumbeka miehleketo. Hileswaku munhu wa kona u va a tekiwile rinoko hikwalaho ka swin'wana leswi a swi vonaka kumbe ku byeriwa swona. Kutani, swi vuriwa nyanyuko hikwalaho ka swikombiso leswi a swi kombisaka leswaku u tsakile ku tlula mpimo. Vutitwi lebyi na byona bya humelerisiwa hi ku tirhisa swivulwahava swa mahlamari. A hi xiyeni eka mbulavurisano lowu landzelaka:

© University of Venda

(65) **MISERY:** *(Hi ku hlamala)* Xuu, he n'wina; se phoyizeni ya kona va yi kuma kwini?

ELIZABETH: *(Hi ku sola)* Ve ku ni Muzambiki un'wana wa n'anga a tshamaka le swidakanini, ve hi yena a va nyikaka phoyizeni leyi.

MISERY: *(Hi ku nyanyuka) Ihii,* I mani Muzambiki wa kona naswona u tshama hi hi kwihi kwala swidakanini ka kona?

ELIZABETH: *(A nga kombi ku tsakela)* Hambi ve i Hadisa, a ndza ha swi tsundzuki kahle hikuva mina swa ndzi borha leswo dlaya vana na vanhu. Marha xivongo va ri i wa ka Chawuke.

MISERY: *(Hi ku nyanyuka) Xuu!* wa tiva u ndzi pfunile ka Zabeta. Ndzi ta ringeta ku ya n'wi vona Chawuke loyi hi ku hatlisa hikuva i khale ndzi lava nánga ya Xintima. *(Xivoni xa vutomi, p. 27-28)*

Eka n'wangulano lowu, Elizabeth u byela Misery hi ta nánga leyi tivekaka hi ku nyika vavasati murhi wa xiganama lowu va wu tirhisaka ku dlaya vavanuna va vona. Loko Misery a ta twa hi nánga leyi naswona yi kombisaka ku kumeka hi ku olova, u vuye a tela hi ku nyanyuka lokukulu swinene ehandle ko byela Elizabeth. U tirhisile swiphemu swa mahlamari *Ihii* na *Xuu!* leswi teke hi mikarhi yo hambana ku komba matitwelo ma nyanyuko wukulu eka ku tiva hi ta nánga leyi a va vulavula hi yona. Lexi a xi n'wi tisela nyanyuko lowukulu hileswi na yena a ri makungwini yo lavana na ndlela yo dlaya nuna kuri a sala a kota ku dya timali ta mindzindzakhombo endzhaku ko navela munghana loyi a endleke tano.

5.2.25 Ku komba mukhuva

Mukhuva ku kongomisiwa eka endlelo leri eka rona nchumu wo karhi wu endliwaka kumbe wu humelelaka ha wona. Mukhuva wu tlhela wu hlamuseriwa tanihi muxaka

© University of Venda

kumbe ndlela leyi tolovelekeke leyi vanhu va tikhomaka ha yona eka vanhu van'wana, kumbe xiendlakalo xo karhi. Hi marito man'wana, mukhuva i ndlela leyi munhu a hanyaka, ku tikhomaka hambi ku vulavula ha yona loko a ri ni vanhu van'wana kumbe loko a endla swo karhi. Matitwelo mo komba maendlelomo karhi lama nchumu wo karhi wu nga humelela hawona lama hundzisiwa hi ku tirhisa swiphemu swa mahlamari. A hi xiyaxiyeni eka mbhurisano lowu nga laha hansi ku dyondza swo karhi hi mahlamari lama nga tirhaka ku komba mukhuva wa leswi swilo swo karhi swi nga endlikisaka xiswona:

(66) **DIKELEDI:** *(A yimile exitarateni, ekusuhi na gede)* Jimmy!

JIMMY: *(A languta)* Hawu! Kasi hi wena?

DIKELEDI: Ndzi heleketi.

JIMMY: Xana u ya kwihi?

DIKELEDI: Ndzi ya pfuxela Kokwana. *(Jimmy a huma ejarateni, a heleketa Dikeledi a hakarhile nkatara)*

JIMMY: Ku njhani phela!

DIKELEDI: Ndzi ta ku ndzi pfukile kambe a ndzi tsakangi ndza ha tshoveleleke swirho. Wena kee?

JIMMY: Ha fana phela rifu ra Xiluva ri vava ngopfu. Ro tshika ri xa a hundzile emisaveni *njhe!* (*Vadyondzi va namuntlha, p.164)*

Eka mbhurisano lowu, Jimmy u le ku heleketeni ka Dikeledi. Ha vumbirhi ka vona va heleketana loko hi tlhelo va khumbekile emimoyeni ya vona endzhaku ka loko Xiluva loyi a va tivana na yena a ta va a hundzile emisaveni. Jimmy u xewetile Dikeledi laha a kombiseke leswaku u kahle kambe emoyeni wakwe wa ha khumbekile. Loko ku ri Jimmy u kombisile ku khumbeka kakwe hi ku tirhisa rihlamari *njhe!* ku komba mukhuva wa leswi Xiluva a loviseke xiswona. Marito ma Jimmy ma leswaku 'Ro tshika ri xa a hundzile emisaveni' a ma komba mikhuva wa leswi Xiluva a nga lovisa xiswona. Matitwelo lama na wona hi lamanene hambileswi ma nga tirhisiwa ku komba mukhuva wa malovelo ma munhu un'wana.

© University of Venda

5.2.26 Ku komba ku tiyisisa

Ku tiyisisa swi nga hlamuseriwa tanihi endlelo ro kombisa leswaku nchumu wo karhi i wa xiviri. Ku tiyisisa i ndlela yin'wana yo humesela erivaleni vumbhoni bya leswaku nchumu wo karhi lowu nga tshukaka wu voniwile kumbe ku endleka i wa ntiyiso lowu heleleke. Ku ya hi Marhanele na Bila (2016:679) va boxa leswaku: *Ku tiyisisa i endlelo ro karhi laha ku sekeriwaka ntikelo wa timhaka leti vuriweke kumbe ku endleka*. Hi marito man'wana, ku tiyisisa swi vula ku susiwa ka ku kanakana loku nga tshukaka ku ri kona hi xitatimende lexi nga na vulawuri kumbe ntiyiso lowu nga kanetekiki. Vutitwi lebyi na byona bya humelerisiwa hi ku tirhisa mahlamari hi nkarhi wa cincano wa marito exikarhi ka vanhu. A hi xiyeni mhaka leyi eka mbulavurisano lowu landzelaka exikarhi ka Teboho na Matome:

(67) **TEBOHO:** Awu, kasi i ntiyiso leswaku Profesa Xirilo u rhandzana ni nsati wa Sai!

MATOME: *Ina**,*** kasi wena a wu nga tshembi na? *(Byi le tintihweni, p.14)*

Mbulavurisano lowu wu humelela hi nkarhi lowu Teboho na Matome lava va voneke Sukani loyi a ri nsati wa Simon a ri karhi a kongoma emovheni wa Profesa Xirilo. Teboho u ve a hlamala loko a vona lavambirhi va ri swin'we, kutani a vutisa Matome ku tiyisisiwa leswaku hakunene va rhandzana. Lexi a xi endla leswaku a hlamala hi leswi a tiva Sukani a ri nsati wa Simon naswona a nga ehleketi leswaku a nga rhandzana na muleteri wakwe. Matome u tirhisa rihlamari *Ina* ku komba ku tiyisisa eka Matome leswaku Sukani na Profesa Xirilo va rhandzana.

5.2.27 Ku komba ku hlambanya

Ku hlambanya ku kongomisa eka ku nyika xitshembiso xa swiendlo kumbe endlelo ro tiyisisa mhaka yo karhi. Hi marito man'wana, ku hlambanya i ku teka xiboho

© University of Venda

kumbe ku nyika xitshembiso xo byela munhu un'wana swo karhi hi ku tiyimisela, ku endla leswaku munhu wa kona a titwa a tshemba na ku herisa ku kanakana eka muyingiseri. Swiphemu swa mahlamari swa tirhisiwa ku hundzisela vutitwi byo komba ku hlambanya kusuka eka xivulavuri ku ya eka vayingiseri. Hileswaku xivulavuri xi tirhisa marito mo karhi ku ta kombisa vayingiseri leswaku xi teka xiboho xo vulavula ntiyiso hambi ku nyika xitshembiso xa mhaka yo karhi. A hi xiyaxiyeni mbhurisano lowu nga laha hansi ku vona hilaha mahlamari ma nga tirhisiwaka hakona hi swivulavuri ku komba ku hlambanya ka swiendlo swo karhi:

(68) **GOLELE:** Loko wo byi tsutsumela byi ta hi nghena ematsolweni nandzuwe.

XIPHEMU: Hi nga hatlisa kamundzi n'wavutinga.

GOLELE: *(A ri karhi a ambala tintanghu)* Hi swona mhana Xitlhanyi. Mhaka liya hi ta yi vona loko ndzi vuyile, ha ha ya hala hi ya kombela vukanyi.

N'WA-MBHOKOTA: Sweswi u ta pyopyiwa u tandzeka ni ku tikhoma kwale xikarhi ka vanhu. U ta tshika ni ku boha maburuku ya nyekanyeka munhu a ri nkulu a ri tani. Mi ta tihlekisa hi vanhu.

XIPHEMU: A! u byela nuna wa wena hi ndlela leyi! Wa mina a nge ndzi byeli mijamujamu yo tani. *Hla!* hi tatana la ndzi velekeke. *(Mavondzo a ya hakeri, p.16)*

Eka mbhurisano lowu nga laha henhla, Xiphemu u hundzile hi le ndyangwini wa Golele ku ya n'wi teka leswaku va ta ya timula minkolo hi vukanyi. Loko Golele a ha tilunghisela, nsati N'wa-Mbhokoto u vuye a nghenelela eka vulavurisano wa Xiphemu na Golele hi ku nyenyemuka nuna a n'wi byela hi matikhomelo makwe loko a dakwile. Marito ma N'wa-Mbhokoto a ma khomangi kahle Xiphemu tanihi leswi a vona ma ri lama a ma nga kombi nhlonipho. Hikwalaho ka sweswo, Xiphemu u tirhisile rihlamari *Hla!* ku komba ku hlambanya leswaku wakwe nsati a nga ka a

© University of Venda

nga swi vuli a byela yena. Marito lama “Wa mina a nge ndzi byeli mijamujamu yo tani. *Hla!* hi tatana la ndzi velekeke” a komba leswaku a tiyisisa na ku nyika xitshembiso leswaku nsati wakwe a nge pfuki a n’wi nyenyemukile hi ndlela leyi N’wa-Mbhokota a endleke hakona hi ku kongomisa eka Golele.

5.3 Matitwelo/mitlhaveko leyi nga riki yinene

Mitlhaveko leyi nga riki yinene i mitlhaveko kumbe swiyimo swa mianakanyo leswi hi ntolovelo swi nga tsakisiki, leswi karhataka kumbe ku nga nyawuriki. Pam (2013) u hlamusela mintlhaveko leyi nga riki yinene tanihi: *“An unpleasant or unhappy emotion which is evoked in individuals to express a negative effect towards an event or person”.* Mitlhaveko leyi hakanyingi yi humelela loko manhu a hlangana na swiyimo leswi tlhontlhaka kumbe swo biha naswona yi nga khumba ndlela leyi munhu a titwaka ha yona, mianakanyo ni mahanyelo yakwe. Ching na Chan (2020:4) va vula leswi mayelana na mitlhaveko leyi nga riki yinene: “*Negative emotions are stronger and attract more attention than positive emotions”.* Mitlhaveko leyi nga riki yinene yi nga hlamuseriwa tanihi mitlhaveko yin’wana na yin’wana leyi endlaka leswaku u va na gome na swona yi nga matimba yo koka nyingiso lowukulu ku tlula mitlhaveko leyinene. Mitlhaveko leyi yi nga tlhela yi endla leswaku munhu a nga ti tsakeli yena n’winyi hambi van’wana, naswona yi hunguta ku titshemba ka munhu, ku tixixima, na ku eneriseka ka vutomi hi ku angarhela. Mahlamari tanihi marito lama tirhisiwaka ku humesela erivaleni mianakanyo ya vanhu ma nga tirhisiwa ku hundzisa man’wana na matitwelo lama nga voniwaka ma nga ri lamanene. Nkanelo lowu landzelaka wu xopaxopa yan’wana ya matitwelo lama welaka ehansi ka xigava lexi.

5.3.1 Ku komba ku hlamala

Marhanele na Bila (2016:153) va hlamusela ku hlamala ku ri: *Ku va munhu a nga kholwi leswi a swi vonaka kumbe leswi a byeriwaka swona*. Loko va ya emahlweni va andlala leswaku ku komba nkanakano wa muxaka wun’wana na swona swi nga

© University of Venda

hlamuseriwa tanihi ku hlamala. Marito lama ma tiyisisa leswaku ku hlamala i xiyimo lexi munhu a nga hlanganaka na xona hikwalaho ka leswi a nga swi vona kumbe ku byeriwa swin'wana leswi a nga swi langutelangi. Swiphemu swa mahlamari swi tirha ngopfu ku kombisa ku hlamala eka Xitsonga. A hi xiyeni vulavurisano lowu nga laha hansi ku vona hilaha ku hlamala ku humelelaka hakona hi ku tirhisiwa ka mahlamari:

(69) **DIKELEDI:** *(U tshamile na Xiluva edesikeni va ri karhi va vulavula)*

Xana Jimmy u hakerile ku ya eka riendzodyondzo?

XILUVA: A ndzi tivi. Mina a ndza ha lavi ku twa nchumu hi Jimmy.

DIKELEDI: *Hawu!* U vulavurisa ku yini ka munghana? *(Vadyondzi va namuntlha, p.98)*

Eka mbulavurisano lowu nga laha henhla, Dikeledi u vutisa munghana wa yena Xiluva hi Jimmy loyi a tiva va rhandzana swin'we, loko a kotile ku hakela mali ya riendzodyondzo leri a ri fanele ku tekiwa hi vadyondzi exikolweni xa vona. Maangulelo ma Xiluva ma leswaku a nga tivi naswona a nga lavi ku twa nchumu hi Jimmy ma endlile leswaku Dikeledi a kombisa ku hlamala lokukulu hi ku tirhisa rihlamari ra mapeletwana mambirhi *hawu!* Leswi a swi endla a hlamala Dikeledi hi leswi a tiva Xiluva na Jimmy va rhandzana naswona rirhandzu ra vona a ri tiyile. Leswi swi komba kahle leswaku rungula leri hundzisiweke hi Xiluva i rintshwa naswona a ri nga languteriwangi, hikwalaho loko Dikeledi a swi twile swi fike tindleveni takwe tanihi xihlamariso lexikulu. Mahlamari ma muxaka lowu ma kombisa kahle leswaku munhu loko a vula rito ro karhi a karhi a kombisa ku hlamala swi va erivaleni eka un'wana na un'wana leswaku munhu loyi u hlamala mhaka leyi vulavuriwaka kumbe leyi humelelaka hikwalako ka leswi a nga yi langutelangi.

Tlhandlakambirhi, eka nkarhi wun'wana, mahlamari ma swi kota ku humelerisa matitwelo mo komba ku hlamala loko hi tlhelo ma humelerisa na man'wana matitwelo hi nkarhi wu ri wun'we. Mhaka ya muxaka lowu yi humelela loko xivulavuri xi twa timhaka leti a xi nga ti ehleketangi kumbe ku ti langutela nakona ti tlhela

© University of Venda

tin'wana timhaka ta kona ti khumba xona hi xiviri kumbe un'wana loyi xi n'wi tivaka. A hi xiyeni n'wangulano lowu landzelaka:

(70) **JIMMY:** Ina, u ndzi tshikile tolweni loko xikolo xi huma.

VONANI: Xana u ku tshikela yini?

JIMMY: U ri mina ndzi yingisela ngopfu mavarivari. Kambe a nga swi tivi leswaku mina a ndzi byela hi wena timhaka ta yena.

VONANI: Mina ndzi vona onge i khale a ri makungwini yo ku tshika. Xana hikwalaho ka yini yena a pfumelela ku gangisiwa hi Mbangini? Phela sweswi u rhandzana na Mbangini.

JIMMY: *Hee!* Mbangini? *(Vadyondzi va namuntlha, p.124).*

Rihlamari ra peletwana rin'we *Hee!* tanihilaha ri tirhisiweke hakona hi Jimmy laha henhla ri humelerisa matitwelo mo komba ku hlamala loku taka na ku vilela hi le tlhelo. Jimmy u hlamala mhaka leyi a byeriwaka yona hi Vonani ya leswaku khale ka murhandziwa wa yena Xiluva u rhandzana na nala wa yena Mbangini naswona a hi mhaka leyi a yi languterile ku yi twa hikwalaho yi nwi hlamarisile na ku nwi vilerisa. Ku rhandzana ka Xiluva na Mbangini a swi tisangi ku hlamala ntsena swi tlhela swi tisa ku vilela eka Jimmy hikwalaho ka leswi yena na Xiluva va nga hambanisa hi Mbangini. Ku tlhela a ya twa leswaku va rhandzana swi n'wi hlamarisile na ku tlhela swi nwi vilerisa swinene leswaku Mbangini u n'wi tekele murhandziwa wakwe. Ha ha ri ka matitwelo mo hlamala, mahlamari ma nga tlhela ma tirha ku komba ku hlamala hi ndlela yo chava. A hi xiyaxiyeni mburisano lowu landzelaka:

(71) **NTSAKO:** Xana wa ha tsundzuka loko ndzi ku byela leswaku Xiluva u ta endzela Fumani hi Ravuntlhanu namadyambu?

VONANI: Ina.

© University of Venda

NTSAKO: Se Xiluva a etlele kwale. Se mixo lowu ndzi ri ndzi tela ku pfuxela Fumani, kutani Fumani a ndzi byela leswaku Xiluva u lovile endzeni ka yindlu.

VONANI: (A hlamala hi ku chava) *Haa!* Xiluva u lovile? (Vadyondzi va namuntlha, p.140)

Eka mbhurisano lowu, Ntsako u tivisa Vonani hi ta ku hundza emisaveni ka Xiluva loyi a loveleke eka va Fumani. Ntsako loko a tivisa Vonani hi mhangu leyi, Vonani u tirhisile rihlamari ra peletwana rin'we *haa* ku kombisa ku hlamala loku hi le tlhelo ku teke na ku chava. Lexi a xi endla leswaku a hlamala no chava hi nkarhi un'we hileswi mhangu yi fikeke eka yena tanihi xihlamariso lexikulu. Nakambe, ku komba ku hlamala tanihi ntirhokulu wa mahlamari, ma nga tlhela ma tirhisiwa ku komba ku hlamala loku taka na ntsako. Leswi swi kombisa mhaka ya leswaku ku hlamala nkarhi wun'wana ku nga humelela hi ku tisa matitwelo lamanene ku nga ri lamo homboloka ntsena. A hi xiyaxiyeni mbhurisano lowu landzelaka:

(72) **MAMABOLO:** *(A khomile peni, a tlhandlekile xandla ehenhla ka buku. A languta Simon, emombyeni wa yena ku ri ni migerho yo chavisa matoya)* N'wina mi mani buti?

SIMON: Hi mina Simon Maake.

MAMABOLO: *(A hlamarile) Mani?*

SIMON: Simon Maake!

MAMABOLO: *(A vitana Sejeni)* Sejeni, hi loyi Simon Maake loyi a hi n'wi lava.

SEJENI MAEPA: *(A hlamala no tsaka) A, a, a, a,* hi wena Simon wena? *(Byi le tintihweni, p.37)*

© University of Venda

Eka xiyimo lexi nga laha henhla, Sejeni Maepa na Mamabolo tanihi vatirhi va ndzawulo ya Xiphorisa va tekile goza ro ya pfala gondzo ku hlotana na swigevenga. Mamabolo tanihileswi a ku ri yena a yimisa timovha u vuye a yimisa Simon loyi a va ri ku lavaneni na yena. Endzhaka ko n'wi vutisa na ku twa mavito makwe, Mamabolo u tirhisile rihlamari *mani?* ku kombisa ku hlamala. Ku suka kwalaho u fambile na yena ku n'wi heleketa ka Sejeni Maepa. Sejeni Maepa u tirhisile rihlamari *A, a, a, a,* ku kombisa ku hlamala loku taka ni ntsako wo karhi endzhaku ka loko a byeriwile leswaku xigevenga Simon Maake u kumekile. Lexi a xi endla a hlamala i ku a nga hleketangi leswaku va ta xikuma hi ku olova xigevenga lexi a va hlotana na xona, kasi ntsako a ku ri wo komba leswaku hi mpela ntirho wa vona tanihi maphorisa va wu tiva. Hi ku angarhela, mahlamari ma tirha ku kombisa ku hlamala loku taka na man'wana matitwelo hi nkarhi wu ri wun'we ku kombisa ntikelo wa matitwelo ma kona naswona ma nga wela eka swigava swa mitlhaveko hi mimbirhi ka yona.

5.3.2 Ku komba ku chava

Ku ya hi Xitsonga National Lexicography Unit (2014:17) rito chava ri hlamuseriwa tanihi riendli leri kongomisaka eka loko munhu a titwa a nga tshamisekangi hikokwalaho ka xiyimo xo karhi lexi xungetaka khombo no vilerisa kumbe kuchuhisa. Porcelli (2020:104) u seketela aku: *Fear involves a combination of subjective incompetence (I am not able to cope with it), hopelessness (I can do nothing about it), helplessness (no one can help me), and catastrophizing (imminent death is coming closer)*. Hi marito man'wana, ku chava ku humelela hikwalaho ka swin'wana leswi munhu a nga swi vonaka kumbe ku swi twa swi ri leswi tisaka ku vilela hambi mpfumalekontshamiseko emiehleketweni. Eka Xitsonga, swiphemu swa mahlamari swa tirhisiwa ku humelerisa matitwelo mo komba ku chava. A hi xiyaxiyeni n'wangulano lowu landzelaka:

(8) **MISERY:** Xuu, ka bava, se mi swi tiva njhani leswaku mina ndzi *mistress?*

© University of Venda

HADISA: Kasi loko ndi ku ndi dzilaxi wa kona ndhawu leyi u ri ndo ku xisa n'wananga? A hi ngheni kola ndlini u ta tinonela hi wexe. U to hluvula tintanghu u ti veka kola nyangweni.

MISERY: *(Hi ku chava) Yoo, mhanee,* se nyoka leyi nga titsondzela la a yi nga ndzi lumi ka bava? *(Xivoni xa vutomi, p.32-34)*

Eka xiyimo lexi nga laha henhla, Misery u vhakacherile dokodela wa Xintu n'anga Hadisa ku ya pfuniwa hi xiganama lexi a lavaka ku xi tirhisa ku dlaya nuna wakwe ku endlela ku sala a kuma mali ya mindzindzakhombo. Endzhaku ka loko Hadisa a byerile Misery leswaku va nghena endhumbeni ku ta n'wi pfuna, Misery loko a nghena u vonile nyoka leyi a yi titsondzerile, kutani a tela hi ku chava lokukulu. Misery u kombisile ku chava ka yena hi ku tirhisa mahlamari mambirhi lama teke hi ku landzelelana, ku nga *Yoo* na *Mhanee.* Leswi a swi endla leswaku a tela hi ku chava, hileswi swi nga tolovelangiki leswaku munhu a nga tshama ndhawu yin'we na nyoka, tanihileswi xikokovi xa muxaka lowu xi tiviwaka xi ri na khombo eka vanhu. Kutani, swiphemu swa mahlamari ma Xitsonga swa tirhisiwa ku humelerisa matitwelo mo komba ku chava. Ku chava i vutitwi lebyi nga riki byinene tanihileswi byi nga tiseki tshamiseko emihleketweni ya munhu loyi a chavaka.

Tlhandlakambirhi, Shabangu (1996:413) u hlamusela leswaku mahlamari mo komba ku chava ma nga tlhela mikarhi yin'wana ma komba ku twa ku vava kumbe ku twelavusiwana. Leswi swi vuriwaka hi Shabangu swi humelela loko muvulavuri a komba ku chava loko taka na ku twa ku vava kumbe ntwelavusiwana tanihileswi matitwelo ma muxaka lowu ma nga na vuxaka. A hi xiyaxiyeni mburisano lowu landzelaka:

(9) **GEZANI MUNENE:** *(A va hlamusela leswi nga humelela)* Hi sukile hi Ravutlhanu nimixo hi ya empfuxelelweni eRustenburg. Madyambu ya kona hi n'wi berile rinqingho hi n'wi tivisa kuri hi fikile ivi na yena a hi byela leswaku wa ha tsakile. Se tolo nimixo hi tlhele hi n'wi bela rinqingho hi n'wi pfuxela kutani a tlhela a hi byela leswaku wa ha hlayisekile. Loko hi

© University of Venda

fika exitichini xa maphorisa hi kumile va n'wi lulamisele beyili kutani hiloko hi vuya na yena laha kaya. Se mixo wa namuntlha loko hi pfuka hi kunguhatile ku ya na yena kwale ka Hon'wana ku y ava hlamusela hi vuenti leswi nga humelela. Mana wa yena u yile ekamareni ra yena a fika a gongondza kambe whi! Loko a pfula o kuma Fumani a karhi a dewula elwangwini…Inspector Duiker u n'wi sechile exikhwameni xa buruku laha a nga kuma xipapilana lexi a nga xi tsala loko a nga si tisunga. Eka xipapilana xa kona a lela hina vatswari va yena a hi byela leswaku yena u tilandzela Ntombi yakwe. *(A miyelanyana)* Se loko ndzi te tani a ndza ha tivi ta mina nhloko ya xikolo. A ndzi swi tivi ndzi ta va byela yini va ka Hon'wana.

MATODZI RAMBUDA: *Ex!* Swa vava hakunene *(Vadyondzi va namuntlha, p.175-176)*

Eka mbhurisano lowu, Gezani Munene loyi a nga tatana wa Fumani u vulavula na Matodzi Rambuda loyi a nga nhloko ya xikolo xa laha n'wana wakwe na Xiluva lava loveke a va dyondza kona. Gezani Munene u hlamusela vuxokoxoko bya leswi nga humelela loko Fumani a nga si tidlaya. Vuxokoxoko lebyi a byi nyikeke a byi ri byo vava na ku twela vusiwana tanihileswi a byi khumba rifu ra n'wana wakwe. Mavulavulelo ma Gezani Munene ma endlile leswaku Matodzi Rambuda na yena a khumbeka tanihileswi vana lava a va dyondza exikolweni lexi a xi rhangela. U kombisile ku khumbeka ka yena hi ku tirhisa rihlamari *Ex!* ku komba nchavo lowu teke na ku twa ku vava tlhelo ntwelavusiwana eka mindyangu leyi lahlekeriweke. Ku tirhisiwa ka rihlamari *Ex!* swi hi kombisa kahle leswaku muvulavuri a khumbekile swinene hi mhaka leyi nga humelela hikuva a kombisile nchavo, ku twa ku vava na ntwelavusiwana. Leswi swi tlhela swi tiyisisa vonelo ra leswaku mahlamari ma Xitsonga ma kota ku humelerisa matitwelo mambrhi kumbe ku tlula hi nkarhi wu ri wun'we.

© University of Venda

5.3.3 Ku komba ku chavisa

Ku chavisa ku kongomisiwa eka ku tikisela munhu un'wana hi swo karhi ku endlela leswaku a ta chava. Eka dikixinari ta Xitsonga National Lexicography Unit (2014:16) ku hlamuseriwa ku chavisa ku ri swiendlo swo karhi leswi tiselaka munhu xiyimo xo titwa a nga tshamisekangi hikwalaho ka khombo leri a xungetiwaka hi rona. Hi ku leteriwa hi ntshaho lowu nga laha henhla, ku nga vuriwa leswaku ku chavisa i endlelo ro karhi laha ku sindzisiwa munhu un'wana ku endla kumbe ku pfumela swin'wana hambi a nga swi seketeli. Swiphemu swa mahlamari eka Xitsonga na swona swa tirhisiwa eka mbulavulo ku chavisa munhu un'wana leswaku a ta pfumela ku endla swo karhi leswi a nga swi tsakeliki. A hi xiyaxiyeni n'wangulano lowu landzelaka ku kumisisa mhaka leyi hi xiviri:

(10) **N'WA-MDAKA:** Hi swona buti. Vito ra n'wana i Bodzani.

XIKWENI: Leswi sesi a nga kanetiwiki hikwalaho ka leswi ku nga yena a chelaka fole ehansi a hi nga n'wi kaneti.

BONEKA: *(Hi xiritwana onge i hlomisa.)* Mina a ndzi ri lavi vito leri a va sunguli hi ku ndzi byela leswaku ri vula yini?

XIKWENI: *(A n'wi komba hi rintiho.) Wenoo!* Ndzi ri sesi a nga kanetiwi hikuva u ta ku wa n'wi kaneta wo vona n'wana a lan'wa dyambu xi lo hosi! Ndzi vula ku lan'wa vudyangwani. *(Vukosi i mberha, p.30)*

Eka vulavurisano lowu nga laha henhla, ndyangu wa Xikweni Mdaka wu katekisiwile hi n'wana. Loko Xikweni na nsati Boneka va vuya hi le xibedhlele va rhumile Khegu ku ya vitana hahani N'wa-Mdaka ku ta thya n'wana vito. N'wa-Mdaka u tile laha a nga fika a nyika n'wana vito ra leswaku i Bodzani. Boneka tanihi manana wa n'wana u ve a kombisa leswaku vito leri thyiweke n'wana wakwe a nga ri tsakeli. Xikweni u vuye a tirhisa rihlamari *wenoo!* eku hlamuleni ka yena hi xikongomelo xo n'wi chavisa leswaku a pfumela vito leri n'wana a thyiweke hi N'wa-Mdaka. Ku komba leswaku a n'wi chavisa hi ku tirhisa rihlamari ra mfpelelo *wenoo!* a tatisela hi ku tirhisa na mavulavulelo ma Xintu ma leswaku loko a nga pfumeli n'wana wa vona a

© University of Venda

nga lova. A hi languteni na le ka lowu landzelaka vulavurisano ku vona nakambe loko rihlamari ri tirhisiwa ku komba ku chavisa munhu un'wana:

(11) **FUMANI:** Ndzi vulavula ntiyiso inspector. Xana ndzi nga xi kuma kwihi xivindzi xo dlaya munhu?

***INSPECTOR* DUIKER:** Hina a hi swi tivi swi tiviwa hi wena hi wena u nga kuma ntsumbu ekamareni ra wena.

FUMANI: Mina a ndzi n'wi dlayanga.

INSPECTOR DUIKER: Kumbe u lava hi ku tirhiselana matimba? *Hee! (A vula hi ku ba tafula hi xibakele, Fumani a ku thukwa, hi ku chava!)* Vulavula ntiyiso nandzuwe! *(Vadyondzi va namuntlha, p.144)*

Loko hi languta eka lowu vulavurisano, Inspector Duiker u le ku konaniseni ka Fumani hi ta rifu ra Xiluva. Fumani u hlamusela Inspector Duiker leswaku lexi nga dlaya Xiluva a nga xi tivi tanihileswi a ngo lo pfuka a lovile. Inspector Duiker a nga tshembi leswi vuriwaka hi Fumani tanihileswi Xiluva a nga kumeka a lovile akamareni yakwe. Ku pfumala tshembo ka Inspector Duiker swi endlile leswaku a tela hi miehleketo yo chavisa Fumani leswaku a ta boxa xivangelo xa rifu ra Xiluva. Leswi u swi endlile hi ku tirhisa rihlamari *Hee!* Ku va Inspector Duiker a tirhisile rihlamari *Hee!* na ku tlhela a vulavula a ri karhi a ba tafula swi komba kahle leswaku a chavisa Fumani leswaku a vula swo hambana na leswi a swi hlamusela mayelana na rifu ra Xiluva. Ku tirhisiwa ka mahlamari *wenoo!* na *hee!* ku komba ku chavisa munhu un'wana naswona swi nga vuriwa leswaku a hi matitwelo lamanene tanihileswi swi nga vangaka ntshikelelo wa miehleketo. Xin'wana xa nkoka xi nga vuriwaka hi mahlamari hileswaku ma swi kota ku tirha ku hundzisa matitwelo lama hambaneke. Rihlamari *hee!* laha henhla ri tirhile ku komba ku chavisa loko eka leswaku xikombiso xa (70) ri tirhile ku komba ku hlamala hi Jimmy.

© University of Venda

5.3.4 ku komba ku hlundzuka

Ku ya hi Xitsonga National Lexicography Unit (2014:59) ku hlundzuka ku kongomisiwa eka ku helela hi ntsako hikwalaho ko va ku ri ni swo karhi leswi endlekeke kumbe ku vuriwa. Ku kwata i ntwiwo lowu vonakaka hi ku lwisana na miehleketo ya munhu.Trampe na vatsarikulobye (2015:) va hlamusela ku hlundzuka hi mukhuva lowu: *Anger is a prevalent unpleasant emotion characterised by hostility, frustration, and a strongdesire to react to perceived threats or injustice*. Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku loko munhu a kwatile, u titwa a nga swi tsakeli swinene kumbe a nga lehisi mbilu eka leswi swi n'wi khunguvanyiseke. Ku kwata ku nga va nchumu lowunene nkarhiwun'wana, hikwalaho ka leswi swi nga pfunaka munhu ku kuma switshunxo swa swiphiqo leswi endleke leswaku a hlundzuka. Kasi hi le tlhelo ku kwata i matitwelo lama nga endleka leswaku munhu a endla vubihi lebyi nga n'wi hoxaka ekhombyeni. Matitwelo lama ma koteka ku ma kombisa hi ku tirhisa swiphemu swa mahlamari kulemukisa van'wana eka Xitsonga. A hi xiyaxiyeni marito lama tikisiweke eka n'wangulano lowu landzelaka ku humesela erivaleni matitwelo mo komba ku kwatahi swiphemu swa mahlamari:

(13) **ALBERT**: Aa, u va pfuna va ri xikambelweni!

XITLHANYI: Ina, papa! Phela ndzi lava ku tiendlela vito lerinene!

ALBERT: Mara ku tiendlela vito hi ndlela yo biha a swi lulamangi.

XITLHANYI: Swo biha loko munhu o kumeka, kambe loko a nga kumeki, *I don't have no problem!*

ALBERT: Hambi u nga kumeki, a swi lulamangi hikuva ripfalo ra wena ri ta tshama ri ku byela leswaku lexi u xi kume hi ndlela yo homboloka.

XITLHANYI: Arendzi n'wina ma ha chavaka mapfalo.

ALBERT: Ndzo vula hikuva swona a swi kahle. Swi endla leswaku …

XITLHANYI: *(Hi ku hlundzuka)* U nga ndzi *nyangatsi**!*** Hi swo swi mi hundzeletaka mi hola ticinci ta vanghana leswi swa rhumbu! Loko a

© University of Venda

> ndzi nga lo kho**,** ndzi yima hi milenge ndzi ku phandela ntirhonyana lowu wa vubalana a wu ta va u ri kwihi namuntlha lovha *ndziwena! (Xivoni xa vutomi, p.111)*

N'wangulano lowu wu humelele exikarhi ka Albert na Xitlhanyi lava nga nuna na nsati. Xitlhanyi u tirha tanihi mudyondzisi axikolweni xa Kheto naswona u hlamusela Albert leswaku u pfuna vadyondzi ku va hlamulela swivutiso loko va tsala swikambelo swa vona. U kombisa leswaku u endla tano hikuva u lava vadyondzi va ta n'wi tsakela ku tlula vadyondzisi lavan'wana. Albert u ve a kanetana a maendlelo lama leswaku a ma kahle naswona ma nga tshuka ma n'wi nghenisile ekhombyeni loko swo kumeka leswaku u pfuna vadyondzi hi nkarhi wa ku tsariwa ka xikambelo. Marito mo tshinya lama a ma huma eka Albert ma endlile leswaku Xitlhanyi a kwata swinene. U kombisile ku hlundzuka kakwe hi ku tirhisa swiphemu swa mahlamari swo tanihi *nyangatsi!* na *ndziwena!* Swiphemu leswi swa mahlamari swi komba kahle leswaku Xitlhanyi a kombisa ku kwata kakwe leswi n'wi susumeteke leswaku a endla vubihi. Rihlamari *ndziwena!* ri davuka kusuka eka risivi 'ndziwena' leri tirhisiwaka ku nyadza van'wana. Eka xiyimo lexi Xitlhanyi u ri tirhisiwile ku kombisa ku kwata leswi humeleriseke vubihi lebyi a byi endla byo ka a nga kombi xichavo ka nuna hikwalaho ka ku hlundzuka kakwe. Hi marito man'wana, ku hlundzuka ku na hlohlotela wa ku tirhisiwa ka mahlamari lama nga kombiki nhlonipho eka muyingiseri. Nakambe, endzhaku ka mhangu leyi Xitlhanyi u sukile ku ya edorobeni laha a nga fika a kumiwa loko a ringeta ku yiva tihuku. Hilero, ku kwata ka yena ku endlile leswaku a ya endla vubihi byo ringeta ku yivela vhengele.

5.3.5 Ku komba ku khovolela

Ku ya hi Marhanele na Bila (2016:214) ku khovolela ku kongomisiwa eka ku hlekula munhu un'wana hi ndlela leyi kombisaka leswaku i xiphukuphuku kumbe a nga na nkoka. Hi xitalo, munhu u khovoleriwa endzhaku ka swiendlo leswo biha. Mahlamari ma tirhisiwa ku komba ku khovolela munhu un'wana ku n'wi komba leswaku

© University of Venda

swiendlo swakwe a hi leswi tsakisaka no amukeriwa. A hi xiyeni mbulavurisano lowu landzelaka:

(16) **XIHONGONYI:** Nhlekanhi a va leli nhloko ya xikolo. Ndzi nga se famba, xi kwihi xifanyetana lexa ka Gwayigwayi?

MAJHAMBHULE: Xi kwale vukon'wanini bya tinghwendha.

XIHONGONYI: *(A hleka)* Xi khomiwile?

MAJHAMBHULE: Maxindyana a xi khani kambirhi.

XIHONGONYI: Va hi pfunile maphorisa.

MAJHAMBHULE: A hi yo mbangi?

XIHONGONYI: Se va xi kume kwihi?

MAJHAMBHULE: Va xi kume kwale hositele na masaka?

XIHONGONYI: *Kote man'!* Hi ko xi ta khawula! Phela a xi nga yingisi *heyi!*

MAJHAMBHULE: Loko u nga twi, u ta vona hi ngati. *(Matlhari Hansi, p.81)*

Eka mbulavurisono lowu nga laha henhla swiphemu swa mahlamari swi tirhisiwile ku komba ku khovolela munhu un'wana hikwalaho ka swiendlo swakwe. Xihongonyi loyi a ri mutshama xitulu wa PTSA, nhlangano wa vatswari va vadyondzi va le xikolweni xa Phosakufa a vhakerile nhloko ya xikolo Majhambhule ku vulavula hi tshamelo ra xikolo endzhaku ka nhlengeletano leyi nga va kona yo tisa ku rhula. Xihongonyi u ve a vutisa Majhambhule hi Gwayigwayi, mudyondzi loyi a ku ri yena loyi a vanga hasahasa exikolweni. Majhambhule u ve a hlamula leswaku Gwayigwayi u khomiwile endzhaku ko kumeka na masaka ma timbangi. Mhaka leyi ya ku khomiwa ka Gwayigwayi yi endlile leswaku Xihongoyi a a sungula kukhovolela mudyondzi loyi hi ku tirhisa swiphemu swa mahlamari *Kote man'!* na *heyi!* Ku khovolela loku u ku endlile hikwalaho ka mitirho leyo biha leyi Gwayigwayi a

© University of Venda

tiveka hi yona ePhosakufa. Marito ma Majhambhule ma ku; *“loko u nga twi, u ta vona hi ngati”* ma seketela leswaku hi mpela leswi a swi vuriwa hi Xihongonyi i ntiyiso naswona wa swi seketela ku khovoleriwa ka Gwayigwayi.

5.3.6 Ku komba ku landzula

Ku landzula ku hlamuseriwa tanihi ku ala ku amukela kumbe ku pfumela nchumu wo karhi, kumbe ku vulavula loku kanetana na munhu kumbe swin’wana. Ku landzula i muxaka wa endlelo leri tirhisiwaka ku tisirhelela hi ku honisa ntiyiso lowu nga rivaleni. A hi mikarhi hinkwayo laha endlelo ro landzula ri tirhisiwa ku tisirhelela, ri nga tlhela ri tirhisiwa ku kombisa leswaku munhu wo karhi a nga tivi nchumu eka leswi a hehliwaka kumbe ku byeriwa swona. Hi marito man’wana, ku landzula mhaka yo karhi swi nga va kona ku tisirhelela eka swiendlo swo biha kumbe leswinene. Mahlamari ma Xitsonga eka swiyimo swin’wana ma tirhisiwa ku landzula mhaka yo karhi leyi munhu nga tshukaka a hehliwa hi yona. A hi hlayeni nkanerisano lowu nga laha hansi ku vona hilaha mahlamari ma tirhisiwaka ku kaneta mhaka yo karhi:

(18) **SEJ. MABUNGELE:** (A nghenelela) Hi mpela tinhlanyi a tirhurheriwi eWitkoppies na le Siloam ntsena, na laha ka Mabungele hi kun'wana.

BRENDA: (A mpfhumpfhela ehenhla) U vula mani rinhlanyi? Hi, u vula mani! Namuntlha u ta kala u ndzi byela loyi a nga ku komba muti wa byalwa. Ndzi ta ku mati i mantsongo, mati i mantsongo, nambu wu kala wu tala. A swi ndzi rhurhe mina, ndzi tshike ndzi te tani me n'wana sirha na sirha.

SEJ. MABUNGELE: Ka ha ri mpundzu, muthotho wa nguluve u ta wu twa, ndza ku byela.

BRENDA: Kasi wo ndzi twa yini namuntlha?

SEJ. MABUNGELE: Hambana na Joyce na Thandi

© University of Venda

BRENDA: ***Never! Never!*** A xi te ximumu, a xi te xixaka, vana va vanhu va ku dyele yini? *(Mahlo ya nkwahle, p.43)*

Eka nkanerisano lowu nga laha henhla, vatekani Sejeni Mabungele na Brenda va le ku vulavuleni hi xiyimo xa ndyangu wa vona. Sejeni Mabungele u kombisa Brenda leswaku a nga tsaki hi vuxaka byakwe na Joyce na Thandi. Joyce na Thandi va dlayile vavanuna va vona leswaku va kota ku sala va dya timali ta mindzindzakhombo. Kutani, Sejeni Mabungele u chavela vutomi byakwe leswaku Joyce na Thandi va nga kucetela Brenda leswaku a n'wi dlaya. Sejeni Mabungele u kombisile ku chava kakwe hi ku byela Brenda leswaku a hambana na vanghana vakwe. Brenda loko a twa mhaka ya leswaku i fanele ku hambana na vanghana vakwe u ve a tirhisa xivulwahava xa rihlamari ro lomba *Never!* leri a ri tirhiseke hi ku vuyelela ku komba ku landzula kakwe eka xikombelo xa Mabungele. Brenda a landzula xikombelo lexi a ri karhi a swi tiva leswaku leswi Mabungele a swi vulaka i ntiyiso hikuva se a ri ka makungu mo n'wi dlaya ene Joyce na Thandi a va tiyimiserile ku n'wi pfuna hi maendlelo lama a nga ma tirhisaka. Hi marito man'wana,Brenda u tirhisile rihlamari *Never!* ku landzula ku ri ndlela yo tisirhelela na vanghanavakwe eka swiendlo swa vona leswo biha. Tanihileswi ku hlamuseriweke, kulandzula ku nga tlhela ku humelela hi xikongomelo xo sirhelela ntiyiso. Mahlamari ma tirhisiwa na le ka xiyimo lexi. A hi xiyeni n'wangulano lowu landzelaka:

(19) **XILUVA:** Xana loko munhu a vulavula na wena wa twa?

FUMANI: Swinene.

XILUVA: Se u lava ndzi ku byela kangani ku ri mina ndzi wa Jimmy?

FUMANI: Tshika ku ndzi byela hi Jimmy masiku hinkwawo. Mina ndza ku rhandza Xiluva. Ndzi tiyimisele ku ku endlela xin'wana na xin'wana lexi u nga ta xi lava.

XILUVA: ***E-e,*** mina a ndzi ku rhandzi ndzi wa Jimmy. Kasi wo ka u nga voni van'wana vanhwanyana laha xikolweni u ngo ndzi sala endzhaku masiku hinkwawo? *(Vadyondzi va namuntlha, p.7-8)*

© University of Venda

Eka n'wangulano lowu nga laha henhla, Xiluva na Fumani lava nga vadyondzi va le ku vulavuleni hi timhaka ta vona. Fumani u hlamusela Xiluva leswaku wa n'wi rhandza naswona u tiyimiserile ku endla xin'wana na xin'wana lexi a xi lavaka loko o pfumela. Eku heteleleni, Xiluva u vuye a tirhisa xivulwahava xa rihlamari *E-e* ku komba ku landzula eka leswi Fumani a n'wi kombela swona. Rihlamari *E-e* u ri tirhisile ku kombisa leswaku yena a nga n'wi rhandzi naswona u tirhandzela Jimmy, leswi a ku ri ntiyiso wo helela. Hi marito man'wana, Xiluva u tirhisile rihlamari ku komba ku landzula hi xikongomelo xo sirhelela ntiyiso wa leswi swilo swi nga tshamisa xiswona hi nkarhi wa mbulavulo. Hi ku angarhela, ku landzula swi nga voniwa swi ri matitwelo lama nga humelelaka hi matlhelo mambirhi ku nga leswinene na leswi nga riki swinene.

5.3.7 Ku komba ku sandza

Marhanele na Bila (2016:607) va hlamusela ku sandza ku ri ku vulavula hi vubihi bya munhu hi ndlela yo n'wi ahlula, ku n'wi sola, ku n'wi hlekula, hambi ku ri ku n'wi hleva. Kasi eka dikixinari ya va Xitsonga National Lexicography Unit (2014:201) ku hlamuseriwa ku sandza ku ri ku vulavula ku biha hi munhu hi xikongomelo xo sola swiendlo swa yena. Loko ku xiyaxiyiwa tinhlamuselo leti nyikiweke eka mitshaho leyi nga laha henhla, ku nga vuriwa leswaku ku sandza i ku vulavula ku biha kumbe ku vondzekela munhu un'wana. Munhu a nga sandziwa hi tindlela to hlayanyana hi ku languta mitirho yakwe leyo biha kumbe leyinene. Hi marito man'wana, ku sandza i xivumbeko xa mavonelo, mahanyelo na mianakanyo, hakanyingi eka munhu kumbe ntlawa, lowu nga na swihlawulekisi swa ku nyenyetsa na ku hlundzukisa. Mahlamari ka Xitsonga ma tirhisiwa ka mbulavulo ku sandza munhu un'wana. A hi xiyaxiyeni n'wangulano lowu landzelaka ku dyondza swo karhi mayelana na ku tirhisiwa ka mahlamari ku komba ku sandza:

(20) **MAFADA:** *(A karhi a gimeta nghilazi ya byala.)* Aa, ma-*gents,* se xi humile *xigele*? A ku ri njhani *xigele* namuntlha? Mina ndzi hatle ndzi

© University of Venda

nyenga loko *first period* yi hela ni borha hi outie liya That' sright.

KHANGHELA: *(Hi nkhinkhi.)* A ku ri *grand*. Kambe *first period* a yi ri ya mani?

JELE: *(Hi ku sola a ri karhi a minya nghilazi ya byala.)* A yi ri ya dyona ledyiya That' sright. *(Va hleka hinkwavo)*

MAFADA: *(Hi ku sandza a ri karhi a chela nghilazi ya biya.) Heyi,* mara *outie* liya ya bayiza *heyi?* Yi bayiza ku tlula mathiza hinkwawo ya Risinga. *(Xivoni xa vutomi, p.48)*

JELE: *(A ri karhi a chela nghilazi) E*ne *is waar,* yi bayiza ngopfu *outie* liya.

Eka n'wangulano lowu nga laha henhla, Khangela u vulavula na Mafada na Jele endzhaku ka ku huma ka xikolo. Mafada na Jele va nyengile va famba xikolo xi nga se huma. Mafada u hlamusela Khangela leswaku vona va nyengile exikolweni nimixo hikwalaho ka leswi a va nyangatsiwile hi mudyondzisi loyi a nghenile eka tlilasi ya vona pheriyodo yo sungula. Loko Khangela a va vutisa leswaku a vula mani, Kutani Jele u ve a hlamula hi vito ro ndhundhuzela leri a va n'wi vitana hi rona mudyondzisi wa kona. Endzhaku ka sweswo, Mafada u engetela hi ku tirhisa rihlamari *heyi* ku sandza mudyondzisi hi ku vula leswaku u bayiza ku hundza vadyondzisi hinkwavo va xikolo xa Risinga. Jele u tlhele a kombisa ku sekelela leswi vuriweke hi Mafada loko a ta tirhisa marito ma leswaku ***"is waar"*** lama a vula leswaku i ntiyiso leswi vuriwaka hi Mafada.

5.3.8 Ku komba mpfilungano

Mpfilungano ku kongomisiwa eka xiyimo xo karhi lexi nonohaka ku xi twisisa kumbe nchumu lowu tikaka ku wu tshunxa. Hi marito man'wana, mpfilungano i ku hlanganahlangana ka swilo leswi endlaka leswaku munhu un'wana swi n'wi tikela ku twisisa leswi humelelaka. Mpfilungano wu nga tlhela wu va kona loko munhu a ta titwa a nga swi koti ku ehleketa kahle hileswi a faneleke ku swi vula kumbe ku

© University of Venda

swi endla, ngopfungopfu eka xiyimo lexi khomisaka tingana swinene. Mahlamari tanihi swiphemu swa marito leswi tirhisiwaka ku kombisa matitwelo mo karhi ma xivulavuri, ma nga tirhisiwa ku humesela erivaleni matitwelo mo komba ku pfilungana kumbe ku hlanganahlangana ka miehleketo. A hi xiyaxiyeni eka vulavurisano lowu landzelaka ku dyondza hilaha swiphemu mahlamari swi tirhisiwaka hakona ku komba ku pfilungana:

(22) **VONANI:** He Jimmy!

JIMMY: Mh!

VONANI: Xana wena na Xiluva ma ha rhandzana?

JIMMY: Ina, ha ha rhandzana?

VONANI: *Yerrr…* vutomi bya tika *nee! (A hlakahla nhloko a langutile ehansi, a tlhela a languta Jimmy) (Vadyondzi va namuntlha, p.12)*

Eka vulavurisano lowu nga laha henhla, Vonani u vulavula na Jimmy hi timhaka ta Xiluva ntombi leyi a rhandzanaka na yona. Vonani u lava ku tiva loko Jimmy na Xiluva va ha rhandzana. Leswi swi vangiwa hileswi a vonaka Xiluva masiku hinkwawo a tshamile na un'wana mufana, kutani swi endla a lava ku tiva loko va ha rhandzana. Jimmy u kombisile leswaku yena na Xiluva va ha rhandzana naswona a ku na xo biha a xi tivaka hi ntombi yakwe. Ku va a kombisile leswaku va ha rhandzana swi endlile leswaku Vonani a va na ku pfilungana kumbe ku hlanganahlangana emiehleketweni yakwe. Mhaka leyi u yi kombisile hi ku tirhisa swivulwahava swa mahlamari *Yerrr* na *nee!* ku kombisa ku hlanganahlangana kakwe. Lexi a xi endla a va na matitwelo lama hi leswi a tshamela ku vona Xiluva loyi a rhandzana na Jimmy a ri na Fumani no ehleketa leswaku u hambanile na Jimmy ku ya rhandzana na Fumani.

© University of Venda

5.3.9 Ku komba ku sola

Ku sola swi hlamuseriwa tanihi ku kanetana na mavonelo kumbe ku kombisa ku nga amukeli nchumu wo karhi lowu seketeriweka hi swihoxo leswi voniwaka. Ku sola ku nga humelela hi tindlela timbirhi, ku nga va ku sola lokunene na loku nga riki kunene. Ku sola lokunene i ku nyika mbuyelo hi ndlela leyi amukelaka leswinene na laha ku nga na ndhawu yo antswisa ematshan'wini yo kongomisa ntsena eka leswo biha. Ku sola lokunene ku nga ha tlhela ku va muxaka wa ku tiyimelela kumbe ku tisirhelela. Kasi ku sola loku nga riki kunene swi vula ku kaneta eka nchumu wo karhi, ntsena hi xikongomelo xo kombisa leswaku wu hoxekile. Hi marito man'wana, ku sola swi pfuna swinene ku nyika langutelo lerintshwa naswona swi nga tlhela swi tirha tanihi xipfula mahlo eka swilo leswi nga tshama swi honisiwa kumbe swi nga se tshama swi kambisisiwa. Loko ku ri na swihoxo swo karhi swiphemu swa mahlamari swa tirhisiwa ku komba ku sola leswaku lava va endleka swihoxo swa kona va kota ku lunghisa. A hi languteni n'wangulano lowu landzelaka ku vona hilaha mahlamari ma tirhaka hakona ku komba ku sola:

(24) **GWAYIGWAYI:** *(A huwelela) Viva* SRC *viva!*

NSHUNGU: *Vivaa!*

GWAYIGWAYI: *Comrades*, hi mi vuyisela nhlamulo tanihileswi mi hi rhumeke! Xosungula swikoxo swa hina hinkwaswo, ku va vanhwanyana va tiambalela maburuku, ku va hina va xinuna hi ba xiRussia, ku ba xiRasta, ku dya *ganja*, hinkwaswo swi tekeriwile enhlokweni! Hi mayelana na mathicara, Mbhalavurhena yena u hume hi gede!

NTSHUNGU: *(Wu ba mavoko)* Mi tirhile! Hi lava ku kukula xikolo lexi xi sala xi basile.

GWAYIGWAYI: Kambe hinkwaswo leswi swi ta hetisisiwa hi nhlengeletano ya PTSA, va nga vona vinyi va xikolo lexi!

© University of Venda

NTSHUNGU: *(Wu sola.) Haa,* se ma yi lahla loko mi endla sweswo! Swikhalabyana phela swa ha lava leswaku ku tirha nkhavi! *(Matlhari Hansi, p.66)*

Eka n'wangulano lowu, Qwayiqwayi tanihi murhangeri wa vadyondzi va le xikolweni xa Phosakufa u nyika vadyondzi mbuyelo wa swirilo swa vona lowu a wu kumeke eka vufambisi bya xikolo. Qwayiqwayi u kombisa leswaku swirilo swa vadyondzi swi hlamuriwile naswona mhaka leyi yi tsakisile vadyondzi. Loko a katsakanya mbulavulo wakwe u kombisile leswaku swirilo hinkwaswo swa vadyondzi swi ta pasisiwa ximfumo eka nhlengeletano ya PTSA, laha ku nga ta hlangana vadyondzi, vadyondzisi na vatswari. Endzhaku ko twa leswaku swirilo swa vona swi ta hlamuriwa emahlweni ka vatswari va vona, ntshungu wa vadyondzi wu ve wu nga tsaki hi swona, kutani wu kombisa ku sola eka murhangeri wa wona hi ku tirhisa rihlamari *Haa.* Ku sola loku a ku ri loku nga riki kunene, hikwalaho ka leswi a va komba ku sola hi ku tiva leswaku swirilo swa vona vatswari a va nga ta swi seketela tanihileswi swin'wana swa swona swi humeke endleleni.

5.3.10 Ku komba ku twa ku vava

Ku twa ku vava ku kongomisiwa eka ku titwa loku nga tsakisiki swinene emirini loku nga vangiwaka hi vuvabyi kumbe ku vaviseka loku nga fambisanaka ni ku onhaka ka swirho swo karhi swa miri. Eka dikixinari ya Oxford South African Concise Dictionary (2010:844) ku hlamuseriwa ku twa ku vava hi ndlela leyi: *"A strongly unpleasant bodily sensational such as is caused by illness or injury".* Ntshaho lowu nga laha henhla wu tiyisisa mavonelo ma leswaku ku twa ku vava i ku titwa loku karhataka miehleketo kumbe miri loku hakanyingi ku vangiwaka hi vuvabyi kumbe ku vaviseka. Swin'wana swi nga vangaka ku twa ku vava eka munhu swi katsa ku biwa, ku hisiwa, ku vilela lokukulu, ku va na gome, ku khunguvanyeka kumbe ku xaniseka ka miehleketo na swin'wana. Eka Xitsonga, swivulwahava swa mahlamari swa tirhisiwa ku hundzisa xiyimo lexi munhu a vaka a twa ku vava. Leswi swi humelela hi ku va a tirhisa swiphemu swo karhi swa mahlamari leswi nga ta endla

© University of Venda

leswaku lava a vulavulaka na vona va swi vona ku hakunene u twa ku vava. A hi languteni mbulavurisano lowu nga laha hansi ku dyondza swo karhi mayelana ku hundzisa matitwelo mo komba ku twa ku vava:

(26) **MASASWIVONA:** Ni swi twile. *(Masaswivona u suka hi rivilo, u wela ehansi a rila)*

MASASWIVONA: *Yoooo!* Ni tivavisile!

N'WA-XINGWENYANA: Miyela n'wananga, u lo badzha njiya.

MASASWIVONA: *(A tisusa ritshuri) Xiii!* Ka vava la tsolweni. *(Mavondzo a ya hakeri, p.8)*

Eka mbulavurisano lowu nga laha henhla, Masaswivona u huma ekaya hi ku tsutsuma endzhaku ka loko tatana wakwe a n'wi rhumile a tlhela a n'wi chavisa leswaku a ta hatla a vuya. Ku suka ka yena hi ku tsutsuma swi endlile leswaku a wela hansi kutani a ti vavisa. U kombisa manana wakwe leswaku u vavisekile naswona swi endla leswaku a twa ku vava hi ku tirhisa swivulwahava swa mahlamari Yoooo! na Xiii! Ku va N'wa-Xingwenyana a tirhisile xivulavulelo xa leswaku 'u lo badzha njiya' lexi tirhisiwaka ku khongotela n'wana loyi a weke, swi seketela mhaka ya leswaku hakunene a vavisekile emirini naswona swi endla leswaku a twa ku vava. Tanihileswi ku kombisiweke eka nhlamuselo, ku twa ku vava a ku humeleli loko munhu a vavisekile emirini ntsena, ku nga humelela hi tlhelo ra ku xaniseka ka miehleketo. Na le ka xiyimo xo xaniseka emiehleketweni, mahlamari ma nga tirha ku komba ku twa ku vava. A hi voneni eka mbulavurisano lowu landzelaka:

(27) **VONANI:** Vutomi bya tika he m'fo! Wa tiva u nge tshembi loko ndzo ku byela kuri i mani a nga lova

NTSAKO: I mani?

VONANI: Tsakani u ri i Fumani a nga tisunga!

© University of Venda

NTSAKO: (*A hlamala swinene)* Hee! Fumani

VONANI: Ina, i Fumani he m'fo!

NTSAKO: Munghana wa mina *xem!* (A rila) *(Vadyondzi va namuntlha, p.163)*

Eka mbulavurisano lowu nga laha henhla, Vonani u tivisa Ntsako hi mhaka ya mahlomulambilu endzhaku ka loko Fumani loyi a ri munghana wa vona a tekile vutomi byakwe hi ku tisunga. Mhaka leyi yi fikile eka Ntsako tanihi xihlamariso lexikulu swinene naswona yi endlile leswaku a khumbeka emiehleketweni yakwe hikuva a nga yi langutelangi. U kombisile ku twa ku vava kakwe hi ku tirhisa rihlamari ro lomba *xem!* na ku tlhela a rila munghana wakwe. Ku vava loku a ri na kona a ku nga ri ka le mirini kambe a ku ri ka le miehleketweni.

5.3.11 Ku komba ku nga tshembi

Ku nga tshembi swi nga hlamuseriwa tanihi xiyimo xo karhi lexi nga tshembiseki ematihlweni kumbe emiehleketweni ya munhu loyi a byeriwaka. Mhaka ya muxaka lowu yi tala ku humelela loko munhu a vona kumbe ku twa swo karhi leswi a nga swi langutelangi. Hi xitalo ku va ku ri mhaka leyi hlamarisaka ngopfu kumbe leyi nga ta ka yi nga tshembisi munhu wa kona. Ku hlamarisa na ku va mhaka ya kona yi nga tshembisi eka munhu wo karhi a swi vuli leswaku a hi ya ntiyiso kambe swo tikela munhu ku swi tshemba. Na wona matitwelo kumbe vutitwi bya muxaka lowu bya hundzisiwa hi ku tirhisa mahlamari. A hi voneni hilaha mahlamari ma tirhisiwaka ku hundzisa matitwelo mo komba ku va munhu a nga tshembi eka swo karhi kusuka eka n'wangulano lowu nga laha hansi:

(29) **MAN. NKUZANA:** *Yhii,* njhe i Profesa Xirilo loyi?

KHAMBULE: Hi yena manana.

© University of Venda

MAN. NKUZANA: Loyi wo khwayeka no hela hi ndlela *leyi?* A ndzi kholwi.

MAN. XIRILO: *(A mpfikula)* Yooo, nuna wa minooo!

MAN. MARINGA: Tikhomeni manana Xirilo. Mi nga rili.

MAN. NKUZANA: *Hay,* mina a ndzi kholwi leswaku hi yena loyi. *(Byi le tintihweni, p.71)*

N'wangulano lowu wu humelela exibedhlele endzhaku ka loko nsati, maxaka na vanghana va vhakerile Profesa Xirilo ku ya n'wi pfuxela kona. Profesa Xirilo a ondzile ngopfu hikwalaho ka mavabyi lama a ri na wona, lero na vanhu loko va n'wi vona a va nga tshembi leswaku hi yena. Va te loko va nghena laha a vekiwile kona exibedhlele ku ya n'wi pfuxela, Manana Nkuzana swi endlile leswaku a nga tshembi leswi a swi vona hi Profesa Xirilo. U tirhisile swiphemu swa mahlamari swo tanihi *Yhii, leyi?* na *Hay* ku komba ku va a nga tshembi leswi a swi vona. Ku va Manana Nkuzana a nga tshembi leswi a swi vona a swi nga vuli leswaku a hi ntiyiso. Hi tlhelo, ku va Manana Xirilo a kombisile ku twela nuna wakwe vusiwana eka xiyimo lexi a ri ka xona hi ku tirhisa mahlamari mo tanihi *Yooo* na *minooo!* a swi tiyisisa leswaku xiyimo lexi a ri ka xona a xi chavisa na ku ka xi nga tshembisi hikwalaho ka leswi a xi nga languteriwangi eka munhu wa xiyimo xa le henhla ku fana na yena.

5.3.12 Ku komba ku chuha

Ku chuha ku kongomisiwa eka xiyimo kumbe ku titwa ka ku chava lokukulu loku endlaka leswaku munhu a nga swi koti ku endla swilo kumbe ku ehleketa hi ndlela leyi tolovelekeke. Ku chuha ku nga vangiwa hi ku chava kumbe ku vilela loku nga lawulekiki ka xitshuketa. Ku chuha ku ti komba hi ku ba ka mbilu hi ku hatlisa, ku tshukatshuka ka xikandza, ku juluka ka miri ka le henhla na ku va ni xiphiqo xo hefemula. Hi marito man'wana, ku chuha swi nga hlamuseriwa tanihi mavabyi ma xitshuketa hikwalaho ka leswi loko munhu a chuhwile ku khumbekaka na swirho swa miri leswi khomeke vutomi bya munhu. Matitwelo mo komba ku chuha ma nga

© University of Venda

humelerisiwa hi munhu hi ku tirhisa mahlamari ku yelana na man'wana matitwelo. A hi xiyaxiyeni n'wangulano lowu landzelaka ku dyondza hilaha mahlamari ma nga tirhaka hakona ku komba ku chuha ka munhu:

(32) **DAVID:** *(Hi ku tshinya)* Sweswo a swi nge endleki! A hi lavi ku totiwa thyaka hina hi vanhu vo pfumala tindleve. Hi rini hi ri karhi hi mi tsundzuxa ku endla ntirho wa n'wina hi ku tiyimisela ivi mi honisa mi ku n'wina mi tlharihile! Ndzi ya foyinela maphorisa hi nomu lowu! Meneer Skhalele, mi sala mi langutela, ndza ha ya foyinela vini na nawu! *Right!*

MAFADA: *(Hi ku chuha) Yoo, mhaneee***,** ndzi tidlele *minooo!* Phela hi loko vudokodela byi tsandzile *minoo!* Mara na mina a ndzi ku ndzi endla yini ndzi tshika ku hlaya ndzi tshembele eka ti-*question paper* ta maxamba! Mara a ndzi ku ndzi endla yini *minoo! Yooo***,** mati ma ha-la-ki-le! *(A wela hansi a titivala) (Xivoni xa vutomi, p.61-62)*

Eka n'wangulano lowu, mudyondzisi David u tiyisisa marito makwe ma leswaku u lava ku ya foyinela maphorisa leswaku ma khoma Mafada na Jele endzhaku ka loko ku hume xihundla xa leswaku va xavile maphepha ma swivutiso swa xikambelo hambileswi kumekeke leswaku va xaviseriwile maphepha lama nga riki ma ntiyiso. Mudyondzisi David wa swi vona leswaku loko a nga nghenisi maphorisa eka mhaka leyi swi ta onhela yena ku ya emahlweni ematshan'wini ya lava endleke nandzu. Mafada loko a twa David a tshikelela mhaka yo vitana maphorisa u ve a tela hi ku chuha lokukulu swinene. Ku chuha kakwe u ku kombisile hi ku tirhisa swiphemu swo hambanhambana swa mahlamari leswi katsaka; *Yoo, mhaneee, minooo! Yooo* na *minoo!* Tanihileswi ku chuha ku fambisanaka na ku khumbeka ka swirho swo hefemula ka munhu, Mafada u vuye a wela ehansi a tlhela a titivala ku komba leswaku hakunene a chuhwile swinene.

© University of Venda

5.3.13 Ku khorwisa munhu hi vunwa

Vunwa ku kongomisiwa timhaka to karhi kumbe nchumu lowu nga riki wa ntiyiso. Eka dikixinari ya Oxford South African Concise Dictionary (2010:675) ku hlamuseriwa vunwa tanihi: *A situation involving deception or founded on a mistaken impression.* Eka ntshaho lowu ku hlamuseriwa vunwa tanihi xiyimo lexi katsaka vuxisi kumbe lexi sekeriweke hi mianakanyo leyi hoxekeke. Kutani, ku khorwisa munhu hi vunwa swi nga hlamuseriwa ku ri loko ku byeriwa munhu timhaka leti pfumalaka ntiyiso. Ku khorwisa munhu hi vunwa swi nga endliwa hi xikongomelo xo kanganyisa un'wana leswaku a tshemba timhaka leti nga riki ta ntiyiso. Mahlamari ma nga tirhisiwa eka mbulavulo wa vanhu vambirhi kumbe ku tlula ku khorwisa munhu un'wana hi timhaka leti nga riki ta ntiyiso hi xikongomelo xo lava ku fikelela swo karhi. A hi hlayeni n'wangulano lowu nga laha hansi leswaku hi dyondza hilaha mahlamari ma nga tirhaka ku komba ku khorwisa munhu hi vunwa eka timhaka leti pfumalaka ntiyiso:

(33) **VALERIE:** *(A pfula rivanti)* Oo, hi n'wina? Nghenani papa!

BAYIZANI: *(A nghena. A hundzela ekamareni. Nsati a fika)* Mi njhani?

VALERIE: *(Hi ku titsongahata)* Hi pfukile. Kasi se eka Malamulele ka kona ko va Joni masiku lawa? Ku heta *weekend* hinkwayo mi ri lomo, a swi lo yini ka papa?

BAYIZANI: *(Hi ku nyunganyungeka) Heyi,* nkata mina, u nga swi hlayi. Movha a wu ndzi gilele mikhuva nkata mina. A wu voni ndzi nga lo pyi, ni thyaka ni tisudi ta mina? Futhi movha lowu ndzi fanele ku wu cinca hikuva wa ndzi poyila. Se i ra vumbirhi wu …

VALERIE: *(Hi ku konanisa)* Kasi a wu lo yini movha wa kona leswi wa ha riki wuntshwa?

BAYIZANI: (A ri karhi a hefemuteka) *Heyi,* mama, leswi nga ndzi humelela swa tika no vava. Ndzi ve na *double puncture*.

© University of Venda

> **VALERIE:** *Xem,* nuna wa mina, mi nga ha yisi emahlweni hikuva mi ndzi twisa mbilu ku vava nkata mina hi ndlela leyi mi nga xaniseka hi yona. Movha lowu wu mi xanisile lero swa antswa mi wu yisa egaraji leswaku wu nga ha mi hluphi futhi. *Xem,* u xanisekile papa. *(Xivoni xa vutomi, p.131-133)*

Eka n'wangulano lowu, Bayizani u vulavula na nsati Valerie endzhaku ka loko a a nga vuyangi ekaya hi mahelo ma vhiki. Valerie u lave ku tiva xivangelo lexi endleke Bayizani a nga vuyi kaya. Bayizani u hembele Valerie hi ku vula leswaku a nga kotangi ku vuya ekaya hikwalaho ka leswi movha a wu onhekile. Ku tiyisisa leswaku Valerie wa kholwa eka mavunwa makwe u hlamusele timhaka ta yena a ri karhi a tirhisa na xiphemu xa rihlamari *Heyi*. **T**lhandlakambirhi, u tlhela a tirhisa rihlamari *heyi* nakambe loko a ta hemba leswaku u vile na ku tlhaviwa ka mavhilwa mambirhi hi nkarhi wun'we. Ku vulavula ka Bayizani loku taka na ku nghenisiwa ka swiphemu swa mahlamari swi endlile leswaku Valerie a kholwa mavunwa hinkwawo lama a byeriwa wona ma leswaku a nga swi tivi leswaku a yile ku ya vona xigangu xa yena naswona swo gileriwa hi movha a ku nga ri ntiyiso. Ku tiyisisa leswaku Valerie u khorwile mavunwa hinkwawo lama a byeriweke wona hi vona loko a tirhisa rihlamari *xem* ku twela nuna wakwe vusiwana eka leswi a byeriweke leswaku swi n'wi humelerile.

5.3.14 Ku komba ku khomisiwa tingana

Rito tingana ri nga hlamuseriwa tanihi ku titwa u khomiwe hi mhaka yo karhi kumbe ku tsongahatiwa loku vaka kona mayelana na ku vona leswaku u endle nchumu lowu nga xiximekiki, lowu nga ni mahanyelo mo biha kumbe lama nga fanelangiki. Eka dikixinari ya Oxford South African Concise Dictionary (2010:1086) ku hlamuseriwa tingana hi ndlela leyi: *A feeling of humiliation of distress caused by the consciousness of wrong or foolish behaviour.* Eka ntshaho lowu ku hlamuseriwa tingana tanihi ku titwa u tsongahatiwa hi ku karhateka loku vangiwaka hi ku lemuka swiendlo leswo hoxeke kumbe leswi nga riki swinene. Ku endla munhu a titwa a

© University of Venda

khomiwe hi tingana, swi endla leswaku munhu a lahlekeriwa hi ku xixima na ku xiximiwa. Hi marito man'wana ku khomisiwa tingana i ku va munhu a ri ni gome kumbe a nga tsakangi hikuva munhu un'wana a tsandzekile ku hetisisa switshembiso leswi a swi languteriwile eka yena. Xiyimo lexi xa ku khomisiwa tingana tanihi vutitwi byo karhi byi nga humelerisiwa hi ku tirhisa swiphemu swa mahlamari. A hi xiyeni mbulavurisano lowu landzelaka:

(35) **MBALAVURHENA:** Loko Easter ndzi te a sala ndzi ta n'wi pfuna eka Maths, u lo fika a timanya kwala exitulwini xin'we na mina. U te a ku wa famba, loko ndzi n'wi khoma o chupula. Hiloko dangari yi handzuka.

XIHONGONYI: Wena u ri thichara i xikwelekwele xa yini na vana va xikolo?

MBALAVURHENA: Se hi ta va pfuna njhani vana lava hi nga hlangani na vona?

XIHONGONYI: La xikolweni lexi a wu fi mikhuva wolowo!

N'WA-XIHAJA: Wena Mbalavurhena u mbyana man'! Hi tisile vana va hina exikolweni leswaku va ta dyondza, se wena u kume swo huha hi swona! Thu, mbyana leyi! (Matlhari Hansi, p.59)

Mbulavurisano lowu wu humelela exikolweni xa Phasakufa endzhaku ka loko mudyondzisi Mbalavurhena a hehliwile hi ku lava ku pfinya Easter loyi a ri mudyondzi. Mbalavurhela u ve a kala ku pfumela ntiyiso wa swihehlo leswi hi ku vula leswaku *dangari* yi handzuke hikuva Easter a yi chupurile loko a n'wi khomile leswaku a nga fambi va nga si heta ku kombana *Maths.* N'wa-Xihaja loyi a ri mhani wa Easter loko a twa mavunwa lama Mbalavurhena a ma hlamusela u ve a kombisa ku khomiwa hi tingana hi matikhomelo na mahanyelo makwe. U tirhisile mahlamari *man'!, swona!, thu,* na *leyi!* ku kombisa leswaku u khomisiwile tingana hi mhaka leyi endliweke hi mudyondzisi eka n'wana wakwe. Marito ma leswaku 'wena

© University of Venda

Mbalavurhena u mbyana *man'!* Hi tisile vana va hina exikolweni leswaku va ta dyondza, se wena u kume swo huha hi swona!' ma kombisa kahle ya leswaku leswi Mbalavurhena a swi endleke a swi nga languteriwangi eka munhu wo fana na yena. Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi xivuriso xa Xitsonga lexi nge: *Tingana ti khoma vahlahleri* (loyi a endlaka manyala a nga nyumi ku nyuma lava ma vonaka). Eka xiyimo lexi N'wa-Xihaja hi yena a nga khomiwa hi tingana hi manyala lama endliweke hi Mbalavurhena naswona u kombisile matitwelo makwe hi ku tirhisa mahlamari.

5.3.15 Ku komba vulolo

Vulolo ku kongomisiwa eka xiyimo lexi munhu a nga laviki ku endla nchumu, kumbe a nga tiyimiselangi ku hanana ku tirhisa matimba ma yena, hambileswi a nga ni vuswikoti byo endla swo karhi. Munhu loyi a nga na vulolo loko a ehleketa ku endla ntirho wun'wana na wun'wana u vula leswaku wa tika naswona a nge wu koti. Vulolo byi kombisa mpfumaleko wo tixixima, ku xiximiwa hi van'wana, hambi nkhinkhi wo tsakela ku tirha. Hi marito man'wana, munhu wa vulolo ku navela kakwe i ku tshama a nga endli nchumu ku fana ni miri lowu nga hanyiki. Ka Xitsonga ku fana na le ka tin'wana tindzimi, swiphemu swa mahlamari swa tirhisiwa ku komba vulolo bya munhu loyi a nga laveki ku endla nchumu. A hi languteni eka mbulavurisano lowu nga laha hansi ku tiva swo karhi hi ku tirhisiwa ka mahlamari ku kombisa vulolo:

(38) **FUMANI:** Ndza mi twa Tatana.

GEZANI MUNENE: Se ndzi kombela u sala u hlayisa laha kaya. U nga sali u phungela ha twanana!

FUMANI: A ndzi nga sali ndzi phungela ndzi ta tikhoma kahle Tatana.

GEZANI MUNENE: Mali hi leyi! U ta sala u vona ku ri u tixavela yini (*A nyiketa Fumani dzana ra tirhandzi)*

FUMANI: *(A amukela mali hi mandla mambirhi)* Ndza khensa Tatana.

© University of Venda

> **TALENTA MUNENE:** Mali u yi lava ngopfu kambe ku tsemeta byanyi *doo!* Naswona loko hi vuya hi lava ku kuma u byi tsemetile. *(Vadyondzi va namuntlha, p.116)*

Eka mbulavurisano lowu Gezani Munene u lela Fumani leswaku va famba na nsati ku ya ekerekeni. Gezani Munene u byela Fumani leswaku a sala a tihlayisa na ku tlhela a n'wi nyika mali leswaku a ta sala a tixavela leswi a swi lavaka. Ku te loko Fumani a teka mali manana wakwe Talenta Munene a nghenelela ku kombisa leswaku n'wana wakwe u rhandza ngopfu mali eka loko swi ta eka ku tirha mitirho ya le kaya wa loloha. Talenta Munene u kombisile matitwelo makwe hi ku tirhisa rihlamari *doo!* Ku komba leswaku Fumani u na vulolo. Marito ma leswaku '*naswona loko hi vuya hi lava ku kuma u byi tsemetile'* ma kombisa kahle leswaku Fumani a loloha ku tirha.

5.3.16 Ku komba ku kavanyeteka

Ku kavanyeteka swi nga hlamuseriwa tanihi xiyimo xo karhi lexi ku nghenelelaka swin'wana leswi swi endlaka leswaku miehleketo ya munhu yi huma eka leswi a yi ehleketa ha swona. Ku kavanyeteka swi sivela munhu ku dzikisa mianakanyo yakwe eka nchumu wo karhi lowu a nga ku wu endleni hi nkarhi wolowo. Mahlamari na le ka xiyimo xa nkavanyeto ma tirhisiwa ku komba leswaku ku vile na ku kavanyetiwa ko nkarhi ka leswi munhu a ri eku swi endleni. A hi hlayeni eka mbulavulo lowu nga laha hansi lowu Solly a ri ku vulavuleni a ri yexe:

> (39) **SOLLY:** *(Hi ku hlevetela a ri karhi a rhalarhala hinkwako)* Huu, xiyisa lexi hambileswi xi nga mabalana xi akile. Hi nga vona *bedroom* ya xona leswaku yi njhani? Ee, hambi hina hi nga tiprinsipala ta khalenyana hi hava fanichara yo tani. *(A ri karhi a hlakahla nhloko)* Heyi, vavasati na vona a wu nge tivi lexi va xi lavaka. Se wansati loyi u wa ha lava yini eka swisiwana swo fana na hina nuna wakwe a n'wi endlele *small heaven like this?* I dabadaba lexi! U ehleketa leswaku

© University of Venda

> ndzi nga tshika nsati wa mina hi mhaka ya yena? A nga swi voni leswaku mina ndzo tihungasela hi ku chava ku hloleriwa ku noneriwa hi mpfundla. Rose wa mina a ndzi nge n'wi… *(A kavanyetiwa hi ku nghena ka Sarah) Oh,* se u fikile murhandziwa? Se a ndzi sungula ku dlaya hi xivundza hikuva *you know*, ndzi ku rhandza ngopfu, Sarah *(Xivoni xa vutomi, p.180)*

Eka mbulavulo lowu, Solly u vulavula yexe endzhaku ka loko Sarah a humilenyana. Solly u le ku vulavuleni yexe a ri karhi a komba ku navela kakwe ka leswi Sarah na nuna wakwe va swi fikeleleke. Eku vulavuleni ka yena u tlhela a kombisa leswaku Sarah yena a nga n'wi rhandzi a tifambisela nkarhi yena u rhandza Rose nsati wakwe. U tlhele a tirhisa na marito ma leswaku Sarah i dabadaba naswona yena a nge hambani na nsati wakwe hikwalaho ka yena. U te a ha vulavula yexe o ta kavanyetiwa hi ku nghena ka Sarah ekamareni. U tirhisile rihlamari *Oh* ku komba ku kavanyeteka kakwe eka mhaka leyi a ri ku vulavuleni hi yona. Ku kavanyeteka loku ku humelerile tanihileswi loyi a n'wi kavanyeteke ku nga loyi a ri ku vulavuleni hi yena.

5.3.17 Ku komba ku honisa

Ku honisa ku kongomisiwa eka xiendlo kumbe xiyimo lexi munhu a nga pfumeleki ku teka switsundzuxo swo karhi. Eka dikixinari ya Marhanele na Bila (2016:168) ku hlamuseriwa ku honisa tanihi: 'Ku ba swo tala hi makatla kumbe ku endla wongi leswi swi humelelaka a wu swi voni'. Hi marito man'wana, ku honisa i ku va munhu a nga ri na mhaka na leswi nga ku humeleleni hambi a khumbeka eka swona. Nakambe, leswi endlaka leswaku munhu a honisa, hiloko leswi a kombiwaka swona a swi teka swi nga ri swa nkoka hikuva a vona swi nga khumbi helo eka makungu ma yena. Tanihileswi ntirho wa mahlamari ku nga ku kombisa matitwelo lama nkarhi wun'wana ma nga humelelaka hi xitshuketa naswona ma nga ri lamanene. Matitwelo molamo ma kumeka ma tirhisiwa ku komba ku honisa eka leswi munhu a

© University of Venda

nga byeriwaka swona hi xitshuketa loko a kumeka a nga swi seketeli. A hi xiyaxiyeni eka vulavurisano lowu landzelaka ku twisisa mhaka leyi hi vuenti:

(43) **KHANGELA:** *(Hi nkhinkhi)* Kwalaho wa vurisa *bra* Tom. Na mina *likeI have been highly motivated by his lesson* today lero ndzi ta sungula namuntlha ku hlaya hi ku tikarhata hikuva hakunene lembe se ri herile phela. Ku lo sala September ntsena leswaku hi tsala.

JELE: *(Hi manyunyu a ri karhi a minya biya)* Yaleyo i *small matter bra* ya mina, mina a ndzi vileli hikuva ndzi na ti-*connections* ta kahle. Ku na vafowethu lava nga tshembisa ti-*question paper*. Se ndzi tikarhatela yini hi ku kayakaya ndzi hlaya swipele vafana va moya va ndzi tshembisile ti-*question paper*.

THOMAS: *(A ri karhi a kombetela hi mavoko.)* Hii, mina swilo sweswo a ndzi lavi no swi twa *bra* Jele. Swi pfuna yini ku kuma *distinction* eka *Matric* kambe loko u ya emahlweni u nga wu voni ntlangu?

KHANGELA: *(A ri karhi a pfumelela hi nhloko)* Kwalaho wa vurisa *bra* Tom, *besides* ku ka u nga twi nchumu e-*tertiary*, swi ni nghozi hikuva munhu a nga ku xavisela *question paper* yo ka yi nga ri yona hi ku lava mali. Ivi loko u fika exikambelweni u ku gaa, hi xikosi, hi ku hlamala phepha ro ka ri nga ri rona leri u nga xava rona.

JELE: *(A ri karhi a chela biya.) Never,* sweswo swi humelela *bra* ya mina! Vafowethu lavaya va bayisaka va tirha kona exivindzini xa *exam section* lero a ndzi chavi ku biha ni kun'we. *(Xivoni xa vutomi, p.49-50)*

Eka vulavurisano lowu, Thomas na Khangela va tsundzuxa Jele hi switandzhaku leswi nga humelela loko a tshika ku hlaya tibuku hi ku va a tshemba leswaku u ta xaviseriwa maphepha ma swikambelo. Thomas u n'wi tsundzuxa leswaku ku xava maphepha ma swikambelo swi na nghozi ya leswaku u nga pasa kahle kambe loko u yisa tidyondzo ta wena emahlweni u ya kuma leswaku a wu tivi nchumu. Kasi

© University of Venda

Khangela yena u n'wi tsundzuxa leswaku a nga xava maphepha ivi loko a fika exikambelweni a kuma leswaku u xaviseriwile maphepha mo ka ma nga ri wona. Endzhaku ko twa switsundzuxo leswi, Jele u ve a nga kombisi ku tsakela eka swona, kutani a swi honisa. U endlile tano hi ku tirhisa xiphemu xa rihamari leri lombiweke eka Xinghezi *never.* Marito lama a ma tirhiseke na rihlamari *never* ma leswaku **'**Vafowethu lavaya va bayisaka va tirha kona exivindzini xa *exam section* lero a ndzi chavi ku biha ni kun'we**'** ma seketela ntiyiso wa leswaku switsundzuxo leswi va n'wi nyikeke swona wa swi honisa hikuva vanhu va yena wa va tshemba.

5.3.18 Ku komba ku vilela

Ku vilela ku kongomisiwa eka xiyimo kumbe ku titwa u khumbeka na ku nga tsakangi loku vangiwaka hi swiphiqo leswi u nga na swona kumbe hi ku ehleketa hi swilo leswi nga tsakisiki leswi nga ha humelelaka. Hi marito man'wana, ku vilela swi fambisana na ndlela yo ehleketa hi swiendlakalo swa nkarhi lowu taka hikwalaho ka leswi humelelaka sweswi hi ndlela leyi swi siyaka munhu a titwa a vilela. Ku vilela ku nga tlhela ku kombisa ku karhateka ka miehleketo hikwalaho ka vuxaka kumbe rirhandzu leri munhu a nga na rona eka leswi kumbekaka hi nkarhi wolowo a nga ku vileleni hi wona naswona ku nga humelela hi tindlela to hambanhambana to tanihi ku komba ku hlundzuka, ku komba ntwelavusiwana ka munhu un'wana, ku chava na swin'wana. Mahlamari tanihi swiphemu leswi humelerisaka mianakanyo yo karhi, ma nga tirhisiwa ku komba ku vilela hi munhu loyi a nga ka xiyimo xo tika swinene. A hi xiyaxiyeni eka n'wangulano lowu landzelaka ku twisisa mhaka leyi hi vuenti:

(44) **BODZANI:** Mi ya kwini xana?

XIKWENI: *(Hi rito rintsongo.)* Ndzi ya eku wiseni maxangu ya misava leyi. U fanele u endla leswaku vana va mina lavan'wana va swi twa leswaku se ndzi file.

BODZANI: *(Hi ku thonisa nhloti)* Mo fa ka papa xana?

© University of Venda

XIKWENI: *(Hi rito ro twalela ekule.)* Ndza fa ndzi dlawa hi mbitsi ya mana wa wena. *(A miyela ro hetelela.)*

BODZANI: *(A rila hi rito ra le henhla.) Yoo! Mhanee!* Namuntlha hi kona vusiwana byi hi nghenerile na swikunwana *minoo!* Papa mi nga fi kunene. Xana hi ta sala na mani?

BONEKA: *(A rila hi rito lerikulu) Yoo! Mhanee!* Se ndzi ta ku yini mina wa ka Hundza va *hlekoo!* Se mi swi kotile va mihanyi va malokotswani-vantswari-wa-handle, n'wina mi nga sala na vutomi bya Xikweni. Mo tshika mo ndzi dlayela nuna! Futhi n'wina valoyi va tiko leri a mi na ntwela-vusiwana. *(Vukosi i mberha, p.90-91)*

Eka n'wangulano lowu, Boneka na Bodzani va le ka xiyimo xo tika swinene hikwalaho ka leswi Xikweni a vabyaka naswona a tikombaka a lava ku lova. Loko Xikweni va ringeta ku vulavula na yena, mahlamulelo makwe hi lama twerisaka vusiwana. Leswi swi endlile leswaku Boneka na Bodzani va kombisa ku vilela hi xiyimo lexi a va langutane na xona. A va anakanya vumundzuku bya vona ku ri lebyo tika loko Xikweni o lova a va siya. Endzhaku ka loko Xikweni a lovile va vile va kombisa ku vilela ka vona hi ku tirhisa swivulwahava swa mahlamari. Swivulwahana swa mahlamari *yoo! mhanee! minoo!* na *hlekoo!* va swi tirhisile ku kombisa leswaku va vilela swinene hi rifu ra Xikweni. Marito ma Bodzani ma leswaku 'Namuntlha hi kona vusiwana byi hi nghenerile na swikunwana minoo! Papa mi nga fi kunene. Xana hi ta sala na mani?' ma kombisa kahle leswaku a se a sungule ku anakanya kumbe ku vilela hi vumundzuku byakwe leswaku byi ta va njhani Xikweni a nga ha ri kona emisaveni.

5.3.19 Ku komba ku lan'wa

Ku lan'wa ku kongomisawa eka ku sukela nchumu wo karhi endzhaku ka loko munhu a nga tsakangi hi wona. Eka dikixinari ya ka Xitsonga National Lexicography Unit (2014:104) ku hlamuseriwa ku lan'wa tanihi: '*Ku tshika ku endla swilo swo karhi*

© University of Venda

hikokwalaho ka nhlundzuko'. Kasi eka dikixinari ya Marhanele na Bila (2016:244) kona ku andlariwa ku lan'wa tanihi: '*Ku tshika ku endla xo karhi hikwalaho ko vangeriwa ntshikelelo wa le miehleketweni*'. Loko hi xiyaxiya tinhlamuselo leti nyikeweke laha henhla, ku nga hlamuseriwa leswaku ku lan'wa i ku tihumesa eka miginghiriko yo karhi hikwalaho ka swivangelo swo hambanahambana. Swin'wana swa swivangelo leswi nga endlaka leswaku munhu a lan'wa miginghiriko yo karhi swi katsa, ku chava, ku khunguvanyeka, nxaniseko wa le miehleketweni na swin'wana. Tanihileswi mahlamari ma fambisanaka na switwi na mianakanyo ya munhu, ma nga tirhisiwa ku kombisa leswaku munhu wo karhi wa lan'wa kumbe ku tihumesa eka miginghiriko yo karhi. A hi xiyaxiyeni eka mbulavurisano lowu nga laha hansi ku vona hilaha mahlamari ma nga tirhaka hakona ku komba ku lan'wa kumbe ku tihumesa eka mhaka yo karhi:

(45) **DIKELEDI:** Swa ha ndzi hlamarisa leswi u swi vulavulaka munghana. Wena u tshika Jimmy?

XILUVA: A ndza ha lavi ku twa nchumu hi Jimmy. Swa mina na yena swa hela namuntlha.

DIKELEDI: Rhelerisa moya u n'wi rivalela munghana. Jimmy i mufana wa kahle a nga na huwa. Famba u ya vulavula na yena mi ta twanana munghana.

XILUVA: Ka ha ri hava lexi ndzi nga ta xi vulavula na yena. Mhaka ya Mbangini hi yi vulavurile yi hela kambe eka yena a swi se hela. Se ku hanya na munhu wa xikhomela a ndzi nga swi koti. Va tele vanhwanyana u ta kuma un'wana.

DIKELEDI: *Hayi! aredzi!* Kambe Jimmy i mufana wa kahle a hi savheji. *(Vadyondzi va namuntlha, p.99-100)*

Eka mbulavurisano lowu, Xiluva u hlamusela Dikeledi mhaka ya leswaku yena a nga ha swi lavi ku rhandzana na Jimmy. Loko a twa mhaka leyi, Dikeledi u ringetile

© University of Venda

ku kombisa Xiluva leswaku Jimmy i munhu wa kahle naswona ka rirhandzu ka holoviwa vanhu va tlhela va rivalelana vutomi byi ya mahlweni. Marito ma Dikeledi a ma swi kotangi ku cinca miehleketo ya Xiluva ya leswaku a nga ha swi lavi ku rhandzana na Jimmy. Marito lama a ma komba ku hundzuka ma Xiluva ma endlile leswaku Dikeledi a vona swi fanerile ku lan'wa kumbe ku tihumesa eka timhaka ta Jimmy na Xiluva. U endlile tano hi ku tirhisa mahlamari *hayi!* na *aredzi!* ku komba leswaku wa lan'wa kumbe ku tihumesa eka mhaka leyi hikuva a swi ti komba onge swi ta hetelela swi va onhisela na vunghana bya vona. Hi marito man'wana, Dikeledi u tirhisile mahlamari ku komba ku lan'wa eka matshalatshala makwe mo ringeta ku sirhelela vuxaka bya Xiluva na Jimmy.

5.3.20 Ku komba ku heleriwa hi ntshembo

Ntshembo swi nga hlamuseriwa tanihi ku pfumela loku tiyeke eka ku tshembeka, ntiyiso, vuswikoti bya munhu kumbe nchumu wo karhi. Kutani, ku heleriwa hi ntshembo i xiyimo lexi eka xona ntshembo hinkwawo wu lahlekeke kumbe wu nga ha riki kona. Hi leswaku i ku titwa u nga ri na ntshembo na leswaku a wu nge endli nchumu leswaku ku antswisa xiyimo lexi nonohwaka kumbe lexi karhataka. Swikombiso swa ku heleriwa hi ntshembo hi ntolovelo swi katsa ku va ni gome lerikulu, ku vilela, ku nga khathali, ku nga eneriseki hi nchumu, ku tivona nandzu, ku lahlekeriwa hi ku tsakela na ku twa ku vava emiehleketweni hikwalaho ka leswi nga humelela kumbe leswi nga humelelaka. Tanihileswi mahlamari ma nga marito lama fambisanaka na mianakanyo kumbe switwi swa munhu, ma tirhisiwa ku kombisa leswaku munhu u heleriwe hi ntshembo wa swo karhi leswi a swi ehleketa. A hi xiyaxiyeni eka mbulavurisano lowu nga laha hansi ku vona hilaha mahlamari ma nga tirhaka hakona ku komba ku heleriwa hi ntshembo wa swo karhi:

(48) **BRENDA:** Vanhu hi lavo vulavula ka? Loko timhaka ti onhakile ti ololoxiwa ku ri hava pho wa nhonga. Hambi mali ndzi nga mi nyika loko mo tshika timhaka leti ti khuluka na nambo. *(A ri ku n'wayiteleni)*

© University of Venda

XITLHANGU-XIKHULU: E-e-e-e! Heyi! Mi ri yini? Mi tshama mi va endlela, hayi ka mina. Mi ehleketa kuri mina a ndzi holi? Ma tiva ku ri mi nga avanyisiwa hi nawu hileswi mi swi vuleke ni leswi mi lavaka ku swi endla?

BRENDA: Sorry papoo, a ho kumbexani

XIKHULU-XIKHULU: Kumbexani yini? Swona u ngo lava ku ndzi nyika xipfala-nomo u lo onha yini? Hikuva i khale u ri karhi u ala nandzu wa wena.

BRENDA: Phela na yena u ndzi balesile, mi ri yini hi swona? A swi to va swi ri kahle loko a dlele mina? Pfutseke mani a xi endleke lexi endlekaka hi ta hatla hi sungula swin'wana. Hi rini ndzi ri karhi ndzi ku xavelela wo va na ncini u ngo va nkwahle wunene lowu! *Fokofo mani! (Mahlo ya nkwahle, p.63)*

Eka mbulavurisano lowu, Brenda u le ku ringeteni hi matimba ma yena ku lava ku kanganyisa muhlayisi wa nawu Xitlhangu-Xikhulu endzhaku ka loko a n'wi vhakacherile ku n'wi konanisa mayelana na rifu ra nuna wakwe Sejeni Mabungele. Brenda u lava ku endla vukanganyisi hi ku tshembisa Xitlhangu-Xikhulu mali loko o tshika ku lavisisa timhaka ta ku dlayiwa ka Mabungele tanihileswi a swi tiva leswaku mudlayi hi yena. Xitlhangu-Xikhulu u ve a nga kombi ku tsakela eka vukanganyisi lebyi a lava ku ta na byona hi ku n'wi byela leswaku yena wa hola hala a tirhaka kona naswona a nga avanyisiwa hikwalaho ko lava ku hambukisa muhlayisi wa nawu. Leswi u n'wi byerile a ri karhi a tirhisa na mahlamari *e-e-e-e!* na *heyi!* mo komba ku ka a nga tsakeli ku hambukisiwa. Leswi swi endlile leswaku Brenda na yena a tirhisa xivulwahava xa rihlamari *fokofo mani!* ku komba ku heleriwa hi ntshembo wa leswaku a nge khomiwi. Marito lama humeke enon'weni wakwe ma leswaku 'Pfutseke mani a xi endleke lexi endlekaka hi ta hatla hi sungula swin'wana. Hi rini ndzi ri karhi ndzi ku xavelela wo va na ncini u ngo va nkwahle wunene lowu!' a ma kombisa leswaku hakunene a heleriwile hi ntshembo tanihileswi a ma nga ha kombi na nhlonipho eka muhlayisi wa nawu.

© University of Venda

5.3.21 Ku komba gome

Gome ku kongomisiwa eka ku titwa ka munhu a karhatekile swinene leswi nga vangiwaka hi ku lahlekeriwa, ku khunguvanyeka kumbe khombo rin'wana lerimunhu a langutaneke na rona. Eka dikixinari ya Oxford South African Concise Dictionary (2010:1132) ku nyikiwa nhlamuselo ya gome tanihi; *"A feeling of deep distress caused by loss, or disappointment"*. Ntshaho lowu wu tiyisisa mhaka ya leswaku gome i ku titwa munhu a nga tshamisekangi emoyeni na le miehleketweni. Swikombiso swa loko munhu a ri na gome hileswi katsaka; ku twerisa vusiwana, ku vilela, ku rila, ku pfumala ntshembo ka xin'wana na xin'wana, ku hlundzuka na ku titwa u nga ri na nchumu. Na le ka xiyimo lexi munhu a nga ni gome, mahlamari ma tirhisiwa ku kombisa leswaku hakunene munhu wo karhi u na gome. A hi xiyaxiyeni eka n'wangulano lowu nga laha hansi ku vona hilaha mahlamari ma nga tirhaka hakona ku komba leswaku munhu u na gome ro karhi:

(49) **JACK:** Xana i ncini xi nga hi hambanyisaka hi ri karhi hi khomanisile xileswi? Ku hava. Loko Xikwembu a xo ndzi hlayisa a ndzi ta ku endlela swo tala swo hlamarisa.

THANDI: Papa, rirhandzu ra n'wina ri entile ku tlurisa. Mi nga chavi, Xikwembu xi ta mi hlayisa.

JACK: Loko ndzi te ***duu!*** Mbilu ya mina ya vava loko ndzi ehleketa Rhandzu. Moya wa mina a wu tshamiseki ni swintsongo hi mpfhuka ndzi vuya hi le Pitori eku koreketeni maphepha *(A languta ehansi a tsanile.) (Mahlo ya nkwahle, p.29).*

Eka n'wangulano lowu, Jack u le ku vulavuleni na Thandi ku komba rirhandzu leri nga na rona eka ndyangu wakwe. Eku valavuleni ka yena hi tlhelo a ri na swin'wana swi n'wi dyaka naswona a swi nga n'wi nyiki ku rhula emiehleketweni. Mhaka leyi a yi n'wi karhata yi endlile leswaku a va na gome. U tirhisile xiphemu xa rihlamari *duu!* ku komba leswaku hakunene u na gome. Marito ma leswaku *'*Moya wa mina a wu

© University of Venda

tshamiseki ni swintsongo hi mpfhuka ndzi vuya hi le Pitori eku koreketeni maphepha' a ma komba leswaku u na gome naswona a swi n'wi nyiki ntshamiseko emihleketweni. Ku ya mahlweni na matitwelo ma gome, a hi xiyeni n'wangulano lowu landzelaka:

(50) **TINDYELO:** Marito a ndzi nga ma twi kahle. Kambe a swi tikomba wonge mo tlhakisiwa kumbe ku tekeriwa swa n'wina. …. hikuva ndzi twile endzhaku kaloko ndzi pfuxile manana ra vumbirhi mi vula leswaku va nga mi dlayi, a va teki movha.

MAHLORI: (*A hleka.)* A ndzi lo nghenela hi sathana. u kale u ndzi pfuxa ka mana wa tindyelo?

TSAKANI: I ntiyiso a nga hembi na mina u ndzi pfuxile.

MAHLORI: Na wena a wu twangi nchumu ke?

TSAKANI: *(A hleka.)* Mina ndzi swi twele evurhongweni. Wongeti ndzi ringetile ku mi pfuxa kambe ndzi tsandzeka.

MAHLORI: *(A ku ntsee!) Yaa,* wonge ndza swi tsundzuka. Kambe a ndza ha tivi leswaku norho wa kona a wu ri wa yini (Ndzi ta fa ndzi dyile, p.34)

Eka n'wangulano lowu, Tindyelo u hlamusela tatana wakwe Mahlori leswi a swi vulavula navusiku a nga ri ku titweni. Loko Mahlori a ta twa leswaku mhaka ya kona a yi katsa ku tlhakisiwa no tekeriwa swilo swi endlile leswaku a va na gome swinene tanihileswi swilo swa kona a swi twala swi ri leswi a swi xungeta vutomi byakwe. U tirhisile rihlamari *yaa* ku komba leswaku u na gome lerikulu hi swilo leswi abyeriwaka leswaku u swi vulavurile a nga titwi hi nkarhi lowu a etlele.

© University of Venda

5.3.22 Ku komba ku nyadza

Xinyadzo ku kongomisiwa eka ku pfumala xichavo loku fambisanaka na ku tekela munhu un'wana ehansi eka xin'wana na xin'wana lexi a xi vulaka kumbe ku xi endla. Loko hi xiyaxiya eka dikixinari ya va Xitsonga National Lexicography Unit (2014:172) ku hlamuseriwa ku nyadza tanihi: *'Ku eyisa kumbe ku tekela van'wana ehansi'.* Hi marito man'wana, ku nyadza i ku khoma munhu un'wana tanihi munhu loyi a nga fanelangiki ku tekeriwa enhlokweni eka hinkwaswo leswi a swi endlaka. Swiphemu swa mahlamari tanihi marito lama humelerisaka mianakayo ya vutitwi bya munhu, ma nga tlhela ma tirhisiwa ku komba ku nyadza munhu un'wana eka leswi a swi endlaka kumbe ku swi vulavula. A hi languteni eka vulavurisano lowu landzelaka laha hansi ku vona hilaha mahlamari ma nga tirhaka hakona ku komba ku rinyadzo eka munhu un'wana:

(53) **N'WA-TWENDI:** *(Hi ku tshinya)* Mi nga vuli sweswo maseve! Mo mi katekile hikuva va ha ri vantsongo. Loko va ta kula a va nga mi rilisi? Vo valava?

MIDLAYI: *(A ti ba xifuva)* Hayi va mina vana! Va mina a va nge endli sweswo! Ndza ku bejela; hi lexi! (A ri karhi a languta Madambi na Nyeleti) A ndzi ri a mi nga endli mihupani ku fana ni vana va vahedeni va la Thulamahanci?

HINKWAYO: Hayi!

MIDLAYI: *(Hi manyunyu)* Ma va twa? Hi valava, va ri sweswo a va nga endli! I vana vanene lava, phela ndzi va kurisa hi tindlela letinene va mina. Ndzi va endlela everything leswi va swi lavaka! A ndzi lavi ku va hluphekisa

KHOMBO: *(A ri karhi a hleka)* Na n'wina mi pfanga no pfumela. Bya ha ri vusiku hii! Sukani mi famba mi tshika ku yingisela timhaka ta lavakulu!

© University of Venda

MIDLAYI: *(Hi xinyadzo)* Se mi va hlongolela yini vana lava onge i timbyana? *Xuu,* ma yi vona nyoka. Mi nga fambi n'wina. Ko na fika N'wa-Twendi se vana va mina i thyaka manjheni! Mi nga lavi ku ndzi onhela siku ka ha ri mixo hi ndlela leyi? *Please,* mi nga ndzi … *(Xivoni xa vutomi, p.69-70)*

Eka vulavurisano lowu, Midlayi u kombisa ku nyadza Khombo hi ku tirhisa swiphemu swa mahlamari. U endla tano endzhaku ka loko Khombo a ringetile ku tshinya vana ku va va tiva leswaku a swi laveki kuri vana lavatsongo va nghenelela timhaka ta lavakulu. Midlayi u tirhisile mahlamari *xuu* na *pleas**e*** ku komba ku nyadza Khombo. Ku va a vurile marito ma leswaku 'Se mi va hlongolela yini vana lava onge i timbyana? Xuu, ma yi vona nyoka. Mi nga fambi n'wina' emahlweni ka vana na muyeni a komba rinyadzo lerikulu eka Khombo nuna wakwe. Matitwelo mo nyadza ma tlhela ma kombisiwa hi xiphemu xa rihlamari eka vulavurisano lowu landzelaka:

(54) **KHAKHAN'WA:** Ndzi ta ku rivala hee wena Khombo…

KHOMBOMUNI: Ringeta loko u swi lava, ndzi ta ku dyondzisa leswaku ndzi mani mina.

KHAKHAN'WA: Ndzi ta twa hi wena, siku rin'wana u ta ndzi tsundzuka. (A vula hi ku tifambela)

KHOMBOMUNI: *Ixii,* famba a wo va mani wena, u nuna sweswi u nga ambala buruku. (Mathayere Mbuya! P.45)

Eka vulavurisano lowu, Khakhan'wa u kombisa ku ka a nga tsakisiwi hi mahlamulelo ma nsati Khombomuni loko a vulavula na yena. U ve a kombisa eka Khombomuni leswaku mahlamulelo makwe a ma tshamisekangi naswona u ta kala a n'wi ba. Ematshan'wini yo yingisela nuna, Khombomuni u ye emahlweni a nga vulavuli kahle ku kondza a tirhisa na xiphemu xa rihlamari ra mapeletwana mambirhi *ixii* ku komba rinyadzo. Marito ma leswaku 'u nuna sweswi u nga ambala buruku' ma tekiwa ma ri xinyadzo lexikulu eka vavanuna.

© University of Venda

5.3.23 Ku komba ku banga manyala

Manyala ku kongomisiwa eka swiendlakalo leswo biha munhu a nga swi endlaka. Loko hi xiyaxiya eka dikixinari ya va Xitsonga National Lexicography Unit (2014:222) ku hlamuseriwa manyala tanihi: ‘Swiendlo leswi swi nga yirisiwa ni ku va swi hoxekile’. Hi marito man’wana, manyala i swiendlakalo leswo ka swi nga riki enawini leswi nga katsaka ku hemba, ku dlaya, ku venga, ku rhukana, vuxisi, na swin’wana. Kutani, ku banga manyala swi nga hlamuseriwa tanihi matshalatshala lama munhu a nga ma tirhisaka ku vona leswaku swiendlakalo leswi a swi endleke swo biha na ku hoxeka a swi humeli erivaleni leswaku swi voniwa hi vanhu van’wana. Munhu u kumeka a banga manyala hi ku va a swi vona leswaku swiendlo swakwe swi nga tshuka swi n’wi hoxile ekhombyeni. Swivulwahava swa mahlamari swa tirhiswa eka swiyimo swin’wana ku banga manyala lama munhu a nga vaka a ma endlile. A hi languteni eka n’wangulano lowu nga laha hansi ku vona hilaha mahlamari ma nga tirhaka hakona ku banga manyala:

(58) **MUNHU 1:** Hawu! nghozi a yi le mugodini ntsena

MUNHU 2: Ku limala a hi ku huma ngati

MUNHU 1: Se hi to swi yini?

MUNHU 2: Hi ko ku tlhelela ekaya, hi nge he swi koti ku hundzela emahlweni ni xidumbu.

MUNHU 1: Hakunene rifu a ri voni, ri teka na va 'Furexe", Jack a tikomba a tiyile swinene

MUNHU 2: A ku ri kwakwa ra sekwa mavonela kule.

THANDI: *(A ri ku tiriliseni.) Yoo!* nuna wa *minoo!* Wo tshuka u ndzi rhamba, u ta ndzi siya emananga. Noyi wa kona i mani wo hlawula ndluwa a siya hove, hikwalaho ka yini ku nga fambangi mina, ku sala wena Jack wo lulama. *(Mahlo ya nkwahle, p.32)*

© University of Venda

Eka n'wangulano lowu nga laha henhla, Munhu 1 na Munhu 2 va le ku hlamaleni hi mhangu leyi nga humelela ya ku hundza misaveni ka Jack. Lexi a xi endla va hlamala i ku loko va ta na Jack eka riendzo ra vona a nga vonaki a ri na swikombiso swo twa ku vava emirini. Ku lova kakwe ku humelele endzhaku ka loko Thandi a n'wi chelele phiyizeni eswakudyeni. Loko Munhu 1 na Munhu 2 va tshinela leswaku va pfuna, Thandi u sungule ku tirilisa na ku tirhisa swivulwahava swa mahlamari y*oo!* na *minoo!* Laha eku tiriliseni kakwe a kuri ku banga manyala lama a ma endleke. Ku tirilisa kakwe a ringeta ku fihla manyala wolawo hi ku endla leswaku lava a tile na vona eka riendzo ra vona va nga swi lemuki leswaku hi yena a nga dlaya Jack hi ku n'wi chelela phoyizeni eswakudyeni.

5.3.24 Ku komba ku hlekula

Ku hlekula ku kongomisiwa eka endlelo ro karhi ro monya kumbe ku koya munhu un'wana hi xikongomelo xo yisa moya wakwe ehansi hi vomu hakanyingi hi ndlela yo biha swinene. Hi marito man'wana ku hlekula i ku endla fenya hi munhu un'wana hi xikongomelo xo n'wi poyila kumbe ku n'wi onhela. Munhu a nga hlekula munhu un'wana hikwalaho ka swivangelo swo hambanahambana leswi katsaka, rivengo, rinyadzo, mavondzo na swin'wana. Na le ku hlekuleni ka vanhu, swivulwahava swa mahlamari swa tirhisiwa ku hundzisa mianakanyo yo hlekula munhu un'wana. A hi languteni eka vulavurisano lowu nga laha hansi ku vona hilaha mahlamari ma nga tirhaka hakona ku hlekula munhu un'wana:

(59) **ZAMULELE:** Masaswivona! Masaswivona!

MASASWIVONA: He!

ZAMULELE: (A ntlokola.) Masaswivona!

MASASWIVONA: Vav'! (A ta hi ku tsutsuma.)

ZAMULELE: Tana la! *(A fika)* Loko ndzi ku vita u nga ri n'hwee! u yimisa leswi swa tindleve ta wena wonge i mpfundla.

© University of Venda

N'WA-XINGWENYANA: *(A n'wi khoma enon'weni.) Halaa!* U lo tekela eka n'wina. Kasi leti ta ka n'wina mi ti tshamerile? A va hembi loko va ku tinfenhe ti hlekana makovo. *(Mavondzo a ya hakeri, p.7-8)*

Eka vulavurisano lowu, Zamulele u laya Masaswivona leswaku loko a n'wi vitana u fanekele a hatlisa ku kombisa leswaku wa switwa. Leswi u swi vula hikwalaho ka leswi a ku ri nkarhi a n'wi vitana kambe a nga pfumeli. Loko N'wa-Xingwenyana a twa leswi Zamulele a byelaka Masaswivona swi ve swi n'wi khumba swinene. U kombisile ku khumbeka kakwe hi ku tirhisa xiphemu xa rihlamari *halaa!* ku hlekula Zamulele eka leswi a byela Masaswivona swona. Mahlekulelo lama N'wa-Xingwenyana a ma kombeke a kombisa rinyadzo leri a ri na rona eka nuna wakwe leswaku a nga lunghelangi ku laya n'wana. Marito ma leswaku 'U lo tekela eka n'wina. Kasi leti ta ka n'wina mi ti tshamerile? A va hembi loko va ku tinfenhe ti hlekana makovo' a komba ku hlekula kakwe eka leswaku Zamulele a swi nga koteki ku va a laya n'wana hi ku tirhisa xiyimo lexi na yena a xi ri xiswona. Loko ha ha ri eka ku hlekula, mahlamari ma nga tirhisiwa ku komba ku hlekula munhu un'wana hikwalaho ka mavondzo na ku tlhela loyi a hlekuriwaka a nga swi tivi. A hi xiyaxiyeni eka vulavurisano lowu landzelaka ku vona mhaka leyi hi ku hetiseka:

(60) **MIDLAYI:** *(A vulavula hi manyunyu)* Ka papa, mi ti twile ta halaya ka Mbhoshane?

KHOMBO: Mbhoshane wihi?

MIDLAYI: Luya wa diriyivha ya ka Masipala.

KHOMBO: U vula Wonder?

MIDLAYI: Ina, yena Wonder?

KHOMBO: Se ku nga va ku lo humelela yini manjheni hi yena?

MIDLAYI: Veri va ha ku xava xibebe matolo. Wa tiva vanhu va nyangatsa ngopfu; va vona leswi ha ha ku xavaka Toyota Raider ya hina. *(A hleka leswiya swo koya) Ihalaa!* Veri va nga phikizana na hina

© University of Venda

> va ri madirayivha va ri *taniya!* Va rivala leswaku lowu i muti wa swidyondzeki lowu. Va ehleketa leswaku n'wina mi ri prinsipala ya le High School mi nga phikizana ni swikamba swo fana na vona mara! *(Xivoni xa vutomi, p.65)*

Eka vulavurisano lowu, Midlayi u hlamusela Khombo mhaka leyi a yi tweke hi van'wana va vaakelani va vona. Midlayi u kombisa leswaku endyangwini waka Mbhoshane va ha ku xava xipandzamananga. Mhaka leyi Midlayi a yi n'wi khomi kahle naswona yi endla leswaku a a va na mavondzo. Mavondzo ma yena ma endlile leswaku a hlekula vaka Mbhoshane ehandle ko swi tiva hi ku tirhisa xivulwahava xa rihlamari *ihalaa**!*** na *taniya!* Marito ma ku 'Va ehleketa leswaku n'wina mi ri prinsipala ya le High School mi nga phikizana ni swikamba swo fana na vona mara!' ma komba kahle leswaku Midlayi u hlekula va ka Mbhoshane hikwalaho ka mavondzo lama a ri na wona endzhaku ko fikela hi mahungu ma leswaku va tixaverile xifambo.

5.3.25 Ku komba ku kanakana

Ku kanakana i ku va munhu a nga tiyimiselangi ku endla nchumu wo karhi, kumbe ku hlwela ku wu endla hikuva u nga tiyiseki, u karhateka kumbe u khomiwe hi tingana ha wona. Ku kanakana ku humelela loko munhu a titwa a nga tiyiseki hi nchumu wo karhi, ngopfungopfu hi ndlela leyi wu nga vaka lowunene kumbe lowu nga riki lowunene. Eka dikixinari ya Marhanele na Bila (2016:188) u andlariwa ku kanakana hi ndlela leyi: 'Ku tsandzeka ku hlawula endlelo ra swo karhi exikarhi ka maendlelo lama nga miehleketweni'. Loko ku xiyaxiyiwa ntshaho lowu, ku nga hlamuseriwa leswaku ku kanakana i ku va munhu a kumeka a ri eka xiyimo lexi a hlulekaka ku teka xiboho xo karhi hikwalaho ko va na miehleketo yo tala leyi fambisanaka na xiyimo xa kona. Hi marito man'wana ku kanakana ku vonaka hiloko munhu a yimanyana loko a vulavula, hambi ku tsekatseka loko a fanele ku teka goza kumbe xiboho xo karhi. Ku kanakana tanihi vutitwi lebyi khumbaka ngopfu miehleketo ya munhu na byona bya humelerisiwa ehandle hi ku tirhisa mahlamari.

© University of Venda

Leswi endlekaka hi leswaku xivulavuri xi tirhisa swiphemu swo karhi swa mahlamari loko xi ri eku vulavuleni. A hi xiyaxiyani eka vulavurisano lowu nga laha hansi ku vona hilaha mahlamari ma nga tirhaka hakona ku komba ku kanakana:

(62) **SOLLY:** *(A ri karhi a korhama a n'wi khisa)* Wa hemba, Sarah. Xi kona xi nga ku tsakisa namuntlha. U ngo tsakisa sweswi? Phela ku sukela mina na wena hi rhandzana a ndzi se ku vona u ri tani.

SARAH: *(A ri karhi a tshama esofeni)* Ene a wu hembi, Solly, ku ni mhaka yo tsakisa leyi ndzi faneleke ku ku byela yona.

SOLLY: *(A ri karhi a n'wi tshinelela)* I mhaka muni, *my darling?* Tana nayo hi twa.

SARAH: *(Hi ku kanakana) Uuuu, uuu… (Xivoni xa vutomi, p.184)*

SOLLY: *(Hi ku hlamala) Huu,* kasi u kanakana yini, Sarah? Ndzi byeli Kunene leswaku loko ku ri *problem* hi ta yi solve hi ri *two*. *(Xivoni xa vutomi, p.185)*

Eka mbulavurisano lowu, Solly na Sarah va tihumesile ku ya tsaka swin'we ehodela. Tanihileswi a ku ri nkarhi va rhandzana ene rirhandzu ra vona hi lero yivelana, Sarah u kumile leswaku u bihe emirini. Ku biha kakwe emirini swi n'wi tisela miehleketo yo hambanahambana leswi hi tlhelo a nga swi tiveki leswaku a nga n'wi hlamusela Solly kumbe a nga n'wi byeli. Loko va ha ri ehodela, Solly u swi vonile leswaku Sarah u na swin'wana a nga na swona swi khumbaka vona vambirhi. Kutani, ku byerile Sarah ku va a humesela erivaleni leswi a nga a swona ku va ta swi lungisa swin'we. Sarah u ve a komba ku kanakana ku byela Solly leswaku u bihile emirini. Ku kanakana kakwe ku ti kombile hi ku tirhisa marito ma *uuuu* na *uuu* lama nga mahlamari ma vuyelelo. Ku va Solly a tirhisile marito ma ku '*Huu,* kasi u kanakana yini, Sarah? Ndzi byeli Kunene leswaku loko ku ri *problem* hi ta yi solve hi ri *two*' a swi komba kahle leswaku a swi vona leswaku Sarah a ri ku kanakaneni ka ku humesela erivaleni leswi n'wi karhataka.

© University of Venda

5.3.26 Ku komba ku khola

Ku khola ku vuriwa loko munhu a va na manyunyu ehenhla ka van'wana vanhu. Hi marito man'wana, ku khola i mahanyelo mo karhi lama munhu a kumekaka a pfumala rirhandzu kumbe ntwelavusiwana eka vanhu van'wana. Hileswaku munhu wa kona a nga naveleli vanhu van'wana leswinene na ku va na mbilu yo biha. Ku khola tanihi matitwelo lama taka ma huma embilwini tlhelo miehleketweni ya munhu na wona ma humeseriwa erivaleni ku ya eka vakholeriwa hi ku tirhisa swiphemu swa mahlamari. Mahlamari ma nga tirha ku komba ku khola hi tindlela timbirhi. Ndlela yosungula i ku va xivulavuri ku vaka xona xi humesaka matitwelo mo komba ku khola xi kha xi kongomisa eka muyingiseri. Ndlela yavumbirhi hilaha xivulavuri xi tirhisaka mahlamari ku komba ku kholeriwa ka xona hi vanhu van'wana kumbe hi muyingiseri. A hi xiyaxiyeni eka mbhurisano lowu nga laha hansi ku vona hilaha mahlamari ma nga tirhaka hakona ku komba ku va xivulavuri xi kholela van'wana vanhu:

(64) **BAYIZANI:** *(Hi ku hlamala)* I mani Soviet?

ELLA: U tiendlisela ku yini? U vula ku a wu n'wi tivi Soviet wa phorisa? Futhi songa rigogo ra ha tsakama Bayizani hikuva u vuyile ekhosweni Soviet lero…

BAYIZANI: A ndzi yi helo mina!

ELLA: Ndzi ku twela vusiwana, Soviet a nga yi twi nsimbi, loko o fika a kuma u ri la ku ta nuhwa! *(A n'wi susumeta)* Huma mani whe Bayizani wa kona!

BAYIZANI: *(A pfurhuta)* Ka mama yimanyana ndzi…

ELLA: *(Hi ku khola) Xuu,* ni mana wa wena mina? A wu n'wi tivi Rheyila la nga etlela le ka Ngobe? *(Xivoni xa vutomi, p.147)*

© University of Venda

Eka n'wangulano lowu, Ella u hlongola Bayizani emutini wakwe hi ku tshembisa ku n'wi vitanela maphorisa. Leswi swi humelela endzhaku ka loko Bayizani a tshikanile na nsati wakwe wa xitekwa Valerie loko se a kumekile leswaku u na vuxaka bya le handle na Ella. Bayizani u hlamusele Ella leswaku u lahlekeriwile hi swilo hinkwaswo endzhaku ka loko a hluriwile ekhoto hi Valerie. Mhaha ya ku lahlekeriwa kakwe ekhoto yi endlile leswaku Ella a nga ha voni nkoka wo yisa vuxaka bya vona emahlweni hi ku n'wi kholela loko Bayizani a sindzisa leswaku va fanele va tshama swin'we. Ella u tirhisile rihlamari *Xuu* ku komba ku khola kakwe ehenhla ka Bayizani endzhaku ka loko a n'wi fayele muti. Marito ma ku 'ni mana wa wena mina? A wu n'wi tivi Rheyila la nga etlela le ka Ngobe?' a ma komba ku khola ka Ella loko a endla onge yena na Bayizani a va tivani hambi ku n'wi tsundzuxa hi mhani wakwe lava loveke. Loko hi ya mahlweni, mahlamari ma tlhela ma tirha ku komba loko xivulavuri xi ta komba ku kholeriwa ka xona hi vanhu van'wana kumbe muyingiseri. Eka mbhurisano lowu nga laha hansi hilaha xivulavuri xi tirhisaka mahlamari ku komba ku kholeriwa ka xona hi van'wana vanhu:

(65) **BAYIZANI:** *(A ri karhi a cina hi ku n'wi naveta) Yes,* u ri yini Ma-Ellas? Vulavula hikuva nandza wa wena u ku yingisile.

ELLA: *(Hi ku hlekelela)* U vula tano Ma-Pieter? Ndzi xaveli ti-*cider* tinharhu leswaku na mina *like* ni ta nghena gerheni u tshika ku n'amela hikuva wena ni ku tiva u nga ri munhu wo pfala voko phela.

BAYIZANI: *(A ri karhi a luza xitepe)* I ri ndzi hetisa ku dya nenge, ndzi ta ku *bayela …*

ELLA: *(Hi ku khola) Au***,** u ehleketa leswaku wo ndzi bisa hi moya sweswo? U nga ni kholeli phela mali ni na yona kambe no twa ni navela ku xaveriwa hi wena ku pfuxeta khale ka *ou* ya mina!

BAYIZANI: *(Hi ku tinyungubyisa)* Kasi u nga vileli, nta ku *bayela. (Xivoni xa vutomi, p.124-125)*

© University of Venda

Eka mbhurisano lowu, Bayizani na Ella va hlanganile ebyaleni. Ella u kombela ku xaveriwa byalwa hi Bayizani loyi tinhlamulo takwe ti kombaka a nga swi tsakeli. Mhaka leyi yi endlile leswaku Ella a khunguvanyeka swi endla leswaku a twa onge Bayizani a ri ku n'wi kholeleni. U kombise ku kholeriwa ka yena hi ku tirhisa xiphemu xa rihlamari *Au.* Marito ma Ella ma leswaku 'u hleketa leswaku wo ndzi bisa hi moya sweswo? U nga ni kholeli phela mali ni na yona kambe no twa ni navela ku xaveriwa hi wena ku pfuxeta khale ka *ou* ya mina!' ma komba kahle leswaku a titwa a ri ku kholeriweni.

5.3.27 Ku komba ku koya

Ku koya i ku vutisa munhu hi mhaka yo karhi leyi muvutisi a nga ni ntiyiso wa yona, kambe a vutisela ku vona loko ku ri hileswaku muvutisiwa u ta vulavula ntiyiso (Xitsonga National Lexicography Unit, 2014:94). Nhlamuselo leyi nyikiweke eka ntshaho lowu nga laha henhla, yi kombisa ku koya ku ri endlelo ro karhi leri nga tirhisiwaka ku ringa munhu un'wana ku lava ku vona vutshembeki byakwe. Mahlamari tanihi swiphemu swa marito eka mbulavulo leswi kombisaka mitlhaveko kumbe ku titwa ka muvulavuri kumbe vayingiseri swa tirhisiwa ku komba ku koya munhu un'wana. A hi xiyaxiyeni eka vulavurisano lowu nga laha hansi ku vona hilaha mahlamari ma nga tirhaka hakona ku komba ku koya munhu un'wana:

(66) **SOLLY:** *(A vula hi ku pfuka ivi a hlavula)* Swi ri a ti vuya namultha la Letaba?

SARAH: *(A ri karhi a ambala night dress leyo koma swinene)* Heyi, a ku ri ti-patient to tala ta ti-referrals ta….

SOLLY: *(A ri karhi a languta Sarah. A tiolola miri a ri karhi a yimisa mavoko ni ku ahlamula. A sungula ku tlulatlula a jima)* Uho? Hoo, swa Twala. Yhaa, swi kahle.

SARAH: *(A ri karhi a nghena eminkumbeni)* Se swi lo yini u ngo tlulatlula manjheni?

© University of Venda

SOLLY: *(A ri karhi a ya emahlweni no jima)* Heyi, ndzi lavanyana xitamina, Sarah.

SARAH: *(A ri karhi a hleka) Aa,* se i xitamina xa yini manjheni na wena u hi hlekisaka Thom, e-e, ndzi vula wena Solly. *(Xivoni xa vutomi, p.182)*

Eka vulavurisano lowu, Solly na Sarah va hlanganile ekamareni yo etlela eka yona emutini wa Sarah endzhaku ko vuya emitirhweni. Sarah u karhela endzhaku ka loko a vile na siku ro leha swinene etirhweni. Solly loko a nga si wisa u sungurile hi ku endla vutiolori hi xikongomelo xo lava kuma matimba loko va nga si etlela. Sarah loko a vona Solly a ri karhi a endla vutiolori u tirhisile xiphemu xa rihlamari *Aa* ku komba ku n'wi koya. Marito ma leswaku 'Se swi lo yini u ngo tlulatlula manjheni?' ma komba ku koya hi Sarah tanihileswi a swi tiva leswaku Solly u endlela yini vutiololi tanihileswi a talaka ku endlaka swona nkarhi na nkarhi loko va nga si endla timhaka ta masangu.

5.3.28 Ku komba ku sindzisa

Ku sindzisa ku kongomisiwa eka nsusumeto lowukulu, lowu hi ntolovelo wu lwisanaka ni ku endla xiendlo xo karhi, ngopfungopfu lexi nga twisisekiki kumbe lexi lwisanaka na maendlelo ma munhu un'wana. Eka dikixinari ya Marhanele na Bila (2016:188) ku hlamuseriwa ku sindzisa tanihi: '*Ku tlimbeleta munhu ku endla ntirho wo karhi*'. Marito ma Marhanele na Bila ma tiyisisa leswaku ku sindzisa i ku bohelela munhu un'wana ku endla nchumu wo karhi hambi a nga swi tsakeli. Hi ntolovelo, ku sindzisa ku humelela hi ku va musindzisi a xungeta musindzisiwa leswaku u ta n'wi xupula loko a nga endli leswi a sindzisawaka ku swi endla. Matitwelo mo komba ku sindzisa ku fana na man'wana ma nga kombisiwa hi ku tirhisa swiphemu swa mahlamari. A hi xiyaxiyeni eka vulavurisano lowu nga laha hansi kuri hi dyondza swo karhi hi mahlamari lama nga tirhaka ku komba ku sindzisa swo karhi:

© University of Venda

(67) **MADAMBI:** *(Hi ku dedeleka a valavula hi ku nonoka)* He wena *oulady,* mi nga rhuketeli Musamariya loyi wa musa. U ndzi pfune ngopfu thicara Mabasa hikuva leswi ndzi nga dakwisa xiswona, a-a-a ndzi nga ta kota ku famba ndzi ta …

MIDLAYI: Va ku hembela wena n'wananga; a wu dakwangi wena. Famba etlela wena …

MADAMBI: Mhani, mhani, ndzi tshikeni ndzi mi byela leswaku a ndzi nwa yini na vamani. Va tshikeni thicara Mabasa va tifambela hikuva a va tivi nchumu. *(A dedeleka a fika a wela kwala khixini ivi a hlanta)*

KHOMBO: U lemekile mfana, namuntlha kona ndzi ta ku komba marhaku ya nyoka! Namuntlha kona u ta byi hlanta byala lebyi a byi kukutleleke! U famba a nwa mabyala a ha ri ricece like this? *No, no, no, this is too much! I can't tolerate this nonsense anymore! Enough is enough!* Wena Madambi, a wu byi nwa kwihi byala lebyi? *(Madambia nga koti ku hlamula*) Hlamula man' *jou demet! (A n'wi kapeketela sambhoko miri hinkwawo kambe Madambi a nga twi nchumu)*

Vulavurisano lowu, wu humelela hi nkarhi lowu Madambi a vuyisiwile ekaya hi Thicara Mabasa endzhaku ka loko a kumekile a dakwile ku tlula mpimo. Mhaka leyi yi hlundzukise Khombo tatana wa yena hambi leswi mana wakwe Midlayi a ha n'wi yimelela leswaku a nga dakwangi. Ku hlundzuka ka Khombo ku endlile leswaku a sindzisa ku tiva eka Madambi leswaku byalwa a byi nwa kwihi. U tirhisile xivulwahava xa rihlamari *jou demet!* ku kombisa ku sindzisa tinhlamuselo to karhi kusuka eka Madambi. Ku va a n'wi bukuterile hi sambhoko endzhaku ka loko a nga hlamulangi leswi a vutisiwa swona, swi kombisa kahle leswaku rihlamari *jou demet!* a ri tirhisa ku komba sindziso. Hi marito man'wana, sindziso wu humelela laha ku nga na ku hlundzuka naswona swi nga voniwa swi ri matitwelo lama nga riki lamanene.

© University of Venda

5.3.29 Ku komba ku rivala

Ku rivala ku hlamuseriwa tanihi ku lahlekeriwa ka nkarhi hinkwawo kumbe ka xinkarhana ka vuswikoti byo tsundzuka kumbe ku lemuka swo karhi. Ku na swivangelo swo tala leswi nga endlaka leswaku munhu a rivala mhaka yo karhi swi katsa ntshikilelo wa miehleketo, mpfumaleko wa swakudya emirini hambi mati lama eneleke emirini wa munhu. Ku nga kumi vurhongo lebyi eneleke ku wisisa miri hi xin'wana xa swivangelo lexikulu lexi nga endleka leswaku munhu a tsandzeka ku tsundzuka mhaka yo karhi (Cherry, 2021). Marito ma Cherry ma tiyisisa leswaku miri na miehleketo yi fanele ku wisa leswaku yi ta kona ku tirha kahle ku kota ku tsundzuka swo karhi. Mahlamari tanihi marito lama tirhaka ku kombisa vutitwi kumbe mianakanyo yo karhi ma nga tirhisiwa hi vavulavuri ku kombisa ku nga tsundzuki swo karhi. A hi xiyeni n'wangulano lowu landzelaka ku twisisa mhaka leyi hi xiheri:

(69) **DLAYAKHWATI:** He munghana, namuntlha ka fiwa laha endleleni hikuva ku ome ngopfu. Ku hava ni un'we wa mhamba erhekeni endzhaku kaloko ndzi pakile tiawara timbirhi.

HANYANI: Wa vurisa, kambe u nga rivali leswaku namuntlha i Sonto

DLAYAKHWATI: *Ohoo,* a swi ndzi be xifuwa. *(Ndzi ta fa ndzi dyile, p.9)*

Eka n'wangulano lowu, Dlayakhwati u kombisa ku khunguvanyeka ka yena eka Hanyani hi ku pfumaleka ka vakhandziyi erhekeni leswi tisaka ntshikelelo eka ntirho wa vona. U kombisile ku khunguvanyeka kakwe ehandle ko swi tsundzuka leswaku a ku ri siku ro wisa ra Sonto hiswona xivangelo xo ku va ku nga ri na vanhu erhekeni. Hanyani u vuye a n'wi tsundzuxa leswaku i Sonto kutani a swi hlamarisi loko vakhandziyi va nga ri hi xitalo erhekeni. Dlayakhwati u tirhisile rihlamari *ohoo* ku kombisa ku rivala kakwe leswaku i Sonto. Ku tiyisisa leswaku hakunene a rivele swi

© University of Venda

vonaka loko a ta tirhisa marito ma ku: ‘a swi ndzi be xifuwa’. Marito lama ma huma eka xivulavulelo xa Xitsonga lexi nge ‘Ku ba xifuva’ leswi vulaka ku rivala.

5.3.30 Ku komba ku nyangatseka

Ku nyangatseka i xiyimo lexi munhu a titwaka a siringeka kumbe ku nga amukeriwi ka nchumu wo karhi lowu nga tsakisiki kumbe lowu khunguvanyisaka. Ku nyenyetseka i yin’wana ya mitlhaveko leyi nga riki yinene naswona yi humelela tanihi ku titwa munhu a venga nchumu lowu n’wi khunguvanyisaka. Ku nyenyetseka nakambe i xihlovo xa ku xaniseka lokukulu ka miehleketo ya vanhu naswona vutitwi lebyi byi tlanga xiave xo biha eku vangeni vuvabyi bya ku vilela, ku chava na ntshamiseko kumbe ntshikilelo wa miehleketo (Curtis, 2011). Ku nyenyetseka ku ni nkucetelo lowukulu eka ndlela leyi vanhu va vulavulaka ha yona ni le ka mahanyelo ma vona. Hakanyingi ku nyenyetseka ku humelela hi ku hlamula loku kombisaka ku khunguvanyeka emiehleketweni. Ku nyangatseka tanihi ntlhaveko lowu humelelaka hi ku tisa ntshikelelo wa miehleketo, lowu nga kombisiwaka hi ku tirhisa mahlamari loko vanhu va ri karhi va cincacincana marito. Hileswaku munhu un’wana a nga komba ku nyangatseka hi swiendlakalo swa munhu un’wana hi ku tirhisa swiphemu swa mahlamari. A hi xiyeni mhaka leyi eka vulavurisano lowu landzelaka:

(70) **FUMANI:** Ndzi kombela u nga ndzi vuli savheji Dikeledi.

DIKELEDI: Loko u ri savheji ndza ku byela mina! Munghana loko wo tshika Jimmy u rhandzana na Fumani ndzi nga ku vula xiphuva xo tlula swiphuva hinkwaswo laha misaveni.

FUMANI: Kasi mina ndzo ka ndzi nga ri munhu?

DIKELEDI: U munhu kambe u savheji.

XILUVA: *(A hleka)*

FUMANI: A swi na mhaka hambi ndzi ri savheji a swi lavi wena.

© University of Venda

DIKELEDI: Famba Kunene wa hi manya *la'! (Vadyondzi va namuntlha, p.9)*

Eka vulavurisano lowu, Fumani u vhakacherile Dikeledi na Xiluva edesikeni ra vona hi xikongomelo xo lava ku vulavula na Xiluva loyi a fa hi yena. Dikeledi a nga tsakeli ku tikuma a ri kusuhi na Fumani hikwalaho ka mahanyelo lamo biha lama a ma endla leswaku a n'wi vula savheji. Fumani u ve a kombisa ku nga tsaki hi ku vitaniwa savheji. Endzhaku ka vulavurisano wa vona nkarhi wo leya Dikeledi u kombisile ku nyangatseka kakwe hi vukona bya Fumani edesikeni ra vona. U hundzisile vutitwi byakwe hi vukona bya Fumani hi ku tirhisa rihlamari *la'!* ku ri ndlela yo n'wi hlongola leswaku a famba.

5.3.31 Ku komba ku nga tivi

Ku nga tivi swi nga hlamuseriwa tanihi xiyimo lexi munhu a pfumalaka vuxokoxoko byo enela ku n'wi pfuna leswaku a twisisa swiendlakalo swo karhi. Ku ya hi Nottelmann (2015), ku nga tivi swo karhi ku nga humelela hi tinxaka tinharhu to hambana emianakanyeni ya munhu, ku nga ku pfumaleka ka vutivi bya xiviri hi mhaka yo karhi, ku va munhu a nga tolovelangi nchumu wo karhi na ku pfumaleka ka vuxokoxoko bya ndlela yo endla nchumu wo karhi. Ku nga tivi swo karhi swi nga va na vuyelo byo biha eka vanhu, kambe swi nga tlhela swi va vuyerisa hi ku tumbuluxa ku hisekela ka vona ku lava ku tiva leswi va nga swi tiveki. Mhaka leyi boxiweke laha henhla ya ku nga tivi swo karhi swi nga voniwa hi ku va swivulavuri swi tirhisa swiphemu swa mahlamari eku humeseleni matitwelo ma swona hi leswi langutaneke na swona. Hileswaku mahlamari ma nga tirhisiwa ku komba van'wana leswaku xivulavuri a xi na vuxokoxoko bya xiviri hi mhaka leyi xi langutaneke na yona. A hi xiyaxiyeni eka n'wangulano lowu nga laha hansi ku vona hilaha mahlamari ma nga tirhaka hakona ku komba ku nga tivi swo karhi:

(72) **N'WA-MBHOKOTA:** Swin'wana a hi pfeni hi swi veka hala ka

© University of Venda

Nyalungu.

(Ku twala xidavula-mananga ehandle.)

GOLELE: Ku twala movha! E-e, yingisani.

N'WA-MBHOKOTA: Hi wihi? E!

GOLELE: Languta kwahalaho u nga kusuhi.

N'WAMBHOKOTA: Hi lowu wonge i maphorisa.

GOLELE: *(A rhurhumela.)* Ma-ma-maphorisa! Ya nga va ya lava yini?

N'WA-MBHOKOTA: *Aredzi,* kumbe hi n'wina swidakwa va telaka n'wina. Mi ri ricondzo leri mi nga na rona Sonto yin'wana ni yin'wana i ra yini? *(Mavondzo a ya hakeri, p.34).*

N'wangulano lowu nga laha henhla, wu humelela hi nkarhi lowu Golele na N'wa-Mbhokota a va ri ku longheni ka swilo swa Vona leswaku va famba endzhaku ka loko va hlongoriwile etikweni. Loko va ha ri ku longeni va twile ku duma ka movha ehandle. Loko va languta va kumile leswaku i maphorisa, kutani Golele u sungule ku tela hi ku chuha lokukulu laha a nga vutisa leswaku ma nga va ma lava yini. Tanihileswi hinkwavo a va nga tivi leswaku maphorisa ma lava yini, N'wa-Mbhokota u tirhisile xiphemu xa rihlamari *aredzi* ku komba ku nga tivi leswaku ma nga va ma lava yini maphorisa. Marito makwe ma leswaku "kumbe hi n'wina swidakwa va telaka n'wina" ma komba ku nga tivi naswona o hleketelela kunene leswaku ma nga va ma lava Golele. Mahlamari ma nga tlhela ma tirhisiwa ku komba ku nga tivi eka mhaka ya nkarhi lowu taka. A hi hlayeni eka n'wangulano lowu nga laha hansi ku ta twisisa mhaka leyi hi xiheri:

(73) **JIMMY:** Kambe u nga rivali leswaku na loko u ta swi endla a wu rhangangi u ndzi tivisa. Se na sweswi swi nga humelela ndzi ku rivalela kambe u tlhela u swi endla. Ndzi ri loko wo tlhela u swi endla kee, ndzi endla yini mina?

© University of Venda

XILUVA: U ndzi ba.

JIMMY: Mavoko ya mina a hi yo ba munhu i yo tirha ndzi ta tihluvula vusiwana. Hambi timbhongolo a ta ha biwi masiku lawa ti koka golonyi ti tsakile hikuva tiko ri ntshuxekile

XILUVA: (A tisula mihloti)

JIMMY: Hiswona famba! Kambe loko kuri leswaku wo ndzi phuvisa, *aredzi! (Vadyondzi va namuntlha, p.23)*

Eka n'wangulano lowu Jimmy na Xiluva va le ku vulavuleni hi vuxaka bya vona lebyi a byi nga ri ka xiyimo lexinene endzhaku ka loko Jimmy a kumile leswaku Xiluva u gangisiwa hi Fumani. Xiluva u vuye a tshembisa Jimmy leswaku mhaka ya muxaka lowu a nge he pfumeli leswaku yi humelela nakambe. Jimmy u tirhisa xiphemu xa rihlamari *aredzi!* ku komba kuri a nga tivi leswaku ku ta endleka yini nkarhi lowu taka loko mhaka leyi a yi va holovisa yo tlhela yi humelela.

5.3.32 Ku komba ku nyuma

ku nyuma i ku titwa munhu a nga tsaki kumbe ku nga tshunxekangi loko a ri ni vanhu van'wana. Vanhu lava titwaka va ri ni ku nyuma mikarhi yin'wana va humelerisa swikoweto swa le mirini swo tanihi ku rhurhumela, ku chava, ku tsekatseka, ku hefemulela ehenhla hambi ku titwa va nga ha koti ku vulavula. Xiyimo xo nyuma xi endla leswaku munhu a nga swi tsakeli ku vulavula hi yena n'wini kumbe ku voniwa hi vanhu van'wana. Hi marito man'wana, ku nyuma i ku pfumala ku titshemba na ku nga titwi u tshunxekile ekusuhi na vanhu van'wana. Ku nyuma tanihi vutitwi lebyi humelelaka emiehlekwetweni ya munhu ivi byi humela ehandle hi swikombiso swa le mirini byi nga tlhela byi humelerisiwa na hi swiphemu swa mahlamari. Hileswaku munhu loyi a kumekaka a nyuma u tirhisa mahlamari ku komba van'wana leswaku a nga tshunxekangi hileswi a swi vonaka kumbe ku swi twa. A hi xiyaxiyeni mbulavurisano lowu landzelaka ku twisisa mhaka leyi ku antswa:

© University of Venda

(75) **PROF.:** Tihlo a ri tivoni Thuli. Wa swi tiva na wena.

THULI: Kunene rona a ri tivoni.

PROF.: Wa tiva Thuli, ku hava munhu loyi a nga ta ku vona evuton'wini a nga yiveki mbilu.

THULI: (A hleka) *Haa!*

PROF.: A ndzi ku xisi. Ndzi vula leswi hikwalaho ka leswi hambi a ri mina u ndzi yiveke mbilu. Thuli, ndza ku rhandza. Ndzi ku rhandza hi mbilu ya mina hinkwayo.

THULI: *(A nyuma.) A! (Byi le tintihweni, p.50)*

Eka mbulavurisano lowu, Profesa Xirilo u le ku gangiseni ka muchudeni wa yena Thuli endzhaku ka loko a yiviwe mbilu hi ku saseka kakwe. Loko a ri karhi a veka marito mo komba leswaku wa n'wi rhandza, Thuli u tela hi ku nyuma lokukulu hi ku va a nga tivi leswaku u ta hlamula a ku yini. U tirhisile swivulwahava swa mahlamari ku komba ku nyuma loku kakwe eka leswi Profesa Xirilo a n'wi byela swona. Swivulwahava swa mahlamari leswi a tirhiseke swona ku komba vutitwi byo nyuma i *Haa!* na *A!* leswi welaka eka rixakakulu ra mahlamari ma peletwana rin'we**.** Mahlamari lama u ma tirhisile ku komba vutitwi byakwe ehandle ko hlamula swo karhi ka leswi Prof Xirilo a vula swona. Ku nyuma loku a ri na kona ku vangiwile hi ku pfamaleka ka vutihlamuleri na ku titshemba.

5.3.33 Ku komba ku tiputa

Ku tiputa ku kongomisiwa eka loko munhu a titwela vusiwana yena n'winyi mayelana ni mitokoto yakwe leyi a nga tivangela kumbe ku vangeriwa hi vanhu van'wana. Ku tiputa swi nga katsa ku ehleketa hi swiphiqo, ku titwa munhu a hlundzukile hileswi a langutaneke va swona vuton'wini byakwe, hambi ku navela ku khomiwa xikatla hi vanhu van'wana. Hi marito man'wana, ku tiputa i endlelo ro karhi leri munhu a tisolaka hikwalaho ka swiendlakalo leswi a langutaneke na swona leswi endlaka

© University of Venda

leswaku a titshandza. Vutitwi lebyi na byona bya humelerisiwa hi ku tirhisa mahlamari eka Xitsonga. Hileswaku, xivulavuri xi tirhisa mahlamari ku kombisa ku tiputa ka xona hi xiyimo lexi xi langutaneke na xona nkarhi wolowo. A hlayeni eka vulavurisano lowu nga laha hansi ku twisisa mhaka leyi hi vuenti:

(76) **FOKISI XITLHANGU-XIKHULU:** Tana u ta hlangana na munghana wa wena Brenda. Mi dlayetela vavanuna, mi ri mi ta ri fuma tiko leri ma hemba. *(A pfula nyangwa ya jele).* Nghena nghwavava ndziwena, a wu fanelangi ku tshama ni vanhu.

THANDI: Hambi a ndzi endla yini *minoo!* Ndzo tshuka ndzi tionhisela ntirho walowo kala hi mhaka ya makwanga. *(Mahlo ya nkwahle, p.85).*

Mbulavulo lowu wu humelela endzhaku ka loko Thandi a nyikiwile xigwevo xakwe xo ya tshama ejele hikwalaho ko dlaya nuna. Loko a ehleketa swilo leswi a nga ta lahlekeriwa hi swona hi nkarhi lowu a nga ta wu tshama ejele swi endlile leswaku a tiputa kuri ku komba ku tisola eka vubihi lebyi a byi endlile byo dlaya nuna. U tirhisile rihlamari *minoo!* ku komba ku tiputa kakwe. Marito ma ku “Ndzo tshuka ndzi tionhisela ntirho walowo kala hi mhaka ya makwanga” ma komba ku tiputa na ku titwela vusiwana hileswi a nga langutana na swona.

5.3.34 Ku komba ku nga pfumelelani

Ku nga pfumelelani i xiyimo lexi eka xona vanhu vambirhi kumbe ku tlula va nga ni mavonelo mo hambana hi nchumu wo karhi. Ku hambana hi mavonelo swi endla leswaku va tsandzeka ku pfumelelana eka xiboho xohetelela. Ku nga pfumelelani ku nga humelela exikarhi ka vanhu handle ko onha vuxaka bya vona hi ndlela yo karhi, hambileswi njhekanjhekisano wa vona wu nga tshukaka wu ta na mitlhaveko yin’wana yo tanihi swihehlo, ku tiyimelela, ku sola, ku hlundzuka, ku rila, ku tihambanisa, ku xungetiwa na swin’wana. Hi marito man’wana, ku nga pfumelelani

© University of Venda

ko va xiyimo lexi lava khumbekaka va faneleke ku twisisa leswaku mavonelo ma nge fani kumbe ku yelana. Na le ka xiyimo xa ku nga pfumelelani, mahlamari ma tirhisiwa ku komba ku nga seketeli mavonelo ma un'wana. Ku twisisa mhaka leyi hi vuenti a hi hlayeni njhekanjhekisano lowu landzelaka:

> (77) **PROF. XIRILO:** A ndzi ku xisi. Phela wena u sasekile tanihi gongomela nyeleti ya mixo. A wu nga fanelangi ku hanya emisaveni leyi u ntsumi, u nghilazi.
>
> **SUKANI:** *(A hlekanyana) Thanks Prof.* Ndza khensa swinene. *(A miyelanyana.)* A ku ri njhani ekaya?
>
> **PROF. XIRILO:** Well, well, well a ku nga bihanga kambe mina a ndzi titwa ndzi ri ekhotsweni ro pfumala mafasitere.
>
> **SUKANI:** A swi lo yini? Xana nsati wa wena a a lo dya langavi ra ka Sathana?
>
> **PROF. XIRILO:** *E-e!* sweswo a hi swona. *(Byi le tintihweni, p.5)*

Eka njhekanjhekisano lowu nga laha henhla, Sukani u vutisa Prof. Xirilo leswaku ekaya a ku ri njhani tanihileswi a ta a vuya hi kona. Loko a hlamula, Prof. Xirilo u ve a kombisa leswaku a nga tsakangi hi xiyimo xa le ndyangwini wakwe. Leswi swi endlile leswaku Sukani a khovolela nsati wakwe hi ku tirhisa xivulavulelo xa ku "ku dya langavi" leswi a vula leswaku nsati wakwe a kwatile ngopfu. Prof. Xirilo loko a twa leswaku Sukani u khovolela nsati wakwe u ve a kombisa ku nga pfumelelani kumbe ku seketelana ni leswi Sukani a swi vula hi manana Xirilo. U endlile tano hi ku tirhisa rihlamari vuyelelo ra mapeletwana mambirhi *E-e!* ku komba leswaku a nga pfumelelani na ku vulavuriwa ku biha ka nsati wakwe. Leswi a kombisa vutitwi byakwe leswaku ku va a rhandzana na yena a swi vuli leswaku xindzuti xa nsati wakwe xi fanele ku onhiwa hi ku n'wi vulavula ku biha.

© University of Venda

5.3.35 Ku komba ku delela

Ku delela swi nga hlamuseriwa tanihi ku titwa leswaku munhu kumbe nchumu wo karhi a wu fanelangi ku anakanyiwa kumbe ku xiximiwa hambi ku tekeriwa enhlokweni. Eka dikixinari ya Marhanele na Bila (2016:83) ku hlamuseriwa ku delela ku ri ku pfumala xichavo eka van'wana vanhu, ku yeyisa, ku nyadza hambi ku nyaja. Hi marito man'wana, ku delela i langutelo kumbe mahanyelo ma vanhu lava kombisaka leswaku va tlharihile kumbe va antswa ku tlula vanhu van'wana. Mahlamari tanihi marito lama tirhaka ku kombisa vutitwi byo karhi ma nga tirhisa hi vavulavuri ku komba ku delela kumbe ku nga xiximi vanhu van'wana. A hi xiyaxiyeni vulavurisano lowu landzelaka ku twisisa mhaka leyi hi vuenti:

> (78) **XIHONGONYI:** Loko u nga lavi ku dyondza n'wananga a swi bohi, wo tshika xikolo u ta kota ku ya xavisa mbangi ya wena le handle le!
>
> **GWAYIGWAYI:** *(Loyi a kumeke vito leri hi ku xavisa mafole)* La xikolweni lexi ndzi nge susiwi hi munhu *minaa!* Ndzi ta xavisa kwala, ma swi lava a mi swi lavi!
>
> **MAJHAMBHULE:** Majhambhule: (*Se a dye mabodlhela)* Wa delela mufana ndzi wena hi! Laha hi le xikolweni la, ku ni nawu, wa swi twa swinene! Un'wana wa njhani wena wo ka u nga twi ku layiwa?
>
> **GWAYIGWAYI:** Mi ndzi laya *yini? (Matlhari Hansi, p.1)*

Eka vulavurisano lowu, Xihongonyi na Majhambhule va tlanga xiave xa vutswari hi ku tsundzuxa Gwayigwayi loyi a ri mudyondzi leswaku a tshiki ku xavisa mafole exikolweni hi ku swa n'wi onhela kun'we na vadyondzi van'wana. Gwayigwayi u ve a nga kombi ku tsakela eka leswi a va n'wi tsundzuxa swona hi ku hlamula hi ndlela yo komba ku delela kumbe ku nga xiximi lavakulu ka yena. U endlile tano hi ku tirhisa swiphemu swa mahlamari *minaa!* na *yini?* ku komba ku delela kakwe ehenhla ka Xihongonyi na Majhambhule. Marito ya Majhambhule ma leswaku 'wa delela mufana ndzi wena hi! Laha hi le xikolweni la, ku ni nawu, wa swi twa swinene! Un'wana wa njhani wena wo ka u nga twi ku layiwa?' ma komba leswaku

© University of Venda

mahlamulelo ma Gwayigwayi eka mhaka leyi a va n'wi tsundzuxa yona a ma kombi ku xixima lavakulu. Matitwelo mo komba ku delela a hi lamanene tanihi leswi ma nga kombeki nhlonipo eka vanhu lavakulu.

5.3.36 Ku komba ku hloleriwa

Ku ya hi Marhanele na Bila (2016:160), ku hloleriwa i ku kombiwa migilu kumbe mihlolo leyi munhu a nga yi ehleketelelangiki. Hi marito ma'wana, ku hloleriwa ku humelela loko munhu a kombiwa swilo leswi nga tsakisiki kumbe leswi a nga swi langutelangi ku swi twa. Mahlamari ma tirhisiwa ku kombisa leswaku leswi munhu a byeriwaka kumbe ku swi vona u le ku hloleriweni. A hi hlayeni eka mbulavulowexe lowu nga laha hansi:

> *(79)* **Magaza:** *(A miyela ivi a andlala papila hi mavoko mambirhi)* Ndza nga ri hlaya ndzi ku thandalaza ndzi ta hatla ndzi kuma hungu ra kona. Ri hlayeka hi ndlela leyi: Cawuke, tiva leswaku Lulu a hi ndzisana ya mina tanihilaha u tivaka hakona. Lulu i n'wananga! U nga tati minkondzo. *Ee,* ma yi vona nyoka! *(Xivoni xa vutomi, p.178)*

Eka mbulavulo lowu, Magaza u vulavula yexe hi nkarhi lowu a nga ku hlayeni ka papila leri humaka eka Nokuthula nsati wakwe. Eka papila Nokuthula u tivisa Magaza leswaku Lulu i n'wana wa yena a hi ndzisana ku ya hilaha a tiva hakona. Loko Magaza a heta ku hlaya papila u tirhisile rihlamari *e-e* ku komba leswaku wa hloleriwa. Hungu leri ri va mihlolo eka yena tanihileswi va nga tshama nkarhi wo leha swin'we loko hi tlhelo Magaza a tiva leswaku Lulu u bihile emirini. Marito ma leswaku 'ma yi vona nyoka!' i xuvulavulelo lexi kongomisaka eka ku hlamarisiwa lokukulu hi ndlela yo komba ku hloleriwa.

© University of Venda

5.4 Nkatsakanyo wa ndzima

Hi ku angarhela ku nga vuriwa leswaku mahlamari ma tirhisiwa ku humelerisa tinhlamuselo kumbe mitirho yo hambanahambana eka Xitsonga. Leswi swi vonaka hi mitlhaveko leyi ma tirhisiwaka ku humelerisa yona. Eka ndzima leyi, hi kumile leswaku mahlamari ma tirhisiwa ku humelerisa mitlhaveko leyi nga avanyisiwaka hi swigava swimbirhi, ku nga mitlhaveko leyinene na mitlhaveko yo biha. Mitlhaveko leyinene yi katsa; ntwelavusiwana, ku tshinya, ku hoyozela, ku bumabumela, ku tsaka, mpfumelelano, ku hlohlotela, ku lemukisa, ku komba malwandla, ku tisola, ku tilondla na yin'wana. Eka mitlhaveko leyinene hi kumile leswaku ma tirhisiwa ku lava ku kombisa vumunhu na mahanyelo lamanene. Ku chava, ku chuhisa, ku khunguvanyeka, ku twa ku vava, ku delela, ku banga manyala, ku nyadza, ku rivala, tiputa, ku sandza hi yin'wana ya mitlhaveko leyo biha leyi mahlamari ma tirhisiwaka ku yi humelerisa. Hi kumile leswaku vavulavuri va tirhisa mahlamari ku humelerisa yin'wana ya mitlhaveko leyo biha endzhaku ka loko va nga khomekangi kahle hi xiyimo xo karhi lexi endleke leswaku va tikiseleka emiehleketweni hi nkarhi wolowo. Xin'wana xi nga kumeka eka ndzima leyi, hi leswaku rihlamari ra kota ku tirha ku hundzisa matitwelo mambirhi hi nkarhi wu ri wun'we. Hi tlhele hi kuma leswaku rihlamari ri ri rin'we ri nga tirha ku hundzisa matitwelo lama hambaneke hi mikarhi na swiyimo leswi hambaneke. Xin'wana xi nga kumeka hileswaku mahlamari ma tlhela ma tirhisiwa ku ri ndlela yo lava ku simeka vulavurisano exikarhi ka vanhu. Mhaka ya muxaka lowu yi vonakile loko ma tirhisiwa ku xeweta kumbe ku ndzawuta emutini na ku kombisa ku pfumela loko munhu a vitaniwa. Leswi swi vile tano hikwalaho ka leswi eka xiyimo lexi ma nga tirha ehandle ko kombisa ntikelo wa vutitwi byo karhi. Hi ku angarhela, ku nga hlamuseriwa leswaku ndzima leyi yi kotile ku humesela erivaleni mitlhaveko leyi humelerisiwaka hi ku tirhisa swiphemu swa mahlamari. Eka ndzima leyi landzelaka hi andlala vulongoloxamarito bya mahlamari eka Xitsonga.

© University of Venda

NDZIMA YA 6

VULONGOLOXAMARITO BYA MAHLAMARI EKA XITSONGA

6.1 Manghenelo

Eka ndzima leyi ku andlariwa vulongoloxamarito bya mahlamari eka Xitsonga. Hileswaku, ku xopaxopiwa tindhawu laha mahlamari ma tshamaka kona eka Xitsonga na vuxaka bya wona na swiphemu leswin'wana swa xivulwa. Ku xopaxopiwa tindhawukulu tinharhu laha mahlamari ma kumekaka kona ku nga ndhawu ya le masunguleni, ndhawu ya le xikarhi na ndhawu ya le makumu. Eka tindhawukulu leti boxiweke laha henhla hi kuma leswaku mahlamari ma tlhela ma kumeka eka tindhawutsongo. Eka ndhawukulu ya le masunguleni ku xopaxopiwa tindhawutsongo leti katsaka; ndhawu ya le masungulweni ri ri yoxe, emasunguleni ri rhangele nhlokomhaka, ndhawu ya nhlokomhaka na ndhawu ya le masungulweni ri rhangele xivulwa lexi tiyimeleke. Eka ndhawukulu ya le xikarhi hi xopaxopa tindhawutsongo leti katsaka; ndhawu leyi landzaka nhlokomhaka, ndhawu leyi landzaka riendli, ndhawu leyi landzaka xiendliwa na ndhawu ya rihlanganisi. Kasi mayelana na ndhawukulu ya le makumu hi kanela tindhawutsongo leti katsaka ndhawu leyi landzaka nhlokomhaka, ndhawu leyi landzaka riendli, ndhawu leyi landzaka xiendliwa na ndhawu ya le makumu leyi tiyimeleke. Xin'wana xi khumbiwa eka ndzima leyi i ku tirha ka mahlamari mo tlula rin'we exivulweni. Laha hi kanela mahlamari lama khatakanaka na lama nga khatakanangiki hi ri karhi hi kongomisa eka tindhawukulu na tindhawutsongo leti boxiweke laha henhla. Eka lama nga khatakana, ku kaneriwa hi tindhawu leti katsaka ndhawu ya le masunguleni ma ri woxe, ndhawu ya le masunguleni ma rhangele nhlokomhaka na ndhawu ya le makumu. Loko eka xiyimo lexi ma nga khatakanangiki ku xopaxopiwa ndhawu ya le masunguleni na le xikarhi, ndhawu ya le masunguleni na le makumu, ndhawu yale xikarhi na le makumu na ndhawu ya le masunguleni, xikarhi na le makumu. Tanihi ntolovelo, eka ndzima leyi na le ka yona ku gimetiwa hi ku andlala nkatsakanyo hi

© University of Venda

ku angarhela ku humesela erivaleni timhaka hinkwato leti kumemeka mayelana na vulongoloxamarito bya mahlamari eka Xitsonga.

6.2 Nkanelo wa vulongoloxamarito bya mahlamari

Mahlamari i marito lama ntirhokulu wa wona ku nga ku kombisa ku titwa kumbe xiyimo xa mianakanyo ya xivulavuri. Mahlamari ma tirha tanihi swiphemu leswi tiyimeleke hi swoxe hi tlhelo ra vulongoloxamarito. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Mao (2020: 315) loko a ku: *Interjections appear alone in a sentence, and they function independently without any grammatical relations to any other syntactical components.* Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku mahlamari ma tirha tanihi swiphemu leswi tiyimeleke hi tlhelo ra vulongoloxamarito. Mayelana na vulongoloxamarito bya mahlamari, Muthoka (2019: 61) u hlamusela leswi:

> The position of an interjection in a conversation/ utterance is of great significance since the positioning has an effect on the interpretation and meaning of that particular interjection in respect to the communication scenario.

Ntshaho lowu wu tiyisisa vonelo ra leswaku mahlamari ma tirha tanihi swiphemu swo tiyimela hi swoxe. Loko swi ta eka tindhawu laha ma tshamaka kona, ku andlariwa leswaku ndhawu yin'wana na yin'wana laha ma tshamaka eka yona yi na nkucetelo wa vutitwi lebyi kumekaka byi lava ku hundzisiwa hi swivulavuri. Hi marito man'wana, Mao u hlamusela leswaku ntirho wa mahlamari i ku kombisa mitlhaveko kumbe vutitwi naswona a swi kombi vuxaka bya swa ririmi na swiphemu leswin'wana swa xivulwa hi ku landza tindhawu laha ma tshamaka kona. Leswi swi tlhela swi tiyisisa leswaku mahlamari ma nga susiwa exivulweni eka swiyimo swin'wana ehandle ko khumba rungula, kambe xivulwa xi ta lahlekeriwa hi nkucetelo wa rona loko swi ta eka vutitwi kumbe mitlhaveko ya xivulavuri. Ku na tindhawukulu tinharhu laha mahlamari ma tshamaka

© University of Venda

kona exivulweni, ku nga ndhawu ya le masunguleni, ndhawu ya le xikarhi na ndhawu ya le makumu. Eka tindhawu leti, mahlamari ma kumeka ma tirha ku hambana ku hundzisa vutitwi kumbe mitlhaveko ya xivulavuri. Tindzimana leti landzelaka ti kombisa nxopaxopo wa tindhawu laha mahlamari ma kumekaka kona eswivulweni eka Xitsonga.

6.2.1 Ndhawu ya le masunguleni

Ndhawu ya le masunguleni hi yin'wana ya tindhawukulu leti mahlamari ma kumekaka eka tona ku hundzisa matitwelo mo karhi hi xivulavuri. Nugroho na Setyaningsih (2019: 68) loko va hlamusela ndhawu ya le masungulweni va ri: *Interjections may enter in the beginning of the sentence and this position is often claimed to be independent, which means that they are not grammatically or functionally related to any other word classes of the sentence.* Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku ndhawu ya le masunguleni ka xivulwa hi yin'wana ya tindhawu laha mahlamari ma kumekaka kona naswona ma tirha tanihi xiphemu lexi tiyimeleke hikuva ma nga kombi vuxaka na swiphemu leswin'wana swa xivulwa. Eka ndhawukulu ya le masunguleni, hi xopaxopa tindhawutsongo ta mune laha mahlamari ma tshama kona, ku nga, ndhawu ya le masunguleni ri ri yoxe, emasunguleni ri rhangele nhlokomhaka, ndhawu ya nhlokomhaka na emasunguleni ri rhangele xivulwa lexi tiyimeleke.

6.2.1.1 Ndhawu ya le masunguleni ri ri roxe

Rihlamari ra tshama emasunguleni ka mbulavurisano kumbe exivulweni ri ri roxe no tlhela ri kota ku humelerisa matitwelo mo karhi. Leswi swi humelela loko xivulavuri xi humelerisa ku titwa ka xona hi ku tirhisa rihlamari ri ri roxe ehandle ko tirhisa swiphemu swin'wana swa mbulavulo. Leswi swi seketeriwa hi Mykhaylenko (2016: 30) loko a ku: *Interjections maybe stand alone as complete turns or utterance.* Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku mahlamari ma swi kota ku yima ma ri woxe na ku tlhela ma humelerisa nhlamuselo yo twala. Hi marito man'wana, ku hambana na

© University of Venda

swihluvi swin'wana swa mbulavulo, mahlamari ma nga yima ma ri woxe naswona ma tirha tanihi xivulwa lexi nga na nhlamuselo yo karhi. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi:

(80) a. **PROF.:** *Hmm! (A miyelanyana.) (Byi le tintihweni, p.68)*

b. **DIKELEDI:** *Haa! (Vadyondzi va namuntlha, p.24)*

c. **DOK:** *Aredzi! (Mavondzo a ya hakeri, p.38)*

d. **HINKWAVO:** *Hayikho! (Xivoni xa vutomi, p.43)*

e. **JIMMY:** *Hawa! (Vadyondzi va namuntlha, p.50)*

Eka swivulwa swa (80a-e) mahlamari *hmm!, haa!, aredzi!, hayikho!,* na *hawa!* ma tshamile emasunguleni ma ri woxe na ku tlhela ma hikahatiwa hi mfungho wa xihlamalo ku tirha tanihi swivulwa leswi heleleke na ku tiyimela swi ri swoxe ku kota ku hundzisa matitwelo mo karhi ma swivulavuri leswi ma tirhiseke. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Mao (2020: 319) loko a ku: *Strong interjections stand alone, punctuated with an exclamation mark, in which case interjections serve as holophrase.* Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku mahlamari ma kota ku tirha ma yime ma ri woxe ma funghiwile hi mfungho wa xihlamalo. Loko a yisa mahlweni u kombisa leswaku eka xiyimo lexi ma va ma tirhile tanihi rito rin'we leri kombisaka mianakanyo leyi heleleke. Tanihilaha Poggi (2009) a kombisaka hakona, mahlamari ma kota ku tirha hi ndlela leyi tanihileswi milawu ya vulongoloxamarito eka mahlamari yi tirhaka ku hambana ni leswi languteriweke kumbe leswi tolovelekeke loko ku pimanisiwa na swihluvi leswin'wana swa mbulavulo.

6.2.1.2 Emasunguleni ri rhangele nhlokomhaka

Mahlamari ma nga tlhela ma kumeka eka ndhawu ya le masunguleni ku ri leyi ma rhangeleke nhlokomhaka. Eka xiyimo lexi ku hambana na le ka swivulwa swa (80) ma kumeka ma rhangerile nhlokomhaka na ku tlhela ma hambanisiwa hi mfungho

© University of Venda

wa hefemulo. Leswi swo vula ntsena leswaku na rona i xiphemu xa xivulwa. Hakanyingi ku hambanisiwa hi hefemulo na ku rhangela nhlokomhaka a swi cinci nchumu eka mongo handle ko hundzisa matitwelo mo karhi lama xivulavuri xi nga na wona. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(81) a. **GEZANI:** *Hayi,* mabihani a hi n'wi voni bava, hina hi vatomi, hi ngo tsakela ku twa n'wina? *(Ndzi ta fa ndzi dyile, p.49)*

b. **MAFADA:** *(Hi ku vilela.) Eish,* ndzi hupile hi mhaka yo *disturb* hi matoya lama. *(Xivoni xa vutomi, p.50)*

c. **MAN. NKUZANA:** *Hay,* mina a ndzi kholwi leswaku hi yena loyi. *(Byi le tintihweni, p.71)*

d. **SOLLY:** *(A ri karhi a hlakahla nhloko) Heyi,* vavasati na vona a wu nge xi tivi lexi va xi lavaka. *(Xivoni xa vutomi, p.180)*

e. **VALERIE:** *Xem*, nuna wa mina, mi nga ha yisi emahlweni hikuva mi ndzi twisa mbilu ku vava nkata mina hi ndlela leyi mi nga xaniseka hi yona. *(Xivoni xa vutomi, p.133)*

Eka swivulwa swa (81a-e) ku tirhisiwe mifungho yo hefemula ku hambanisa mahlamari lama rhangeleke tinhlokomhaka ta swivulwa. Jovanović (2004:21) u tiyisisa nkoka wa mfungho wa hefemulo eka xiyimo lexi loko a ku: *They are independent elements of sentences/utterances, only loosely linked with the sentence they appear in if they are separated from the rest with a comma.* Ntshaho lowu wu kombisa leswaku mahlamari lama hikahatiweke hi mfungho wa hefemulo ma tama ma ha ri swiphemu leswi tiyimeleke hambileswi swi kombaka vuxaka byitsongo na swiphemu leswin'wana swa xivulwa. Eka xivulwa xa (81a) rihlamari '*hayi'* ri tshamile eka ndhawu ya le masunguleni laha ri rhangeleke nhlokomhaka 'mabihani' hi xikongomelo xo komba matitwelo ma xivulavuri. Rihlamari '*hayi'* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku kumbe *adjunct* in Xinghezi. Marivate na Vatsarikulobye (1990: 21) va nyika nhlamuselo ya xilandzelandzhaku hi mukhuva

© University of Venda

lowu: *Adjunct refers to an optional or secondary constituent in a construction used to extend the meaning of pridicate. An adjunct may be removed without thestructural identity of the rest of the construction being affected.* Ntshaho lowu wu tiyisisa mhaka ya leswaku xilandzelandzhaku i xiphemu xa xivulwa lexi hambiloko xi susiwa, xivulwa xi tama xa ha twala kahle no amukeleka. Eka xivulwa xa (81a) rihlamari '*hayi'* ri nga susiwa eka xivulwa kambe xi kumeka xa ha ri na nhlamuselo yo twala no amukeleka. Xikombiso, 'Mabihani a hi n'wi voni bava, hina hi vatomi, hingo tsakela ku twa n'wina?' Hambiswiritano, ku susiwa ka rihlamari '*hayi'* tanihi xilandzelandzhaku swi siya xivulwa xi twala kambe xi nga koti ku humesela erivaleni matitwelo ma xivulavuri. Leswi swi tiyisisa vonelo ra leswaku ntirhokulu wa rihlamari exivulweni i ku hundzisa matitwelo ma xivulavuri. Eka xivulwa xa (81b) rihlamari ro lomba '*eish'* ri tshamile endhawini leyi ri rhangeleke nhlokomhaka ku hundzisa matitwelo ma Mafada mayelana na ku kavanyetiwa ka yena hi vanhu lava a va vulaka matoya. Nhlokomhaka ya xivulwa lexi i xiaki xa munhu wo sungula 'ndzi' lexi tirheke tanihi xiendli. Na le ka xona xivulwa lexi rihlamari '*eish'* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xivulwa xi nga twakala kahle na loko ro susiwa. Xikombiso, 'Ndzi hupile hi mhaka yo *disturb* hi matoya lama'. Eka xivulwa xa (81c) rihlamari '*hay'* na rona ri tundzavile endhawini ya le masunguleni laha ri rhangeleke nhlokomhaka leyi ku nga risivinene 'mina' hi xikongomelo xo humesela ehandle matitwelo ma Manana Nkuzana ku fambelana na mhaka leyi a yi vona kambe a nga yi tshembi. Ku tirha tanihi xilandzelandzhaku exivulweni swi tlhela swi vonaka ni le ka rihlamari *'hay'* hikwalaho ka leswi na loko ro susiwa xivulwa xi nga ta tama xa ha twala no amukelela. Xikombiso, 'Mina a ndzi kholwi leswaku hi yena loyi'. Rihlamari *'heyi'* eka xivulwa xa (81d) na rona ri tshamile eka ndhawu leyi ri rhangeleke nhlokomhaka ku humelerisa matitwelo ma Solly hi 'vavasati' tanihi nhlokokmhaka ya xivulwa. Rihlamari *'heyi'* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hi ku hambiloko ri nga susiwa xivulwa xi ta tshama xa ha ri lexi amukelekaka. Xikombiso, 'Vavasati na vona a wu nge xi tivi lexi va xi lavaka'. Eka xivulwa xa (81e) rihlamari ro lomba *'xem'* ri rhangerile nhlokomhaka 'nuna wa mina' leyi ku nga ribumabumeri ra rifuwi ro komba vun'winyi. Na le ka xiyimo lexi rihlamari *'xem'* ri tirhisiwile ku komba ntikelo wa matitwelo lama a ma hundzisiwa. Rihlamari leri na rona ri tirhile tanihi

© University of Venda

xilandzelandzhaku hikuva ri nga susiwa kambe xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, ‘Nuna wa mina, mi nga ha yisi emahlweni hikuva mi ndzi twisa mbilu ku vava nkata mina hi ndlela leyi mi nga xaniseka hi yona’. Hambiswiritano, xivulwa xi cincile nhlamuselo hikuva a ka ha ri na nkucetelo wa matitwelo mo karhi kusuka eka Valerie.

6.2.1.3 Ndhawu ya nhlokomhaka

Mahlamari ma nga tlhela ma kumeka emasunguleni ku ri ndhawu leyi hi ntolovelo ku tshamaka nhlokomhaka. Mhaka ya muxaka loyi yi humelela eka xiyimo lexi rihlamari ri kumekaka ri rhangerile riendli, xitwananisi xa nhlokomhaka kumbe swin’wana swiphemu. A hi languteni swivulwa leswi landzelaka:

(82) a.**JIMMY:** *(A chava) Haa* …ku dlaya? *(Vadyondzi va namuntlha, p.78)*

b. **SOLLY:** *(A ri karhi a hleka) Haa,* ti lo ya eminkuweni namuntlha. *(Xivoni xa vutomi, p.184)*

c. **MON’WANA:** *Yaa,* kasi u tlharihile nkatanga? *(Ndzi ta fa ndzi dyile, p.111)*

d. **NTSAKO:** *E-e,* hi kongomile exikolweni a ku na lomu hi lavaka ku hundza hi kona. *(Vadyondzi va namuntlha, p.73)*

e. **MAGAZA:** *(Hi ku hlamala)* Ee, ma yi vona nyoka! (Xivoni xa vutomi, p.178)

Eka xivulwa xa (82a) rihlamari ‘*haa’* ri le ndhawini leyi hi ntolovelo ku tshamaka nhlokomhaka. Hileswaku rihlamari ri nga tirha eka ndhawu yin’wana na yin’wana exivulweni. Rihlamari ‘*haa’* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a swi bohi ku va kona eka xivulwa hi ku hambiloko ri susiwa xivulwa xi sala xa ha twala kahle. Xikombiso, ‘Ku dlaya?’ Eka xivulwa xa (82b) rihlamari ‘*haa’* ri tshamile eka ndhawu

© University of Venda

ya nhlokomhaka ku komba ntikelo wa vutitwi lebyi hundzisiwaka. Rihlamari '*haa'* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambiloko ho ri susa exivulweni xi tshama xa ha ri lexinene hi ndlela leyi, 'Ti lo ya eminkuweni namuntlha'. Eka xivulwa xa (82c) rihlamari *'yaa'* ri tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka ku tshikilela vutitwi bya Monwana hi miginghiriko ya nsati wakwe. Rihlamari leri na rona ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikwalaho ka leswi na hambiloko ro susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, 'Kasi u tlharihile nkatanga'. Eka xivulwa xa (82d) rihlamari '*e-e'* ri tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka. Na le ka xivulwa lexi rihlamari 'e-e ri tirhisiwile tanihi xilandzelandzhaku tanihileswi hambiloko ho ri susa xivulwa xi vaka xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, 'Hi kongomile exikolweni a ku na lomu hi lavaka ku hundza hi kona'. Eka xivulwa xa (82e) rihlamari '*ee'* ri tshamile endhawini ya nhlokomhaka hi xikongomelo xa ku kombisa ntikelo wa matitwelo ma Magaza mayelana na mhaka leyi a byeriwa yona. Rihlamari *'ee'* na rona i xilandzelandzhaku tanihileswi nahambiloko ho ri susa xivulwa xi vaka xa ha ri na nhlamuselo leyinene yi nge, 'Ma yi vona nyoka!' Ku hambana ka maxaxamelelo ma rihlamari *'ee'* na lama xopaxopiweke eka swivulwa swa (82a-d) hileswi nahambiloko ri susiwile tanihi xilandzelandzhaku, xivulwa xi tamaka xa ha khome nhlamuselo yo hundzisa matitwelo mo karhi. Leswi swi va tano tanihileswi marito lamo ngo, 'Ma yi vona nyoka!' ku nga xivulavulelo lexi vulaka ku hlamarisiwa hi ndlela yo komba ku hloleriwa. Ku yisa emahlweni, ku nga vuriwa leswaku loko ku rihlamari ri tshamile eku sunguleni ka xivulwa swi na nkucetelo wa leswaku ku nga engeteriwa mfungho wa xihlamariso emakumu ka xivulwa ku kombisa ntikelo wa matitwelo lama hundzisiwaka hi xivulavuri. Hi ku katsakanya, hi nga vula leswaku swiphemu swa mahlamari a swi titshegi hi marito man'wana kumbe swivulwa ku ma pfuneta ku simeka nhlamuselo kumbe ntirho wa wona eswivulweni.

6.2.1.4 Ndhawu ya le masunguleni yo rhangela hi xivulwa lexi tiyimeleke

Mahlamari ma tlhela ma kumeka emasunguleni ma ri woxe kambe hi tlhelo ma rhangerile xivulwa lexi tiyimeleke. Hi marito man'wana, eka xiyimo lexi hi kuma rihlamari na xivulwa leswi hi vumbirhi ka swona swi tiyimeleke hambileswi swi

© University of Venda

tirhisanaka ku pfuneta ku kombisa matitwelo ma xivulavuri hi nkarhi wolowo. Leswi swi kombisa ntikelo lowu ndhawu ya le masunguleni yi nga na wona eku humeleriseni ka matitwelo ma xivulavuri. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka ku twisisa mhaka leyi hi xiheri:

(83) a. **THANDI:** *Ohoo!* Se ndza swi vona, mi ehleketa ku ri leswi ndzi fambaka na Joyce na mina ndzi ta mi dlaya? *(Mahlo ya nkwahle, p.16)*

b. **PROF. XIRILO:** *(A swi teka) Inkomu!* Mi ta vona hi mina loko ndzi vuya. (*Byi le tintihweni, p.63)*

c. **HADISA:** *Huree!* Se a wu na nkingha wena. *(Xivoni xa vutomi, p.36)*

d. **MATODZI RAMBUDA:** *Ex!* Swa vava hakunene *(Vadyondzi va namuntlha, p.175-176)*

e. **BONEKA:** *Hyii!* Se i mihlolo ya yini leyi nga ta voniwa hi mina. *(Vukosi i mberha, p.32)*

Eka swivulwa swa (83a-e) mahlamari ma tshamile eka ndhawu ya le masunguleni no tlhela ma hikahatiwa hi mifungho ya xihlamalo ku ma hambanisa na swivulwa leswi tiyimeleke. Eka xivulwa xa (83a) rihlamari *ohoo!* ri tshamile eka ndhawu ya le masunguleni ri ri roxe na ku tlhela ri rhangele xivulwa lexi tiyimeleke hi xikongomelo xa ku tshikelela matitwelo ma Thandi. Eka xivulwa xa (83) rihlamari *inkomu!* ri tshamile emasunguleni ma mbulavulo wa Prof. Xirilo hi xikongomelo xo lava ku hundzisa matitwelo makwe. Xivulwa xa leswaku ‘Mi ta vona hi mina loko ndzi vuya’ xi seketela leswaku rihlamari *inkomu!* ri hundzisa matitwelo mo karhi hambileswi xi tiyimeleke. Eka xivulwa xa (83c) rihlamari *huree!* ri tshamile eka ndhawu ya le masunguleni na ku va ri rhangele xivulwa lexi pfunetaka ku tiyisisa matitwelo ma Hadisa ma nkarhi wolowo. Ndhawu ya le masunguleni ka mbulavulo yi tlhela yi tirha tanihi vutshamo bya rihlamari *ex!* eka xivulwa xa (83d). Na le ka xivulwa xa (83e) ndhawu ya le masunguleni yi tirhile tanihi vutshamo bya rihlamari ‘*hyii!’* Lexi fanaka

© University of Venda

hi ndhawu ya le masunguleni yo rhangela xivulwa lexi tiyimeleke hileswaku mahlamari ma nga susiwa ehandle ko khumba rungula ra swivulwa tanihileswi ha vumbirhi ka swona swi tiyimeleke, kambe xivulwa xi ta lahlekeriwa hi nkutetelo lowu kombisaka leswaku ku na matitwelo lama a ma hundzisiwa.

6.2.2 Ndhawu ya le xikarhi

Ehandle ka le masunguleni, mahlamari ma tlhela ma kumeka exikarhi ka xivulwa, ku kuma muxaka lowu hambaneke wa ku kombisa mitlhaveko ya swivulavuri. Loko a hlamusela ndhawu ya le xikarhi Mykhaylenko (2016: 31) u ri: *The interjection in the medial positions is used in the reported speech or the speaker monologue.* Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku mahlamari lama kumekaka ma tshamile exikarhi ka xivulwa ma tirhisiwa eka mbulavulo lowu vikiweke kumbe mbulavulo wo leha wa xivulavuri. Hakanyingi, mahlamari loko ma tirhisiwa exikarhi ka xivulwa ma fanele ma hikahatiwa hi mfungho wo hefemula leswaku ma hambaniseka na swiphemu leswin'wana swa xivulwa. Hambileswi ma nga pfunaka swinene ku hundzisa mitlhaveko, kambe ku tirhisiwa eka ndhawu ya le xikarhi a swi cinci mhaka ya leswaku a ku na vuxaka bya swa ririmi na swiphemu leswin'wana swa xivulwa. Eka ndhawukulu ya le xikarhi hi xopaxopile tindhawutsongo leti katsaka; ndhawu leyi landzaka nhlokomhaka, ndhawu leyi landzaka riendli, ndhawu leyi landzaka xiendliwa na ndhawu ya rihlanganisi.

6.2.2.1 Ndhawu leyi landzaka nhlokomhaka

Rihlamari ri nga tlhela ri kumeka exikarhi ka xivulwa eka ndhawu leyi ri landzaka nhlokomhaka. Leswi swi humelela loko mahlamari ma kumeka ma tshamile emahlweni ka marito lama tirheke tanihi nhlokomhaka ya xivulwa. Na le ka xiyimo lexi ntirhokulu wa mahlamari ma kona ku va ku ri ku hundzisa mitlhaveko ya swivulavuri. A hi languteni swivulwa leswi landzelaka ku dyondza swo karhi:

© University of Venda

(83) a. **MISERY:** Hileswaku, *eeeee,* ndzi lava ku pfuniwa n'wina bava.

(Xivoni xa Vutomi, p.34)

b. **MAN. MALAYI:** Hina *ebo,* ha ha lava ku kurisa swihlangi swa hina. (*Matlhari Hansi, p.33)*

c. **MAHANYELO:** Mina *heyi,* ndzi pyile ndzo ho sungula ku hoxetela tinconga ta mina. *(Mathayere Mbuya! p.91)*

d. **DUDU:** Mina *e-e*, leswo dzaha-dzaha a ndzi twanani na swona mina! *(Matlhari Hansi, p.18)*

e. **MELIKA:** Daisy, *dear,* why u tikomba u nga tsakanga? *(Mathayere Mbuya! p.16)*

Eka swivulwa swa (83a-e) swiphemu swa mahlamari swi tshamile eka ndhawu ya le mahlweni ka nhlokomhaka na ku tlhela swi hikahatiwa hi mifungho ya hefumelo. Eka xivulwa xa (83a) rihlamari ra vuyelelo '*eeeee'* ri tshamile eka ndhawu ya le xikarhi leyi landzaka rito 'hileswaku' leri tirheke tanihi nhlokomhaka hi xikongomelo xo hundzisa matitwelo ma Misery. Rihlamari '*eeeee'* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambiloko ri nga susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri nhlamuselo yo twala. Xikombiso, 'Hileswaku, ndzi lava ku pfuniwa n'wina bava'. Eka xivulwa xa (83b) rihlamari '*ebo'* na rona ri tshamile endhawini ya le xikarhi leyi landzaka risivinene 'hina' tanihi nhlokomhaka ku pfuneka ku kombisa matitwelo ma Manana Malayi. Rihlamari *'ebo'* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku tanihileswi ri nga susiwaka ivi xivulwa xi tama xa ha khome nhlamuselo yo twala. Xikombiso, 'Hina ha ha lava ku kurisa swihlangi swa hina'. Eka xivulwa xa (83c) rihlamari *'heyi'* ri tshamile eka ndhawu ya le mahlweni ka nhlokomhaka 'mina' ku hundzisa matitwelo ma mahanyelo. Rihlamari *'heyi'* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambilokoho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, 'Mina ndzi pyile ndzo ho sungula ku hoxetela tinconga ta mina'. Eka xivulwa xa (83d) rihlamari'*e-e'* ri tshamile eka ndhawu ya le mahlweni ka risivinene 'mina' tanihi nhlokomhaka hi xikongomelo xo kombisa vutitwi bya Dudu. Rihlamari '*e-e'* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambiloko ro susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri na

© University of Venda

nhlamuselo yo twala swinene. Xikombiso, ‘Mina leswo dzaha-dzaha a ndzi twanani na swona mina!’. Xivulwa lexi na xona xa ha ri na nhlamuselo leyi kombisaka vutitwi byo karhi hambileswi byi kombaka ku hambana na lama ma humelerisiwaka hi rihlamari ‘*e-e’*. Eka xivulwa xa (83e) rihlamari ro lomba *’dear’* na rona ri tshamile eka ndhawu ya le xikarhi leyi nga mahlweni ka nhlokomhaka ‘Daisy’ ku hundzisa matitwelo ma Melika. Eka xivulwa lexi rihlamari *’dear’* ri tirhile tanihi xilandzalandzhaku hikuva ra pfumela kusuka eka xivulwa ivi xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ‘Daisy, why u tikomba u nga tsakanga?’

6.2.2.2 Ndhawu leyi landzaka riendli

Mahlamari ma tlhela ma kumeka exikarhi ka swivulwa eka ndhawu leyi landzaka riendli. Leswi swi seketeriwa hi Mykhaylenko (2016: 30) loko a ku: *Interjections can be found in the medial position especially after the verb of the utterance.* Ntshaho lowu wu seketela vonelo ra leswaku mahlamari ma tshama eka ndhawu leyi landzaka kumbe endzhaku riendli. Na yona ndhawu leyi ma tshama hi xikongomelo xo lava ku hundzisa matitwelo ma xivulavuri. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

(84) a. **N’WA-XINGWENYANI:** Mi miyela, *hee***…,** mi ta tilowisa hi vanhu.

(Mavondzo a ya hakeri, p.7)

b. **MIDLAYI:** *(Hi ku caca)* Se twana *la,* wena Mabasa wa kona: ku sukela sweswi hi nomu lowu, tshika ku sala vana va mina endzhaku! *(Xivoni xa vutomi, p.84)*

c.**JIMMY:** Ndzi ri loko wo tlhela u swi endla *kee,* ndzi endla yini mina? (Vadyondzi va namuntlha, p.23)

d. **MAGAZA:** Hambikona xikhalabyana lexiya Zuma xa vatla *heyi,* phela loko Lulu u nga xi langutangi kahle, sesi wa kona a helerile. (Xivoni xa vutomi, p.175)

© University of Venda

e. **KHOMBO:** *(A ri karhi a n'wi xungeta hi sambhoko*) Suka *la,* dabadaba leri! *(Xivoni xa vutomi, p.92)*

f. **DLAYAKHWATI:** Ha khensa*, heyi,* namuntlha patu a ri omile ku oma. *(Ndzi ta fa ndzi dyile, p.16)*

Eka xivulwa xa (84a) rihlamari '*hee*' ri tshamile eka ndhawu leyi landzaka riendli. Rihlamari leri ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambiloko ri susiwa xivulwa xi kala xa ha nyika nhlamuselo yo twala hambileswi xi lahleke nhlamuselo ya vutitwi bya xivulavuri. Xikombiso, 'Mi miyela, mi ta tilowisa hi vanhu'. Eka xivulwa xa (84b) rihlamari '*la'* ri tshamile kahle eka ndhawu leri landzaka riendli 'twana' ku kombisa matitwelo ma Midlayi. Na rona rihlamari leri ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a ri boheki ku va kona eka xivulwa hikuva hambiloko ri susiwa xivulwa xi tama xa ha humesa nhlamuselo to twala. Xikombiso, 'Se twana wena Mabasa wa kona: ku sukela sweswi hi nomu lowu, tshika ku sala vana va mina endzhaku!'. Eka xivulwa xa (84c) rihlamari *'kee'* ri ti tshamerile eka ndhawu leri landzaka riendli ku kombisa matitwelo ma Jimmy mayelana na xiyimo lexi a langutane xa xona. Rihlamari '*kee'* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a swi bohi ku va kona eka xivulwa hikuva hambiloko ri susiwa xi tshama xa ha ri lexinene. Xikombiso, 'Ndzi ri loko wo tlhela u swi endla ndzi endla yini mina?'. Eka xivulwa xa (84d) rihlamari *'heyi'* ri tshamile eka ndhawu leyi nga endzhaku ka riendli 'vatla' hi xikongomelo xo kombisa matitwelo ma Magaza. Rihlamari leri ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambiloko ri susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, 'Hambikona xikhalabyana lexiya Zuma xa vatla, phela loko Lulu u nga xi langutangi kahle, sesi wa kona a helerile'. Eka xivulwa xa (84e) rihlamari *'la'* ri tlhela ri kumeka ri tshamile eka ndhawu leyi landzaka riendli 'suka' ku pfuneta ku kombisa matitwelo ma Khombo hi nkarhi wa mbulavulo. Na le ka xiyimo lexi rihlamari *'la'* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva loko ri susiwa xivulwa xi kumeka xa ha ri na nhlamuselo leyi twalaka. Xikombiso, 'Suka dabadaba leri!'. Xivulwa lexi xa ha twala naswona xa ha kombisa nhlamuselo leyi kombisaka vutitwi byo karhi. Eka xivulwa xa (84f) rihlamari *'heyi'* na rona ri tshamile eka ndhawu leyi nga endzhaku ka riendli 'ha khensa' ku hundzisa matitwelo ma Dlayakhwati. Eka xivulwa lexi rihlamari *'heyi'* ri

© University of Venda

tirhile tanihi xilandzalandzhaku hikuva ri pfumela kusuka eka xivulwa ivi xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ‘Ha khensa, namuntlha patu a ri omile ku oma’.

6.2.2.3 Ndhawu leyi ri landzaka xiendliwa

Loko ha ha ri eka ndhawukulu ya le xikarhi, mahlamari ma tlhela ma kumeka exikarhi eka ndhawu leyi landzaka xiendliwa. Na le ka yona ndhawu leyi, ma kumeka ma hikahatiwa hi mifungho ya hefemulo tanihileswi ku nga exikarhi ka xivulwa. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

(85) a. **KHEGU:** *(Hi rito ra le henhla.)* Mi nga ta mi ta ndzi vonisa mihlolo *vamhanee,* kumbe ndzo lorha? *(Vukosi i mberha, p.113)*

b. **ELIZABETH:** *(A ri karhi a hlekelela.)* A ndzi vuli yunifomo ya xikhongelo *wenoo,* ndzi vula nala! *(Xivoni xa vutomi, p.27)*

c. **BAYIZANI:** Ndzi lo fika le kaya mpundzu wolowuya, ndzo swi bisa sweswiya u nga ndzi byerisa xiswona, ivi loko ndzi nge se fika makumu, *heyi,* phela u nge swi tshembi. *(Xivoni xa vutomi, p.136)*

d. **MAJHAMBULE:** (*Se a dye mabodlhela)* Laha hi le xikolweni *la,* ku ni nawu, wa swi twa swinene! *(Matlhari Hansi, p.1)*

Eka xivulwa xa (85a) rihlamari ra mpfelelo ‘*vamhanee’* ri le ka ndhawu ya le xikarhi leyi landzaka hi xiendliwa ‘mihlolo’. Ku tirhisiwa ka rona eka ndhawu leyi ku va ku ri hi xikongomelo xo hundzisa matitwelo mo karhi hi Khegu. Rihlamari leri ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambiloko ri susiwa xivulwa xi kala xa ha nyika nhlamuselo leyinene. Xikombiso, ‘Mi nga ta mi ta ndzi vonisa mihlolo kumbe ndzo lorha?’ Xivulwa lexi xa ha ri na nhlamuselo leyi kombisaka matitwelo mo karhi hambileswi ku susiweke rihlamari *‘vamhanee’*. Eka xivulwa xa (85b) rihlamari ra mpfelelo ‘*wenoo’* ri le ndhawini ya le xikarhi leyi landziwaka hi rito ‘xikongomelo’

© University of Venda

tanihi xiendliwa ku pfuneta ku kombisa vutitwi bya Elizabeth hi nkarhi wa mbulavulo. Rihlamari *'wenoo'* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a swi bohi ku va kona eka xivulwa naswona hambiloko ri susiwa xivulwa xi tama xa ha vulavula. Xikombiso, 'A ndzi vuli yunifomo ya xikhongelo ndzi vula nala!'. Xivulwa lexi xi twala xa ha ri na nkucetelo lowu kombisaka matitwelo mo karhi na hambiloko hi susile rihlamari '*wenoo'*. Eka xivulwa xa (85c) rihlamari '*heyi'* na rona ri tshamile eka ndhawu ya le mahlweni ka xiendliwa 'makumu' ku kombisa ntikelo wa matitwelo lama Bayizani a ma hundzisa. Rihlamari '*heyi'* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambiloko ho ri susa exivulweni xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala hambileswi xi nga xivulwankatsano. Xikombiso, 'Ndzi lo fika le kaya mpundzu woluwuya, ndzo swi bisa sweswiya u nga ndzi byerisa xiswona, ivi loko ndzi nge se fika makumu, phela u nge swi tshembi'. Ku tirhisiwa ka rihlamari *'heyi'* exikarhi ka xivulwa lexi swi kombisa kahle leswaku Bayizani a ri karhi a hlengeleta miehleketo yakwe eka mhaka leyi a vulavula hi yona hikwalaho xi lehile swinene. Eka xivulwa xa (85d) rihlamari *'la'* na rona ri tshamile eka ndhawu ya le mahlweni ka 'xikolweni' tanihi xiendliwa hi xikongomelo xo hundzisa matitwelo ma Majhambhule eka xiyimo lexi a langutane na xona. Ku fana na swivulwa leswin'wana, rihlamari *'la'* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambiloko ri susiwa xivulwa xi tshama xa ha vulavula. Xikombiso, 'Laha hi le xikolweni ku ni nawu, wa swi twa swinene!'. Hi nga vula leswaku mahlamari hinkwawo eka swivulwa swa (85a-d) ma lo tirha ku kombisa matitwelo ma swivulavuri hikwalaho na loko ma susiwa swivulwa swi tshama swa ha ri na tinhlamuselo to twala.

6.2.2.4 Ndhawu ya rihlanganisi

Rihlanganisi i rito leri tirhaka ku hlanganisa swivulwa swimbirhi kumbe ku tlula leswaku swi hundzuka xivulwa xin'we lexi nga khoma nhlamuselo yin'we. Hi xitalo, marito ma muxaka lowu ma kumeka eku sunguleni kumbe exikarhi ka swivulwa leswi ma swi hlanganisaka. Eka swiyimo swin'wana, mahlamari ma Xitsonga ma kumeka ma tshamile eka ndhawu leyi hi ntolovelo ku tshamaka rihlanganisi exikarhi ka xivulwa. Hi marito man'wana, mahlamari ma nga tirha tanihi mahlanganisi eka

© University of Venda

Xitsonga hikuva ma teka ndhawu ya wona ngopfungopfu exikarhi ka swivulwa. A hi xiyaxiyeni xivulwa leswi landzelaka:

> (86) **MAPHOSA:** A hi munhu i misava, *mawaku*, ku fe vanhu vanene *(Ndzi ta fa ndzi dyile, p.115)*

Eka xivulwa xa (86) rihlamari *mawaku* ri tshamile eka ndhawu ya le xikarhi leyi hi ntolovelo ku tshamaka rihlanganisi. Ndhawu leyi yi vuriwa leswaku i ndhawu ya rihlanganisi tanihileswi hi nga na swivulwa swimbirhi leswi rona ri tirheke ku swi hlanganisa leswaku swi hundzuka xivulwa xin'we leswi nga khoma mhaka yin'we loko hi tlhelo ri hundzisa vutitwi bya Maphosa. Rihlamari leri ri tirhile tanihi xihetisi. Xihetisi ku kongomisiwa eka xiphemu lexi bohaka leswaku xi va kona exivulweni leswaku ku vumbiwa xivulwa xo twala. Leswi swi seketeriwa hi (Chirobe, 2020: 7) loko a ku swihetisi i swiphemu leswi nga boheki eka swivulwa hileswaku loko swi nga ri kona xivulwa xi ta va xi nga twali. Na le ka xiyimo xa rihlamari *mawaku* i xihetisi hikuva loko ho ri susa xivulwa xi sala xi pfumala nhlamuselo yo twala. Xikombiso: 'A hi munhu i misava, ku fe vanhu vanene'. Nhlamuselo xa swivulwa leswi a yi hetisekangi hikwalaho rihlamari *mawaku* ri boheka ku va kona.

6.2.3 Ndhawu ya le makumu

Mahlamari a swi bohi leswaku ma tshama eku sunguleni kumbe exikarhi ka xivulwa mikarhi hinkwayo. Ma nga tlhela ma kumeka ma tshamile na le makumu kumbe kun'wana na kun'wana laha xivulavuri xi lavaka ku nghenisanyana mitlhaveko yo karhi hi nkarhi wa mbulavulo. Leswi swi seketeriwa hi Adhedia (2012: 32) loko a ku:*Another position of interjection is in the end of sentence. It should be possible because this is usually used for the infrequent cases of using the rather absolute interjection.* Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku mahlamari ma tlhela ma kumeka emakumu ka swivulwa. Hakanginyi, ku tirhisiwa ka mahlamari emakumu ka swivulwa swi endla leswaku xivulwa xa kona xi va xivutiso, lexi nga ha rhambaka munhu un'wana leswaku a avelana na muvulavuri vonelo ra yena, kumbe a n'wi

© University of Venda

vutisa loko a pfumelelana na yena. Ku fana na tindhawukulu ta le masunguleni na le xikarhi, ndhawukulu ya le makumu na yona yi na tindhawutsongo to hambana laha mahlamari ma tshamaka kona eswivulweni leti katsaka; ndhawu leyi landzaka nhlokomhaka, ndhawu leyi landzaka riendli, ndhawu leyi landzaka xiendliwa na ndhawu ya le makumu leyi tiyimeleke.

6.2.3.1 Ndhawu leyi ri landzaka nhlokomhaka

Mahlamari ma tshama endhawini ya le makumu leyi landzaka nhlokomhaka exivulweni ku pfuneta ku kombisa matitwelo ma xivulavuri. Hi ntolovelo, endzhaku ka nhlokomhaka ku landzela riendli ku hi byela leswi endlekaka kumbe leswi humelelaka. Eka xiyimo xa mahlamari lama tshamaka eka ndhawu leyi ma vonaka hikuva ku va wona ma landzaka nhlokomhaka ku nga ri riendli tanihilaha swi tolovelekeke hakona. A hi languteni eka swivulwa leswi landzelaka:

(87) a. **NTSAKO:** Munghana wa mina *xem! (A rila) (Vadyondzi va namuntlha, p.163)*

b. **GWAYIGWAYI:** *(le handle a ri ni vanghana.)* Xihongonyi hi *luyaa! (Matlhari Hansi, p.18)*

c. **N'WA-MBHOKOTA:** Hi ri *pfukoo! (Mavondzo a ya hakeri, p.17)*

d. **KHOMAXANDLA:** *(A karihile na yena.)* Leyi yi ri *minawee! (Ndzi ta fa ndzi dyile, p.15)*

e. **N'WA-XINGWAVILA:** Hi ri ri *perilee!* (Mavondzo a ya hakeri, p.9)

Eka xivulwa xa (87a) rihlamari '*xem!'* ri tshamile eka ndhawu ya le makumu leyi landzaka nhlokomhaka 'Munghana wa mina' ku hundzisa matitwelo ma Ntsako mayelana na xiyimo xa munghana wakwe. Rihlamari *'xem!'* hambiloko ri tshamile eka ndhawu leyi, ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, 'Munghana wa mina'. Xivulwa

© University of Venda

lexi xa twala hi ku xi tirhile tanihi nhlokomhaka leyi nga ribumabumeri ro komba vun'winyi. Eka xivulwa xa (87b) rihlamari ra mpfelelo *'luyaa'* ri tshamile eka ndhawu ya le makumu leyi landzaka hi nhlokomhaka ku kombisa matitwelo ma Gwayigwayi. Rihlamari leri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa xivulwa xi sala xi pfumala nhlamuselo yo twala. Xikombiso, 'Xihongonyi hi'. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi pfumala nhlamuselo hileswaku xiaki kumbe xitwananisi 'hi' a xi pfumeli ku tirha na nhlokomhaka ntsena, hileswaku xi lava swiphemu leswi nga ta tirhisana na xona leswaku xi ta tshula nhlamuselo yo twala. Kutani, rihlamari *'luyaa'* ra boheka ku va kona. Eka xivulwa xa (87c) rihlamari ra mpfelelo *'pfukoo!'* ri tshamile emakumu eka ndhawu leyi hi ntolovelo ku tshamaka riendli. Leswi swi endlile leswaku rihlamari leri ri va ri tirhile tanihi xihetisi hikwalaho ka ku va ri boheka ku va eka xivulwa. Xikombiso, 'Hi ri'. Xiphemu 'Hi ri' xi lava swiphemu swin'wana ngopfungopfu riendli ku ta xi pfuna leswaku xi va na nhlamuselo yo twala. Rihlamari *'pfukoo!'* ri kotile ku endla leswaku xivulwa xi va na nhlamuselo yo twala hikwalaho ka leswi ri pfelelaka kusuka eka riendli pfuka. Eka xivulwa xa (87d) rihlamari *'minawee!'* na rona ri tshamile eka ndhawu leyi hi ntolovelo a ku fanele ku tshame riendli hi xikongomelo xo kombisa ntikelo wa matitwelo lama Khomaxandla a titwisaka xiswona. Rihlamari *'minawee!'* na rona ri tirhile tanihi xihetisi hikuva swa boha leswaku ri va eka xivulwa lexi, loko ri susiwa xivulwa xi va xi pfumala nhlamuselo leyinene. Xikombiso, 'Leyi yi ri'. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga ha vulavuri endzhaku ko susa rihlamari *'minawee!'* hileswaku ku hava xiphemu lexi tirheke ku yimela ndhawu ya riendli. Eka xivulwa xa (87e) rihlamari ra mapeletwana manharhu *'perilee!'* ri tshamile eka ndhawu leyi toloveriweke leswaku i ya riendli hi xikongomelo xo kombisa matitwelo. Rihlamari leri ri tirhile tanihi xihetisi hikwalaho ka ku va ri boheka ku va kona leswaku xivulwa xi ta tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, 'Hi ri ri' a swi vulavuri endzhaku ko susa rihlamari. Lexi endlaka leswaku xivulwa 'Hi ri ri' xi nga vulavuri hileswi xi bohaka ku va na xiphemu xin'wana ngopfungopfu riendli ku ta xi pfuna leswaku xi va na nhlamuselo yo twala. Rihlamari *perilee!'* ri kotile ku tirhisana na xiphemu lexi hikwalaho ka leswi na rona ri pfelelaka ri huma eka riendli perile. Hi ku katsakanya, hi nga vula leswaku ku kumeka ka mahlamari eka ndhawu leyi hi

© University of Venda

ntolovelo ku tshamaka riendli swi endla leswaku mahlamari ma tirha ngopfu tanihi swihetisi ku tlula tanihi xilandzelandzhaku.

6.2.3.2 Ndhawu leyi ri landzaka riendli

Mahlamari ma nga tlhela nakambe ma kumeka eka ndhawu ya le makumu leyi landzaka hi riendli ku pfuneta ku kombisa matitwelo ma xivulavuri. Hi ntolovelo, endzhaku ka riendli ku landza xiendliwa lexi kombaka ku khumbeka ka xona hi mhaka leyi vuriweke hi riendli. Eka xiyimo xa ndhawu leyi hi kuma mahlamari lama kuri wona ma tshameke eka ndhawu ya le makumu leyi ma landzaka riendli ematshan'wini ya xiendliwa ku pfuneka ku kombisa mitlhaveko ya swivulavuri. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

(88) a. **N'WA-XINGWENYANA:** Ndzi dlawile *mhanee! (Mavondzo a ya hakeri, p.4)*

b. **MAN. MALAYI:** Vusi yena a nge se vuya *la? (Matlhari Hansi, p.83)*

c. **FUMANI:** *(A vekela voko eveleni ra ximatsi ku lava ku twa loko mbilu ya ha ba, kutani a tlhava mukhosi)* N'wana wa vanhu u lovile *minoo! (Vadyondzi va namuntlha, p.136)*

d. **MASOCHA:** Mi nga ndzi dlayi *bavoo! (Ndzi ta fa ndzi dyile, p.76)*

e. **JACK:** (*A dya ni vanghana)* Nyama leyi yi biwile *man! (Mahlo ya nkwahle, p.31)*

Swiphemu swa mahlamari eka swivulwa swa (88a-e) swi tshamile eka ndhawu ya le makumu leyi landzaka riendli leyi eka yona hi ntolovelo ku tshamaka xiendliwa. Eka xivulwa xa (88a) rihlamari *'mhanee!'* ri tshamile eka ndhawu ya le makumu leyi landzaka riendli 'dlawile' hi xikongomelo xo kombisa matitwelo ma N'wa-Xingwenyana. Rihlamari leri ri tirhile eka ndhawu leyi tanihi xilandzelandzhaku hikuva a ri boheki ku va kona eka xivulwa hi ku hambiloko ri susiwa xivulwa xi sala

© University of Venda

xa ha vulavula. Xikombiso, ‘Ndzi dlawile’. Xivulwa lexi xi tama xa ha vulavula hikwalaho ka leswi xitwananisi xa nhlokomhaka ‘ndzi’ xi tirheke na riendli ‘dlawile’ leri pfumelaka ku tirha hikuva ri ri eka nkarhi lowu hetisekeke lowu nga na xilandzi */-ile/*. Eka xivulwa xa (88b) rihlamari *‘la?’* ri tshamile emakumu eka ndhawu ya xiendliwa ku kombisa matitwelo. Rihlamari *‘la?’* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga ha susiwa eka xivulwa ivi xi kumeka xa ha ri na nhlamuseo yo twala leyi nge, ‘Vusi yena a nge se vuya’. Rihlamari *‘minoo!’* na rona eka xivulwa xa (88c) ri tshamile eka ndhawu ya makumu leyi landzaka riendli ‘lovile’ ku hundzisa matitwelo mo karhi hi Fumani. Rihlamari *‘minoo!’* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku tanihileswi hambiloko ho ri susa xivulwa xi va xa ha ri na nhlamuselo yo helela. Xikombiso, ‘N’wana wa vanhu u lovile’. Xivulwa lexi na xona xi tama xa ha twakala tanihileswi riendli ra nkarhi lowu hetisekeke ‘lovile’ ri nga kota ku tirha ehandle ka xiendliwa. Eka xivulwa xa (88d) rihlamari ra mpfelelo *‘bavoo!’* ri tshamile emakumu eka ndhawu leyi landzaka riendli ‘dlayi’ ku hundzisa matitwelo ma Masocha mayelana xa xiyimo lexi a ri eka xona. Rihlamari *‘bavoo!’* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga susiwa kambe xivulwa xi tama xa ha khome nhlamuselo leyinene. Xikombiso, ’Mi nga ndzi dlayi’. Eka xivulwa xo hetelela xa (88e) xiphemu xa rihlamari ‘*man!*’ xi tshamile eka ndhawu ya le makumu leyi nga endzhaku ka riendli ‘biwile’. Na rona ku kumeka ri tshamile eka ndhawu leyi swi endlile leswaku ri tirha tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambiloko ri nga susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ‘Nyama leyi yi biwile’. Riendli ra nkarhi lowu hetisekeke ‘biwile’ ra pfuneta ku endla leswaku xi tama xa ha twala hambiloko ku susiwile rihlamari. Hi ku katsakanya, hi nga vula leswaku mahlamari lama tshamaka eka ndhawu ya xiendliwa ma tirha ntsena ku kombisa matitwelo ma swivulavuri hikwalaho swa koteka kuri ma susiwa ivi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala.

6.2.3.3 Ndhawu leyi ri landzaka xiendliwa

Loko ha ha ri eka ndhawu ya le makumu, mahlamari ma tlhela ma kumeka ma tirhisiwa eka ndhawu ya le makumu ku ri ndhawu leyi landzaka xiendliwa xo sungula

© University of Venda

exivulweni. Hi marito man'wana, rihlamari eka xiyimo lexi ri kumeka ri tshamile laha hi ntolovelo ku tshamaka xiendliwa xa vumbirhi. Ku tshama ka rona ni le ka ndhawu leyi a swi na vuxaka byo karhi bya swa ririmi ehandle ko kombisa matitwelo ma xivulavuri. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

(89) a. **N'WA-XINGWENYANA:** Vava Masaswivona a nga vuyi a ta ndzi lamulela nyimpi *leyoo! (Mavondzo a ya hakeri, p.4)*

b. **BODZANI:** Hambi mubedwa lowu va nge i chika-ndzi-hundzuluka a wu si tshama u etlela eka wona ndzi vula tirikota *wenoo! (Vukosi i mberha, p.46)*

c. **N'WA-HASANI:** U lo dya yini n'wananga, ndzi ta swi byela mani *minoo! (Ndzi ta fa ndzi dyile, p.56)*

d. **KHATISA:** Khwiri ra mina na nhloko swa vava swinene *Madzedzooo!* (Mathayere Mbuya! P.135)

e. **BRENDA:** Ku famba mani a ya ejele *never! (Mahlo ya nkwahle, p.51)*

f. **JIMMY:** Ro tshika ri xa a hundzile emisaveni *njhe! (Vadyondzi va namuntlha, p.164)*

Eka xivulwa xa (89a) rihlamari '*leyoo!*' ri tshamile emakumu eka ndhawu leyi landzaka xiendliwa 'nyimpi' hi xikongomelo xo kombisa matitwelo mo karhi ma N'wa-Xingwenyana. Rihlamari leri ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga susiwa xivulwa xi kumeka xa ha vulavula. Xikombiso, 'Vava Masaswivona a nga vuyi a ta ndzi lamulela nyimpi'. Eka xivulwa xa (89b) rihlamari ra mpfelelo '*wenoo!*' ri landza xiendliwa 'tirikota' na ku tlhela ri va ri tshamile emakumu ku pfuneta ku hundzisa vutitwi bya Bodzani. Rihlamari *'wenoo!'* i xilandzelandzhaku tanihileswi ri nga susiwaka xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyi twalaka. Xikombiso, 'Hambi mubedwa lowu va nge i chika-ndzi-hundzuluka a wu si tshama u etlela ekawona ndzi vula tirikota'. Eka xivulwa xa (10c) xiphemu xa rihlamari *'minoo!'* xi

© University of Venda

tshamile emakumu no tlhela xi landza xiendliwa '*mani*?' Rihlamari *'minoo!'* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku tanihileswi loko ri susiwa xivulwa xi kalaka xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, 'U lo dya yini n'wananga, ndzi ta swi byela mani?'. Hambiswiritano, ku susiwa ka rahlamari *'minoo!'* a swi endlanga leswaku xivulwa xi lahlekeriwa hi nkucetelo wo kombisa vutitwi hikwalaho ka leswi xiaki xo vutisa 'mani?' xi tirheke tanihi rihlamari. Eka xivulwa xa (89d) rihlamari *'Madzedzooo!*' ri landza xiendliwa 'swinene' lexi nga riengeteri na ku tlhela ri va ri tshamile emakumu ka xivulwa. Rihlamari leri ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku eka xivulwa hikuva hambiloko ri susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, 'Khwiri ra mina na nhloko swa vava swinene'. Eka xivulwa xa (89e) rihlamari ro lomba *never!* ri landza xiendliwa 'ejele' na ku tlhela ri va ri tshamile emakumu ka xivulwa. Na rona ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku eka xivulwa hikuva hambiloko ri susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala le yi nge 'Ku famba mani a ya ejele'. Rihlamari *'njhe!'* eka xivulwa xa (89f) ri tshamile emakumu no tlhela ri landza xiendliwa 'emisaveni' ku pfuneta ku kombisa matitwelo ma Jimmy mayelana na xiyimo lexi a langutaneke na xona. Rihlamari leri ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambiloko ho ri susa xivulwa xi va xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, 'Ro tshika ri xa a hundzile emisaveni'.

6.2.3.4 Ndhawu ya le makumu leyi tiyimeleke

Mahlamari ma tlhela futhe ma kumeka emakumu ka swivulwa ku ri ndhawu ya le makumu leyi tiyimeleke. Eka xiyimo lexi rihlamari ri kumeka ri ri emakumu no tlhela ri hambanisiwa hi hefemulo na swiphemu leswin'wana swa xivulwa. Leswi swi seketeriwa hi Jovanović (2004: 21) loko a ku: *It is also possible to have interjectionsat the very end of sentences, separated from the central part by a comma*. Ntshaho lowu wu humesela erivaleni mhaka ya leswaku nkarhi wun'wana mahlamari ma kumeka emakumu ka xivulwa na ku tlhela ma va ma hambanisiwa na swiphemu leswin'wana hi hefemulo. A hi voneni eka swivulwa leswi landzelaka:

(90) a. **MAN. MALAYI:** Leswi na vito xi nga Phosakufa, *ahanti! (Matlhari*

© University of Venda

Hansi, p.62)

b. **JIMMY:** Kambe loko kuri leswaku wo ndzi phuvisa, *aredzi! (Vadyondzi va namuntlha, p.23)*

c. **HOSI:** Miyela na wena, *hawu! (Mavondzo a ya hakeri, p.32)*

d. **BRENDA:** Ku hava, *fambani! (A vula a thukutherile) (Mahlo ya nkwahle, p.51)*

e. **N'WA-MZAMANI***: (A engeta.)* Ku na ka Boneka, *xibonekanee!* (Vukosi i mberha, p.6)

Eka swivulwa swa (11a-e) swiphemu swa mahlamari swi tshamile emakumu na ku tlhela swi hambanisiwa na swiphemu leswin'wana swa swivulwa hi ku tirhisa mifungho ya hefemula ni ku hikahatiwa hi xihlamalo. Eka xivulwa xa (90a) rihlamari ra ntumbuluko '*ahanti!'* ri tshamile eka ndhawu ya le makumu leyi tiyimeleke hi xikongomelo xo kombisa matitwelo ma Manana Malayi mayelana na xiyimo xa xikolo xa Phosakufa. Rihlamari leri ku va ri tshamile eka ndhawu leyi kombisiweke swi ri endla leswaku ri vuriwa xilandzelandzhaku hikuva hambi ri susiwa xivulwa xi kumeka xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, 'Leswi na vito xi nga Phosakufa'. Eka xivulwa xa (90b) rihlamari ra ntumbuluko ra mapeletwana manharhu *aredzi!* ri tshamile eka ndhawu ya le makumu leyi tiyimeleke ku kombisa matitwelo mo karhi ma Jimmy. Eka xivulwa lexi rihlamari *'aredzi!'* ri tirhile tanihi xihetisi tanihileswi ri landzaka hi riendli 'phuvisa' leri welaka eka rhavi ra xivangelo leri ri kombaka leswaku nchumu wo karhi wu vangeriwa ku endla swo karhi. Leswi swi seketeriwa hi Marhanele (2017: 102) loko a ku: *Rhavi leri ri komba leswaku nhlokomhaka yi boha xiendliwa ku endla swin'wana.* Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku laha ku nga na riendli ra rhavi ra xivangelo ku boheka ku va na xiendliwa leswaku xivulwa xi ta twala. Hi marito man'wana, rihlamari *'aredzi!'* eka xivulwa xa (90b) ra boheka ku va kona tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa xivulwa xi va xi pfumala nhlamuselo yo twala. Xikombiso, 'Kambe loko kuri leswaku wo ndzi phuvisa'. Xivulwa lexi a xi helelanga tanihileswi xi nga kombeki nchumu lowu phuvisiwaka. Eka xivulwa xa (90c) rihlamari *'hawu!'* na rona ri tshamile eka ndhawu

© University of Venda

ya le makumu leyi tiyimeleke hi xikongomelo xo hundzisa matitwelo ma Hosi hi xiyimo lexi a yi langutane na xona. Rihlamari leri ri tirhile tanihi xiphemu lexi nga boheki leswaku xi va kona xivulweni. Leswi swi va tano hikuva hambiloko xi nga susiwa xivulwa xi ta tama xa ha ri lexinene. Xikombiso, ‘Miyela na wena’. Eka xivulwa xa (90d) xiphemu xa rihlamari *‘fambani!’* xi tshamile endhawini ya lemakumu leyi tiyimeleke hi xikongomelo xo hundzisa vutitwi byo karhi hi Brenda. Xiphemu lexi xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambiloko ho xi susa xivulwaxi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ‘Ku hava’. Eka xivulwa xo hetelela xa (90e) rihlamari ra mpfelelo *Xibonekanee!* na rona ri tshamile eka ndhawuya le mukumu ka xivulwa leyi tiyimeleke. Rihlamari leri na rona ri tirhile ku va xilandzelandzhaku hikuva hambiloko ho ri susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Hi ku katsakanya, hi nga vula leswaku ku kumeka ka mahlamari eka ndhawu ya le makumu leyi tiyimeleke a swi cinci nchumu eka ntirhowa wona eswivulweni.

6.3 Ku tirha ka mahlamari mo tala exivulweni

Mahlamari ma swi kota ku tlhela ma tirha exivulweni xin’we ma ri mambirhi kumbe ku hundza kwalaho. A ku na nawu lowu tiyeke wa maxaxametelo ma mahlamari mo hundza rin’we exivulweni, kambe hi ntolovelo ma hambanisiwa hi mfungho wa hefemulo kumbe xihlamalo ku kombisa mitlhaveko ya swivulavuri. Hi marito man’wana, hi ku tirhisa mahlamari mo tala eka xivulwa xin’we, xivulavuri xi va xi lava ku kombisa ntikelo wa mitlhaveko leyi vangiwaka hi xiyimo lexi xi nga langutana na xona. Loko ku tirhisiwa mahlamari mo tala eka xivulwa, swi nga humelela hi ku va ma khatakana kumbe ma nga khatakanangi ku tiyisa nkucetelo wa mitlhaveko leyi kombisiwaka. Tindzimana leti landzelaka ti kombisa tindhawu leti mahlamari ma tirhisiwaka ma tele eka xivulwa xin’we eka Xitsonga.

© University of Venda

6.3.1 Lama nga khatakana

Ku tirhisiwa ka mahlamari mo tala eka xivulwa xin'we swi humelela hikuva ma tshamile eka ndhawu leyi ma nga khatakana kumbe ku landzelelana. Mahlamari ma kumeka ma khatakana hi xikongomelo xo tiyisisa ntikelo wa matitwelo lama hundzisiwaka. Mahlamari ma nga khatakana eka tindhawu leti landzelaka; ndhawu ya le masunguleni ma ri woxe, ndhawu ya le masunguleni ma rhangele nhlokomhaka na ndhawu ya le makumu.

6.3.1.1 Ndhawu ya le masunguleni ma ri woxe

Mahlamari ma khatakana emasunguleni ma ri woxe ku kombisa matitwelo ma swivulavuri. Na le ka xiyimo lexi ma ha tirha tanihi xivulwa lexi heleleke. Leswi swi va tano hikuva ma kota ku kombisa matitwelo ma xivulavuri. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzeka:

(91) a. **N'WA-XINGWENYANA:** *Yoo! minooo! (Mavondzo a ya hakeri, p.30)*

b. **ESTER:** *(A ri karhi a rila.) Yoo, mhanee! (Matlhari Hansi, p.1)*

c. **XITLHANGU-XIKHULU:** *E-e-e-e! heyi! (Mahlo ya nkwahle, p.63)*

d. **BRENDA:** *Fokofo! mani! (Mahlo ya nkwahle, p.63)*

e. **VONANI:** *Ina, yaluya! (Vadyondzi va namuntlha, p.13)*

Eka xivulwa xa (91a) mahlamari '*yoo!'* na *'minooo!'* ma tshamile emasunguleni ma ri woxe na ku tlhela ma khatakana. Mahlamari lama ma tirhile tanihi marito lama hlamusela miehleketo leyi heleleke hi ku kombisa vutitwi byo karhi kusuka eka N'wa-Xingwenyana. Eka xivulwa xa (91b) mahlamari '*yoo!'* na *'mhanee!'* ma khatakanile eka ndhawu ya le masunguleni. Mahlamari '*e-e-e-e!'* na *'heyi!'* na wona ma khatakanile emasunguleni eka xivulwa xa (91c). Eka xivulwa xa (91d) swiphemu

© University of Venda

swa mahlamari *'fokofo!'* na *'mani!'* ma tshamile eka ndhawu ya le masunguleni ma ri woxe na ku tlhela ma landzelelana. Mahlamari *'ina'* na *'yaluya!'* eka xivulwa xa (91e) na wona ma khatakanile eka ndhawu ya le masunguleni. Lexi nga vuriwaka hi mahlamari lama khatakanaka eka ndhawu ya le masunguleni ma ri woxe i ku ma nga hikahatiwa hi xihlamalo hi vumbirhi ka wona kumbe hi hefemulo na xihlamalo.

6.3.1.2 Ndhawu ya le masunguleni ma rhangele nhlokomhaka

Mahlamari ma khatakana eka ndhawu ya le masunguleni ka xivulwa laha ma kumeka ma rhangele nhlokomhaka. A hi xiyeni ka swivulwa leswi landzelaka:

(92) a. **SUKANI:** *Hm, mawaku*, mi ta ya dya tinyama! *(Byi le tintihweni, p.11)*

b. **THULI:** *Umm, hii*… ku sukela hi awara ya tsevu ku fikela hi awara ya nhungu hi va hi ri ekhwayereni. *(Byi le tintihweni, p.51)*

c. **MISERY:** *(Hi ku chava) Yoo, mhanee,* se nyoka leyi nga titsondela la a yi nga ndzi lumi ka bava? *(Xivoni xa vutomi, p.34)*

d. **MAHLORI:** *(A cemela henhla no gomela.) Yoo, yoo,* mi nga ndzi dlayi. *(Ndzi ta fa ndzi dyile, p.33)*

e. **MISERY:** *Hayi, do,* a ku na xihoxo ni xin'we lexi ndzi xi endlaka! *(Xivoni xa vutomi, p.30-32)*

f. **MAKHONYA:** *Heyi, heyi,* a ndzi phikizani na vafana mina. (Mathayere Mbuya! p.89)

Eka xivulwa xa (92a) mahlamari *'hm'* na *'mawaku'* ma tshamile hi ku landzelelana eka ndhawu ya le masunguleni leyi hi ntolovelo ku tshamaka nhlokomhaka. Mahlamari lama ma tirhile tanihi swilandzelandzhaku hikuva hambiloko ho ma susa exivulweni xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyi twalaka. Xikombiso, 'Mi ta ya dya tinyama!'. Eka xivulwa xa (92b) mahlamari *'umm'* na *'hii'* ma tshamile ma khatakana

© University of Venda

eka ndhawu ya le masunguleni leyi hi ntolovelo ku tshamaka nhlokomhaka. Mahlamari lama ma tirhile tanihi swilandzelandzhaku hikuva a swi bohi ku va ma va kona exivulweni hileswaku hambiloko ho kumeka hi ma susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene hambileswi xi lahlekeriweke hi nkucetelo lowu kombaka matitwelo. Xikombiso, ‘Ku sukela hi awara ya tsevu ku fikela hi awara ya nhungu hi va hi ri ekhwayereni’ Eka xivulwa xa (92c) mahlamari *‘yoo’ na ‘mhanee’* ma tshamile emasunguleni ya xivulwa na ku tlhela ma landzelelana ku hundzisa matitwelo ma Misery mayelana na xiyimo lexi a langutane na xona. Eka xivulwa lexi ma tirhile tanihi swilandzelandzhaku hikuva ma nga ha susiwa kambe xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ‘Se nyoka leyi nga titsondzela la a yi nga ndzi lumi ka bava?’ Eka xivulwa xa (92d) rihlamari *‘yoo’* ri tshamile eka ndhawu ya le masunguleni hi ku vuyelela ku tshikelela matitwelo ma Mahlori. Rihlamari leri na ku vuyelela ka rona ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a swi bohi kuri ri va kona exivulweni, hileswaku hambiloko ri susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, ‘Mi nga ndzi dlayi’. Mahlamari *‘hayi’* na *‘do’* eka xivulwa xa (92e) ma tshamile eka ndhawu leyi hi ntolovelo ku tshamaka nhlokomhaka ku pfuneta ku kombisa matitwelo ma Misery. Mahlamari lama na wona ma tirhile tanihi swilandzelandzhaku hambiloko ma susiwa exivulweni xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyi twalaka. Xikombiso, ‘A ku na xihoxo ni xin’we lexi ndzi xi endlaka!’. Rihlamari *‘heyi’* leri tirheke hi ku vuyelela na rona ri tshamile eka ndhawu ya le ku sunguleni ka xivulwa xa (92f) ku kombisa matitwelo ma xivulavuri. Rihlamari leri na ku vuyelela ka rona ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambiloko ho ri susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo hambileswi yi nga ha riki na nkuceleto wa matitwelo. Xikombiso, ‘A ndzi phikizani na vafana mina’.

6.3.1.4 **Ndhawu ya le makumu**

Mahlamari ma tlhela ma khatakana xivulweni eka ndhawu ya le makumu. Eka xiyimo lexi ma nga khatakana ma ri karhi ma landzela nhlokomhaka, riendli kumbe xiendliwa xa xivulwa. A hi languteni eka swivulwa leswi landzelaka:

© University of Venda

(93) a. **ESTER:** *(A thava mukhosi.)* Ndzi tshikeni thicara, *yoo, mhanee!*

(A ba rivanti a huma a ri karhi a ba nkalanga.) (Matlhari Hansi, p.48)

b. **N'WA-MBHOKOTA:** Ndzi ri *huma! huma! (Mavondzo a ya hakeri, p.4)*

c. **KHOMBO:** Hlamula *man!' jou demet! (Xivoni xa vutomi, p.91)*

d. **MISERY:** *(A ri karhi a helela hi matimba)* Swa antswa ndzi fa *xikan'wee, mhanee! (Xivoni xa vutomi, p.45)*

Eka xivulwa xa (93a) mahlamari *'yoo'* na *'mhanee!'* ma tshamile hi ku khatakana eka ndhawu ya le makumu leyi landzaka xiendliwa 'thicara'. Mahlamari lama ma tirhile tanihi swilandzelandzhaku hikuva hambiloko ma susiwa exivulweni xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, 'Ndzi tshikeni thicara'. Eka xivulwa xa (93b) rihlamari *'huma!'* ri vuyeleriwile hi ku landzelelana eka ndhawu ya le makumu ka xivulwa. Rihlamari leri na ku vuyelela ka rona ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa xivulwa xi ta lahlekeriwa hi nhlamuselo. Xikombiso, 'Ndzi ri'. Ku susiwa ka swiphemu swa mahlamari swi endla leswaku xivulwa lexi xi nga twakali tanihileswi xiaki 'ndzi' xi nga pfumeleki ku tirha ehandle ko pfunetiwa hi swiphemu swin'wana. Eka xivulwa xa (93c) swiphemu swa mahlamari *'man!'* na *'jou demet!'* swi tshamile swi khatakana eka ndhawu ya le makumu leyi landzaka hi riendli 'hlamula' ku kombisa matitwelo ma Khombo. Mahlamari lama ma tirhile tanihi swilandzelandzhaku hikuva a swi bohi ku ma va kona eka xivulwa hikuva hambi ho ma susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, 'Hlamula'. Rito 'hlamula' i riendli leri kotaka ku humelerisa nhlamuselo yo twala. Leswi seketeriwa hi Mabaso (2019: 69) loko a ku: *eka ntivonhlamuselo, rito rin'we, ri nga vuriwa leswaku i xivulwa hikuva ri humesa miehleketo leyi heleleke.* Eka xivulwa xa(93d) mahlamari ma mpfelelo *'xikan'wee'* na *'mhanee!'* ma tshamile malandzelelana eka ndhawu ya le makumu leyi landzaka hi riendli 'fa' hi xikongomelo xo kombisa matitwelo. Mahlamari lama ma tirhile tanihi swilandzelandzhaku hikuvama nga bohi ku va kona leswaku xivulwa xi twala. Loko ma susiwa, xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twakala leyi nge, 'Swa antswa ndzi fa'. Hi ku

© University of Venda

katsakanya, ku nga vuriwa leswaku loko mahlamari ma khatakana emakumu ka xivulwa ma va swilandzelandzhaku eka swivulwa leswi nga na riendli loko hi tlhelo ma tirha tanihi swihetisi loko xivulwa xa kona xi pfumala riendlikulu.

6.3.2 Lama nga khatakanangiki

Mahlamari ma tlhela ma tirha ma tele exivulweni xin'we eka tindhawu to hambana leti nga khatakanangiki kumbe ku nga landzelelaniki. Ku va ma nga khatakanangi swi vula leswaku na ntikelo wa vutitwi lebyi hundzisiwaka byi nge fani na loko ma khatakanile. Nakambe swi tlhela swi kombisa leswaku ma tirhile exivulweni xin'we kambe ku ri eka tindhawu leti hambaneke. Tindhawu leti nga kaneriwa eka xiyenge lexi ti katsa; ndhawu ya le masunguleni na le xikarhi, ndhawu ya le masunguleni na le makumu, ndhawu ya le xikarhi na le makumu na ndhawu ya le masunguleni, xikarhi na le makumu.

6.3.2.1 Ndhawu ya le masunguleni na le xikarhi

Maxaxamelo ma mahlamari mo tlula rin'we exivulweni ma kumeka ma tshamile eka ndhawu ya le masunguleni na le xikarhi. Eku tshameni ka wona eka tindhawu leti ma va ma tirhisana ku humelerisa matitwelo ma xivulavuri. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

(94) a. **SARAH:** *(A ri karhi a hleka) Aa,* se i xitamina xa yini manjheni na wena u hi hlekisaka Thom, *e-e,* ndzi vula wena Solly. *(Xivoni xa vutomi, p.182)*

b. **SOLLY:** *(A hefemulela ehenhla a ri karhi a nghena emikumbeni) Yaa,* se ndzi *right,* manjheni. *(Xivoni xa vutomi, p.183)*

© University of Venda

c. **GEZANI***: Hayi mani,* u noyi wena Ketlani, u lava ku ndzi dlayela nsati *naa,* hatlisa u ndzi lomba, u ya eka n'wina (Ndzi ta fa ndzi dyile, p.62)

d. **NTSAKISI:** *Aa,* i Gandoro wa *minoo,* u ta u huma kwihi n'wananga? *(Ndzi ta fa ndzi dyile, p.29)*

e. **SARAH:** *(Hi ku gomela) Yoo,* hambileswi Solly a nge te ndzi nga byeli munhu, *yoo,* ndzi nga fa va nga tivi ni lexi nga ndzi dlaya. *(Xivoni xa vutomi, p.190)*

Eka xivulwa xa (94a) rihlamari *'aa'* ri tshamile eka ndhawu ya le masunguleni loko rihlamari *'e-e'* ri tshamile xikarhi eka ndhawu leyi landzaka xiendliwa 'Thom'. Mahlamari lama hinkwawo ma tirhile eka tindhawu leti hambaneke kambe xikongomelokulu xa wona i xin'we ku nga ku kombisa matitwelo ma xivulavuri. Mahlamari *'aa'* na *'e-e'* ma tirhile tanihi swilandzelandzhaku hikuva hambi ho ma susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, 'Se i xitamina xa yini manjheni na wena u hi hlekisaka Thom, ndzi vula wena Solly'. Eka xivulwa xa (94b) rihlamari *'yaa'* ri tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka loko rihlamari ro lomba *'right'* ri tshamile exikarhi ka xivulwa. Rihlamari *'yaa'* ri tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, 'Se ndzi *right,* manjheni'. Kasi rihlamari *'right'* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa eka xivulwa xi pfumala nhlamuselo. Xikombiso, '*Yaa,* se ndzi manjheni'. Xivulwa lexi a xi twakali hikwalaho rihlamari *'right'* ra boheka ku va kona. Eka xivulwa xa (94c) xivulwahava xa rihlamari *'hayi mani'* ri tshamile eka ndhawu ya le masunguleni ka xivulwa loko rihlamari *'naa'* rona ri ri exikarhi eka ndhawu leyi landzaka xiendliwa 'nsati'. Mahlamari *'hayi mani'* na *''naa'* ma tirhile tanihi swilandzelandzhaku hi vumbirhi ka wona hikuva hambiloko mo susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, 'U noyi wena Ketlani, u lava ku ndzi dlayela nsati hatlisa u ndzi lomba, u ya eka n'wina'. Eka xivulwa xa (94d) rihlamari *'aa'* ri tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka lokorihlamari ra mpfelelo *'minoo'* ri tshamile eka ndhawu ya le xikarhi ka xivulwa.

© University of Venda

Rihlamari *'aa'* ri tirhile tanihi xilandzelandzaku hikuva loko ri susiwa xivula xi tshama xa ha twakala. Xikombiso, 'I Gandoro wa minoo, u ta u huma kwini n'wananga?' Kasi rihlamari *'minoo'* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva ri boheka ku va eka xivulwa leswaku xi va ni nhlamuselo leyinene. Loko xi susiwa xivulwa xi va xi hlayeka hi mukhuva lowu; 'Aa, i Gandoro wa u ta u huma kwihi n'wananga?' Ku va xivulwa lexi xi nga vulavuli loko ku susiwile rihlamari *'minoo'* swi komba kahle leswaku ra boheka ku va kona exivulweni. Eka xivulwa xa (94e) rihlamari ra ntumbuluko 'yoo' ri tshamile eka tindhawu timbirhi ku nga ndhawu ya nhlokomhaka emasunguleni na ndhawu leyi landzaka xiendliwa ya le xikarhi ka xivulwa. Ku tirhisiwa ka rihlamari leri eka tindhawu leti hambaneke exivulweni xin'we a ku ri ku kombisa ntikelo wa matitwelo lama Sarah a kombisa wona. Rihlamari *'yoo'* eka ndhawu ya le masunguleni ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga susiwa eka xivulwa ivi xi sala xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, 'Hambileswi Solly a nge te ndzi nga byeli munhu, *yoo,* ndzi nga fa va nga tivi ni lexi nga ndzi dlaya. Kasi eka ndhawu ya le xikarhi rihlamari *'yoo'* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ri susiwa xivulwa xi sala xi pfumala nhlamuselo yo twala. Xikombiso, '*Yoo*, hambileswi Solly a nge te ndzi nga byeli munhu, ndzi nga fa va nga tivi ni lexi nga ndzi dlaya'. Xivulwa lexi a xi vulavuli loko rihlamari *'yoo'* ri susiwile leswi swi vangiwa hileswi ri tirheke tanihi rihlanganisi ra swivulwa swimbirhi, kutani ra boheka ku va kona hikuva ku susiwa ka rona swi endla leswaku xivulwa xi nga twali kahle.

6.3.2.2 Ndhawu ya le masunguleni na le makumu

Ndhawu ya le masunguleni na le makumu hi tin'wana ta tindhawu leti hambaneke laha mahlamari ma kotaka ku tshama exivulweni xin'we ku pfunetana ku kombisa matitwelo ma swivulavuri. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

(95) a. **ESTER:** *(A ri karhi a mpfikula.) Yoo,* a ndzi tivi na mina a ndzi ya *kwinee! (Matlhari Hansi, p.49)*

b. **PROF. XIRILO:** *Yooo,* movha wa *minooo! (Byi le tintihweni, p.30)*

© University of Venda

c. **GONYONGO:** *Yowee,* ndzi khongerile *thicaro! (Ndzi ta fa ndzi dyile, p.84)*

d. **MISERY:** *Huu,* swi ri wa titwa masiku lama Florence, *neh!* (Xivoni xa vutomi, p.22)

e. **SOLLY:** *(A miyela. A suka a yima) Hawu,* kasi na mina ndzi endla yini ndzi ngo tiendla dabadaba ro lava ku tinghenisa eka swilo leswi nga ndzi khumbiki *ke! (Xivoni xa vutomi, p.192)*

Eka xivulwa xa (95a) rihlamari *'yoo'* ri tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka emasunguleni loko rihlamari *'kwinee!'* ri tshamile eka ndhawu ya le makumu ka xivulwa. Rihlamari *'yoo'* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga susiwa eka xivulwa ivi xi sala xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, 'a ndzi tivi na mina a ndzi ya *kwinee!'* Loko ku ri rihlamari ra mpfelelo *'kwinee!'* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa nhlamuselo ya xivulwa a ya twali. Xikombiso, *'Yoo*, a ndzi tivi na mina a ndzi ya'. Xivulwa lexi xi kala nhlamuselo hikuva xi pfumala xiendliwa lexi nga ta tirhisana na riendli ra xiendliwa xin'we 'ya'. Hi marito man'wana, rihlamari *'kwinee!'* ra boheka ku va kona exivulweni hikuva ri tirhile tanihi xiendliwa. Eka xivulwa xa (95b) rihlamari *'yooo'* ri tshamile emasunguleni laha ku tshamaka nhlokomhaka loko rihlamari *'minooo!'* ri tshamile emakumu ka xivulwa. Rihlamari *'yooo'* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga susiwa kambe nhlamuselo yi tama ya ha ri leyi twalaka. Xikombiso, 'Movha wa *minooo!*' Kasi rihlamari *'minooo!'* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa xivulwa xi lahlekela hi nhlamuselo. Xikombiso, '*Yooo*, movha wa'. Xivulwa lexi xi komba kahle leswaku rihlamari minooo' ra boheka ku va kona exivulweni. Leswi swi vangiwa hi xitwananisi xa rifuwi 'wa' lexi bohaka kuri xi landzeriwa hi xiphemu xo karhi ku humesa nhlamuselo leyi twalaka. Eka xivulwa xa (95c) rihlamari ra ntumbuluko *'yowee'* ri tshamile emasunguleni laha hi ntolovelo ku tshamaka nhlokomhaka loko rihlamari ra mpfelelo *'thicaro!'* ri tshamile emakumu ka ndhawu leyi landzaka riendli 'khongerile'. Mahlamari lama ma tirhile tanihi swilandzelandzhaku hikuva hambi ho ma susa hi vumbirhi ka wona xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso,

© University of Venda

‘Ndzi khongerile’. Lexi endlaka leswaku xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala hileswi xitwananisi xa nhlokomhaka ‘ndzi’ xi pfumelaka ku tirha na nsinya wa riendli leri nga eka nkarhi lowu hetisekeke lowu nga na xilandzi */-ile/* ehandle ka xiendliwa tanihi le ka riendli ‘khongerile’. Eka xivulwa xa (95d) rihlamari ra peletwana rin’we *‘huu’* ri tshamile eku sunguleni loko rihlamari *‘neh!’* ri tshamile emakumu ka xivulwa. Mahlamari lama havumbirhi ka wona ma tirhile ku kombisa vutitwi byo karhi ehandle ko kavanyeta swiphemu leswin’wana swa xivulwa. Mahlamari *‘huu’* na *‘neh!’* ma tirhile tanihi swilandzelandzhaku hikuva hambi ho ma susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ‘Swi ri wa titwa masiku lama Florence’. Eka xivulwa xa (95e) rihlamari ra ntumbuluko ra mapeletwana mambirhi *‘hawu’* ri tshamile eka ndhawu ya le masunguleni leyi hi ntolovelo ku tshamaka nhlokomhaka, loko rihlamari *ke!* rona ri tshamile emakumu ka xivulwa. Mahlamari lama hi vumbirhi ka wona ma tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambiloko ma susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ‘Kasi na mina ndzi endla yini ndzi ngo tiendla dabadaba ro lava ku tinghenisa eka swilo leswi nga ndzi khumbiki’.

6.3.2.3 Ndhawu ya le xikarhi na le makumu

Mahlamari ma tlhela ma kumeka eka ndhawu ya le xikarhi na le makumu exivulweni xin’we. Ni le ka xiyimo lexi ku tirhaka wona etindhawini leti hambaneke kambe ku ri xivulwa xin’we swi humelela hi xikongomelo xo lava ku tshikelela matitwelo lama hundzisiwaka hi swivulavuri. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

(96) a. **ELIZABETH:** *(Hi ku khumbeka emoyeni)* U nga xisiwi Misery, a ku na byala byi nga oxa xivindzi *wenoo*, i phoyizeni *liyaa! (Xivoni xa vutomi, p.27)*

b. **MISERY:** Hi ri masiku lawa ku tirha xidemokirasi *papoo,* vana ni vatswari va bula xin’wana ni xin’wana swin’we *n’winooo! (Xivoni xa vutomi, p.71)*

© University of Venda

c. **N'WA-FALAZA:** Vana vanga *manani,* ha hlanganisa *ka!* (Ndzi ta fa ndzi dyile, p.53)

d. **N'WA-HASANI:** U kwihi n'wananga *mbuya*, hi mpfhuka a hloma a ndzi si tshama ndzi n'wi vona n'wananga *mhayi!* (Ndzi ta fa ndzi dyile, p.54)

Eka swivulwa swa (96a-d) swiphemu swa mahlamari swi tshamile eka ndhawu ya le xikarhi na le makumu no tlhela swi hikahatiwa hi mifungho ya hefemulo exikarhi na mifungho ya xihlamalo emakumu. Eka xivulwa xa (96a) rihlamari *'wenoo'* ri tshamile eka ndhawu ya le xikarhi leyi landzaka xiendliwa 'xivindzi'. Kasi rihlamari *'liyaa!'* ri tshamile eka ndhawu ya le makumu leyi landzaka xiendliwa 'phoyizeni'. Mahlamari lama ma tirhile ku kombisa matitwelo ma Elizabeth mayelana na xiyimo lexi a langutaneke na xona nkarhi wolowo. Mahlamari *'wenoo'* na *'liyaa!'* ma tlhele ma tirha tanihi swilandzelandzhaku hikuva hambiloko ma susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, 'U nga xisiwi Misery, a ku na byala byi nga oxa xivindzi i phoyizeni'. Eka xivulwa xa (96b) rihlamari *'papoo'* ri tshamile eka ndhawu ya le xikarhi leyi landzaka xiendliwa xa xivulwa 'xidemokirasi' loko rihlamari *'n'winooo!'* ri tshamile eka ndhawu ya le makumu leyi landzaka xiendliwa 'swin'we'. Mahlamari lama ma tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambiloko ma susiwa eka xivulwa lexi xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, 'Hi ri masiku lama ku tirha xidemokirasi vana ni vatswari va bula xin'wana ni xin'wana swin'we'. Eka xivulwa xa (96c) rihlamari ra mpfelelo *'manani'* ri tshamile eka ndhawu ya le xikarhi leyi landzaka hi ribumabumeri ro komba vun'winyi 'vana vanga' ku hundzisa matitwelo ma N'wa-Falaza, loko rihlamari *'ka!'* ri tshamile eka ndhawu ya le makumu leyi landzaka hi riendli leri welaka eka rhavi ra xivangelo 'hlanganisa'. Rihlamari *'manani'* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga susiwa eka xivulwa ivi xi sala xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, 'Vana vanga ha hlanganisa ka!' Kasi rihlamari *'ka!'* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa nhlamuselo ya xivulwa yi twala yi nga helelangi. Xikombiso, 'Vana vanga ha hlanganisa'. Lexi endlaka leswaku nhlamuselo ya xivulwa lexi yi twala yi nga helelangi hileswi rendli ra rhavi ra xivangelo ri nga pfumeleki ku tirha ehandle ka xiendliwa. Leswi swi seketeriwa hi

© University of Venda

Marhanele (2017: 102) loko a ku: *‘Rhavi leri ri komba leswaku nhlokomhaka yi boha xiendliwa ku endla swin'wana’*. Hi marito man’wana, ni le ka xiyimo ra rihlamari *‘ka!’* ra boha ku va kona exivulweni ku landzelela leswi rhavi ra xivangelo ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (96d) rihlamari *‘mbuya’* ri tshamile eka ndhawu ya le xikarhi leyi landzaka hi riviti ‘n’wananga’, loko rihlamari *‘mhayi!’* ri tshamile eka ndhawu ya le makumu leyi landzaka hi riviti ‘n’wananga’. Mahlamari lama hi vumbirhi ka wona ma tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ma nga susiwa eka xivulwa ivi xi kumeka xa ha ri na nhlamuselo yo twala no amukeleka leyi nge, ‘U kwihi n’wananga, hi mpfhuka a hloma a ndzi si tshama ndzi n’wi vona n’wananga’.

6.3.2.4 Ndhawu ya le masunguleni, exikarhi na le makumu

Mahlamari ma kumeka ma tshamile eka ndhawu ya le masunguleni, exikarhi na le makumu eka xivulwa hi xikongomelo xo lava ku kombisa matitwelo ma xivulavuri. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka ku dyondza mhaka leyi hi xiheri:

(97) a. **MAFADA:** *(Hi ku chuha) Yoo, mhaneee***,** ndzi tidlele *minooo!*

(Xivoni xa vutomi, p.62)

b. **MAN. MALAYI:** *(A huwelela swi vava.) Hoo, comrades***,** ndzi kombela ku va na rito *comrades! (Matlhari Hansi, p.64)*

c. **TLAKULA:** *Mananoo, ndzi lovilee*, a ndzi engetela muholo, kasi ndzo tidlaya *mhanee! (Mathayere Mbuya! p.35)*

d. **MAFADA:** *(Hi ku xavelela) Heyi, heyi,* bra Dave*, watch! (Xivoni xa vutomi, p.61)*

e. **MAMAYILA:** *(Hi ku kwata) E-e,* a swi ndzi suki…. *hayi,* a swi ndzi *suki! (Xivoni xa vutomi, p.80)*

Eka swivulwa xa (97a-e) hi kuma mahlamari manharhu hi xivulwa na ku tlhela ma kumeka ma tshamile eka tindhawu leti hambaneke ku kombisa matitwelo mo karhi.

© University of Venda

Eka xivulwa xa (97a) rihlamari *'yoo'* ri tshamile emasunguleni loko rihlamari *'mhaneee'* ri tshamile exikarhi kasi rihlamari *'minooo!'* ri tshamile emakumu ka xivulwa. Swiphemu leswi swa mahlamari hi vunharhu ka swona swi tirhisanile ku tiyisisa matitwelo ma Mafada hi nkarhi wa mbulavulo. Mahlamari *'yoo', 'mhaneee'* na *'minooo!'* ma tirhile tanihi swilandzalandzhaku hikuva ma pfumela ku susiwa eka xivulwa ivi xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, 'Ndzi tidlele'. Xivulwa lexi xa ha ri na nhlamuselo yo twala tanihileswi riendli ra rhavi ra xitlhelelo 'tidlele' ri pfumelaka ku tirha na xitwananisi xa nhlokomhaka 'ndzi' ehandle ko lava swiphemu swin'wana kumbe xiendliwa. Eka xivulwa xa (97b) rihlamari *'hoo'* ri tshamile emasunguleni loko rihlamari *'comrades!'* ri tshamile exikarhi na le makumu ka xivulwa. Swiphemu leswi swa mahlamari swi tirhile tanihi swilandzelandzaku hikuva hambiloko swi susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala hambileswi yi vaka yi nga ha ri na nkucetelo wa vutitwi kusuka eka xivulavuri. Xikombiso, 'Ndzi kombela ku va na rito'. Eka xivulwa xa (97c) rihlamari 'mananoo' ri tshamile emasunguleni ka ndhawu leyi hi ntolovelo ku tshamaka nhlokomhaka loko xivulwahava xa rihlamari '*ndzi lovilee*' xi tshamile exikarhi kasi rihlamari *'mhanee!'* ri tshamile emakumu ka xivulwa eka ndhawu leyi landzaka riendli ra rhavi ra xitlhelelo 'tidlaya'. Mahalamari lama ma tirhile tanihi swilandzelandzaku hikuva hambiloko ho ma susa xivulwa xi kumeka xa ha ri na nhlamuselo yo twala hambileswi xi lahlekeriweke hi nkucetelo wa vutitwi lebyi a byi hundzisiwa. Xikombiso, 'A ndzi engetela muholo, kasi ndzo tidlaya'. Eka xivulwa xa (97d) rihlamari *'heyi'* ri tshamile emasunguleni ka ndhawu leyi hi ntolovelo ku tshamaka nhlokomhaka na le xikarhi ka xivulwa loko rihlamari ro lomba *'watch!'* rona ri tshamile emakumu. Mahlamari lama ma tirhile tanihi swilandzelandzhaku hikuva hambiloko ho ma susa, xivulwa xi tshama xa ha twisiseka hambileswi xi lahlekeriweke hi nkucetelo wa matitwelo lama a ma kombisiwa. Xikombiso, 'bra Dave'. Xivulwahava lexi endzhaku ko susiwa swiphemu swa mahlamari xi khome nhlamuselo leyi kombaka Mafada a ri ku vitaneni ka Dave ku nga ri ku kombisa matitwelo. Eka xivulwa xa (97e) rihlamari *'e-e'* ri tshamile eka ndhawu ya le masunguleni loko rihlamari *'hayi'* ri tshamile exikarhi kasi rihlamari *'suki!'* ri tshamile emakumu ka xivulwa. Rihmalari '*e-e'* ri va ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga susiwa exivulweni ivi xi tshama xa ha ri na

© University of Venda

nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ‘A swi ndzi suki…. *hayi*, a swi ndzi *suki!’*. Loko ku ri mahlamari *‘hayi’* na *‘suki!’* wona ma tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ma susiwa xivulwa xi sala xi nga ha vi na nhlamuselo leyi twalaka. Xikombiso, ‘*E-e*, a swi ndzi suki…. a swi ndzi’. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga twali loko ku susiwile mahlamari lamambirhi hileswi ‘hayi’ ri tirheke ku hlanganisa xivulwa kasi ‘suki’ ri boheka ku va kona hikuva xitwananisi xa nhlokomhaka kumbe xiendliwa ‘ndzi’ xi nga pfumeli ku tirha ehandle ko landzeriwa hi xiphemu xo karhi.

6.4 Nkatsakanyo wa ndzima

Eka ndzima leyi, hi kumile leswaku mahlamari ma kumeka eka tindhawukulu tinharhu ku nga emasunguleni, exikarhi na le makumu. Ma kumeka eka tindhawukulu leti hi xikongomelo xo lava ku kombisa matitwelo ma swivulavuri. Eka ndhawukulu ya le masunguleni, hi kumile leswaku mahlamari ma tshama eka tindhawutsongo leti katsaka; ndhawu ya le masunguleni ri ri yoxe, emasunguleni ri rhangele nhlokomhaka, ndhawu ya nhlokomhaka na ndhawu ya le masunguleni ri rhangele xivulwa lexi tiyimeleke. Eka ndhawu ya le masunguleni ri ri yoxe, hi kumile leswaku ma va ma tirhile tanihi rito rin’we leri kombisaka mianakanyo leyi heleleke na ku tlhela ma hikahatiha hi mifungho ya xihlamalo. Eka ndhawu ya le masunguleni riva ri rhangele nhlokomhaka na ndhawu ya nhlokomhaka. Hi kume ni leswaku ma tirha tanihi swilandzelandzhaku, hileswaku a swi bohi ku ya va kona xivulweni. Xin’wana xi nga voniwa hi tindhawu leti hileswaku mahlamari ma kona ma va ma hikahatiwile hi mifungho ya hefemulo. Eka ndhawu ya le masunguleni ma rhangele xivulwa lexi tiyimeleke, hi kumile leswaku ma tirhisana na swivulwa leswi tiyimeleke ku kombisa ntikelo wa matitwelo ma swivulavuri.

Eka ndhawukulu ya le xikarhi hi kumile leswaku mahlamari ma tshama eka tindhawutsongo leti katsaka; ndhawu leyi landzaka nhlokomhaka, ndhawu leyi landzaka riendli, ndhawu leyi landzaka xiendliwa na ndhawu ya rihlanganisi. Mahlamari eka tindhawutsongo leti hinkwato, hi kumile leswaku ma tirha tanihi swilandzelandzhaku ni leswaku na hambiloko ma susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri

© University of Venda

na nhlamuselo yo twala ehandle ka ndhawu ya rihlanganisi laha ma tirhaka tanihi xihetisi. Mfungho wa hefemulo hi wona wu tirhisiwaka ku ma hambanisa na swiphemu leswin'wana tanihileswi ma veke ma tshamile exikarhi ka xivulwa. Loko ku ri ndhawukulu ya le makumu hi kume leswaku mahlamari ma kumeka ma tshamile eka tindhawutsongo leti katsaka; ndhawu leyi landzaka nhlokomhaka, ndhawu leyi landzaka riendli, ndhawu leyi landzaka xiendliwa na ndhawu ya le makumu leyi tiyimeleke. Eka ndhawu leyi landzaka nhlokomhaka hi kume, leswaku mahlamari ma tirha tanihi swilandzelandzhaku kumbe swihetisi. Eka xiyimo lexi nhlokomhaka ya kona ku vaka ku ri ribumabumeri ra mfuwo ma tirha tanihi swilandzelandzhaku loko ma ri emakumu ka xivulwa. Xikombiso, 'Munghana wa mina' tanihi ribumabumeri ra mfuwo ro komba vun'winyi. Kasi eka xiyimo lexi ma landzaka swiaki kumbe switwananisi swo tanihi 'hi' kumbe 'ri', ma va ma tshamile emakumu ma tirhile tanihi swihetisi, hileswaku loko ma susiwa xivulwa xi lahlekela hi nhlamuselo. Xin'wana hi nga xi lemuka eka xiyimo lexi ma tirheke tanihi swihetisi eka ndhawu leti, hileswaku mahlamari ma kona ku va ku ri lama pfeleleke ma huma eka maendli hi xitalo. Eka ndhawu ya le makumu leyi landzaka riendli hi kumile leswaku ma tirha tanihi swilandzelandzhaku ngopfungopfu eka xiyimo lexi maendli ma kona ku nga lama pfumelaka ku humesa nhlamuselo leyi heleleke ehandle ko lava xiendliwa ku fana na lama nga na xilandzi xa nkarhi lowu hetisekeke /-ile/. Ku yelana na ndhawu leyi ma landzaka riendli, mahlamari eka ndhawu leyi ma landzaka xiendliwa, hi kumile leswaku na wona ma tirha tanihi swilandzelandzhaku. Xin'wana lexi hi nga xi kuma mayelana na ndhawu ya le makumu hileswaku loko ma tshamile eka ndhawu ya le makumu leyi tiyimeleke ma tirha tanihi swihetisi loko ma landzela maendli lama welaka eka rhavi ra xivangelo. Xikombiso, 'Kambe loko ku ri leswaku wo ndzi phuvisa'. Eka xikombiso lexi riendli ra rhavi ra xivangelo 'phuvisa' ri boha xivulwa ku komba leswi phuvisiwaka ku va xi ta humesa nhlamuselo yo helela. Kasi hi tlhelo ma tirha tanihi swilandzelandzhaku eka xiyimo lexi ma landzaka hi maviti kumbe masivi.

Xin'wana lexi hi nga xi lemuka mayelana na vulongoloxamarito bya mahlamari eka ndzima leyi i ku tirha ka mahlamari mo tlula rin'we exivulweni. Eka xiyimo lexi hi

© University of Venda

lemukile leswaku mahlamari ma nga tirha ma tele exivulweni xin'we ma khatakana kumbe ma nga khatakani. Loko ma khatakanile, hi kumile leswaku ma landzelelana eka tindhawu leti katsaka; ndhawu ya le masunguleni ma ri woxe, ndhawu ya le masunguleni ma rhangele nhlokomhaka na ndhawu ya le makumu. Na le ka xiyimo lexi ma khatakanaka ma ri woxe emasunguleni ma kumeka ma kombisa mianakanyo kumbe miehleketo leyi heleleke na ku tlhela ku tirha mifungho ya xihlamalo ku ma hikahata. Eka ndhawu ya le masunguleni ma rhangele nhlokomhaka hi lemukile leswaku ma va ma tirhile tanihi swiphemu leswi nga boheki ku va kona hikuva hambiloko swi susiwa xivulwa xa ha twala kahle. Eka ndhawu ya le makumu leyi ma nga khatakana hi kumile leswaku ma tirha tanihi swilandzelandzhaku loko ma landziwa hi maviti kumbe maendli lama pfumelaka ku tirha ehandle ko seketeriwa hi swiphemu swin'wana. Xikombiso, 'hlamula'. Riendli leri ra kota ku tiyimela hambiloko ri nga ri na swiphemu swo ri seketela. Xin'wana hi nga xi vona hi mahlamari lama khatakanaka hileswaku ma nga landzelalana kumbe ku ri rihlamari rin'we leri nga lo vuyelala.

Eka xiyimo lexi ma nga khatakanangiki hi kumile leswaku ma kumeka ma tshamile eka tindhawu leti landzelaka; ndhawu ya le masunguleni na le xikarhi, ndhawu ya le masunguleni na le makumu, ndhawu ya le xikarhi na le makumu na ndhawu ya le masunguleni, xikarhi na le makumu. Eka tindhawu leti na kona hi kumile leswaku mahlamari ma tirha tanihi swilandzelandzhaku kumbe swihetisi. Hileswaku loko ma tirhile tanihi xihetisi, loko ma susiwa xivulwa xi lahlekela hi nhlamuselo kasi loko ma tirhile tanihi swilandzelandzhaku hambiloko ma susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xin'wana hi nga xi kuma eka mahlamari lama nga khatakanangiki hileswaku ma nga kumeka etindhawini leti hambaneke exivulweni xin'we kambe rihlamari ra kona i rin'we leri nga lo vuyelala. Mimbuyelo leyi kumiweke eka ndzima leyi yi yisa eka ku twisisa loku heleleke ka matirhelo ma mahlamari loko swi ta eka dyondzokulu ya vulongoloxamarito.

© University of Venda

NDZIMA YA 7

NGHIMETO

7.1 Manghenelo

Eka ndzima leyi hilaha ku songasongiwaka timhaka hinkwato ta ndzavisiso hi ku kongomisa eka swiyengekulu swimbirhi. Eka xiyenge xosungula hilexi khumbaka nkatsakanyo na leswi kumiweke eka ndzavisiso hinkwawo. Hileswaku ku andlariwa nkomiso wa leswi khumbiweke eka ndzima yin'wana na yin'wana ya ndzavisiso na ku kanela leswi kumiweke mayelana na ndzavisiso. Hi marito man'wana ku xiyiwa leswaku ku kumiwile yini eka timhaka hinkwato leti nga lavisisiwa eka wona mayelana na mahlamari ma Xitsonga. Eka xiyenge xavumbirhi ku nyikiwa swibumabumelo mayelana na ndzavisiso. Hileswaku ku nga bumabumeriwa yini hi ku landza swikumiwa swa ndzavisiso lowu.

7.2 Nkatsakanyo na mikumisiso ya ndzavisiso

Hi ku katsakanya ndzavisiso lowu, ku nga vuriwa leswaku xikongomelokulu na swikongomelotsongo swa ndzavisiso lowu swo kambisisa mahlamari hi ku kongomisa eka xivumbeko, tinhlamuselo na vulongoloxamarito eka Xitsonga swi kotekile ku va swi fikeleriwa hi hetiseka. Mhaka leyi yi kotekile hi ku va ku tirhisiwile maendlelo, thiyori hambi mahungu lamanene ma ndzavisiso lama tsavuriweke eka matsalwa ma mitlangu lama kandziyisiweke ximfumo eka Xitsonga.

Eka ndzima yo sungula hilaha ku andlariweke ntiviso wa timhaka leti nga khoma vundzeni bya ndzavisiso. Vundzeni lebyi kaneriweke eka ndzima leyi byi vumbiwe hi matimundzhaku ma ndzavisiso, xitatimende xa xiphiqo, nsusumeto wa ndzavisiso na swikongomelo swa ndzavisiso. Ku kombisiwile leswaku nkayivelo wa le henhla wa milavisiso eka rihlanguti ra lingwisitiki hi ku kongomisa eka rihlamari ekaXitsonga hi xona xiphiqo lexi hlohloteleke leswaku ku endliwa ndzavisiso lowu. Ku

© University of Venda

tlhele ku andlariwa na swivutiso swa ndzavisiso. Tin'wana timhaka leti nga khumbiwa eka ndzima leyi i nkoka wa ndzavisiso na ndzilakano wa ndzavisiso. Ku tlhele ku hlamuseriwa hi vuenti matheme lama tirhisiweke eka ndzavisiso hi xikongomelo xo kombisa ku hambana ka matirhiselo ma wona ma masiku hinkwawo. Matheme lama hlamuseriweke eka ndzima leyi ma katsa; swihluvi swa mbulavulo, rihlamari, mofoloji, semantiki na vulongoloxamarito. Ku tlhele nakambe ku nyikiwa mikomiso ya matsalwa lama ku nga tsavuriwa eka wona mahungu ma ndzavisiso. Eka ndzima leyi ku gimetiwile hi ku nyika maavanyiselo ma tindzimana ta ndzavisiso hinkwawo na nkatsakanyo wa ndzima.

Eka ndzima yavumbirhi hilaha ku kambisisiweke man'wana ma matsalwa ma swidyondzeki swin'wana lama yelanaka na nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu leyi welaka ehansi ka dyondzokulu ya rihlamari. Xikongomelo xa ku kambisisa mitirho leyi a ku ri ku lava ku kombisa vangwa leri nga kona eka Xitsonga leri ndzavisiso lowu ringete ku ri pfala. Milavisiso ya swidyondzeki leyi endliweke nkarhi lowu nga hundza leyi nga kambisisiweke eka ndzima leyi yi katsa leyi a yi vulavulaka hi tinxaka ta mahlamari, xivumbeko, tinhlamuselo na vulongoloxamarito bya mahlamari. Abdulla na Talib (2009) na Ameka na Wilkins (2006) swi kombisile leswaku mahlamari ma avanyisiwile hi tinxaka timbirhi letikulu.Rixaka rosungula i ra phurayimari. Hileswaku marito ma kona a ma na tinhlamuselo to hetiseka naswona ma tirha ntsena tanihi mahlamari. Rixaka ra vumbirhi i ra sekondari. Hi kumile leswaku lama sekondari ma pfelela eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo na ku tlhela ma va na tinhlamuselo to twala loko ma nga si tirha tanihi mahlamari. Eka xivumbeko, milavisiso ya swidyondzeki swa nkarhi lowu nga hundza yi kombisile leswaku eka tindzimi tin'wana mahlamari ma tirha tanihi timofimi to tshunxeka, loko eka tin'wana ku kombisiwa leswaku ma vumbiwa hi endlelo ro pfelela. Endlelo ra mpfelelo ri katsa ku katsanisiwa marito, nkokelano wa switatisi kumbe switsari, ku vuyelela rito kambirhi, ku andzisa, ku engetela xirhangi xa vunyingi na yan'wana. Loko swi ta eka tinhlamuselo, hi kumile leswaku milavisiso ya tindzimi tin'wana yi kombisa leswaku tinhlamuselo ta mahlamari ti avanyisiwa hi swiyenge swo hambanahambana hi ku landza vutitwi lebyi hundzisiwaka hi xivulavuri. Loko van'wana va andlarile leswaku vutitwi lebyi nga humelerisiwaka byikatsa ku hlamala,

© University of Venda

ku vilela, ku tsaka, ku khunguvanyeka, ku chava, ku khensa na byin'wana. Tindhawu leti katsaka; emasunguleni, exikarhi, emakumu hambi ku tlhela mahlamari ma kumeka eka tindhawu timbirhi kumbe ku tlula eka xivulwa xin'we kumbe ma tirhisiwa ma ri woxe tanihi mianakanyo leyi heleleke hi swin'wanaleswi kumiweke mayelana na vulongoloxamarito eka milavisiso ya nkarhi lowu ngahundza.

Eka ndzima yavunharhu hilaha hi nga andlala maendlelo na thiyori leyi nga tirhisiwa ku humelerisa ndzavisiso. Ku paluxile maendlelo ma ndzavisiso hi ku boxa dizayini ya ndzavisiso, switekaxiave eka ndzavisiso, sampulo ya ndzavisiso, mahlengeletelo ma mahungu na mahlelelo ma mahungu. Ku kombisiwile leswaku ndzavisiso lowu wu teka dizayini ya maendlelo ma nkoka na ku tlhela mahungu ma ndzavisiso ma hlengeletiwa hi ku tirhisa endlelo ra khopasi kusuka eka matsalwa ma mitlangu ma Xitsonga. Endlelo ra khopasi ri kotile ku humelerisa vuxokoxoko lebyi nga pfuna swinene ku paluxa xivumbeko, tinhlamuselo na vulongoloxamarito bya mahlamari. Nakambe ku tlhele ku hlamuseriwa endlelo ro sampula hi xikongomelo tanihi sampulo ya ndzavisiso. Mahungu lama hlengeletiweke hi endlelo ra khopasi ma xopaxopiwile hi ku tirhisa endlelo ra *"thematic analysis".* Tanihileswi ndzavisiso wu nga katsiki vanhu tanihi vatekaxiave, ku andlariwile leswaku ku landzeleriwile timhaka hinkwato leti fambelanaka na milawu ya matikhomelo eka ndzavisiso ku tiyisisa vutshembeki. Ndzima leyi yi yile emahlweni yi nyika rimba ra thiyori leri nga letela mulavisisi ku tshula vutivi lebyintshwa eka ndzavisiso lowu. Ku andlariwile leswaku ndzavisiso lowu wu simekiwile hi ku landza rimba ra thiyori ya R.M.W. Dixon's Basic Linguistic Theory, leyi kongomisaka eka ku xopaxopa na ku paluxa swihlawulekisi swa ririmi ro karhi.

Eka ndzima yavumune hilaha ku xopaxopiweke xivumbeko xa mahlamari eka Xitsonga. Mahungu lama hlengeletiweke kusuka eka matsalwa ma mitlangu ma Xitsonga ma kotile ku pfuna ku kombisa tindlela to hambana mayelana na xivumbeko xa mahlamari. Eka ndzima leyi, hi kumile leswaku mahlamari ma aviwile

© University of Venda

hi tinxaka timbirhi hi ku landza xivumbeko. Rixaka ro sungula hi leri vuriwaka mahlamari ma ntumbuluko. Eka rixaka leri, hi kume leswaku ma vuriwa ma ntumbuluko tanihileswi ma nga koteki leswaku ma nga tlhantlhiwa ku huma swiphemu leswitsonga hikwalaho ma vuriwa timofimi to tshunxeka ta *"functional".* Timofimi to tshunxeka ta *"functional"* swi vula leswaku loko ma tirhisiwa eka mbulavulo mo pfuneta ku kombisa xiyimo xa miehleketo ya xivulavuri ntsena. Xin'wana lexi kumiweke hi xivumbeko xa mahlamari ma ntumbuluko hileswaku ma khumbeka eka tinxakakulu ta mahlamari eka Xitsonga hinkwato, ku nga, mahlamari ma peletwana rin'we, ma mapeletwana mambirhi na ma mapeletwana manharhu kumbe ku tlula mo tanihi: *hoo, yooo! huree! xewe! ahanti! mawaku* na man'wana na man'wana ku ya rixakakulu.

Rixaka ra vumbirhi leri kumiweke ri vuriwa mahlamari ma mpfelelo. Eka rixaka leri, hi kumile leswaku ma vuriwa muxaka wa timofimi to vumbana hi ku va ma pfumela ku tlhantlhiwa ma huma swiphemu kumbe timofimi leti ma vumbiweke hi tona. Eka mahlamari ma muxaka lowu hi kumile leswaku ma pfelela kusuka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo swo tanihi maviti, maendli, maengeteri, masivi na mahlamari man'wana. Xosungula hi mahlamari ma mpfelelo, hi kumile leswaku mahlamari ma pfelela kusuka eka misinya yin'wana ya mahlamari hi ku vuyelerisa nsinya wa kona kambirhi kumbe ku tlula naswona muxaka lowu wu vuriwa mahlamari ma vuyelelo. Swikombiso: *A! > Aa!* na *E! > Ee!* Eka maviti, hi kumile leswaku mahlamari ma nga vumbiwa ma huma eka mavitavito, mavitaswilo na mavitaswianakanyiwa. Eka mavitavito, hilaha ku tekiwaka rivitavito leswi ri nga xiswona kutani ri tirhisiwa tanihi rihlamari. Nakambe hi kume leswaku mavitavito ma vumba mahlamari hi ku cinca xiheteleri kumbe ku engetela xiphemu xin'wana emasunguleni na le makumu. Swikombiso: *Bodzani > Bodzanee* na *Boneka > Xibonekanee*. Eka mavitaswilo, hi kumile leswaku mahlamari ma tshuriwa hi ku dlaya xiheteleri xa riviti ra kona ivi xi siviwa hi swiphemu swo tanihi /-ee!/, /-oo!/, /-i!/ na swin'wana. Eka rixaka ra mavitaswinakanyiwa, hi vonile mahlamari ma tshuriwa hi ku dlaya xiheteleri xa riviti ra kona ivi xi siviwa hi xiphemu xin'wana tanihi *valoyi > valoyee!*

© University of Venda

Nakambe hi kumile leswaku mahlamari ma pfelela eka maendli hi ku teka nsinya wa riendli leswi wu nga xiswona ehandle ko cinca xivumbeko kutani wu tirhisiwa tanihi rihlamari. Swikombiso, *miyelani* > *miyelani!* na *fambani* > *fambani!* Ku cinciwaka xinembeletwana xa le makumu ku siviwa hi xiphemu xin'wana naswona swi voniwile swi ri yin'wana ya tindlela to vumba mahlamari kusuka eka maendli. Swikombiso, *nyangatsa* > *nyangatsi!* na *pfuka* > *pfukoo!* Endlelo ro engetelaswiphemu swo tanihi neee! na e! emakumu ka misinya ya maendli hi yin'wana ya tindlela leti kumiweke leswaku mahlamari ma Xitsonga ma pfelela kusuka eka maendli hi ku tirhisa yona. Swikombiso: *hatlisa* > *hatlisaneee*! na *lovile* > *lovilee!* Hitlhele hi kuma leswaku mahlamari ma Xitsonga ma vumbiwa ma huma eka misinyaya maendli hi ku vuyelela xiphemu xo karhi xa riendli. Xiphemu lexi vuyelelaka xi nga kumeka emasunguleni kumbe emakumu. Swikombiso, *gangisa* > *gagangisoo!*na *vuya* > *vuyaa!* Nakambe hi kumile leswaku mahlamari ma tlhela ma pfelela kusuka eka tin'wana ta tinxaka ta marhavi ya maendli hi ku cinca xiphemu xohetelelaxa nsinya wa riendli leswaku xi siviwa hi xin'wana. Marhavi lama ma katsa rhavi ra xikongomelo, rhavi ra xitlhelelo na rhavi ra xikotelo/xiendleko. Swikombiso, rhavi ra xikongomelo = *nyizela* > *nyizeloo!* na *nyizela* > *nyizeli!,* rhavi ra xitlhelelo = *tisunga* > *tisungooo*! na rhavi ra xikotelo/xiendleko = *endleka* > *endleki!*

Xin'wana lexi nga lemukiwa hileswaku mahlamari ma pfelela ma huma eka tin'wana ta tinxaka ta masivi eka Xitsonga. Eka xihluvi lexi, hi kumile leswaku mahlamari ma vumbiwa ma huma eka masivinene, masivintalo na masivikomba. Eka masivinene, hi kume leswaku nsinya wa risivinene wa tekiwa wu ri sweswi wu nga xiswona wu tirhisiwa na mfungho wa xihlamalo emakumu ivi wu hundzuka rihlamari kumbe ku cinciwa letere ra le makumu ku ri siva hi xiphemu xin'wana. Swikombiso: *ndziwena* > *ndziwena!, mina* > *mina!, vona* > *vonoo!* na *wena* > *wenoo!*. Eka risivintalo, ku fana na le ka risivinene, hi kumile leswaku mahlamari ma vumbiwa hi ku teka nsinya wa risivintalo sweswi wu nga xiswona handle ko cinca xivumbeko na mifungho ya rihlamari emakumu. Swikombiso: *hinkwaro* > *hinkwaro!* na *hinkwawo* > *hinkwawo?.* Eka masivikomba, hi kumile leswaku masivikomba ma ndhawu yosungula na ndhawu yavunharhu na wona ma hikahatiwa hi xihlamalo sweswi ma nga xiswona

© University of Venda

ivi ma tirha tanihi mahlamari. Swikombiso: *loyi > loyi!, lexi > lexi!, yaluya > yaluya!* na *lexiya > lexiya!.* Nakambe, hi tlhele hi kuma leswaku risivikomba ri tumbuluxa mahlamari hi ku engetela kumbe vuyelela xiphemu xa le makumu. Swikombiso: *luya > luyaa!, leyo > leyoo!* na *lavaya > lavayaaa!*.

Ku tlhele ku kumeka leswaku mahlamari ma davuka ma huma eka tinxaka hinkwato ta maengeteri ku nga maengeteri ma ndhawu, ma mikhuva na ma nkarhi. Eka maengeteri ma ndhawu, hi kumile leswaku nsinya wa maengeteri ma ndhawu wa tekiwa wu ri sweswi wu nga xiswona wu tirhisiwa na mifungho yo hikahata mahlamari emakumu ivi wu hundzuka rihlamari. Swikombiso*, la > la!* na *kwala > kwala?* Nakambe, hi tlhele hi kuma leswaku maengeteri ma ndhawu ma tumbuluxa mahlamari hi ku engetela xiphemu xo karhi emakumu ka riengeteri na ku dlaya xiheteleri xa riengeteri xi siviwa hi xiaki xin'wana. Swikombiso, le > lee!, hala > h*alaa!* na ekaya > *ekayoo!* Endlelo ro teka nsinya wa riengeteri sweswi wu nga xiswona wu tirhisiwa na mfungho wa xihlamalo emakumu ivi wu hundzuka rihlamari kumbe ku cinciwa letere ra le makumu ku ri siva hi xiphemu xin'wana ra hi kume leswaku ra tirhisiwa ku vumba mahlamari kusuka ka maengeteri ma mikhuva. Swikombiso, *hakunene > hakunene!, kunene > kunene!* na *sweswi > sweswoo!* Eka maengeteri ma nkarhi, hi kume leswaku ma vumba mahlamari hi ku engetela kumbe ku vuyelela xiphemu xo karhi emakumu. Xikombiso, *xikan'we > xikan'wee!*

Xin'wana lexi hi nga xi lemukiwa hileswaku mahlamari ma nga tlhela ma vumbiwa kusuka eka switwananisi, swiaki swa ntshikelelo na swiaki swo komba ku vutisa. Endlelo ro engetela xiphemu xo karhi, ro teka xitwananisi leswi xi nga xiswona ivi ku lungheleriwa xihlamalo na endlelo ro engetela xiphemu xo karhi emakumu ka xitwananisi hi tin'wana ta tindlela leti tirhaka ku vumba mahlamari kusuka eka switsananisi. Swikombiso, *ti > ti!, ka > ka!, xi > xii!* na *xo > xoo!* Eka swiaki swa ntshikelelo, hi kumile leswaku na kona ku lungeleriwa mfungho wa xihlamalo kutani swi hundzuka mahlamari. Swikombiso, man > *man!* na *ke > ke!* Loko eka swiaki swo komba ku vutisa, hi kume leswaku swi tekiwa sweswi swi nga xiswona na

© University of Venda

mfungho wa xivutiso ivi swi tirhisiwa tanihi mahlamari. Swikombiso, *mani* > *mani?* na *muni* > *muni?*

Loko ha ri ka ndzima ya mune, hi tlhele hi kuma leswaku mahlamari eka Xitsonga ma vumbiwa hi endlelo ra nkatsaniso wa marito hi ndlela leyi, *yo* + *mananoo* > *yo mananoo* na *heyi* + *munghana* > *heyi munghana*. Xin'wana xa nkoka hi xi kumeke hileswaku mahlamari ma lombiwa eka tindzimi tin'wana hi ku tirhisa tinxaka timbirhi to lomba marito. Rixaka ro sungula hi leri vuriwaka ntekelelo. Eka rixaka leri, hi kumile leswaku mahlamari ma lombiwa ku ri karhi ku tekeleriwa matwariselo ma tindzimi tin'wana kambe loko ma tsariwa ku landzeleriwa xivumbeko matsalelo ma Xitsonga. Swikombiso: *heish* > *hexi! na eish/aish* > *exi!.* Rixaka ra vumbirhi hi leri vuriwaka ntundzo. Eka leri rixaka, hi kumile leswaku ku lombiwa marito sweswi ma nga xiswona ehandle ko cinca xivumbeko kusuka eka tindzimi tin'wana ku ma tirha tanihi mahlamari eka Xitsonga naswona kusuka eka swihluvi leswi hambaneke. Swikombiso: *"whatever", "why not", "please"* na *"my goodness"*.

Eka ndzima ya ntlhanu hilaha ku xopaxopoweke tinhlamuselo xa mahlamari eka Xitsonga. Hi vula mitlhaveko kumbe matitwelo hinkwawo lama humelerisiwaka hi ku tirhisa swiphemu swa mahlamari eka Xitsonga. Eka ndzima leyi, hi kumile leswaku mahlamari ma avanyisiwile hi tindlela timbirhi hi ku landza mitlhaveko leyi ma nga yi hundzisaka. Ndlela yosungula hi leyi vuriwaka mitlhaveko leyinene. Eka ndlela leyi, hi kumile leswaku hilaha xivulavuri xi kombisa ku khumbeka lokunene ka mianakanyo kumbe ku eneriseka loko xi nga na kona hi xiyimo xa nkarhi wolowo. Mitlhaveko leyinene leyi kumekeke yi katsa ntwelavusiwana, ku tshinya, ku hoyozela, ku bumabumela, ku tsaka, mpfumelelano, ku hlohlotela, ku lemukisa, ku komba malwandla, ku tisola, ku tilondla na yin'wana. Eka mitlhaveko leyinene hi kumile leswaku mahlamari ma tirhisiwa ku lava ku kombisa vumunhu na mahanyelo lamanene. Ndlela ya vumbirhi hi leyi vuriwaka mitlhaveko yo biha kumbe leyi nga

© University of Venda

riki yinene. Eka leyi ndlela, hilaha mahlamari ma tirhisiwaka ku kombisa mitlhaveko leyi yi kombaka mianakanyo yo biha kusuka ka xivulavuri. Hi kumile leswaku mitlhaveko yo biha yi katsa; ku chava, ku chuhisa, ku khunguvanyeka, ku twa ku vava, ku delela, ku banga manyala, ku nyadza, ku rivala, ku tiputa, ku sandza, ku sindzisa na yin'wana. Hi mitlhaveko ya muxaka lowu, hi kumile leswaku yi humelerisiwa endzhaku ka loko xivulavuri xi nga khomekangi kahle hi xiyimo xo karhi lexi endleke leswaku xi tikiseleka emiehleketweni hi nkarhi wolowo. Ku yisa emahlweni hi lemukile leswaku mahlamari ma tlhela ma tirhisiwa ku simeka vulavurisano exikarhi ka vanhu. Xohetelela lexi kumiweke hileswaku rihlamari ra swi kota ku tirha ku hundzisa matitwelo mambirhi hi nkarhi wu ri wun'we naswona ri tlhela ri tirha ku hundzisa matitwelo lama hambaneke hi mikarhi na swiyimo leswi hambaneke.

Eka ndzima ya tsevu hilaha hi nga xopaxopa tindhawu laha mahlamari ma tshamaka kona eswivulweni swa Xitsonga na hilaha ma vaka na nkucetelo hakona eka mbulavulo. Xosungula eka ndzima leyi, hi kumile leswaku mahlamari ma xaxametiwa eka tindhawukulu tinharhu ku nga emasunguleni, exikarhi na le makumu. Eka ndhawukulu ya le masunguleni, hi kumile leswaku mahlamari ma tshama eka tindhawutsongo leti katsaka; ndhawu ya le masunguleni ri ri yoxe, emasunguleni ri rhangele nhlokomhaka, ndhawu ya nhlokomhaka na ndhawu ya le masunguleni ri rhangele xivulwa lexi tiyimeleke. Eka ndhawukulu ya le xikarhi hi kumile leswaku mahlamari ma tshama eka tindhawutsongo leti katsaka ndhawu leyi landzaka nhlokomhaka, ndhawu leyi landzaka riendli, ndhawu leyi landzaka xiendliwa na ndhawu ya rihlanganisi. Kasi eka ndhawukulu ya le makumu hi kume leswaku mahlamari ma kumeka ma tshamile eka tindhawutsongo leti katsaka ndhawu leyi landzaka nhlokomhaka, ndhawu leyi landzaka riendli, ndhawu leyi landzaka xiendliwa na ndhawu ya le makumu leyi tiyimeleke. Loko mahlamari ma tshamile eka tindhawutsongo leti boxiweke laha henhla, hi kumile leswaku ma tirha tanihi swihetisi kumbe swilandzelandzhaku. Hileswaku loko ma tirhile tanihi xihetisi, loko ma susiwa xivulwa xi lahlekela hi nhlamuselo kasi loko ma tirhile tanihi

© University of Venda

xilandzelandzhaku hambiloko ma susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala.

Xin'wana lexi hi nga xi kuma hi vulongoloxamarito i ku tirha ka mahlamari mo tlula rin'we exivulweni. Eka xiyimo lexi hi lemukile leswaku mahlamari ma nga tirha ma tele exivulweni xin'we ma khatakanaile kumbe ma nga khatakanangi. Loko ma khatakanile, hi kumile leswaku ma landzelelana eka tindhawu leti katsaka ndhawu ya le masunguleni ma ri woxe, ndhawu ya le masunguleni ma rhangele nhlokomhaka na ndhawu ya le makumu. Eka xiyimo lexi ma khatakaneke eka ndhawu ya le masunguleni ma ri woxe, hi kumile leswaku ma kombisa mianakanyo kumbe miehleketo leyi heleleke na ku tlhela ku tirhisiwa mfungho wa xihlamalo ku ma hikahata. Eka ndhawu ya le masunguleni ma rhangele nhlokomhaka na ndhawu ya le makumu hi lemukile leswaku ma va ma tirhile tanihi swiphemu leswi nga boheki ku va kona hikuva hambiloko swi susiwa xivulwa xa ha twala kahle. Hi tlhele hi kuma leswaku ma pfumela ku tirha tanihi swilandzelandzhaku loko ma landziwa hi maviti kumbe maendli lama pfumelaka ku tirha ehandle ko seketeriwa hi swiphemu swin'wana. Eka xiyimo lexi ma nga khatakanangiki hi kumile leswaku ma kumeka ma tshamile eka tindhawu leti katsaka ndhawu ya le masunguleni na le xikarhi, ndhawu ya le masunguleni na le makumu, ndhawu ya le xikarhi na le makumu na ndhawu ya le masunguleni, xikarhi na le makumu. Eka tindhawu leti na kona hi kumile leswaku mahlamari ma tirha tanihi swilandzelandzhaku kumbe swihetisi. Xohetelela, hi kume leswaku mahlamari lama nga khatakanangiki ma nga tlhela ma kumeka etindhawini leti hambaneke exivulweni xin'we kambe rihlamari ra kona i rin'we leri nga lo vuyelela.

7.3 Swibumabumelo

Tanihileswi ku kombisiweke emasunguleni leswaku eka Xitsonga ku na nkayivelo wa le henhla wa switsariwa leswi vulavulaka hi matirhelo ma rihlamari hi ku kongomisa eka swiyenge swa ntivoririmi. Hikokwalaho ka leswi, ndzavisiso lowu wu tlhontlha vatsari, valavisisi, vativi va ririmi na van'wana ku endla no yisa vutsari na

© University of Venda

milavisiso emahlweni mayelana na rihlamari hi ku nyika swibumabumelo leswi landzelaka:

- Eka ndzavisiso lowu ku kambisisile rihlamari tanihi xihluvi xa mbulavulo hi ku kongomisa eka swiyenge swinharhu, ku nga xivumbeko, tinhlamuselo na vulongoloxamarito. Hikokwalaho, ku bumabumeriwa leswaku ku nga endliwa milavisiso eka nkarhi lowu taka yi xopaxopa swiyenge swa ririmi swo tanihi fonetiki na fonoloji.

- Mahungu lama tirhisiweke eka ndzavisiso lowu ma hlengeletiwile kusuka eka matsalwa ma mitlangu. Kutani, ku bumabumeriwa leswaku ku nga lavisisa hi rihlamari hi ku kongomisa eka swiyenge swo hambana swa ntivoririmi va ri karhi va tirhisa mahungu lama nga ta hlengeletiwa kusuka eka vavulavuri va Xitsonga hambi matsalwa man'wana.

- Xin'wana xi nga bumabumeriwaka hileswaku swi nga va kahle loko ku tsariwa maphepha mayelana na swikumiwa ku pfuna lava nga tshukaka va nga vi na nkateko wo hlangana na ndzavisiso lowu. Leswi swi ta pfuna van'watindzimi ku va va twisisa matirhelo ma mahlamari eka Xitsonga loko ku pimanisiwa na tindzimi tin'wana.

- Ku tlhela ku bumabumeriwa leswaku vatirhi hi swa ririmi vo tanihi vatsari, valavisisi, vahleri, vadyondzisi, valeteri na van'wana va fanele ku tekela enhlokweni tindzimi ta Afrika loko swi ta eka ku endla milavisiso kumbe vutsari bya matsalwa leswaku ku ta pfariwa vangwa leri nga kona loko ku pimanisiwa na tindzimi ta le Yuropo hi tlhelo ra vulavisisi bya rihlanguti ra lingwisitiki.

- Xin'wana nakambe xibumabumelo hileswaku dyondzokulu ya mahlamari yi fanele ku nghenisiwa eka tisilabasi ta le swikolweni swa le hansi na le henhla. Leswi swi ta pfuna swinene eku endleni leswaku marito ma muxaka

© University of Venda

lowu ma nga weli hi khombo ro nyamalala erixakeni ra Vatsonga tanihileswi ma tirhisiwaka eka vuvulavuri bya siku na siku.

© University of Venda

SWIHLOVO LESWI TIRHISIWEKE

Adhedia, L. 2012. *Analysis of expressive interjection translation in terms of meanings, techniques, and quality assessments in "the very best donald duck" bilingual comics edition 17*. Masters' dissertation, Sebelas Maret University: Surakarta.

Ahmed, O.E.A. 2014. *Study of Nature of Free Morphemes Operations.* Doctoral dissertation, Sudan University of Science and Technology: Khartoum.

Ameka, F.K. 1992. Interjections: The universal yet neglected part of speech. *Journalof pragmatics,* 18(2-3), pp.101-118.

Ameka, F.K. 2006. Interjections. *In Encyclopaedia of Language and Linguistics*, edited by K. Brown. Elsevier: Amsterdam.

Ameka, F.K na Wiikins, D.P. 2006. Interjections. John Benjamin's Publishing Company: Amsterdam.

Baloyi, M.J. 2015. *A comparative analysis of stylistic devices in Shakespeare's plays, Julius Caesar and Macbeth and their Xitsonga translations*. Doctoral dissertation, University of South Africa: Pretoria.

Bednarczyk, M. 2015. Morphosyntactic features of interjections in German Comic Books. *Lingwistyka stosowana,* 11, pp.09-19.

Bless, C., Higson-Smith, C. na Kagee, A. 2009. *Social Research Methods*. Juta and Company Ltd: Cape Town.

Booij, G. 2010. *Construction morphology.* Oxford University Press: Oxford.

Braun, V. na Clarke, V. 2006. Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology,* 3: pp. 77-101.

Brown, L. 1993. *The new shorter Oxford English dictionary*. Clarendon Press: Oxford.

Brynard, P. na Hanekom, S.X. 1997. *Introduction to research in PublicAdministration and related academic disciplines.* JL van Schaik: Pretoria.

© University of Venda

Cameron, R. 2011. An analysis of quality criteria for qualitative research. In 25th ANZAM Conference, pp.7-9.

Cargan, L. 2007. *Doing Social Research.* Rowman & Littlefield Publishers INC: Plymouth.

Chauke, O.R. 1999. *Mahlo ya Nkwahle*. NAM Publishers: Polokwane.

Cherry, M. 2021. *The case for rage: Why anger is essential to anti-racist struggle.* Oxford University Press: Oxford.

Chirobe, K. 2021. *Maengeteri eka Xitsonga.* Doctoral dissertation, University of Venda: Thohoyandou.

Ching, C.L. na Chan, V.L. 2020. Positive emotions, positive feelings and health: A life philosophy. *Linguistics and Culture Review*, 4(1), 1-14.

Chris, H. 2001. *Doing a Literature Review*. Sage Publications: London.

Cohn, M.A na Fredrickson, B.L. 2009. Positive emotions. In C. R. Snyder & S. J. Lopez (Eds.), *Handbook of positive psychology* (2nd ed., pp. 13-24). Oxford University Press: New York.

Connelly, L.M. 2015. Research questions and hypotheses. *Medsurg Nursing,* 24(6), pp.435- 436.

Creswell, J.W. na Cheryl, N. P. 2013. *Qualitative inquiry & research design choosing among five approaches.* 4th ed.: SAGE Publications: Los Angeles

Crump, C.A. 1995. *Motivating students: A teacher's challenge.* Sooner Communication Conference: Norman, Oklahoma.

Cruz, P.M. 2017. On the origin and meaning of secondary interjections: A relevance theoretic proposal. In A. Piskorska & E. Wałaszewska (Eds.), *Applications of relevance theory: From discourse to morphemes* (pp.299-326). Cambridge Scholars Publishing: Newcastle.

Crystal, D. 1991. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Blackwell Publishers:

© University of Venda

Oxford

Curtis, V., 2011. Why disgust matters. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences,* 366(1583), pp.3478-3490.

De Vos, A.S. 2005. *Research at grass Roots.* Van Schaik: Pretoria

Dixon, R.M.W. 1997. *The rise and fall of language*. Cambridge University Press: Cambridge.

Elder, J. 2008. *Entryways into College Reading and Learning*. The McGraw-Hill companies inc: McGraw

Elo, S., Kaariainen, M., Kanste, O., Polkki, T., Utriainen, K. na Kyngas, H. 2014. Qualitative content analysis: A focus on trustworthiness. *SAGE open,* 4(1), pp.1-10.

Fouka, G na Mantzorou, M. 2011. What are the major ethical issues in conducting research? Is there a conflict between the research ethics and the nature of nursing? *Health Science Journal,* 5(1): pp.3-14.

Ginzburg, J. na Sag, I., 2000. *Interrogative investigations*. CSLI publications: Stanford.

Grant, C. na Osanloo, A. 2014. Understanding, selecting, and integrating a theoretical framework in dissertation research: creating the blueprint for your house. *Administrative Issues Journal: Connecting Education, Practice, andResearch,* 14(2), pp.12-26.

Grix, J. 2004. *The foundation of research.* Palgrave Macmillan: United Kingdom.

Hammarberg, K., Kirkman, M., na de Lacey, S. 2016. Qualitative research methods: when to use them and how to judge them*. Human Reproduction,* 31(3), pp.498- 501.

Hayes, B., Curtiss, S., Szabolcsi, A., Stowell, T., Stabler, E., Sportiche, D., Koopman, H., Keating, P., Munro, P., Nina Hyams, N. na Steriade, D. 2000. *Linguistics: An introduction to Linguistic theory*. Blackwell Publishers: Masschusetts

Henrick, T. na Bickman, L. 1993*. Applied Research Design: A practical guide.* Sage: Newbury Park.

© University of Venda

Hofstee, E. 2006. *Constructing a Good Dissertation: A Practical Guide to Finishinga Master's, MBA, or PhD on Schedule.* EPE: Johannesburg.

Johnstone, R. 1999. Research on language learning and teaching: 1997-1998. *Language Teaching,* 32(3), pp.137-156.

Jovanović, Z.V. 2004. The form, position and meaning of interjections in English. *Linguistics and Literature*, 3(1), pp.17-28

Joyes, S. 2011. *A Study of Morphological Processes of Neologisms in the Media*. University of Malaya: Kuala Lumpur

Khumalo, R., Usinga M.M., Sono T., na Mtebule G.G. 2012. *A Hi Peleni Nambu.* Maskew Miller Longman: Cape Town.

Kothari, C.R. 2004. *Research methodology: Methods and techniques*. New Age International: New Delhi.

Kubayi, S.J. 2013. *Address forms in Xitsonga: a socio-pragmatic perspective*. Doctoral dissertation, University of South Africa: Pretoria.

Kumar, A. 2014. *Research methodology in Social Sciences*. Sarup: New Delhi.

Lango, B. 2020. Procedure for writing a background study for a research paper witha practical example by Dr Benard Lango. 10.13140/RG.2.2.18093.92644.

Liamputtong, P. 2009. *Qualitative research methods.* 3rd. Oxford: Oxford University Press.

Lockyer, D.D. 2018. *Affixed interjections in English and Polish: a corpus-based study of emotional talk in digital communication and literary dialogue*. Doctoral dissertation, University of British Columbia: Vancouver.

Lubisi, C.M. 2005. *Byi le tintihweni*. Kagiso Education: Cape Town.

Mabasa, S.M. 2013. *Nkanelo wa nxopaxopo wa mavito yo khovolela eka Xitsonga.* Doctoral dissertation, University of Limpopo: Polokwane.

Mabaso, X.E. 2016. *Nkomiso eka Xitsonga: Nxopaxopo wa Ntivoririmi.* Doctoral

© University of Venda

dissertation: University of South Africa, Pretoria.

Mabaso, X.E. 2019. *Applied African Languages Grammar for Home Language Teaching in the Intermediate Phase–Xitsonga (Only Study Guide for TSO2604).* University of South Africa: Pretoria.

Mabena, C.S. 2020. *Terminology development in isiNdebele: challenges and solutions.* Master's dissertation, University of Pretoria: Pretoria.

Maboa, R.M. 2022. *The morpho-semantics of compound words in Sepedi.* Master's dissertation, University of Limpopo: Polokwane.

Madlome, S. na Hlungwani, C., 2022. Phonological and Semantic Variations in Tsonga Spoken in Zimbabwe and South Africa. *Language Matters,* 53(3), pp.154-170.

Magagane, M.G. 1998. *Matlhari Hansi*. Maskew Miller Longman: Cape Town.

Makhubele, S.E. 2015. *Vadyondzi va namuntlha*. Vivlia Publishers & Booksellers: Florida Hills

Mao, A. 2020. A comparative study of interjections in Chinese and English. Open *Journal of Modern Linguistics,* 10(4), pp.315-320.

Marhanele, M.M. 2017. *Xingulana xa Ririmi.* Sasavona Publishers and Booksellers: Giyani.

Marhanele, MM. na Bila, V. 2016. *Tihlùngù ta Rixaka*. Timbila Poetry Project: Polokwane.

Mariani, N., Mu'in, F., na Al Arief, Y. 2019. What is language. An Introduction to Linguistics. Jurusan PBS FKIP Universitas Lambung Mangkurat Banjarmasin: Kalimantan Selatan.

Marivate, C.T.D, Mathumba, D.I., na Mabaso X.E. 1990. *Tsonga: Only Study Guidefor TSG202-H.* University of South Africa: Pretoria.

Martini, I.D.A.K. 2016. Derivational of bound morpheme. *International Research Journal of Management, IT and Social Sciences,* 3(1), pp.15-22.

© University of Venda

McGaghie, WC, Bordage, G na Shea, JA. 2001. Problem Statement, Conceptual Framework, and Research Question. Academic Medicine, 76(9): pp.923-924.

Meyer, C. 2002. *English Corpus Linguistics*. Cambridge University Press: Cambridge.

Mojapelo, W.M. 2018. *An investigation of term creation in Northern Sotho.* Doctoral Thesis, University of South Africa: Pretoria.

Mojela, V.M., 2010. Borrowing and loan words: the lemmatizing of newly acquired lexical items in Sesotho sa Leboa: lexiconotes*. Lexikos,* 20(1), pp.700-707.

Mushwana, S.E. na Ndhlovu, M.M. 1988. *Ririmi Ra Manana: Ntangha 10*. Shutter & Shooter: Pietermaritzburg.

Muthoka, F.M., 2019. *Discourse functions of interjections in kikamba*. Doctoral dissertation, Kenyatta University: Starehe.

Mykhaylenko, V.V., 2016. Interjection impact on discourse pragmatics. *Reseach Journal of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University,* 2(5), pp.28-31.

Ndlovu, P. 2008. *Vukosi i Mberha*. Perskor Publishers: Midrand

Ngobeni, K.J., na Malungana, S.J. 2005. *Ndzi ta fa ndzi dyile*. Afritude: Groenkloof

Nkondo, C.P.N. 1981. *Xiletelo xa Xitsonga*. University of the North: Sovenga.

Nottelmann, N. 2015. Ignorance. In R. Audi (Ed.), *Cambridge dictionary of philosophy* (3rd ed., pp. 497-498). Cambridge University Press: Cambridge

Norrick, N.R., 2009. Interjections as pragmatic markers. Journal of pragmatics, 41(5), pp. 866-891.

Nugroho, R.A., na Setyaningsih, N. 2019. Interjections in Semarangan Javanese: A sociopragmatic approach. *Humanika,* 26(2), 65-80.

Omotunde S.A na Agbeleoba S.O. 2019. Types and Functions of Interjections in Wole Soyinka's Alápatà Àpàta and Yoruba Speech Community. *Journal of Language and Literature,* 19(1), pp.79-89.

© University of Venda

Okoli, C. 2015. A Guide to Conducting a Standalone Systematic Literature Review. *Communications of the Association for Information Systems*, (37), pp.879-910.

Oxford South African Concise Dictionary. 2010. Oxford University Press: Cape Town

Pajares, P. 2007. Elements of a proposal. Byi kumeka eka: http://www.uky.edu/~eushe2/ Pajares/proposal.html. Siku: 20 Dzivamisosko 2022.

Palmer, F.R. 1993. *Semantics.* Cambridge University Press: New York.

Pam, M.S. 2013. Negative emotion. Psychology Dictionary. Byi kumeka eka: https://psychologydictionary.org/negative-emotion/. Siku: 10 Dzivamisoko 2023.

Patton, M. Q. 2001. *Qualitative evaluation and research methods* (3rd ed.). Sage Publications, Inc: Thousand Oaks, CA.

Pilot, D.F. na Beck, C.T. 2012. *Nursing research: Principles and methods.* Lippincott Williams & Wilkins: Philadelphia, PA.

Poggi, I. 2009. *The language of interjections. In Multimodal signals: Cognitive and algorithmic issues.* Berlin/Heidelberg: Springer.

Porcelli, P. 2020. Fear, anxiety and health-related consequences after the COVID-19 epidemic. *Clinical Neuropsychiatry,* 17(2), pp.103-111.

Putra, A.R., 2020. *Interjection used by the students in English skill: A Descriptive Research at Eleventh Grade Students of SMA Muhammadiyah 9 Makassar*. Doctoral dissertation, Muhammadiyah University of Makassar: Makassar

Rikhotso, F. 1981. *Mavondzo a ya Hakeri.* Sasavona Publisher: Braamfontein

Rodwell, M. 1998. *Social work constructivist research*. Garland Publishing, Inc: New York, NY.

Rowley, J. na Slack, F. 2004. Conducting a literature review. *Management research news,* 27(6), pp.31-39.

Rundell, M. (Ed.). 2002. *Macmillan English dictionary for advanced learners*. Macmillan Publishers: Oxford:

© University of Venda

Salane, V.D, Rikhotso T.M na Malungana S.J. 2005. *Mathayere Mbuya!* Eulitz Publications: Arcadia

Salinas, A.G. 2001. The Relation between Syntax, Semantics and Pragmnatics. *Revista de Humanidades: Tecnológico de Monterrey,* 11, pp.13-19.

Saunders, M., Lewis, P. na Thornhill, A. 2003. *Research methods for business students.* 3rd ed. Prentice Hall: New York.

Schelfhout, C., Coppen, P., Oostdijk, N. na Slik, F. 2005. Interjections in Dutch: a corpus-based approach. *Neerlandistiek.nl*, 5, pp1-17.

Shabangu, I.S. 1996. *Nyeleti ya Mahlahle*. Lingua Franca Publishers: Giyani.

Shabangu I.S. 2008. *Xivoni xa Vutomi*. Lingua Franca Publishers: Giyani.

Singh, Y.K. 2006. Fundamental of research methodology and statistics. International: New Delhi.

Talib, Z.N. 2011. The translation of interjections: A Case study of Al-Baalebeki's translation of Dickens' A Tale of Two Cities. *Adab Al-Basrah*, 56, pp.19-41.

Taljard, E. 2016. *Terminology.* University of Pretoria, Pretoria.

Theofanidis, D. na Fountouki, A. 2018. Limitations and delimitations in the research process. *Perioperative Nursing*, 7(3), pp.155-163.

Trampe, D., Quoidbach, J. na Taquet, M. 2015. Emotions in everyday life. *PloS one,* 10(12), pp.e0145450.

Vinokurova, N. 2005. *Lexical Categories and Argument Structure: A study with reference to Sakha*. Doctoral dissertation, Utrecht: LOT Dissertation Series: UiL-OTS.

Van Valin Jr, R.D. 2001. An introduction to syntax. Cambridge University Press: Cambridge.

Werigbelegha, E. na Kwokwo, O.M. 2019. Verbal extensions as a morphological productivity strategy towards meaning creation in languages. *Studies in literatureand Language,* 18(2), pp.26-33.

© University of Venda

White, L. 2005. Writes of passage: Writing an empirical journal article. *Journal of Marriage and Family,* 67(4), pp.791-798.

Wierzbicka, A. 1992. The semantics of interjection. *Journal of Pragmatics,* 18, pp.159-192.

Yusuf, Y., 2011. *Bound Morphemes in English and in Bimanese (A Comparative Analysis).* Doctoral dissertation, Universitas Islam Negeri Alauddin: Makassar.

Xitsonga National Lexicography Unit. 2014. Dikixinari ya Xitsonga ya ka Lingua Franca. Lingua Franca: Giyani.

Zapata, A.A. 2007. *Types of words and word-formation processes in English*. University of Los Andes: Colombia.

© University of Venda